

Pierre Montet

EGIPTUL PE VREMEA DINASTIEI RAMSES

CUPRINS

Cuvînt înainte, 5

Introducere, 23

Capitolul I LOCUINȚA

I. Orașele, 35

II. Palatele, 49

III. Casele, 53

IV. Mobilierul, 60

Capitolul II TIMPUL

I. Anotimpurile, 67

II. Serbările și vacanțele, 72

III. Zile faste și zile nefaste, 74

IV. Orele, 77

V. Noaptea, 82

Capitolul III FAMILIA

I. Căsătoria, 87

II. Femeia, 95

III. Copiii, 102

IV. Servitorii și sclavii, 111

V. Animalele de casă, 116

Capitolul IV OCUPAȚIILE CASNICE

I. Grija de curățenie, 122

II. Costumul, 127

III. Hrana, 130

IV. Bucătăria, 141

V. Brutăria, 145

VI. Băuturile, 147

VII. Masa, 149

VIII. Seara, 151

IX. Ospățurile, 153

X. Jocurile, 164

Capitolul V VIAȚA LA ȚARĂ

I. Țăranii, 169

II. Stropitul grădinilor, 170

- III. Culesul viilor, 172
 - IV. Aratul și semănatul, 177
 - V. Secerișul, 184
 - VI. Inul, 192
 - VII. Dușmanii culturilor, 194
 - VIII. Creșterea vitelor, 196
 - IX. Locuitorii mlaștinilor, 200
 - X. Vânătoarea în pustiu, 207
- Capitolul VI ARTELE ȘI MEȘTEȘUGURILE**
- I. Muncitorii din cartiere, 210
 - II. Minerii, 217
 - III. Munca în ateliere, 223
 - IV. Sculptorii, 225
 - V. Argintari, bijutieri, șlefuitori de pietre scumpe, 229
 - VI. Lucrarea lemnului, 233
 - VII. Lucrarea pielei, 237

VIII. Situația artiștilor și a meșteșugarilor, 237

- IX. Zidari și meserii mărunte, 245
- X. Patroni și muncitori, 248
- XI. Comerțul și moneda, 251

Capitolul VII CĂLĂTORIILE

- I. Deplasările în interiorul țării, 256
- II. Călătoriile în deșert, 263
- III. Călătorii la Byblos, 268
- IV. Călătorii pe Marea Roșie, 274

Capitolul VIII FARAONUL

- I. Datoria esențială a regilor, 286
- II. Toaleta regală, 293
- III. Regele la lucru, 296
- IV. Dreptul de grație, 300
- V. Recompensele regale, 301
- VI. Primirea ambasadurilor străine, 308
- VII. Distracțiile regelui : sporturile, 309
- VIII. Vinătorile regale, 314
- IX. Regele în intimitate, 316
- X. Intrigi de harem, 320
- XI. Gîndurile regale, 323

Capitolul IX ARMATA ȘI RĂZBOIUL

- I. Avantajele și inconvenientele meseriei de militar, 327
- II. Serviciul interior, 334
- III. Armata în timp de război, 337
- IV. Adunarea și distribuirea armelor, 338
- V. Ordinea marșului, 344
- VI. Lupta, 346
- VII. Războiul de asediu, 360
- VIII. Războiul din Nubia, 363
- IX. Întoarcerea triumfală, 363

Capitolul X SCRIBII ȘI JUDECĂTORII

- I. Administrația, 367
- II. Recrutarea și formarea funcționarilor, 369
- III. Magistrați buni și magistrați răi, 374
- IV. Menținerea ordinii, 378
- V. La tribunal, 389
- VI. Primirea tributarilor străini, 392

Capitolul XI ACTIVITATEA ÎN TEMPLE

- I. Credința, 397
- II. Clerul, 402
- III. Cultul, 406
- IV. Procesiunile zeului, 413
- V. Procesiunea lui Min, 414
- VI. Frumoasa serbare de la Opet, 420
- VII. Sărbătoarea Văii, 425
- VIII. Misterele, 426
- IX. Casa vieții, 431

Capitolul XII FUNERALIILE

- I. Bătrânețea, 434
- II. Cântărirea faptelor, 437
- III. Pregătirea mormântului, 446
- IV. Datoriile preotului dublului, 454
- V. Mumificarea, 458
- VI. Însmormântarea. Formarea cortegiului, 461
- VII. Trecerea Nilului, 462
- VIII. Urcarea spre mormânt, 464
- IX. Rămas bun de la mumie, 465
- X. Ospățul funerar, 467
- XI. Legăturile celor vii cu morții, 470

CUVÎNT ÎNAINTE

Lucrarea de față, opera lui Pierre Montet, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei și civilizației vechi egiptene, se impune nu numai prin bogăția informației sale documentare, dar mai ales prin felul în care autorul reușește să reconstituie imaginea societății egiptene, în tot ce a avut ea mai colorat, mai viu și mai divers, în perioada cea mai strălucită a dezvoltării sale istorice : perioada faraonilor din dinastia a XIX-a (secolele XIV-XIII î.e.n.) dominată de figura unor mari faraoni ca Setui I și Ramses al II-lea. Această perioadă, ce se înscrie în istoria regatului nou al Egiptului, reprezintă nu numai perioada în care faraonii egipteni au atins culmile puterii lor, dominînd întregul bazin al Mediteranei Orientale și jucînd rolul de arbitri în întreg Orientul apropiat, dar și perioada în care dezvoltarea internă, economică, socială și culturală a Egiptului, cu o lungă tradiție politică și o străveche civilizație, a înflorit mai mult ca niciodată. Stratificările sociale, posibilitățile și nevoile economice, bogăția și varietatea tradițiilor de tot felul, pe care le reflectă numeroasele documente scrise și arheologice ale acestei perioade, per-

mit într-adevăr o reconstituire a „modului de viață” egiptean așa cum a fost el prezentat de autorul lucrării de față.

Alegînd însă, pentru motive ușor de înțeles, această perioadă din istoria Egiptului, autorul nu a mai considerat necesar să explice geneza istorică, social-economică, a acestei societăți. Cititorul neavizat poate crede că lumea egipteană, atît de variată în manifestările sale, se aseamănă cu oricare altă societate din toate timpurile, bine ordonată în formele unui stat — fie el antic, fie el modern — deosebirile specifice Egiptului derivînd doar din mediul natural în care a apărut și s-a dezvoltat statul faraonilor. Nu negăm că o astfel de explicație conține într-o anumită măsură o parte de adevăr. Considerată însă din punct de vedere al structurii sale, ca și din acela al felului în care s-a ajuns la o astfel de organizare, istoria societății și statului egiptean are coordonatele sale specifice, fără de cunoașterea cărora n-am putea înțelege adevărata față a acestei lumi atît de interesante. Acest lucru merită a fi subliniat, dacă n-ar fi decît pentru faptul că prezentarea — altminteri magistrală — pe care o face Pierre Montet societății egiptene într-o anumită perioadă poate apărea ca o felie de viață, ruptă de contextul său milenar, fără acea explicație genetică ce poate îngădui singură înțelegerea antichității egiptene în ce a avut ea mai specific și mai general uman totodată. Vom încerca în rîndurile care urmează să așezăm această strălucită perioadă a Ramesizilor în cadrul general al istoriei Egiptului în antichitate și să subliniem totodată în ce fel a fost posibilă și necesară dezvoltarea

unui anumit mod de viață, pe care îl prezintă atît de colorat și de precis autorul lucrării de față.

Expresia lui Herodot, „părintele istoriei“ : „Egiptul este un dar al Nilului“ nu e o simplă figură de stil. Ea cuprinde un adevăr mult mai profund. Într-adevăr, Egiptul ca *regiune geografică* s-a format datorită apelor Nilului ; Egiptul ca *stat* s-a format în condițiile organizării sistematice a acestei regiuni și a apelor marelui fluviu care i-a determinat întotdeauna structura și peisajul uman ; Egiptul ca *lea-găn* al civilizației egiptene străvechi a fost și a rămas strîns legat de dezvoltarea agriculturii egiptene și a transporturilor pe apă pe distanțe de sute și mii de kilometri a materiilor prime și a produselor meșteșugărești și artistice de tot felul, executate în interiorul sau exteriorul țării.

Înainte de toate însă Nilul, — unul dintre cele mai lungi fluvii din lume (peste 5000 km) — cu revărsarea regulată a apelor ce cresc în fiecare primăvară după topirea zăpezilor din munții Etiopiei și a numeroaselor ploi ce cad în primele luni ale anului în Africa centrală, aduce o imensă cantitate de nămol roditor, care asigură solului egiptean o fertilitate deosebită. Egiptul nu e de fapt decît această lungă fișie de pămînt udată periodic de apele Nilului și fertilizată de nămolul roditor adus în fiecare an de apele sale. Lupta cu apele nu era deloc ușoară. Consolidarea prin îndiguiri a noilor terenuri agricole, atît de roditoare, tăierea de noi canale, toate acestea presupuneau un efort comun și tenace, durabil și

eficace numai în măsura în care toate colectivitățile agricole din regiunea respectivă erau cointeresate în menținerea în stare bună de funcționare a acestor canale de irigație. Altminteri, ele erau repede înfundate de noile aluviuni, iar pământul roditor smuls cu atita muncă nisipurilor sau apelor își căpăta din nou aspectul său inițial de pustiu sau mlaștină, în care domneau trestia și animalele sălbatice. De aici, nevoia unei coordonări a eforturilor pentru construirea și păstrarea canalelor de irigație cu ajutorul cărora comunitățile agrare își garantau cele mai însemnate mijloace de producție : apa și pământul roditor, reînnoit periodic de aluviuni. O astfel de coordonare, realizată inițial de conducătorii firești ai fiecărei colectivități în parte, a dus destul de repede la necesitatea unei conduceri superioare, capabilă să acționeze pe zonele întinse în care apa binefăcătoare a acestor fluvii trebuia și putea fi controlată. Clasicii marxismului au subliniat în mai multe rînduri acest fapt, care a avut consecințe deosebit de mari asupra structurii specifice a primelor state orientale din regiunea „Semilunii roditoare“.

Alături de agricultură, o contribuție esențială la dezvoltarea societății și statului egiptean au adus-o progresele obținute în prelucrarea metalelor. Armele mai bune au asigurat unor conducători ai colectivităților rurale un loc privilegiat în raport cu ceilalți membri ai obștilor orientale. Podoabe mai bogate (arme de bronz, coliere și cercei de aur) subliniau puterea unor familii ce-au constituit începuturile aristocrației egiptene, care de pe urma rolului său

important în războaiele de apărare sau de jaf a preluat, cel puțin parțial, sarcina coordonării eforturilor destinate să asigure construirea, distribuirea și controlul acestor mijloace de producție specifice. Este de la sine înțeles că realizarea prin muncă a acestui efort — ca și realizarea tuturor marilor lucrări publice din Orient, care pretindeau mii și mii de lucrători — nu se putea obține fără o constrângere extraeconomică. În momentul în care un șef sau altul al acestei aristocrații — regele sau despotul — realiza în favoarea sa și a aristocrației ale cărei interese le reprezenta o anumită unitate teritorială și politică, el devenea, prin demnitarul său, automat și coordonatorul întregului sistem de irigație din țară, stăpînul de fapt al apelor și al tuturor roadelor obținute pe această cale. Acesta este în realitate temeiul social al puterii necontestate (și exercitate prin constrângeri extraeconomice) a faraonilor egipteni. Atunci cînd irigația era necesară, această autoritate se afirma și mai rapid și mai eficace. Subordonarea aceasta a permis înfăptuirea numeroaselor construcții monumentale din Egiptul antic. Transportul, cîteodată la mari distanțe, a unor imense blocuri de piatră și prelucrarea lor în vederea construcției unor temple sau morminte regale, care stîrnesc și astăzi admirația noastră, nu se pot explica decît printr-o mobilizare cu caracter extraeconomic a unui uriaș număr de brațe de lucru, ce suplineau prin cantitate ceea ce tehnica încă puțin dezvoltată a epocii nu putea oferi. Piramidele, templele de la Karnak și Luxor, ca și marile palate și zigate babiloniene și asiriene, ca și zidul chinezesc, palatele regilor perși

sau atâtea alte opere artistice de mari proporții au fost realizate numai pe această cale.

Monumentele egiptene străvechi, anterioare chiar celui mai vechi stat, ilustrează puterea unor șefi, ce vor concentra în mâinile lor, încă de la începutul mileniului al IV-lea î.e.n. întreaga putere economică și politică din valea Nilului. Picturile murale ale unui mormânt din Hierakonpolis — datat din perioada Egiptului predinastic — reprezintă pe un șef victorios ce ucide cu măciuca un adversar învins. Putem astfel vorbi încă înainte de constituirea primelor state egiptene de existența unei bogate și puternice aristocrații care prosperează de pe urma plus-produsului smuls de la comunitățile agrare. Despre aceste comunități — care grupau imensa majoritate a populației egiptene — știm însă extrem de puține lucruri. Cercetările arheologice din Egipt s-au îndreptat cu precădere asupra marilor centre urbane și mai ales asupra templelor și mormintelor aparținând faraonilor și aristocrației. Autorul lucrării de față și-a concentrat deci atenția asupra informațiilor ce privesc alte clase sociale. Faraonii, aristocrația, laică sau sacerdotală, egipteană, funcționarii regali, chiar unii negustori, au ținut să păstreze în texte scrise amintirea originii lor, ca și a diferitelor acțiuni pe care le-au făcut în decursul vieții lor. Numeroase texte egiptene cu caracter religios sau funerar subliniază preceptele de ordin moral sau ritualul ce înțovărășea viața sau trecerea în lumea de apoi a acestor oameni. Mii și mii de sculpturi și picturi, statui și statuete, basoreliefuri, a căror varietate și calitate trebuie a fi subliniate, ilustrează aspecte ale organi-

zării economice și politice, ale structurii diferitelor clase sociale egiptene. Ele oglindesc în chipul cel mai viu aspecte ale vieții cotidiene, ale momentelor solemne sau tradiționale ale vechilor egipteni. Astfel de tradiții, concepții sau ritualuri s-au format de-a lungul a sute și sute de ani, pînă cînd, în vremea Ramesizilor, pe care o prezintă cartea de față, ele au ajuns să constituie o civilizație unitară și specifică întregului popor egiptean.

Procesul de unificare politică a Egiptului, determinat în primul rînd de necesitatea coordonării eforturilor de irigație a apelor Nilului a cunoscut mai multe etape, caracterizate atît de dezvoltarea agriculturii, cît și de creșterea exploatării celorlalte bogate resurse naturale — în primul rînd piatra — ale acestei regiuni ale Africei de nord. Alte materii prime ce lipseau în Egipt — mai ales minereurile de aramă, aurul, într-o măsură oarecare și lemnul — explică necesitatea expansiunii statului egiptean dincolo de hotarele sale și organizarea unor campanii de pradă, destinate să suplinească aceste lipsuri. Imense turme de vite și un mare număr de prizonieri, transformați în sclavi, amintite cu mîndrie de analele egiptene, sporeau bogăția faraonilor, a nobililor și a templelor din valea Nilului.

Precedat de o lungă perioadă neolitică (ce durează cam două mii de ani), statul egiptean, ca formație politică tot mai bine organizată, a durat cam trei mii de ani. În acest răstimp, societatea egipteană, a realizat o seamă de progrese tehnice, care stau la baza dezvoltării societății și statului egiptean. Aceste progrese au făcut la rîndul lor posibile și necesare o tot

mai mare diviziune a muncii și o tot mai accentuată diferențiere economică și socială, fără de care n-am putea înțelege varietatea fenomenelor descrise în lucrarea de față.

Istoria statului egiptean a fost divizată încă din antichitate în mai multe perioade. Manethon, mare preot egiptean care a trăit la sfârșitul secolului al IV î.e.n., a ales drept criteriu al acestei periodizări succesiunea celor 30 de dinastii de faraoni. Istoriografia modernă a păstrat acest criteriu, grupînd diferitele dinastii în cîteva mari perioade istorice, prezentînd fiecare în parte suficiente elemente de unitate. Astfel, după o așa-zisă perioadă predinastică, în jurul anului 3000 î.e.n. începe perioada regatului vechi egiptean (dinastiile III-VI). Perioada regatului mijlociu cuprinde epoca dinastiilor XI-XII, în timp ce, odată cu alungarea hicsosilor, pe la 1580 î.e.n., începe perioada regatului nou (dinastiile XVIII-XX), perioadă în care Egiptul ajunge la apogeul puterii sale. Cele două perioade intermediare — acelea ale dinastiilor VII-X și XIII-XVII — caracterizate prin fărîmîțarea autorității centrale și întărirea excesivă, economică, politică și militară a aristocrației locale, constituie epoci de stagnare și regres, ilustrate de numeroase texte istorice și literare. Epocă de regres politic o constituie și ultima perioadă a istoriei statului egiptean — epoca faraonilor de origine libiană, nubiană și saită (dinastiile XXII-XXX) cînd Egiptul își pierde poziția sa de mare putere politică și sfîrșește prin a fi cucerit în 525 î.e.n. de către perși.

Nu este, desigur, locul aici să urmărim în amănunt evoluția politică a fiecărei perioade în parte. Ne vom

limita doar a sublinia anumite aspecte comune tuturor acestor perioade, deosebite între ele de stadiul de dezvoltare social-economică pe care l-a atins societatea egipteană de-a lungul istoriei sale milenare.

Cîteva cuvinte asupra structurii sociale egiptene sînt însă necesare, pentru a putea înţelege rolul pe care diferitele clase sociale îl ocupă în cartea de faţă.

Am amintit puţin mai sus despre elementul de bază al societăţii egiptene, care a fost şi a rămas obştea sătească. Plus-produsul muncii ţăranilor acaparat de şeful statului, faraonul, în calitatea sa de proprietar absolut al întregului Egipt, constituie elementul esenţial al puterii economice şi politice a monarhiei. Pămîntul, lucrat de ţărani, le aparţine doar pentru că îl lucrează, dar proprietarul adevărat — monarhul — poate dispune atît de pămînt, cît şi de oameni. Şeful statului poate dărui unor temple sau demnitari sate întregi, cedîndu-le de fapt o parte din uriaşul plus-produs care îi revenea de la fiecare obşte sătească în parte. Numeroasele lucrări de construcţie, la care sînt folosiţi mii şi mii de oameni, membri ai acestor obşti săteşti, fac parte din munca obligatorie pe care ei sînt ţinuţi s-o presteze şefului statului în calitatea sa de suprem proprietar şi şef al organizării teritoriului rural şi urban.

S-a pus problema dacă nu cumva toate aceste uriaşe lucrări — ce stîrnesc şi astăzi admiraţia noastră prin frecvenţa şi dimensiunile lor extraordinare — nu ar fi fost executate în special de sclavi. Explicarea acestor realizări numai prin munca sclavilor nu rezistă la o analiză atentă a documentelor din epocile respective şi a condiţiilor generale social-econo-

mice ale statelor respective. Este adevărat că, începînd mai ales cu mileniul al II-lea î.e.n., documentele atestă prezența sclavilor, uneori foarte numeroși, în gospodăria marilor temple și palate, adică acolo unde munca lor își găsea întrebuințare, numărul lor putînd fi chiar foarte mare. E deajuns să amintim faptul că numeroase documente ale faraonilor egipteni vorbesc nu numai de imensele turme de vite capturate în războaie, dar și de marele număr de prizonieri. Astfel, un document din vremea dinastiei I vorbește de 120.000 de prizonieri. În vremea faraonului Snefru, întemeietorul dinastiei a patra, au fost luați prizonieri, bărbați și femei, o dată 7000 de etio-pieni, altă dată 11 000 de libieni. Mai tîrziu, în epoca regatului nou, faraonul Amenhotep al II-lea (dinastia a XVIII-a) a adus de pe urma unei campanii din Siria 89 600 de prizonieri. Toți acești sclavi fac parte din gospodăria marilor temple și palate și nu ajung decît într-o mică măsură — și mai ales spre sfîrșitul istoriei statului egiptean — să participe în mod nemijlocit la procesul de producție al societății egiptene în care (mai cu seamă în agricultură, ce-și păstrează de-a lungul mileniilor locul său predominant) munca sclavilor n-a înlocuit-o niciodată pe aceea a țăranilor egipteni, grupați în obștile satești.

Peste și în contrast cu obștile rurale, al căror ritm de dezvoltare, extrem de lent, prezintă un aspect specific, societatea egipteană cunoaște o dezvoltare a vieții urbane, care constituie de altfel una din marile inovații ale Orientului antic aduse istoriei universale. Locul lor în evoluția socială a fost deosebit de important, întreaga evoluție a omenirii cunoscînd

odată cu apariția primelor aglomerații cu caracter urban o concentrare a anumitor forțe de producție cu totul ieșită din comun, precum și o diviziune tot mai accentuată a muncii. Fenomenul apariției primelor orașe prezintă o seamă de aspecte specifice, izvorâte din evoluția anterioară a societății egiptene. Un rol extrem de important în dezvoltarea primelor aglomerații urbane l-au jucat războaiele de jaf și comerțul exterior, cu ajutorul cărora, monarhul și aristocrația săi își puteau procura acele materii prime (mai ales aurul, minereurile de aramă și cositorul) sau produse finite de care nu dispuneau în propria lor țară. S-au creat astfel condițiile dezvoltării comerțului interior și exterior, paralel cu cele care au promovat apariția unui tot mai mare număr de meșteșugari, solicitați să lucreze piatra și uneltele, țesăturile și bijuteriile necesare satisfacerii trebuințelor economice și sociale ale aristocrației laice sau sacerdotale și — înainte de toate — ale faraonilor și curții regale. Diviziunea socială a muncii atinge în epoca noului regat egiptean apogeul său, apogeu determinat de creșterea puterii economice și politice a statului cîrmuit de faraonii din dinastiile XVIII-XIX, ale căror expediții ating Siria și Fenicia, spre nord, Nubia și Somalia spre sud. Se impun deci cîteva precizări cu privire la istoria acestei perioade de apogeu a Egiptului antic, spre a ne putea explica mai bine bogăția monumentelor și documentelor pe care se întemeiază autorul cărții de față atunci cînd încearcă să prezinte toată varietatea aspectelor sociale, economice și culturale ale societății egiptene din vremea Ramesizilor.

Odată cu înfrîngerea și alungarea hicsosilor de către Kamesu și mai ales de Ahmes I „Eliberatorul” — întemeietorul dinastiei a XVIII-a, cu care începe perioada noului regat — are loc atît restaurarea statului unitar egiptean, cît și o intensă activitate militară, destinată să asigure Egiptului materiile prime de care ducea lipsă.

Textele literare și monumentele epocii ilustrează pe deplin această dinamică activitate, grație căreia faraonii dinastiilor XVIII și XIX și-au asigurat un imens prestigiu și o mare autoritate politică în tot Orientul apropiat. În urma lungilor războaie desfășurate de faraonii dinastiei a XVIII-a, a fost cucerită întreaga Sirie, pînă la frontiera Asiei Mici, la nord, și pînă la cotul cel mare al Eufratului la nord-est. Încă de la primii succesori ai lui Ahmes I se schițează acea politică sistematică de cucerire a Palestinei și Siriei, pentru a ajunge la punctul ei culminant sub Tutmes al III-lea (1525-1491 î.e.n.), care avea să poarte de-a lungul unei domnii îndelungate șaptesprezece campanii îndreptate împotriva Siriei. Marea cronică ce s-a păstrat din această epocă descrie amănunțit campaniile faraonului. Prin lupta lui dîrză împotriva triburilor siriene, Tutmes al III-lea cuprinde întreaga țară, consolidînd stăpînirea Egiptului asupra ei prin înăbușirea răscoalelor populației locale. Influența Egiptului sporește în așa măsură de pe urma cuceririlor lui Tutmes al III-lea, încît o serie întreagă de regi — ca, de pildă, regele Babilonului, cel al Asiriei, regele hitiților — îi plătesc tribut pentru a-și feri țara de invazie. Dar șirul cuceririlor nu s-a oprit la Siria : tot Tutmes al III-lea este cel care

începe și cucerirea Nubiei, stăpînirea Egiptului întinzîndu-se astfel pînă la cea de-a patra cataractă a Nilului, fapt atestat de documentele egiptene din acea vreme, care menționează seria ținuturilor cucerite. Cucerirea Nubiei asigură Egiptului exploatarea bogățiilor din sud : mari cantități de aur din minele nubiene sînt acum canalizate spre capitala faraonilor ; pentru ușurarea transporturilor, se procedează din nou la curățirea canalului de la prima cataractă. Căutînd să-și întărească stăpînirea căilor comerciale și să supună definitiv bogatele ținuturi din sud, egiptenii colonizează încet-încet Nubia. Este epoca de cea mai mare înflorire a puterii lor militare și a influenței lor politice în Orientul apropiat.

Această politică de cuceriri a fost urmată în parte de unii dintre succesorii lui Tutmes al III-lea, mai ales de Amenhotep al II-lea (1491-1465 î.e.n.). Începînd însă cu Amenhotep al III-lea (1455-1424 î.e.n.), statul egiptean înlocuiește campaniile militare printr-o intensă activitate diplomatică, pe care o cunoaștem destul de bine de pe urma descifrării documentelor din arhiva regală de la el-Amarna. Se poate vorbi într-o oarecare măsură de istovirea forțelor militare ale Egiptului cu începere din a doua fază a dinastiei a XVIII-a, dar nu și de slăbirea imenselor sale resurse economice. Mari cantități de aur acordate diferiților principii străini, căsătorii între membrii familiilor regale din Egipt, Babilon, Asiria, Mitanni și regatul hitit, numeroase ambasade ce parcurg în lung și-n lat aceste ținuturi dovedesc eficacitatea diplomației egiptene în vremea lui Amenhotep al III-lea.

Dar sub domnia urmaşului său, Amenhotep al IV-lea (1424-1388 î.e.n.), slăbirea puterii militare a Egiptului se accentuează. Nenumăratele războaie purtate de predecesorii săi şi mai cu seamă criza internă a statului egiptean de la sfîrşitul secolului XV (î.e.n.), l-au obligat pe Amenhotep al IV-lea la o serie de măsuri ce se înscriu printre cele mai însemnate acte de politică internă şi externă ale statului faraonilor. Conflictul de autoritate cu marea preoţime grupată în jurul templului lui Amon-Ra de la Teba, îl îndeamnă pe acest îndrăzneţ şef de stat să procedeze la o reformă religioasă, care a dus la construirea unei noi capitale — Ahetatón — lângă actuala localitate el-Amarna, unde s-a şi descoperit o neobişnuit de bogată arhivă regală. Faraonul îşi schimbă numele în Ehnaton şi se mută în noua sa capitală împreună cu întreaga curte, urmat de slujitorii regali şi de o nouă preoţime menită să preamărească pe „zeul soarelui Aton“, care era destinat să înlocuiască străvechiul cult al lui Amon-Ra din Teba, ai cărui preoţi deveniseră primejdioşi pentru autoritatea centrală. Astfel se deschide un lung şi grav conflict intern, care, după moartea lui Amenhotep al IV-lea, avea să ducă la înlăturarea dinastiei a XVIII-a reprezentată de faraoni din ce în ce mai slabi. Unul dintre ei este celebrul Tutankamon, al cărui mormînt descoperit în 1922 a stîrnit pe drept cuvînt o vîlvă extraordinară.

Preoţimea din Teba s-a dovedit în cele din urmă a fi mai puternică şi ea a impus pe tron pe generalul Horemheb (1342-1338), întemeietorul dinastiei a XIX-a. El a lichidat reforma lui Ehnaton, a părăsit

noua capitală întorcându-se la Teba și a luat o seamă de măsuri politice și administrative menite să șteargă orice urmă a „ereziei“ predecesorului său. Tot el va relua, cel puțin într-o anumită măsură, politica de cuceriri a primilor faraoni din dinastia a XVIII-a. Însă adevăratele expediții militare ale dinastiei a XIX-a vor avea loc pe vremea succesorilor săi, Ramses I (1388-1337), Setui I (1337-1317) și mai ales a lui Ramses al II-lea (1317-1251) — a cărui lungă domnie va duce la apogeul statului egiptean. Scopul final al acestor expediții era asigurarea dominației egiptene în întreg Orientul apropiat și în special pe coasta de răsărit a Mediteranei, spre care se îndreaptă în această perioadă ambițiile regilor hitiți din Asia Mică. Așa cum arată inscripția comemorativă a lui Ramses al II-lea găsită lângă Beirut, el își îndreaptă înții privirile spre țărmul Siriei pe care-și propune să-l cucerească. Faraonul adună peste 30 000 de soldați pentru campania începută împotriva hitiților, constituindu-și astfel o armată destul de puternică, împărțită în patru corpuri, cărora li se mai adăugau detașamentele compuse din mercenari străini (din Nubia, Șardana etc.). Muvattalu, regele hitiților, pornește împotriva sa dinspre nord, în fruntea unor trupe care, pe lângă unitățile hitite, număra și detașamente aliate, trimise de prinții sirieni, sau de mercenari aparținând diverselor triburi ce trăiau în Asia Mică.

Deși analele egiptene — și în primul rînd poemul lui Pentaur — vorbesc despre victoria lui Ramses al II-lea de la Kadeș (în Siria de nord), adevărul este altul : surprins de atacul regelui hitit, faraonul a tre-

buit să părăsească, cu grele pierderi, cîmpul de bătăie. Tocmai de aceea, celelalte campanii din Siria au fost întreprinse cu mult mai multă grijă. Ele se vor încheia în anul 1296 î.e.n., prin tratatul de pace dintre Ramses al II-lea și regele hitit Hattușil al III-lea. Prin acest tratat, al cărui text ni s-a păstrat în întregime, se stabilea, pe fluviul Oronte, o graniță comună, ce delimita zonele de influență ale ambelor state. Curînd după aceasta a avut loc și o căsătorie, al cărei ceremonial s-a păstrat într-un document contemporan, între Ramses al II-lea și fiica lui Hattușil al III-lea, spre a întări acest tratat de pace, considerat și ca un tratat de alianță între cei doi suverani. Campaniile militare ale lui Ramses al II-lea au dus însă la contacte tot mai strînse cu orașele din Siria și Fenicia. Cu acest prilej, o mulțime de asiatici, mai cu seamă negustori fenicieni, pătrund în Egipt, în așa măsură încît la Memfis se formează un cartier al străinilor, cu temple ridicate în cinstea zeilor Baal și Astarte, iar limba egipteană se îmbogățește cu numeroase cuvinte împrumutate din limbile semite ale Orientului apropiat. Nobili sirieni ajung să dețină funcții înalte la curtea faraonilor. La fel de însemnată pentru economia egipteană este și dominația statului lui Ramses al II-lea în Nubia.

Lunga domnie a lui Ramses al II-lea (66 de ani) explică numeroasele monumente ridicate în vremea sa. Amintim printre altele gigantica sală de coloane a templului din Teba, templele de la Abydos și de la Abu-Simbel, recent strămutat de pe urma lucrărilor de la barajul de la Assuan, precum și numeroase

sculpturi destinate să perpetueze chipul acestui mare suveran.

Urmașul său, faraonul Merneftah (1251-1231) a avut de rezolvat probleme grele legate de apărarea Egiptului, atacat de triburile libiene și de „popoarele maritime“. Răscoalele din orașele siriene, nemulțumite de exploatarea egipteană, au agravat situația statului egiptean, care intră într-o fază critică, ce se va atenua doar pentru scurtă vreme în timpul domniei faraonilor Setnaht, întemeietorul dinastiei a XX-ea și a fiului său Ramses al III-lea (1204-1173 î.e.n.)

Acesta este cadrul politic al marilor succese ale statului egiptean în perioada noului regat și mai ales a dinastiilor XVIII-XIX. Ele au fost însă posibile — și, în parte, au determinat-o la rîndul lor — datorită unei mari dezvoltări a economiei și comerțului statului egiptean în perioada noului regat. Astfel se explică și bogățiile uriașe de care dispun aristocrația și preoțimea egipteană, cei dintîi beneficiari ai tuturor prăzilor de război și ai uriașelor venituri obținute de pe urma exploatării agricultorilor și meșteșugarilor egipteni sau a cuceririlor efectuate dincolo de hotarele Egiptului. În epoca regatului nou se strîng legăturile comerciale cu Siria și Fenicia, cu Cipru și Asia Mică, de unde provin arama și argintul. De mai departe, din Nubia și Somalia — țara Puntului — se aduce aur, fildeș și mulți sclavi. Sînt celebre expedițiile din Punt ale reginei Hatșepsiut (1525—1503 î.e.n.), reprodusă pe zidurile curiosului său templu din Teba. Egiptul nu e numai cel mai puternic stat oriental, dar și unul dintre cele mai bogate prin

acumularea de adevărate tezaure și prin producția sa meșteșugărească și artistică, de o calitate de-a dreptul excepțională. Societatea egipteană — pe care cartea de față o prezintă sub diversele sale aspecte, cu gusturile și preferințele sale — constituie o adevărată piramidă socială, compusă dintr-o aristocrație de războinici, preoți, slujitori de tot felul grupați în jurul marilor palate ale faraonului și funcționarilor săi sau în jurul marilor temple, aristocrație ce trăiește o viață tot mai complexă, adeseori tot mai rafinată, pe măsură ce programul de cuceriri al marilor faraoni din dinastiile XVIII și XIX duce statul egiptean spre apogeu. Pentru satisfacerea acestui program de cuceriri și a acestei vieți de palat, lucrează fără de răgaz toată țărănimea egipteană, ca și tot mai numeroșii meșteșugari și artiști egipteni, a căror activitate și producție asigură bunăstarea claselor suprapuse. Aceasta este explicația socială, economică și politică a înfloririi Egiptului în vremea Ramesizilor, înflorire pe care în chip atât de documentat o urmărește și o prezintă Pierre Montet în paginile cărții de față.

Acad. Emil Condurachi

INTRODUCERE

Vechii egipteni aveau mult mai multă grijă de zei și de morți, decît de ei înșiși. Cînd proiectau un nou „palat pentru milioane de ani“, cînd își clădeau, la vest de Teba, „locuințele veșnice“, ei se duceau să caute foarte departe și cu mari cheltuieli, pietrele, metalele și lemnele prețioase. Nimic nu li se părea prea frumos, nici prea solid pentru ele. În schimb, trăiau în case de cărămidă nearsă, în care doar zugrăveala imita pietrele și metalele. Templele și mormintele au durat deci mai mult decît orașele, așa încît colecțiile noastre păstrează mai multe sarcofage și mai multe pietre de mormînt, mai multe statui regale sau divine, decît obiecte lucrate pentru nevoile celor vii, mai multe ritualuri și cărți ale morților decît memorii și romane.

Putem oare încerca, în aceste condiții, să descriem viața de toate zilele a supușilor faraonului fără a fi reduși la observațiile superficiale sau la judecata puerilă ¹ a călătorilor greci și romani ? Lumea mo-

¹ De exemplu Juvenal, *Satira* XV, Herodot, II, 35.

dernă e gata să creadă că egiptenii se nașteau în-fășurați în fișii de pînză. Cînd Gaston Maspero a tradus primele cîntece de dragoste, a scris că nu-i ușor să-ți închipui un egiptean de altădată îndrăgostit și stînd în genunchi în fața iubitei lui. În realitate, viața părea atît de frumoasă pe malurile Nilului, încît egiptenii erau plini de recunoștință față de zei, stăpînii tuturor lucrurilor. Și din această cauză s-au străduit să se bucure pînă și în mormînt de bunurile acestei lumi.

Au crezut că reușesc acest lucru acoperind pereții mormîntului cu basoreliefuri și cu picturi înfățișîndu-l pe cel culcat în sarcofag, trăind pe moșia lui, cu soția și copiii, cu neamurile, cu servitorii și cu o întreagă liotă de meșteșugari și de țărani.¹ Stăpînul își cutreieră moșia fie pe jos, fie în litieră sau în barcă. Se bucură de priveliștea din fața lui, instalat comod într-un jilț, în vreme ce totul se mișcă împrejur. El ia parte la această mișcare, se urcă într-o barcă, aruncă cu praștia în păsările care se cuibăresc în florile de papirus, prinde cu harponul pești mari, aproape cît un om, pîndește rațele sălbatice și dă semnalul vîntătorilor, urmărește cu săgețile antilopele și gazelele. Toți prietenii țin să asiste la toaleta sa. Manichiuristul are grijă de mîini, pedichiuristul de picioare, un intendent îi prezintă un raport, unul din paznici împinge, cam cu asprime, în fața lui niște servitori necredincioși. Muzicanți și dansatoare se pregătesc să-i încînte ochii și urechile. În ceasurile

¹ Montet, *Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Encien Empire*, Strasbourg, 1925.

calde ale zilei, el și soția lui se distrează cu jocuri care amintesc jocul nostru de șah sau de zaruri.

Pentru a-și mulțumi clientul, decoratorul trebuie să zugrăvească toate meseriile. Populația de pe malul mlaștinilor se ocupa mai ales cu vânătoarea și pescuitul. Papirusul îi oferea materialele necesare atât pentru ridicarea colibelor, cât și pentru construirea bărcilor ușoare, așa de potrivite pentru a urmări crocodilul și hipopotamul printre plantele acvatice, pentru a străbate hățșurile în care păsările își au împărăția și a descoperi locurile unde mișună peștii. Înainte de a pleca în expediție, vânătorii încercau bărcile, măsurându-și puterea și îndemânarea. Cu cununi de flori pe cap și înarmați cu o cange lungă, ei se împing în apă, înjurându-se. La întoarcere, împăcați, împletesc și repară plasele și uneltele, conservă peștele, cresc păsări. Agricultorul seamănă și ară, smulge inul, secără și leagă snopii de grâu pe care măgarii îi cară în sat ; îl împrăștie apoi pe arie ca să fie treierați de boi și de măgari, la nevoie chiar și de oi. Alege paie și boabele. În vreme ce unii ridică pietrele de măcinat, ceilalți cîntăresc boabele și le duc în hambar. Abia încheiate aceste munci, strugurii se și coc. În curînd vor trebui culeși, tes-cuiți, amforele cele mari umplute și pecetluite. În tot timpul anului, morarii macină și furnizează făină berarului și brutarului.

Meșteșugarii modelau lutul, piatra, lemnul și metalele. Cum lemnul lipsea, uneltele de care aveau nevoie agricultorii, viticultorii, berarii, brutarii, bucătarii se făceau din pămînt ars. Vesela mai frumoasă se confecționa din piatră. Se întrebuițau mai ales

granitul, șistul, alabastrul, breția. Cupele de format mic erau de cristal.

Egiptenilor le plăceau podoabele. Din atelierul argintarului ieșeau coliere, brățări, inele, diademe, pectorale și amulete. Aceste nimicuri prețioase erau păstrate în sipe. Fetele le scoteau din ascunzătoare și se găteau cu ele. Sculptorii realizau din alabastru, granit, lemn de abanos sau de salcîm statuia stăpînului, în picioare sau așezat, singur sau împreună cu familia. Tîmplarul construia dulapuri și lăzi, paturi, scaune, bastoane. În sfîrșit, dulgherii doborau și cio-pleau copacii, construiau bărcile, șlepurile, navele cu care puteau cutreiera Egiptul, strîngeau recoltele, făceau pelerinaje la Abydos, la Pe sau la Dep. După cum spune naufragiatul care a fost aruncat de valuri în Insula șarpelui cel bun, acolo se găsea orice doreai. Lipsește din aceste picturi, numai ceea ce ar putea evoca faptele intime ale stăpînului mormîntului. Mai numeroase sau mai puține, regăsești peste tot aceleași scene, fie că te afli la un militar sau la un curtean, la un bărbier sau la un doctor, la un arhitect sau la un vizir. Legende hieroglifice care le încadrează sau care umplu spațiile libere dintre personaje, definesc aproape în aceiași termeni ocupațiile și reproduc aceleași dialoguri, aceleași cuvinte, aceleași cîntece. Și textul și imaginile pornesc din aceeași sursă. Există deci un repertoriu de subiecte la îndemîna artiștilor însărcinați să decoreze mormintele. Fiecare lua din el ce i se părea potrivit și folosea totul după cum credea. Acest repertoriu era întocmit încă de la începutul dinastiei a IV-a. El a fost îmbogățit în tot timpul Vechiului Imperiu de

artiști, cărora nu le-a lipsit nici imaginația, nici umorul. De exemplu, un trecător profită de lipsa păstorului, ca să-i mulgă vaca. O maimuță sprintenă înșfacă un servitor care întinde mîna spre un coș plin de smochine. O femelă de hipopotam e gata să fete ; crocodilul așteaptă răbdător să nască puiul, ca să i-l înghită. Un băiețel întinde tatălui său un capăt de funie, lung cît mîna, ca să lege o barcă. La acest repertoriu s-ar mai putea adăuga și alte scene. Artiștii n-au pierdut niciodată din vedere scopul inițial, care era acela de a reprezenta muncile de fiecare zi pe o mare moșie.

Repertoriul acesta n-a fost niciodată nesocotit. Principalele teme se regăsesc în mormintele Imperiului de Mijloc, la Beni-Hassan, la Meir, la El-Bercheh, la Teba, la Assuan. El este utilizat și cîteva secole mai tîrziu, cînd faraonii își mută capitala la Teba. Artistul care a decorat, la începutul epocii ptolomeice, elegantul monument în formă de templu, în care odihnește Petorisis, fost notabil al vechiului Oraș al celor opt zei, mare printre cei cinci, preot al lui Thot și al altor zei, a recurs tot la el. Totuși, aceste morminte nu reprezintă o repetare monotonă și plictisitoare a unui decor creat și perfecționat încă din epoca marilor piramide. Cu timpul, jocurile, luptele, întrecerile, deșertul, ocupă mult mai mult loc la Beni-Hassan decît înainte. Războinicii nomei se antrenează, asediază fortărețe. Deci, un prim pas era făcut. Acum, reprezentarea evenimentelor însemnate din viața personajului se îmbină cu scenele vechiului repertoriu. Vedem beduini veniți din Arabia prezentîndu-se în fața guvernatorului nomei

Oryx ca să schimbe un praf verde pe cereale și, ca să-și dovedească bunele intenții, îi oferă acestuia o gazelă și un muflon prinși în deșert. Această primire se înserează, în mormîntul lui Khnumhotep, între vînătoare și trecerea turmelor.¹ Guvernatorul din noma Iepurelui n-avea nevoie să primească vizitatori atît de îndepărtați. El comandase unor sculptori, care-și aveau atelierul în apropiere de carierele de alabastru de la Hat-nub, nu prea departe de reședința sa, propria-i statuie, înaltă de treisprezece coți. Cînd statuia terminată fu scoasă din atelier, o legară de o sanie. Sute de oameni, tineri și bătrîni, așezați pe patru rînduri, o traseră ușurel pînă la templu, pe un drum stîncos, strîmt, greu, între două șiruri de spectatori, care întîmpinau fiecare pas cu strigăte și aplauze.² În adevăr, în mormintele Vechiului Imperiu, vedem pictate transporturi de statui, dar ele sînt de mărime naturală și sînt destinate mormîntului. Pentru transportul lor nu fusese nevoie să se mobilizeze toți oamenii valizi dintr-o provincie, căci nu era decît un episod banal de cult funerar. Dar pentru a-i uimi pe cei care-i vor vizita mormîntul, Thuty-hotep a ales un fapt absolut excepțional, care va lăsa o impresie neștersă despre averea și trecerea de care se bucura în palatul regelui.

În vremea Noului Imperiu, subiectele care decorează mormintele particularilor alcătuiesc trei mari serii. Mai întîi, sînt scene luate din vechiul repertoriu și adaptate gustului epocii, căci într-un mileniu

¹ Newberry, *Beni-Hassan*. I (Londra, 1893), pl. 28, 30, 31, 38.

² Griffith și Newberry, *El Bersheh*, I, (Londra, 1894), pl. 13, 17.

se produsese ră multe schimbări. În al doilea rînd, sînt scene istorice. Un vizir ca Rekhmarê, un prim profet al lui Amon ca Menkheperre, sau un fiu de rege din Kuch ca Huy, luau parte la evenimente importante. De exemplu, prezentaseră majestății sale demnitari străini, cretani, sirieni sau negri, care doreau să fie „în apa regelui“, sau care veneau să implore suflul vieții. Ei ridicaseră impozitele, împărțiseră dreptatea, supravegheaseră lucrările, instruiseră pe recruți. Altădată, se grava în mormînt o povestire a vieții defunctului. Acum, viața lui e povestită în imagini. În sfîrșit, credința față de zei, despre care nu fusese vorba pînă atunci, inspiră numeroase scene. Ceremoniile de înmormîntare ocupă un loc din ce în ce mai mare. Vedem acolo cum se fac pregătirile : confecționarea unui mobilier funerar, care ar putea umple un mare magazin, formarea cortegiului, trecerea Nilului, punerea în mormînt, gesturile bocitoarelor, ultimul rămas bun.

Templele sînt o uriașă carte de piatră, în care gravorul a utilizat toate suprafețele. Arhitravele, fusu-rile coloanelor, soclurile, cadrul ușilor sînt împodobite cu personaje și hieroglife, la fel pereții interiori și exteriori. În templele mai complete, cum sînt cele din epoca veche, vignetele și textele nu se referă decît la ritual. Înainte, dacă templul era casa zeului, el era în egală măsură și un monument ridicat pentru gloria regelui. Faraonul este fiul zeului. Ceea ce a făcut el s-a realizat cu voia zeului și adeseori cu ajutorul lui. A evoca faptele însemnate ale unei domnii, reprezenta așadar un mijloc de a-i onora pe zei. De aceea, scenele luate din viața regelui se

amestecă cu scenele religioase. Se va aminti mai ales tot ce a întreprins regele pentru a înfrumuseța sanctuarul și a face plăcere zeilor : o expediție în Țara tămâiei, episoade din războaiele cu Siria, Libia și Nubia, de unde se întorcea încărcat de pradă și precedat de prizonierii pe care-i va face sclavii templului. Vânătorile regale, aparițiile zeului în mijlocul unei mulțimi uimite, vor completa această colecție de imagini, al căror interes este sporit de textele care le explică și care transcriu cuvintele, ordinele, cîntecele.

Încercarea de a descrie viața de toate zilele în vechiul Egipt poate fi deci dusă la bun sfîrșit, cu toate că sîntem siliți să-i ignorăm unele aspecte. Monumentele nu ne-au păstrat numai basoreliefuri și picturi, statui și pietre de mormînt, sarcofage și obiecte de cult, ci și lucruri de tot felul. Fără îndoială că, în locul mobilierului funerar al lui Tutan-kamon sau al lui Psusennes,¹ am fi preferat mobilierul unui palat al lui Ramses. Dar, în definitiv, nevoile mortului erau aceleași ca și ale oamenilor. Și apoi, de nenumărate ori, mîini pioase au așezat în mormînt obiecte pe care defunctul le purtase sau le întrebuințase în viață, precum și multe amintiri de familie.

Este evident că nu putem întrebuința la întîmplare o documentație care se întinde pe o perioadă de mai mult de trei mii de ani. E adevărat că lucrurile au evoluat mai încet în Egiptul faraonilor decît în alte

¹ Carter, *The tomb of Tut-Ankh-Amun*. 3 vol., Londra, 1923—1933. Montet, *Tanis*, Paris, 1942, cap. VII.

civilizații. Nilul, care dă viață malurilor sale, e un stăpîn autoritar. Imperativele lui n-au fluctuat. Dar moravurile, instituțiile, tehnicile, credințele s-au schimbat. Acest adevăr, care nu-i contestat de nici un egiptolog, este însă foarte neglijat în practică. În unele lucrări recente, sînt citate, unele peste altele, texte din toate epocile. Cîteodată, se încearcă să se explice confuzia unui text vechi prin citate din Diodor sau din Plutarh, ori chiar din Jamblique. Se continuă să se dea lunilor anului nume care n-au fost întrebuintate decît tîrziu. În felul acesta, se răs-pîndește ideea că Egiptul a rămas același de la un capăt la altul al unei istorii nesfîrșite.

Pentru a nu cădea în această greșeală, trebuia mai întîi să ne referim la o epocă precisă. După ce am eliminat cele două perioade intermediare, adică lunga decadență care a urmat după Războiul necredincioșilor și Renașterea saită, cînd Egiptul e în adevăr prea ocupat cu mumificarea animalelor sacre și cu copierea cărților magice, ca și perioada ptolemeică, ce nu ține numai de domeniul egiptologilor, autorul a avut în vedere perioada marilor piramide, a Labirintului, vremurile glorioase ale lui Tutmes și Amenhotep. Desigur că toate aceste perioade sînt atrăgătoare. Vechiul Imperiu înseamnă tinerețea Egiptului, căci atunci a creat Egiptul tot ce e mare și original. Cu toate acestea, am ales epoca faraonilor Setui și Ramses, care se potrivea mai bine cu scopul nostru. Această perioadă este destul de scurtă. Ea începe pe la 1320, printr-o înviorare a natalității. Egiptenii înțelegeau prin aceasta că o familie cu o numeroasă progenitură pusese capăt certurilor de

succesiune și-n același timp adusesese numeroase schimbări. Pînă acum, stăpîniile celor două teritorii fuseseră memfiți sau tebanii sau crescuseră în numele Egiptului de Mijloc, între Coptos și Fayum. Pentru prima dată, tronul lui Horus este ocupat de oameni din Deltă, ai căror strămoși slujeau de cel puțin patru sute de ani un zeu cu faimă rea, care-și ucisese fratele, pe zeul Seth. Această epocă se sfîrșește către 1100 cu o altă înviorare a nașterilor, prin care Egiptul înlătură definitiv și descendența lui Ramses și pe zeul său.¹ Aceste două secole au fost ilustrate de trei domnii strălucite : Setui I, Ramses al II-lea și Ramses al III-lea.

Egiptul are în urma lui un trecut lung. După o criză serioasă, noii lui stăpîni i-au adus, pentru o vreme, pacea religioasă, care nu va fi tulburată decît aproape de anul 1100. Armatele sale dobîndesc victorii strălucite. Se amestecă în viața altor națiuni mai mult decît în epocile trecute. Egiptenii, care trăiesc în afara granițelor, sînt numeroși. Și mai numeroși sînt străinii care trăiesc în Egipt. Pe de altă parte, Ramesizii au fost mari constructori. Hicsosii distrusseră înainte vreme totul în calea lor și regii tebanii nu terminaseră restaurarea regiunilor devastate. Cu toate că se construise mult la Teba, după erezie, opera lor trebuia reluată. Sala hipostilă de la Karnak, pilonul din Luxor, Ramesseum-ul și Medinet Habu, precum și alte edificii mari și mici din „orașul cu o sută de

¹ Asupra acestei epoci, v. Montet, *Le drame d'Avaris*, Paris, 1941, cap. III și IV.

porți“, sînt opera măreață a lui Ramses I și a succesorilor săi. Nici o porțiune din vastul lor imperiu n-a fost neglijată de ei. Din Nubia pînă la Pi-Ramses și la Pitum, cît de multe orașe au fost întemeiate, cîte edificii au fost mărite, restaurate și chiar zidite din nou.

Toate aceste monumente, precum și mormintele regilor și reginelor și mai ales cele ale contemporanilor lor, furnizează o bogată documentație. Pentru a o completa, dispunem de foarte numeroasele papi-rusuri care datează din secolele al XIII-lea și al XII-lea, de romane, de opere polemice, culegeri de scrisori, liste de lucrări și de muncitori, contracte, procese-verbale și, mai prețios decît toate, testamen-tul politic al lui Ramses al III-lea. Iată izvoarele pe care le-am avut mereu sub ochi pentru alcătuirea prezentei lucrări. Aceasta nu înseamnă că n-am uti-lizat și izvoare mai vechi sau mai recente. Protes-tînd împotriva tendinței, manifestată în numeroase lucrări, de a considera Egiptul ca un bloc de trei mii de ani și de a aplica întregii civilizații faraonice ceea ce este valabil numai pentru o anumită epocă, n-am pierdut din vedere că multe obiceiuri, multe instituții, multe credințe egiptene au avut o viață foarte lungă. Cînd un autor clasic își spune părerea asupra unui basorelief memfit, noi avem dreptul să gîndim că, cel puțin din acest punct de vedere, egip-tenii din epoca ramessidă se comportau întocmai ca strămoșii și ca urmașii lor. Ne-am folosit deci de toate izvoarele, ori de cîte ori am crezut că putem s-o facem fără să împestrișăm cu colori false tabloul pe care-l prezentăm despre viața de toate zilele în Egipt, în epoca dinastiei Ramses.

CAPITOLUL I

LOCUINȚA

I. Orașele

Orașele faraonice nu mai sînt astăzi decît grămezi de praf, pline de cioburi de olărie și de rămășițe. Nu trebuie să ne mirăm, deoarece orașele și palatele erau construite din cărămidă nearsă. Totuși, unele din ele se aflau într-o stare mai puțin desperată cînd le-au cercetat savanții aduși de Napoleon. În timpurile moderne s-au adăugat alte distrugeri, căci indigenii nu numai că au continuat să exploateze *sebakh*-ul din ruine, să scoată din el blocurile de piatră, dar au luat și supărătorul obicei de a căuta antichități. Nu există decît două orașe despre care putem vorbi în cunoștință de cauză, deoarece amîndouă au durat puțin timp. Întemeiate printr-o hotărîre regală, ele au fost părăsite repede, după o scurtă existență. Cel mai vechi, Hetep-Sanusrit, a fost întemeiat la Fayum de Sanusrit al II-lea și a durat mai puțin de un secol. Celălalt, Akhetaton, a fost reședința lui Amenhotep al IV-lea, după părăsirea credinței sale în Amon. Ur-

mașii lui au locuit acolo pînă în ziua cînd Tutankamon și-a mutat reședința la Teba. E necesar să aruncăm o privire asupra lor, înainte de a ne ocupa de descrierea orașelor ramesside.

Întemeierea orașului Sanusrit, înconjurat de un meterez care măsoară trei sute cincizeci de metri pe patru sute, a fost concepută în așa fel, ca să cuprindă multă lume într-un spațiu îngust.¹ Templul se află în afara incintei. Un zid gros împarte orașul în două secțiuni, una pentru bogați, alta pentru săraci. Aceasta din urmă este străbătută de o stradă largă de nouă metri, pe care o taie în unghiuri drepte numeroase străduțe strîmte. Casele sînt grupate spate în spate, în așa fel încît să aibă fațada spre stradă. Îngustimea camerelor și a coridoarelor este surprinzătoare. În schimb, cartierul elegant e străbătut de străzi largi, care duc la palat și la locuințele marilor funcționari, locuințe de cel puțin cincizeci de ori mai mari decît casele obișnuite. Casele și străzile ocupă tot spațiul. Egiptenilor le-au plăcut din totdeauna grădinile. Harkhuf, exploratorul care adusese din Nubia un pitic pentru micul său suveran, povestește că a construit o casă, a săpat un bazin, a plantat arbori. Iar o doamnă, care a trăit în epoca lui Sanusrit, a pus să se sape pe piatra ei funerară, cît de mult iubea copacii. Ramses al III-lea i-a plantat peste tot. Dar e curios că în arhitectura orașului n-a fost prevăzut nici un loc pentru distracție sau pentru plimbare.

¹ Planul în Petrie, *Illahun, Kahun and Gurob*, pl. 14.

Reședința lui Akhenaton era un oraș luxos¹, care dispunea de o suprafață vastă, semicirculară, între Nil și munte. O alee paralelă cu fluviul traversa orașul de la un capăt la altul și se încrucișa cu alte alei care duceau la chei, la necropolă și la carierele de alabastru. Palatul oficial, templul, clădirile administrative și magazinele, formau cartierul central. Pe străzi, casele modeste alternau cu case mai luxoase, pe care arheologii le-au atribuit membrilor familiei regale.

Pentru plantarea arborilor și pentru grădini au fost rezervate spații vaste, atît pe proprietățile particulare, cît și pe terenurile urbane. Muncitorii din necropolă și din cariere au fost instalați mai la o parte, într-un sat înconjurat de un zid. Dar orașul a fost părăsit atît de brusc, încît nimeni n-a avut timp să schimbe ce făcuseră primii săi locuitori.

În orașele vechi — care sînt și cele mai numeroase — domnea, dimpotrivă, o extremă dezordine. Men-Nefer — „frumusețe neschimbătoare“ — a regelui sau a zeului — din care grecii au făcut mai apoi Memfis, se mai numea și Onkh-taui, „viața celor două regiuni“, Hat-ka-ptah, „castelul dublului lui Ptah“, Nehet, „sicomorul“. Fiecare din aceste nume poate fi întrebuintat pentru ansamblul construcțiilor, dar la origine desemna fie palatul regal și anexele sale, fie templul lui Ptah, patronul orașului, sau templul zeiței Hathor, cunoscută la Memfis ca „doamna sicomorului“. Același lucru se întîmplase și cu Teba,

¹ Descrierea generală a orașului și a principalelor edificii în Pendlebury, *Les fouilles de Tell el Amarna*, Paris, 1936. Plan sumar, p. 63.

„oraşul cu o sută de porţi” al lui Homer. Mai întâi s-a numit Iat, ca a patra nomă din Egiptul de Sus, care depindea de ea. În Noul Imperiu s-a luat obiceiul să fie numită Opet, nume pe care unii îl traduc prin „hareem”, iar alţii prin „capelă” sau „castel”. Imensul ansamblu de monumente, care în zilele noastre a luat numele de Karnak, era încă de pe vremea lui Amenhotep al III-lea Opet-ul lui Amon.¹ O alee de sfincşi îl lega de templul de la Luxor, din Opet-ul meridional. Fiecare Opet era înconjurat de un zid de cărămidă nearsă şi era străpuns de mai multe porţi monumentale de piatră, ale căror portaluri erau lucrate din brad adus din Liban, ferecate în bronz şi încrustate cu aur. În caz de primejdie, aceste porţi erau închise. Dar, în timp de pace, textele pe care le cunoaştem nu fac niciodată aluzie la închiderea acestor porţi şi sîntem mai curînd înclinaţi să credem că se putea intra şi ieşi în voie, ziua şi noaptea.

În interiorul incintei, locuinţele, magazinele, atrepozitele, astăzi dispărute, ocupau o bună parte din spaţiul cuprins între templu şi ziduri. Grădinile şi livezile numeroase încîntau ochii ; turmele lui Amon păşteau prin parcuri. Tutmes al III-lea a pus să se reprezinte pe un perete din Sala analelor una din aceste grădini plină de plante şi arbori importati din Siria.² De fiecare parte a aleii cu sfincşi şi pe malul fluviului, se înşirau clădirile oficiale şi palatele. Fie-

¹ Planul general de la Karnak, *Topographical bibliography*, II, 2, 98.

² Wreszinski, *Atlas zur Altaegyptische Kulturgeschichte*, II, 36, 31.

care rege și-l avea pe al său. Reginele, prinții, vizirii și marii funcționari nu erau mai puțin ambițioși. Cum orașul n-a încetat să tot crească timp de trei dinastii, e probabil că cele mai modeste case și cele ale sărăcimii se amestecau printre aceste locuințe bogate, în loc să formeze un cartier separat, ca la Hotep-Sanusrit.

În fața orașelor Karnak și Luxor, pe malul vestic, se dezvoltă un al doilea oraș, Tjame, sau mai curînd o succesiune de monumente mari, înconjurate de case și de prăvălii și închise în incinta lor de cărămizi nearse, incintă care măsoară adeseori trei sute pe patru sute de metri sau chiar mai mult.¹ Incinta lui Amenhotep al III-lea nu are mai puțin de cinci sute de metri pe o latură. Aceste imense ziduri de pămînt au la bază vreo cincisprezece metri lățime. Înălțimea lor depășește douăzeci de metri și ascunde aproape cu totul interiorul, nelăsînd să se vadă decît vîrfurile piramidale ale obeliscurilor, cornișele pilonilor și coroanele statuilor colosale. Cea mai mare parte din aceste cetăți au fost maltratate nemilos de oameni și de vreme. Coloșii lui Memnon se ridică acum în mijlocul cîmpurilor cu grîu, deși nu fuseseră creați pentru această splendidă izolare. La început, ei împodobeau fațada unui templu grandios, înghesuit din toate părțile de construcții de cărămidă, adăpostind o populație numeroasă și imense cantități de mărfuri. Doar aceștia au sfidat secolele, căci restul se reduce la cîteva vestigii neînsemnate. Și în

¹ *Topographical bibliography*, II, 112 ; Robichon și Varille, *En Egypte*.

alte părți, statuile colosale s-au deteriorat. Vestigiile aduse la lumina zilei în timpul unei campanii rapide de săpături, dispăreau repede sub semănături. Monumentul lui Ramses al III-lea, la Medinet-Habu, Ramesseum-ul și monumentul lui Set I, mai la nord, împreună, bineînțeles, cu templul în terase al reginei Hatchepsiut, sînt singurele care oferă resturi importante. La Medinet-Habu îți poți da seama și acum de aspectul pe care puteau să-l prezinte la începutul lor aceste orașe închise¹. Călătorul, venit să le viziteze, era lăsat de o barcă la picioarele unei scări duble; străbătea apoi, printre două gherete de paznici, un zid de piatră nu prea înalt, împodobit cu creneluri și despărțit de marele zid de cărămizi nearse printr-un drum care înconjură orașul. Zidul era străpuns de o poartă fortificată, care semăna cu un migdol sirian. Poarta era așezată între două turnuri înalte, simetrice, despărțite printr-un interval de șase metri, dincolo de care se afla o clădire a cărei deschizătură era largă cît să poată trece un car. Basoreliefurile care îmbrăcau zidurile acestei clădiri arătau puterea faraonului. Consolele erau susținute de capetele eternilor dușmani ai Egiptului, libieni, arabi, negri, nubieni. Desigur că te simțeai cam stingherit între aceste ziduri. Dar în camerele de sus ale casei, subiectele erau mai grațioase. Într-una din ele, sculptorul l-a înfățișat pe Ramses mîngîind bărbia unei încîntătoare egiptence, în timp ce sclavii îl serveau. Acest edificiu nu era însă decît un refugiu în caz de răscoală, căci palatul și haremul se aflau ceva mai

¹ *The Oriental institute of the university of Chicago*, comunicările nr. 15, I, 28; nr. 18, frontispiciul.

departe, alături de templu, pe cînd aici nu locuiau de obicei decît gărzile.

După ce treceai de poartă, te aflai într-o curte spațioasă, mărginită în fund de un al treilea zid, care înconjura templul, palatul și haremul, curțile și clădirile. Locuințe mici, îngrămădite unele peste altele de o parte și de alta a unei alei centrale, înconjurau din trei părți această a treia incintă. Clerul templului și numeroși laici formau populația permanentă a acestui orașel, unde se oprea regele cînd venea pe tărmlul stîng, cu femeile și numeroșii săi servitori.

Astfel se prezenta palatul lui Ramses, suveran în On, pe domeniul lui Amon. Tot așa erau și Ramesseum-ul și cele douăzeci sau treizeci de orașe regale de pe tărmlul stîng al Nilului. Aspectul lor exterior era foarte auster. Înăuntru, însă, se amestecau minunate palate aurite, cu numeroase cocioabe posomorîte. Tot ceea ce Egiptul putea oferi mai strălucit în echipaje, prinți și prințese, străbătea cîtcodată ca un fulger aleile și curțile. Risetele, cînteccele și muzica umpleau apartamentele regale. Cînd petrecerile se sfîrșeau, poarta fortificată nu mai lăsa să treacă decît turmele, șirurile de sclavi purtînd cîte un balot pe cap sau pe umeri, soldații, contabilii, zidarii, meșteșugarii, care, în mijlocul strigătelor și prafului, se răs-pindeau prin ateliere și prăvălii, prin grajduri și abatoare, în vreme ce școlarii și ucenicii se duceau să-și primească porția de știință și de ciomăgeală ¹.

¹ A se vedea de exemplu procesiunile reprezentate în templele de la Medînet-Habu și Abydos (*Medînet-Habu, Wr. Atl.*, II, 184—190).

Orașele din Deltă nu erau mai prejos decât cele din Egiptul de Sus nici prin vechimea, nici prin splendoarea monumentelor lor. Devastate de hicsoși, neglijate de regii din dinastia a XVIII-a, ele au fost restaurate, mărite și înfrumusețate de Ramessizi. Lui Ramses al II-lea îi plăcea foarte mult Delta orientală, pentru că această regiune fusese leagănul familiei sale. El îi aprecia climatul suav, pajiștile, marile întinderi de apă, viile care produceau un vin mai dulce decât mierea. Pe malul brațului tanitic, într-o pajiște bătută de vînt, se afla un vechi oraș locuit de teologi, centru al cultului zeului Seth și de asemenea sediul unei școli de artă originală, care exista din vremuri foarte îndepărtate. Se numea Hat-uarit. Hicsoșii își stabiliseră capitala aici. De cînd îi alungase Ahmose, orașul vegeta. Ramses se instalează acolo îndată ce-și îndeplini ultimele datorii față de tatăl său și începu imediat marile lucrări care trebuiau să readucă viața și prosperitatea în regiune și să facă din vechea cetate o incomparabilă reședință regală.¹

Ca și la Teba, templul și celelalte clădiri erau închise într-o mare incintă de cărămizi. Această incintă avea patru porți, de unde porneau, spre cele patru puncte cardinale, drumuri și canale. Regele pusese să se aducă de la Assuan, fără să țină socoteală nici de distanță, nici de greutate, blocuri de mărime neobișnuită, ca să zidească sfînta sfîntelor, și să împodobească cetatea cu stele și obeliscuri perfect cizelate. Lei cu față omenească, cu o expresie teribilă, și sfîncși de granit roz ședeau față în față în

¹ Montet, *Le drame d'Avaris*, Paris, 1941, cap. II și IV.

lungul aleilor pavate cu blocuri de bazalt. În fața porților păzeau lei culcați. În fața pilonilor erau aliniate diade și triade, coloși în picioare și așezați, dintre care mulți rivalizau cu cei din Teba și-i întreceau chiar și pe cei din Memfis.

Palatul strălucea de aur, de lapis-lazuli și de turcoaze. Flori multicolore sporeau splendida frumusețe. Cimpia, admirabil cultivată, era străbătută de drumuri umbrite. În magazine se îngrămădeau mărfuri aduse din Siria, din insule și din țara Punt. Lângă palat, își aveau cantonamentul detașamente de infanterie, companii de arcași, care și echipaje din flotă. Numeroși egipteni veniseră să se instaleze aproape de soare. „Nu se poate mărturisi ce bucurie e să locuiești acolo, spunea scribul Pabasa. Cel mic e ca și cel mare... Toată lumea are voie să-i adreseze o cerere.“ Ca și în celelalte orașe mari, libienii și negrii se amestecau cu egiptenii. Dar mai ales înainte de exod, și chiar și după aceea, mișunau asiaticii. Se aflau acolo urmașii fiilor lui Iacob, ori nomazi care, obținând permisiunea de a locui în Egipt, nu mai voiau să-l părăsească, ori captivi aduși din țările Canaanului, din Naharina, ai căror fii se transformau cu vremea în agricultori și în meșteșugari liberi. În curînd, orașul regal se transformă într-un oraș mult mai întins, în care se îngrămădeau locuințe și prăvălii. Noile cartiere își avură și ele repede templul lor, înconjurat, ca și cel mare, de un zid de cărămizi. Trebui, de asemenea, să se rezerve loc pentru un cimitir,¹ căci egiptenii din Deltă

¹ Montet, *Tanis*, Paris, 1942. 9, 23, 107, 128.

n-aveau posibilitatea, ca cei din sud, să-și îngroape morții în deșertul apropiat. Ei își construiau mormintele lor și mormintele animalelor sacre în oraș, când în afară de ziduri, când înăuntrul lor, la doi pași de templu. Cum locul era limitat, nu se mai putea pune problema să se ridice monumente tot așa de mărețe ca cele de la Memfis. Oricare era rangul personajelor, mormintele sînt foarte mici, atît la Tanis, cît și la Athribis.

În materie de construcții, Ramses al II-lea nu mai lăsase urmașilor săi mare lucru de făcut. Așa că Ramses al III-lea a fost preocupat în primul rînd de întreținerea și de întinderea grădinilor, precum și de plantarea arborilor : „Am făcut să se acopere întreg pămîntul cu arbori și plante, zicea el. Am făcut în așa fel ca oamenii să se poată așeza la umbra lor.“¹ În reședința ilustrului său strămoș, el a creat imense grădini, a amenajat locuri de plimbare în cîmpie, a plantat vii și măslini, a pus pe marginea drumului sacru flori strălucitoare.² La On, regele a pus să se curețe lacurile sacre ale templului „scotînd toate murdăriile care se strînseseră acolo de cînd exista pămîntul“. A plantat din nou, peste tot, arbori și plante. A creat livezi, ca să dea zeului Tum vin și lichioruri, o livadă cu măslini care producea „cel mai bun untdelemn din Egipt, menit să întrețină flacăra în palatul sacru“. Templul lui Horus, așa de ruinat odinioară, merita acum să fie pus în fruntea tuturor templelor. „Am făcut să crească pădurea sacră care se afla în incinta sa. Am făcut să înverzească papi-

¹ *Papirusul Harris*, I, 78, 8.

² *Ibid*, 6

rusul ca în mlaștinile de la Akh-bit (unde trăise Horus copil). Fusesse lăsat în părăsire din antichitate. Am făcut să crească pădurea sacră a templului. L-am așezat la locul său dinainte. L-am înzestrat cu grădinari care să-i îngrijească grădinile, ca pomii lor să producă cele necesare pentru libații și ofrande de lichioruri.”¹

Îl făcuse și util și plăcut. Herodot a notat că templul din Bubasta, înconjurat de copaci mari, era unul din cele mai frumoase din tot Egiptul. Fără îndoială, în secolul al XII-lea, un călător ar fi putut să aibă aceeași impresie reconfortantă în multe orașe din Egipt. Severitatea marilor ziduri de cărămidă era compensată de petele de verdeață. Orașenii se bucurau de răcoare la umbra copacilor de pe malurile brațelor Nilului. În curțile templelor, sculpturile erau puse în valoare de mulțimea florilor.

Era însă nevoie de multă apă pentru animale, pentru plante și chiar pentru oameni. Ar fi fost foarte greu să te duci s-o scoți din canal, de dincolo de ziduri, chiar dacă acest canal trecea pe lângă poarta monumentală, ca la Medinet-Habu sau ca la Pi-Ramses. De aceea, în cea mai mare parte din orașele înconjurate de o incintă, exista un bazin de piață.² O scară, tot de piatră, ajungea la nivelul apei în orice anotimp. Existența puțurilor este atestată cel puțin din vremea Noului Imperiu. Ele s-au găsit atît pe proprietățile particulare, cît și în cartierele ur-

¹ *Ibid.* 27—29.

² Chassinat, *Dendara*, I, pl. 15; Róbiehon și Varille, *Le temple du scribe royal Amenhotep, fils de Hapou*, Cairo, 1936, 35.

bane.¹ Existau cel puțin patru în incinta de la Pi-Ramses. Sînt făcute din piatră și construite cu multă grijă.² Cel mai mic, la vest de templu, are un diametru de trei metri și zece centimetri. Se cobora în el pe o scară dreaptă cu douăzeci și trei de trepte acoperite, care se continuau înlăuntrul puțului cu o scăriță în spirală de vreo douăsprezece trepte. Cel mai mare, la sud de templu, are un diametru de cinci metri. Se ajungea la apă pe o scară acoperită, de patruzeci și patru de trepte, în două șiruri, separate printr-un palier de popas. În interiorul puțului se mai putea continua coborîrea printr-o scară în potcoavă și umple urcioarele, chiar în epoca în care apele erau foarte scăzute. În afară de această epocă, era mai simplu să faci apa să se ridice cu ajutorul unei cumpene pînă în bazinul pe care un jgheab îl lega de un al doilea bazin de piatră, aflat chiar în templu. În partea orientală a orașului, am descoperit mai multe canalizări făcute din olane de diferite modele, îngropate adînc. Cea mai importantă e făcută din olane care se îmbucă unele în altele și apoi cimentate cu grijă. Pînă în prezent n-a fost posibil să se urmărească aceste canalizări pe toată întinderea, ca să se descopere punctul lor de plecare și locul unde ajungeau. Nu numai că nu le putem data, dar nici nu știm dacă serveau să aducă apa potabilă sau să evacueze apele murdare. Dar am ținut să semnalăm existența acestor lucrări, care dovedesc faptul că admi-

¹ Pendlebury, op. cit., 114, 140.

² Fougerousse, *Le grand puits de Tanis*, Kemi : *Revue de Philologie et d'archéologie égyptennes et coptes*, V, 71, 103.

nistrația faraonică nu era indiferentă nici față de bunăstarea locuitorilor, nici față de sănătatea publică.

Domeniul regal sau divin exercita o atracție puternică în jurul său. În epocile nesigure, cei care se temeau de agresiuni, forțau incinta, se așezau înăuntru și nu mai voiau să plece de acolo. Ei își construiau casele în parcuri și în livezi, distrugând frumoasa perspectivă proiectată de cei dinții constructori. Invaდაu chiar și piața din fața templului, se cocoțau pe ziduri, împiedicând ceremoniile cultului, cu toată supravegherea sentinelor. Un doctor, care-și exercita meseria sub domnia lui Cambyze, anume Uadj-horresne, constata cu durere că străinii se instalaseră pînă și în templul zeiței. Neith, doamna din Sais.¹ Cum el avea trecere la rege, obținu de la majestatea sa permisiunea de a alunga pe toți acești indezirabili, de a distruge cocioabele ca să se poată celebra sărbătorile și procesiunile așa cum se făcea mai înainte. Un vrăjitor numit Djed-hor, care trăia la Hathribis, constata și el că niște simpli particulari își clădiseră colibe de cărămizi nearse pe deasupra mormintelor șoimilor sacri.² Acesta nu avea relații așa de înalte ca doctorul sait, El întrebuișă deci puterea de convingere și reuși să-i determine pe invadatori să părăsească incinta și să se mute într-un loc mai potrivit, indicat de el. Locul era un teren mlăștinos, dar el le arată că n-aveau decît să dărîme

¹ Posener, *La première domination perse en Égypte*, Cairo, 1936, 15—16.

² *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, (1918), 145.

casele ruinate și să umple cu moloz mlaștinile. Și astfel se realizează pentru oamenii cumsecade din Hathribis o așezare curată și comodă și care în epoca apelor mari nu era prea umedă.

La Tanis am constatat noi înșine invadarea templului de către locuințe particulare. Le-am găsit în curți, ba chiar și pe ziduri. Un oarecare Panemerit, personaj important, și-a construit casa în cea dintii curte a templului, sprijinind-o de pilon, pentru ca și statuile sale să beneficieze de ceremoniile sacre¹. Panemerit a trăit mai mult decât doctorul din Sais și decât vrăjitorul din Hathribis și nimeni nu l-a mai mutat de acolo. Căci Egiptul era o țară cu tradiție și era greu să schimbi ceva. Faptele pe care le-am arătat, după unele documente tardive, cred că s-au repetat de nenumărate ori în decursul vremurilor. Profitând de slăbiciunea sau de lipsa de atenție a autorităților, locuitorii își părăseau deseori cartierul lor mai puțin apărut, ca să se pună la adăpostul zidurilor înalte sau poate ca să aibă ocazia să prade. Când autoritatea devenea din nou vigilentă, acești paraziți erau iar alungați. Templul și orașul regal își recăpăta splendoarea, pînă la următoarea invazie. În vremea lui Set I, a marelui Sesostriș, a lui Ramses al III-lea, nimănui nu i-ar fi trecut prin cap să se instaleze pe un teren rezervat, dar acest lucru s-a întîmplat frecvent în epoca dintre domniile lui Merenptah și Seti-Nekht și mai ales sub ultimii Ramses.

¹ Kêmi, VIII.

II. Palatele

Contemporanii admirau foarte mult palatul regal de la Pi-Ramses. Din nenorocire, descrierea lui este neclară și nici locul nu este bine cunoscut, iar săpăturile n-au adus nici o informație sigură în această privință. În Deltă se cunosc și alte reședințe regale. Au fost găsite ruinele unui palat la Quantir, sat umbrit de palmieri frumoși, la douăzeci și cinci de kilometri spre sud de Pi-Ramses.¹ În timp ce faraonul își aștepta logodnica, pe fiica regelui hitit, care străbătea în plină iarnă Asia Mică și Siria ca să-l întâlnească, el avu delicata atenție să construiască în deșert, între Egipt și Fenicia, o cetățuie, unde se duse s-o aștepte. Cu toată distanța mare de capitală, această cetate era înzestrată cu tot ce-i trebuia. Fiecare din cele patru părți era pusă sub patronajul unei divinități : Amon păzea occidentul, Setekh sudul, Astartea levantul și Uadjit nordul. În cinstea regelui Egiptului și a soției sale asiatice, se grupaseră două divinități egiptene și două asiatice, căci Set adoptase acum acoperământul de cap și vestmîntul lui Baal și aproape că nu mai semăna cu un zeu egiptean. Patru statui care aveau nume de ființe vii, Ramses-Mianum, Viață, Sănătate, Forță, Montu adorat în cele două regiuni, Farmec al Egiptului, Soarele prinților, țineau loc de zeu, de vizir și de pașă.² Înăuntrul orașului său, care se afla la vest de Teba,

¹ Ann. S.A.E., XXX, 40, 41.

² *Bibliotheca aegyptiaca*, Bruxelles, VII, 12 ; cf. *Drame d'Avaris*, 135—136.

Ramses al III-lea avea un palat pe care-l numi Casa bucuriei, ale cărui vestigii au fost salvate și studiate de arheologii Institutului oriental din Chicago.¹ Fațada dădea spre prima curte a templului. Basoreliefurile care o decorau și care se zăreau printre coloanele peristilului, fuseseră foarte potrivit alese pentru a ridica în slăvă puterea regelui : Ramses își ucidea dușmanii cu o lovitură de măciucă ; urmat de o escortă strălucită, își vizita grădinile ; urcat pe carul său, împodobit cu armele de război, se ducea să ia comanda armatei ; în sfârșit, împreună cu toată curtea sa, asista la luptele și la exercițiile celor mai buni soldați. În mijlocul acestei fațade, se afla balconul aparițiilor regale, bogat decorat și susținut de patru colonete de forma papirusului, foarte zvelte, care susțineau o cornișă cu trei etaje. Pe etajul inferior se vedea discul înaripat. Etajul intermediar era decorat cu ramuri de palmier, iar etajul superior cu simbolul șarpelui avînd pe cap discul. Acolo se arăta regele, cînd poporul avea voie să se îngrămădească în curte la sărbătoarea lui Amon și tot acolo dădea el recompensele. Balconul comunica cu apartamentele regale. Acestea cuprindeau, în mijloc, mai multe săli cu coloane, printre care sala tronului, camera regelui și camera de baie. Această parte centrală era izolată, printr-un vestibul, de apartamentele reginei, care erau compuse din mai multe camere și săli de baie. Ouloare lungi și drepte ușurau trecerea dintr-o parte în alta, precum și supravegherea, căci Ramses al III-lea, care avea multă experiență, era bănuitor.

¹ *The oriental institute of the university of Chicago*, comunicări, nr. 7, 1—23.

Decorația interioară a sălii tronului pare să fi fost austeră, dacă judecăm după plăcile emailate descoperite acum treizeci de ani și după basoreliefurile descoperite mai de curînd de misiunea americană. Regele este reprezentat peste tot stînd în picioare, sub forma unui sfînx și de asemenea prin numele sale hieroglifice. Dușmanii Egiptului se văd legați fedeleş în fața lui. Ei sînt îmbrăcați cu cele mai bogate veșminte brodate cu ornamente barbare și sînt executați cu mare grijă, ca să li se observe exact fiziomiile, coafura, bijuteriile. Libienii sînt tatuați. Negrii au cercei. Nomazii șasu își prind, cu un pieptene, părul lung lăsat pe spate.¹ Desigur că odăile regelui și ale reginei erau decorate cu lucruri mai grațioase.

Suprafața ocupată de locuința regală nu e prea întinsă. Pătratul are latura de mai puțin de patruzeci de metri. Fără îndoială că regele nu locuia prea mult timp aici, căci avea palate și de cealaltă parte a apei. În Deltă, erau atîtea, că n-avea decît să aleagă. Memfis, On sau Pi-Ramses nu așteptau decît să-l primească. El începuse o construcție cu totul nouă între On și Bubasta, în locul pe care arabii l-au numit Tell el Yahudieh și unde s-au descoperit plăci smălțuite de felul celor găsite la Medinet-Habu.² Vremea a deteriorat într-atît palatele lui Seti și ale Ramessizilor, încît, pentru a ne face o idee mai clară despre palatul unui faraon din Noul Imperiu, trebuie

¹ Ann. S.A.E., XI (1910), 49—63.

² *Papyrus Harris*, I, 29, 8 ; Montet, *Tanis*, II.

să ne ducem cu gîndul la reședința lui Akhenaton, care e cu foarte puțin anterioară. Aici pavimentul sălilor cu coloane reprezintă un lac cu pești, acoperit de nuferi, peste care zboară păsări de apă și e înconjurat de trestii și papirus. Prin desiş zburdă viței care sperie rațele sălbatice. Pe fusurile coloanelor se înfășoară ramuri de viță și zorele. Capitelurile și cornișele sînt împodobite cu încrustații strălucitoare. Pe pereți, pictate scene din viața de familie. Regele și regina sînt așezați unul în fața celuilalt, Akhenaton pe un jilt, Nefertiti pe o pernă. Pe genunchi ea ține un copilăș ; cea mai mare dintre prințese înconjoară cu brațele gîtul celei mai mici. Alte două prințese se joacă pe jos.¹ S-a spus, cu oarecare exagerare, că niciodată arta egipteană n-a pictat o scenă mai încîntătoare. De fapt, lacurile, papirusurile, păsările, animalele care zburdă sau galopează fac parte din repertoriul obișnuit. L-am văzut pe rege la Medinet-Habu înconjurat de favorite grațioase. Nu exagerăm afirmînd că palatele faraonilor din dinastia a XIX-a și a XX-a erau decorate cu tot atîta bogăție. Ca și pe vremea lui Akhenaton, pereții, plafoanele, pavimentele, coloanele și cornișele pictate cu culori proaspete erau o bucurie pentru ochi și pentru suflet. Bogăția mobilierului, luxul podoabelor și al costumelor desăvîrșeau un ansamblu de o extremă distincție.

¹ Petrie, *Tell el Amarna*, 2—4 ; Davies, *Mural painting in the city of Akhenaten*, *Jurnal of egyptian archeology*, Londra, VII, pl. 1 și 2.

III. Casele

Marile personaje se întreceau să imite luxul și confortul locuințelor regale. Reședințele lor din oraș sau de la țară, măsurînd cîteodată o suprafață de un hectar sau chiar mai mult, erau înconjurate, ca și domeniul divin sau regal, de un zid gros și înalt; în acest zid, o poartă de piatră ducea la locuința stăpînului; alte porți secundare, simple deschizături în zid, deserveau celelalte acareturi și grădinile. Așa era la Bubasta, casa în care perfida Tbubui și-a atras iubitul. Casa lui Apuy semăna cu un mic templu. Fațada era precedată de un portic cu coloane papiri-forme, iar arhitrava suporta o cornișă decorată cu frunze de palmier. Ușa de la intrare era încadrată cu pietre mari și pragul de sus decorat cu frunze de palmier.¹ Casa în care regele Ay primi și răsplăti pe soția lui, Neferhotep, are o terasă cu coloane. Această terasă suporta un acoperiș ușor, care-și sprijinea marginile pe coloane înalte și subțiri, formînd în jurul casei un peristil.² Ne putem face o idee despre aspectul exterior al acestor două locuințe mulțumită picturilor pe care Apuy și Neferhotep le-au poruncit în mormintele lor. Pentru aranjamentul interior, trebuie să vizităm săpăturile de la El Amarna. Din pridvor, se trece într-un vestibul, înainte de a intra în sălile de primire, al căror acoperiș e susținut de coloane. Aceste săli de primire se prelungesc cu niște vestiare, unde s-au găsit lăzi, care probabil au

¹ *Robb de peyster Tytus Memorial series*, V, 28—29. Pentru casa lui Tbubui, Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 147.

² Davies, *Neferhotep*, 14.

servit de dulapuri de rufărie și de haine, și cămări unde erau depozitate proviziile și băuturile. Apartamentele stăpînilor, cu sălile de baie și camerele de distracție, ocupă restul clădirii. Pereții sălii de baie sînt îmbrăcați în piatră. Într-un colț, s-a găsit o piatră înconjurată cu un paravan de zidărie, din spațele căruia un servitor arunca apă peste cel care făcea baie. Acesta putea să se așeze pe un scaun alăturat, ca să fie fricționat. Cabinetul de toaletă, îndărătul sălii de baie, era spoit cu var și prevăzut cu un scaun de calcar găurit, pus pe un fel de cutie de cărămizi, care conținea nisip.¹

Orice casă, oricît de puțin confortabilă, este înconjurată de mai multe curți. Una din ele cuprinde hambare în formă de stup. Cotețele și grajdurile se află spre nord. La est se înșiră de obicei bucătăria, brutăria și căsuțele de cărămidă ale servitorilor. Aceștia erau deci siliți să facă un drum destul de lung ca să aducă stăpînilor bucatele. O intrare de serviciu le permitea să ajungă în sălile de primire. Căsuțele sînt, în cea mai mare parte, compuse din patru odăi, un antreu, o sală centrală al cărei acoperiș e susținut de o coloană, iar în fund, bucătăria și încă o cameră. Familia se îngrămădea în acest spațiu strîmt, pe care cîteodată îl împărțea cu animalele. O scară permitea urcarea pe acoperiș. Casele intendentilor, aflate la marginea acestui cartier, sînt spațioase și confortabile.² De obicei, apa potabilă era scoasă dintr-un puț de piatră.

¹ Pendlebury, op. cit., 127—149.

² *Ibid*, 152, 153.

Grădinile sînt împărțite în patrate și în dreptunghiuri prin alei care se întretaie perpendicular, foarte drepte, plantate cu arbori, umbrite de butuci de viță, mărginite de flori. Egiptenii aveau mare grijă de ele. Anna adunase acasă la el toți arborii care creșteau în valea Nilului, curmalul, palmierul, cocotierul, sicomorul, smochinul, balanitul, arbori fructiferi, persea, grenadul, salcîmul, tisa, tamariscul, salcia și alți citiva care nu sînt identificați, cu totul optsprezece specii.¹ La fel, Rekhmare cultiva în grădina sa, înconjurată de ziduri trainice, toate speciile de arbori și de plante cunoscute în vremea aceea.² Cîteodată, sub arbori se înălța un chioșc din materiale ușoare, dar nu lipsit de eleganță. În timpul verii, stăpînii luau masa acolo. Peste tot vedeai barăci de lemn unde băuturile se răceau în amfore mari, ascunse sub frunze, alături de mese și de etajere, pe care servitorii așezau artistic toate rafinamentele bucătăriei egiptene.

Nu se poate închipui însă o grădină fără un bazin cu apă. Acesta este de obicei de formă dreptunghiulară, făcut din zidărie. Suprafața este înțesată cu nuferi. Rațele se scaldă în el. Se ajunge la apă pe o scară și o barcă stă aproape întotdeauna la dispoziția locatarilor.³

¹ *Wr. Atl.*, I, 60; *Mémoires publiés par les membres de la mission archéologique française au Caire*, XVIII, I, *Urkunden des aegyptischen Altertums*, IV, 1046—1047.

² *Wr. Atl.*, I, 278. Grădina lui Min-nekht.

³ Grădina lui Rekhmare; *Wr. Atl.*, I, 3; a lui Sebekhotep, *ibid.*, I, 222; a lui Amenemheb, *ibid.*, I, 66; a lui Qenamoun, Davies, *Ken-Amum*, 47; fresca din Muzeul britanic, 37983 în *Wr. Atl.*, I, 92.

Casele locuite de clasa mijlocie au de obicei mai multe etaje și, în plus, câteodată, hambare pe acoperiș. Nici un ornament nu înveselește fațada. Ușa, încadrată de doi ușori și de o bîrnă de piatră, este așezată într-un colț. Ferestrele, în număr de două, patru, sau chiar opt de fiecare etaj, sînt mici, patrute, prevăzute cu jaluzele, ca să-i apere pe locatari de căldură și de praf.

Am găsit la Tanis un cadru de fereastră făcut din piatră, care nu măsoară mai mult de un cot. O lespeze ajurată ținea loc de jaluzele. Tot la Tanis am descoperit cele două inițiale ajurate ale regelui Menemtah, gravate într-o fereastră patrută. Pe unele picturi tebane sînt trase pe ziduri dungi orizontale, ca și cum aceste ziduri ar fi fost făcute din bîrne sau scînduri. Explicația acestor dungi ne-a apărut la Tanis, unde am constatat că zidarii întindeau mortar pe straturile orizontale, în vreme ce articulațiile verticale erau umplute cu lut. Odată terminat, zidul apărea străbătut orizontal de dungi albe și lungi.

Camerele de la parter sînt de preferință destinate meșteșugarilor. Aceasta se observă de exemplu la Teba, în casa unui oarecare Thuty-nefer. Femeile torc, iar bărbații lucrează la războiul de țesut. În camera vecină, alții macină grîul sau pregătesc pîinea. Stăpînii stau la primul etaj, într-o încăpere destul de spațioasă, luminată de ferestre mici, așezate sus, și cu plafonul susținut de coloane în formă de lotus. Ușa pare decorată cu discuri smălțuite, dacă nu cumva ele au fost sculptate direct pe lemn. Pe pereți nu se vede nimic, deși obiceiurile egiptenilor cereau să fie împodobiți cu picturi. La Tanis, dintr-o

casă din epoca veche, ai cărei pereți fuseseră tencuiți cu ghips, am strâns discuri pe care fuseseră desenate dansatoare și corăbii. Fără nici o îndoială că această modă era veche și avem toate motivele să credem că încăperile caselor se aseamănă cu cele ale mormintelor tebane, în care, pe plafon, este pictată viță de vie, în timp ce o vânătoare, o călătorie în orașul sfânt al lui Osiris și alte scene intime sînt zugrăvite pe pereți.

Etajul al doilea are tavanul atît de jos, încît locatarii nici n-aveau nevoie să se înalțe în vîrfurile pi-cioarelor ca să-l atingă cu degetul. Într-una din încăperile de la acest etaj, pictura îl arată pe stăpîn făcîndu-și toaleta. El stă așezat pe un jilț. Servitorii îi aduc o cană și un lighean, un evantai, o apărătoare de muște. Scribii se așază pe vine ca să-i citească scrisorile și să-i înregistreze poruncile. Alți servitori circulă neîncetat pe scară și pe coridoare, purtînd pe cap baloturi și ulcioare pline cu apă, atîrnate la cele două capete ale cobiliței purtată pe umeri. ¹

În casa unui oarecare Mahu, utilizarea etajelor se face după aceleași reguli. Ulcioarele sînt îngrămădite la parter. La primul etaj se află sufrageria. Al doilea etaj e plin de scuturi, arme și diferite unelte. Cum Mahu era șef de poliție, sîntem îndreptățiți să credem că-și petrecea noaptea acolo, ca să poată, dacă era chemat fără veste, să sară la arme și să alerge împotriva tilharilor.

¹ Davies. *The town house in ancient Egypt*, Metropolitan Museum studies, I, mai 1929, 233—255.

În general, acoperișurile sînt plate și se ajunge la ele pe o scară. Unii, ca Thuty-hotep, instalau acolo coșarele cu grîne. Alții puneau pe margini un grilaj pentru securitatea copiilor sau pentru a se feri de privirile indiscrete, cînd petreceau noaptea sub cerul liber. Nebamon și Nakhti au instalat pe acoperișurile lor niște obiecte de forma unui triunghi dreptunghi, care au fost interpretate ca fiind niște giruete. Totuși, casele cu acoperiș ascuțit nu erau necunoscute în Egipt. Într-un mormînd de la Abu-Roach, aproape de Cairo, contemporan cu regele Den, care a trăit cu aproape două milenii înainte de Ramessizi, am găsit două piese dintr-un joc de fildeș, care reprezentau case al căror acoperiș înclinat e format din două triunghiuri și două trapeze.¹ Acest acoperiș savant surprinde pentru o epocă atît de veche. El n-a putut fi imaginat decît într-o țară unde ploua și unde lemnul nu era o raritate. În Egipt ploile sînt ceva mai abundente doar în regiunile de coastă, unde și în zilele noastre casele au în loc de acoperiș o terasă. Este deci probabil că piesele de la Abu-Roach reproduc un tip de locuință străin de Egipt. N-avem nici o dovadă că ar fi fost folosit în epoca Ramessizilor, în vreun loc de pe teritoriul Egiptului.

Dar la Teba, locuințele nu erau așa de îngrămădite unele în altele și terenul nu era atît de scump ca să nu se poată planta cîțiva copaci, fie într-o curticică interioară, fie în fața casei. Doi palmieri par a ieși din acoperiș în casa lui Nebamon, ceea ce nu-i

¹ Una din aceste piese se află la muzeul din Cairo, cealaltă la Luvru, cf. *Kêmi*, VIII.

împiedică să fie încărcăți cu curmale din belșug. La Nakhti, poarta e umbrită de un palmier și un sicomor. În mormîntul 23 din Teba, este reprezentată o casă mai mult înaltă decît largă, cuprinsă între două rînduri de copaci. Alta, cunoscută din mormîntul 254, are în față trei rodieri, care ies din niște vase de lut încrustate cu ornamente de culori diferite și doi palmieri.¹

Egiptenii, chiar cei din clasa modestă, își dădeau toată osteneala ca să aibă locuințe plăcute și confortabile. De asemenea, aveau toată grija să le apere împotriva dușmanilor, foarte numeroși în țara lor, care le tulburau liniștea, insectelor, șoarecilor, șopîrlelor, șerpilor și păsărilor de pradă. Papirusul Ebers ne-a păstrat cîteva rețete folositoare împotriva lor.² Vrei să distrugi insectele din casă? Trebuie să o speli cu o soluție de natrum sau să o spoiești cu un produs numit bebit, topit pe cărbuni. Dacă se pune fie natrum, fie un pește uscat, *tilapia nilotica*, sau chiar semințe de ceapă lingă gaura unui șarpe, șarpele nu va ieși din gaura lui. Grăsimea de grangur este minunată împotriva muștelor, icrele împotriva puricilor. Dacă se pune grăsime de pisică pe saci sau pe baloturi, șoarecii nu se vor apropia de ele. Rozătoarele vor fi împiedicate să mănînce grăunțele, arzînd în hambar escremente de gazelă sau spoid pe-reții și podeaua cu o anumită soluție.

Iată un mijloc sigur de a împiedica un uliu să fure : se înfige în pămînt o ramură de salcîm și se

¹ Davies, *op. cit.*, 242, 243, 246, 247.

² *Papirus Ebers*, rețetele 810, 852. pl. 97—98.

spune : „Un uliu a furat în oraş şi în sat... Fură, coace-l, mănîncă-l“. A spune aceste vorbe lîngă băţul de salcîm, după ce s-a pus alături o prăjitură, e un mijloc sigur de a împiedica uliul să fure. Afumatul este eficace pentru a purifica mirosul din încăperile cu haine. Acest mijloc nu era la îndemîna oricui, deoarece trebuia să se facă dintr-un amestec de tămîie, răşină de terebint şi alte produse exotice şi egiptene. Această reţetă, ca şi cele precedente, dovedeşte dorinţa de a ţine casa curată şi aerisită. Această dorinţă, atît de firească, a silit autorităţile să ia măsuri generale pentru a îndepărta apele murdare şi a ridica resturile şi gunoaiile menajere. Totuşi, din lipsă de documente, nu putem spune nimic precis despre aceste lucruri.

IV. Mobilierul

În sălile de recepţie ale palatului, ca şi în casele celor bogaţi, mobilierul consta mai ales din diferite scaune. Unele erau foarte simple, semănînd cu o ladă patrată şi avînd un spătar nu mai înalt de o palmă. Laturile erau împodobite cu ornamente de bagă încadrate de bagheta egipteană. Simplitatea obiectului era însă compensată de bogăţia materialelor şi calitatea execuţiei. Mult mai elegante şi chiar mai confortabile erau jilţurile ajurate, al căror fund, sprijinindu-se pe patru picioare de leu, era prevăzut cu un spătar înalt şi cu două braţe. Pentru rege şi regină scaunele sînt şi mai îngrijit lucrate. Faţa şi dosul spătarului, precum şi braţele, sînt decorate cu su-

biecte luate din lista marilor sculpturi, gravate în lemn, încrustate cu piele sau cu metal bătut cu cio-canul, cu aur, argint, aramă și pietre scumpe. Regele, sub forma unui grifon sau a unui sfinx apărat de simbolul șarpelui, al vulturului sau al șoimului, sfi-șie cu ghearele un asiatic sau un negru. Ființe gro-tești, ca acelea care erau aduse cu mari cheltuieli din țara Punt sau din părțile Nilului de Sus, dansează cîntînd din tamburină. Regele primește din mîinile reginei floarea dragostei. Regina atîrnă un colier de gîtul soțului ei. Pe marginea scaunului și la capătul brațelor sînt așezate capete de lei sau de șoimi. Din-tre picioarele scaunului ies plante simbolice, din nord și din sud, și se împletesc în jurul unei mari hiero-glifice care înseamnă unire. ¹

Scaunele erau de două feluri. Cele mai simple aveau picioarele verticale. Pentru cele mai luxoase, picioarele terminate printr-un cap de rață erau în-crucșate, în formă de X. Barele erau de asemenea terminate prin capete de animale. Pe jos erau în-tinse rogojini și peste tot zăceau foarte multe perne, ² care se puneau și la spatele și sub picioarele per-soanelor așezate pe jilțuri. Cînd asistenții erau mai numeroși decît scaunele, ultimii veniți și tinerii se așezau pe perne sau direct pe rogojini.

¹ Scaune frumoase, admirabil conservate au fost scoase din mormîntul lui Yuia și al lui Tuiu și mai ales din al lui Tutankamon. În temple și în morminte există multe picturi frumoase care le reprezintă. Exemple : *Mem. Tyt.*, V, 5, 9, 25 ; *ibid.*, IV, 7 ; *The Theban tombs series*, I, 15—16 ; *ibid.* V, 41, 43.

² Fresca din palatul lui Akhenaton, Pendlebury, *op. cit.*, p. 14 ; *Journal of egyptian archeology*, VII.

Sufrageria, cînd era deosebită de sala de recepție, era mobilată cu scaune și măsuțe pentru musafiri, precum și cu mese și etajere pe care se puneau coșurile cu fructe, tăvile cu carne și legume, ulcioarele și vasele. Aceste mobile erau numeroase, dar mici. Egiptenilor nu le-a trecut niciodată prin minte să construiască mese mari, în jurul cărora să se poată aduna mai mulți convivi. Ei mînceau singuri sau cîte doi.

În epocile foarte vechi, se întrebuița veselă de două feluri : vesela obișnuită era de lut, iar cea de lux era făcută din piatră. Pietrele întrebuițate erau mai ales șistul negru sau albastru și alabastrul, mai puțin obișnuită breția roșie, granitul pentru vasele de mare capacitate, cristalul de rocă pentru pahare. Din aceste materiale felurite, se fabricau vase cilindrice sau ovoidale, pahare, castronașe, cupe, farfurii, străchini prevăzute cu cioc, stacane, supiere, vase cu picior. Meșteșugarii înzestrați cu mai multă imaginație sculptau pe pîntecele vaselor plasa care servea la purtat vasul sau dădeau recipientului forma unei corăbii sau a unui animal.¹

Egiptenii n-au încetat niciodată să fabrice vase frumoase de piatră. În mormintele din Imperiul Nou s-au descoperit serii importante. Cu toate acestea, se întrebuița cu mai multă plăcere vesela de aur sau de argint. Se făceau, din aceste mate-

¹ O extraordinară colecție de asemenea vase scoase din subteranele piramidei cu scări poate fi vizitată la Saqqarah. Cele care provin de la Abu-Roach în *Kêmi*, VIII.

riale scumpe, ibrice destinate serviciului religios și numeroase piese pentru uzul profanilor.¹ Se pregăteau infuzii calde în ceainice asemănătoare cu ale noastre, prevăzute în interior cu o strecurătoare fixată în fața gîtului. Se putea vărsa însă băutura caldă și printr-o strecurătoare, de unde cădea în ceașca ținută de consumator. Faimosul vas cu căprița din tezaurul de la Bubasta este foarte potrivit pentru păstrarea laptelui. Ibricele aveau forme foarte variate : pahare cu fundul rotunjit prevăzute cu cioc, calote rotunde, prevăzute cu un mîner și cu cioc, pahare cu o coadă lungă, asemănătoare cu măsurile lăptărceselor noastre. Craterele și cupele cu ornamente în relief erau bune pentru creme și prăjituri. Ramses al III-lea n-ar fi consimțit să plece în expediție dacă ofițerul de serviciu n-ar fi luat cu el un recipient cu toarte de aur, cam de trei litri, și o garafă.² Cei care nu puteau să-și ofere o astfel de veselă luxoasă, se mulțumeau cu una de lut. De cîtăva vreme, olarii începuseră să producă frumoase piese de olărie fină, pe care se pictau fie ornamente geometrice sau florale, fie scene animate, ca cele care se văd pe vasele de metal, cum ar fi o pasăre sfișiind un pește sau animale alergînd.

Începînd cu Noul Imperiu, Egiptul primea din străinătate, din insule, din Siria și din Nubia, piese

¹ Montet *Vases sacrés et profanes du tombeau de Psousen-nès, Monuments Piot*, XXXVIII (1941), 17—39 ; Maspero, *Essais sur l'art égyptien*, Paris, 1912, 189—216 ; Edgar, *The treasure of tell Basta, Musée égyptien*, II, 93, 108 ; Vernier, *Cat. Caire, Bijoux et orfèvreries*, 104, 106.

² Medinet-Habu, 38, 55.

de lux din metal și pietre prețioase, amfore, măsuțe absolut inutilizabile, care serveau drept pretext pentru a picta pe ele toată flora și toată fauna reală sau imaginară. Templele strîngeau cea mai mare parte din aceste obiecte prețioase, dar faraonul păstra și pentru el cîteva exemplare din cele mai frumoase. Gustul pentru aceste piese exotice se răspîndi și în popor. Aurarii și argintarii egipteni începură și ei să le fabrice. Prințul Ocnamon, însărcinat cu funcții mari, avea printre îndatoririle sale sarcina de a prezenta regelui daruri de Anul nou. El a pus să se deseneze în mormîntul său colecția completă a acestor daruri, lucrate în atelierele regale.¹ Se remarcă, cu deosebire, o mobilă pe care crește o pădure de palmieri și de palmete siriene, combinate cu nuferi și margarete. Maimuțe se cațără pe tulpini, pentru a suga măduva palmierului. Alte piese sînt mai conforme cu gustul tradițional. Statui de abanos, altele de abanos încrustat cu aur, reprezintă pe rege și pe regină, cu simboluri diferite pe socluri, sfîncși cu cap de om, cu cap de șoim, capre, gazele întinse pe o masă, sipetă. Presupun că toate aceste obiecte erau destinate să mobileze palatele regale și că multe își afluau locul în sălile de recepție.

În camerele de culcare, piesa esențială este patul. Unele sînt foarte simple : un cadru de lemn susținînd o plasă pusă pe patru picioare. Picioarele sînt cîteodată sculptate în formă de picioare de taur sau de leu. Mormîntul lui Tutankamon a păstrat trei paturi somptuoase, fiecare parte a lor reprezentînd un ani-

¹ Davies, *Ken-Amun*, 13, 20.

mal întreg, vacă, panteră sau hipopotam. Camera mai cuprindea și dulapuri de lemn împodobite cu încrustații, în care se păstrau rufăria și hainele. Obiectele de toaletă, oglinzile, pieptenii și acele de cap, precum și perucile se țineau în cutii și sipete de toate formele; produsele cosmetice, uleiurile și parfumurile erau păstrate în cutiuțe de feldspat sau de fildeș. În camerele rezervate membrilor familiei, copiilor și fetelor, se aflau oricând instrumente de muzică și cutii cu jucării.

Camerele de lucru erau mobilate cu dulapuri de un tip special, în care se strîngeau manuscrisele, rulourile de pergament și de papirus și tot materialul de scris. După ce un papirus era acoperit cu scriere, se rula, se lega, se sigila. Rulourile erau făcute pachete, pachetele erau îndesate în niște genți de piele și acestea dispăreau în dulapuri.¹ Scribii n-aveau nevoie de masă; le era de ajuns să întindă papirusul pe genunchi. La nevoie, scriau stînd în picioare, și ținînd papirusul în mîna stîngă întinsă. Cînd plecau, adunau tot materialul de scris într-un fel de sac tare, cu fundul plat, înzestrat cu o închi-zătoare cu glisieră și cu o cîră de atîrnat.

Mobilierul bucătăriilor cuprindea mese cu patru picioare și recipiente de toate formele și de toate dimensiunile, făcute grosolan din lut. Cuptoarele erau de cărămidă refractară. Lămpile de metal, cu picior lung, pe care se pîrleau giștele, cred că nu

¹ Montet, *Vie privée*, pl. 13 și p. 145.

erau întrebuințate decît în templu și n-ar fi putut fi folosite de un bucătar obișnuit.

În casele cele mai sărace, în care o familie întreagă se îngrămădea pe o suprafață de patruzeci de metri pătrați și chiar mai puțin, mobilierul se reducea la rogojini și la cîteva oale. Acolo, cîteva etajere și lăzi de lemn constituiau o dovadă de bunăstare

CAPITOLUL II

TIMPUL

I. Anotimpurile

Anul nu însemna pentru egipteni timpul cerut de revoluția soarelui, ci timpul necesar pentru producerea unei recolte. Ei scriau numele anului *renpit* cu o hieroglifă care reprezintă o mlădiță tinărară cu boboc. Acest semn se regăsește și în cuvintele înrudite : *renpy*, „ființă tinărară, viguroasă“ sau *renput*, „produse anuale“.

În Egipt, recolta depinde de inundație. În toți anii, la începutul lui iunie, țara suferă de secetă. Nilul aproape că nu mai aduce apă. Pustiul amenință să-i înghită valea. O mare îngrijorare pune stăpânire pe oameni. Atitudinea egiptenilor în fața dărniciei naturii e recunoștința și teama. Ei se temeau că-l mutilează pe zeu când scoteau o piatră din carieră, că îl înăbușă când îngropau sămînța, că îlucid când treierau, că îl decapitează când tăiau spicele. De când își aduceau oamenii aminte, inundația nu lipsise niciodată, cînd prea violentă, cînd neîndurătoare, însă aproape totdeauna binefăcătoare ; dar expe-

riența, niciodată dezmințită, nu-i liniștea cu totul pe riverani : „Cînd oamenii imploră ca să obțină apa în fiecare an, cel puternic stă alături de cel slab. Fiecare vine cu unelte sale. Nimeni nu rămîne în urma vecinului său. Copiii celor bogați nu mai sînt împodobiți și nu se mai aud noaptea cîntece“¹. Credința egiptenilor rînduise de multă vreme Nilul, numit Hapi, printre zei. Îl reprezentau ca pe un bărbat bine hrănit, cu mamelele atîrnînd, cu burta încrețită de grăsime, susținută de o centură, cu sandale în picioare — ceea ce era un semn de bunăstare. Pe cap purta o coroană de plante acvatice. Mîinile lui dăruiau viața sau țineau o masă încărcată cu ofrande, care dispărea sub grămezi de pești, rațe, mănunchiuri de flori și spice. Mai multe orașe purtau numele lui și era numit tatăl zeilor. Oamenii trebuiau să fie tot atît de generoși față de el, ca și față de alte divinități. Ramses a făcut la fel. La On, în timpul întregii sale domnii, la Memfis timp de trei ani, el a instituit sau a reînnoit cărțile lui Hapi, în care erau înregistrate enorme cantități de merinde și de alte produse. Se fabricau mii de Hapi mici de aur, argint, aramă sau plumb, de peruzca, de lapis-lazuli, de faianță și din alte materiale, ca și sigilii, cercei și statuete reprezentînd pe Repyt, soția lui Hapi.² În clipa cînd apele începeau să crească, aceste ofrande erau prezentate zeului în mai multe temple, cărțile Nilului erau aruncate într-un lac al templului lui Ra-Harakhte din On, care se numea Qcbehu, cum se numea și Nilul mai sus de

¹ Maspero, *Hymne au Nil*, 3, 8, 12.

² Pap. Harris, I, 37 b 1, 41 b 6 ; 54 a 2, 56 a 12.

cataractă. Poate că se aruncau acolo și statuetele¹. Două luni mai târziu, procedau la fel, când creșterea atingea apogeul. Docil, Nilul care acoperea valea întreagă și curgea acum între două pustiuri, schimbând orașele și târgurile în insulițe și drumurile în diguri, începea să descrească. După patru luni de la prima fază a creșterii, el reîntra cu totul în albia lui. Această perioadă de patru luni forma cel dintîi anotimp al anului, *akhit*, adică inundarea.

Îndată ce pămîntul ieșea din apă, țăranii se împrăștiu pe ogoare, și, fără să lase pămîntului răgazul să se întărească, arau și semănau. După aceea, timp de patru sau cinci luni nu mai aveau altceva de făcut decît să irige. Apoi venea vremea secerișului și, după seceriș, căratul cerealelor, treieratul și alte munci. Prin urmare, după anotimpul inundației venea un anotimp al muncii, *perit*, apoi un anotimp al recoltei, *chemu*. Trei anotimpuri în loc de patru, cîte erau la evrei și la greci.

Oricît de regulat ar fi fost fenomenul inundației, era greu de fixat începutul anului numai după creșterea apelor. Dar în epoca în care Nilul începea să se umfle, se producea, totdeauna la aceeași dată, un fenomen care putea să călăuzească pe cititorii calendarului. Steaua Sirius, cu numele său egiptean Sopdit, care nu se mai vedea de multă vreme, apărea pentru o clipă spre est, chiar înainte de răsăritul soarelui. Egiptenii asocieră cele două fenomene. Ei atribuiau inundația lacrimilor zeiței Isis. Steaua fu considerată drept o manifestare a zeiței și făcură

¹ Moret, *La mise à mort du dieu en Égypte*, Paris, 1927, 10, 13.

din ea patroana anului. Ziua în care răsărea steaua deveni cea dintâi zi a anului. Această potrivire era consemnată în cărțile Casei Vieții, un fel de păstrătoare a tradițiilor și a cunoștințelor, și care rămăsese în vigoare din vremea Vechiului Imperiu și pînă în epoca nouă.¹ Calendarul, pe care Ramses al III-lea a poruncit să fie gravat pe un zid exterior al templului său la Medinet-Habu, arată că sărbătoarea zeiței Sopdit, celebrată cu ocazia răsăritului astrului, coincidea cu sărbătoarea Anului nou.² Într-un cîntec de dragoste, îndrăgostitul o compară pe frumoasa lui cu steaua care strălucește la începutul anului perfect, *renpit nefert*.³ Căci există și un an șchiop, incomplet, cînd zeul Chu nu se mai scoală, cînd iarna ia locul verii, cînd lunile nu mai sînt la locul lor. Dar lumea nu-l dorea: „Apără-mă, notează scribul, de anul incomplet!”⁴ Agricultorii, vîntătorii, pescarii, exploratorii, medicii, preoții obișnuți să celebreze cea mai mare parte din sărbători la o epocă fixă, într-un cuvînt toți acei cărora natura le dirija ocupațiile, utilizau anul perfect, un an în care lunile și anotimpurile rămîneau la locul lor, în care *akhit* nu poate reprezenta decît cele patru luni în care Nilul iese din albic, *perit* timpul semănatului, care coincide cu timpul răcoros și *chemu* anotimpul recoltelor și al zilelor calde. De aceea se spunea despre faraon că el este răcoarea în anotimpul

¹ *Decret de Canope*, Urk, II, 138.

² *Medinet-Habu*, II, 152.

³ *Papirus Chester Beatty*, I, verso C 1.

⁴ *Papirus Anastasy*, IV, 10, J, 3.

chemu și un colț încălzit de soare în anotimpul *perit*.¹ Minerii care se duceau să extragă turcoazele din Sinai știau că nu trebuie să aștepte lunile din *chemu*, pentru că în acest anotimp prea cald munții sînt încinși ca fierul înroșit, ceea ce alterează culoarea gemelor.² Medicii și veterinarii știau că anumite boli și neplăceri revin periodic, unele în *perit*, altele în *chemu*. Ei merg și mai departe, arătînd ce anume leac se poate întrebuința în cea de a treia și a patra lună din *perit* și altul numai în primele două luni din același anotimp. Dimpotrivă, alte preparate sînt eficace în *akhit*, în *perit*, în *chemu*, adică de la un capăt la altul al anului.³

Pentru mai multă ușurință, cele trei anotimpuri au fost egalizate și împărțite în douăsprezece luni de cîte treizeci de zile, care sînt, încă din epoca Ramessizilor, ca și din cea mai adîncă antichitate, desemnate după rîndul lor în anotimp : întîia, a doua, a treia, a patra lună din *akhit*, din *perit*, din *chemu*. Numele sărbătorilor lunare n-au fost folosite decît în epoca saită. Se adaugă cinci zile suplimentare la sfîrșitul celei de a patra luni din *chemu*, pentru completarea numărului de 365 de zile. Documentele faraonice nu ne spun cum reușeau ei să mențină calendarul neschimbat și să împiedice ca Anul nou să întîrzie cu o zi o dată la patru ani. Strabon spune, într-un fel cam ciudat, că se adăuga o zi la anumite intervale, cînd fracțiunile de zi strînse

¹ *Hymne à Sesostris*, III, Setc, *Leśestücke*, 67.

² Inscricția Inginerului Horurre Kemî, II, 111—112.

³ *Papirus Ebers*, 18, 2 ; 61, 4—5 ; 61, 65 ; *Papirusul medical de la Berlin*, 11—12 ; *Papirus Hearst*, 2, 17.

în fiecare an făceau o zi întreagă.¹ Cel mai bun lucru era să adauge o zi o dată la patru ani și fără îndoială că așa se întâmpla cînd Egiptul avea fericierea să fie guvernat de regi ca Setui I sau ca fiul său. Se poate înțelege că ziua suplimentară era uitată în epocile tulburi. Atunci calendarul se deregla pînă cînd un faraon, instruit de savanții din Casa vicții, punca de acord calendarul cu natura și hotăra iarăși ziua de Anul nou la sărbătoarea lui Sopdit.

II. Serbările și vacanțele

Cea dintîi zi a anului nu era numai sărbătoarea zeiței Sopdit, ci era o sărbătoare celebrată peste tot. În templul din Up-uayt se făceau în acea zi cadouri stăpînului.² Cred că trebuie să înțelegem prin aceasta că personalul templului prezenta zeului ofrandele aduse de săteni în zilele precedente. Prințul Qenamu a pus să se picteze în mormîntul său prețioasele daruri oferite prin grija sa regelui, cu ocazia Anului nou.³ Putem oare susține că toți egiptenii schimbau daruri și urări la începutul anului? Sărbătorile erau nenumărate de la un capăt la altul al anului, dar mai ales în anotimpul *akhit*, cînd muncile cîmpului încetau. În mijlocul acestui anotimp, marca sărbătoare de la Opet ținea aproape o lună.

¹ Strabon, XVII, 46.

² Siout, I, 278 (al doilea contract al lui Hapi-Djefai).

³ Davies. *Ken-Amun*, 38—39.

N-aş putea afirma că toată lumea lua o lună de vacanță, dar este sigur că o mulțime imensă aclama marca corabie sacră a lui Amon și o escorta de pe țărm, cînd urca spre Opet. Pentru a asista la serbările de la Bubasta, egiptenii își părăseau bucuroși ocupațiile și se urcau în bărci, femeile cu crotale, bărbații cu flaute. Pînă la sosire, nu se opreau din dans și din cîntece și adresau glume celor pe care-i întîlneau. În timpul serbării, se zicea că se bea mai mult vin decît în tot restul anului. Sărbătoarea *tekhi*, cuvînt care însemna „beție“, și care se celebra în ziua întîii a lunii a doua, era așteptată cu nerăbdare. La fel, cea dintîi zi din prima lună a anotimpului semănatului era sărbătorită în toată țara. În fiecare nomă și în fiecare oraș, era obligatoriu să fie sărbătorit măcar o dată pe an zeul care-i era stăpin și protector. Cum zeilor egipteni le plăcea să călătorească și erau foarte ospitalieri, orice templu de oarecare importanță adăpostea mai mulți zei. Ptah din Memfis avea un loc în incinta de la Karnak și Uadjit, doamna din Imit, la Tanis. Locuitorii care nu se puteau sustrage datoriei de a-și sărbători zeul local, nu puteau nesocoti nici pe zeii prieteni. Unși cu ulei și îmbrăcați cu haine noi, ei se duceau la templu, ofereau daruri și apoi aveau libertatea să bea, să mănînce și să strige mai mult ca de obicei. Unele sărbători erau atît de venerate, încît chiar dacă zeul nu avea sanctuar în templul local, fiecare trebuia să-l sărbătorească acasă, să nu înceapă în acea zi nici o muncă nouă și chiar să se abțină de la orice lucru. Felahul și meșteșugarul ar fi avut dreptul să spună, ca și cizmarul, (lui La Fontaine),

că domnul părinte încarcă totdeauna predica cu vreun sfânt nou.

De altfel, se pare că prima zi din fiecare decadă ar fi fost un fel de duminică. Pe o stelă din anul VIII, care a fost ridicată la On în templul lui Hator, Ramses al II-lea se adresează tuturor meșteșugarilor care înfrumusețau templele și palatele sale : „Am umplut hambarele pentru voi cu toate bunătățile, faguri, carne, piine, sandale, haine, parfumuri ca să vă ungeți capetele o dată la zece zile, haine pentru tot anul, sandale pentru cele două picioare ale voastre în fiecare zi”.¹ Într-adevăr, nu se putea cere celor care se gătiseră cu grijă și consumaseră o masă mai consistentă, să se apuce de lucru în astfel de zile.

III. Zile faste și zile nefaste

Deși își îndeplinise datoriile față de zei și respectase odihna duminicală, egipteanul tot nu putea, decât cu mari precauțiuni, să se distreze sau să se ocupe de lucruri folositoare. Zilele erau împărțite în trei categorii : bune, amenințătoare sau ostile, după întâmplările petrecute pe vremea când zeii trăiau pe pământ. La sfârșitul celei de a treia luni de inundație, Horus și Seth își încheiaseră lupta lor crâncenă. Pacea fusese dată lumii. Horus primise întreg Egiptul în stăpânirea lui. Deșertul, în toată întinderea, devenise proprietatea lui Seth. Zeii se veselceau și, în fața zeilor potoliți și împăcați — căci cearta

¹ Ann. S.A.E., XXXIX, 219, 399.

se întinsese peste toți locuitorii cerului — Horus își pusese pe cap coroana albă și Seth coroana roșie. Au fost trei zile fericite. Fericită a fost și prima zi din a doua lună din *perit*, când Ra, cu cele două brațe puternice ale lui, ridicase cerul.

Dar Seth reîncepuse în curînd să-și facă iar de cap. În a treia zi din a doua lună din *perit*, Seth și tovarășii săi se împotriviră navigației lui Chu. Aceasta era o zi amenințătoare, ca și a treisprezecea din aceeași lună, cînd ochiul lui Sekhmet, zeița care răspindea epidemiile, se încruntase. Cît despre ziua a douăzeci și șasea din prima lună din *akhit*, aceasta era nu numai îngrijorătoare, ci de-a dreptul nefastă, pentru că era aniversarea luptei dintre Horus și Seth. Cei doi zei, luînd chip omenesc, începuseră să se lovească unul pe altul, apoi, schimbîndu-se în hipopotami, petrecură trei zile și trei nopți în această stare, pînă cînd Isis, mama celui dintîi și sora celui de al doilea, aruncîndu-și harponul, i-a silit să-și lepede această înfățișare grotescă. Ziua nașterii lui Seth, care era a treia din *perit*, era o zi nefastă. Regii o petreceau fără să facă nimic pînă noaptea și chiar fără să se îngrijească pe ei înșiși. Purtarea celorlalți oameni se orînduia de asemenea după natura zilelor. În zilele nefaste era mai bine să nu ieși din casă, fie la apusul soarelui, fie în timpul nopții, fie chiar și la anumite ore din zi. Era interzis să te scalzi sau să te urci în barcă sau să pleci în călătorie, să măninci pește sau orice provine din apă, să tai o capră, un bou, o rață. La 19 a primei luni din *perit* și în multe alte zile, nimeni nu se putea apropia de femei fără riscul de a fi mistuit de

boli. Existau zile în care nu trebuia să aprinzi focul în casă, altele în care ar fi fost rău să ascuți cîntece vesele, să pronunți numele lui Seth, zeu certăret, brutal și desfrînat. Oricine rostea acest nume în timpul zilei avea certuri veșnice în casă.

Cum putea egipteanul să știe ce să facă, ce să întreprindă și ce trebuie să evite cu orice preț? Desigur, din tradiție, dar pentru a împropăta memoria și a preciza cazurile îndoielnice, existau calendare cu zilele faste și nefaste. Deținem părți întregi dintr-unul din aceste calendare și câteva fragmente din alte două.¹ Dacă am avea norocul să găsim un calendar complet, cred că am găsi și o introducere care să lămurească pe ce se bazau sfaturile și interdicțiile. Desigur că în Egipt nu lipseau nici oracolele. Calendarele zilelor faste și nefaste proveneau fără îndoială din temple, în care se aflau și oracolele; de asemenea, fără îndoială că ele se contraziceau, ceea ce permitea egiptenilor, care aveau neapărat nevoie să iasă din casă, să călătorească, să muncească într-o zi în care era interzis, să consulte alt oracol, care considera fericite zilele clasate de altul ca nefaste. Faptele lui Seth lăsaseră o amintire îngrozitoare prin locurile consacrate lui Osiris, lui Horus sau lui Amon, dar la Papremis² și-n tot cuprinsul Deltei, în centru, în noma a unsprezecea, în

¹ Pap. Sallier, IV, studiat de Chabas, *Le calendrier des jours fastes et néfastes de l'année égyptienne*, Paris și Chalon, 1870 și *Bibliothèque égyptologique*, XII, 127 și Budge, *Facsimile of Eg. Hieratic papyri in the Br. Mus.*, II, pl. 88 ssq. Griffith, *The Petrie Papyri*, p. 62 și pl. 25.

² Despre Seth (Ares) la Papremis, v. Herodot, II, 59. 63.

Egiptul de Sus, la Nubit și Oxyrrhine, în sfârșit peste tot unde Seth era venerat, aceste sapte treceau drept extraordinare și aniversarea lor nu putea fi decît o zi fericită. Să ne închipuim totuși că egipteanul nostru nu avea posibilitatea să consulte un alt oracol sau că nu avea încredere decît în al său; probabil că la sfârșitul calendarului i se arăta cum s-o scoată la capăt, cum să facă dragoste fără priemejdie, cum să se scalde fără să fie înhățat de un crocodil, cum să se întâlnească cu un taur fără să moară imediat. Era de ajuns să recite o formulă potrivită împrejurării, să-și atingă amuleta și mai ales să se ducă la templu și să depună o mică ofrandă, ca să scape de orice neajuns.

IV. Orele

Egiptenii, care împărțeau anul în douăsprezece luni, împărțeau de asemenea ziua în douăsprezece ore și noaptea la fel. Ora nu pare să fi fost împărțită, la rîndul ei, în unități mai mici, deși cuvîntul *at*, pe care noi îl traducem prin „clipă“, nu corespunde nici unci durate definite. Orele aveau nume. Cea dintîi oră a zilei se numea strălucitoarea, a șasea înălțătoarea și a douăsprezecea „Ra se unește cu viața“. Cea dintîi oră din noapte era „măcelul dușmanilor lui Ra“ și a douăsprezecea „cea care vede frumusețea lui Ra“. ¹ Ai fi ispitit să crezi că

¹ Orele zilei : Chassinat. *Edfou*, III, 214, 229. Orele nopții : Bucher. *Les textes des tombes de Thoutmosis III et d'Amenophis II*, II, 8—77.

durata orelor numite astfel se schimba în fiecare zi. Deloc. Orelle zilei și ale nopții erau egale în epoca echinocțiilor. În restul timpului, egiptenii știau că soarele era fie în întârziere, fie înainte. Acest fapt nu-i neliniștează, după cum nu ne deranjează pe noi să constatăm că ora șase dimineața și opt seara reprezintă realități cu totul deosebite iarna și vara.

Numele pe care le-am citat nu erau cunoscute decât printre preoți și savanți. Lista lor se găsește în morminte, pentru că drumul soarelui în cele douăsprezece regiuni ale celeilalte lumi face parte totdeauna din decorația funeabră. Cei neștiutori o scoteau la capăt indicând orele prin numere. Această observație ne face să ne întrebăm dacă egiptenii erau curioși să știe ce oră este și dacă aveau această posibilitate. O anumită categorie de preoți se numea *unuyt*, cu un cuvânt care derivă din *unut*, „oră“, ca și când trebuiau să se schimbe din oră în oră, pentru a asigura un fel de adorație perpetuă. Un funcționar al regelui Pepi I pretinde că numără toate orele de lucru cerute de Stat, după cum număra mărfurile, animalele sau furniturile luate ca impozit.¹ În scrisoarea sa către Harkhuf, regele Neferkare recomandă exploratorului care-i aduce la curte un pitic dansator, să pună pe lângă acest prețios supus oameni pricepuți, care vor fi numărați la fiecare oră¹. Poate că ar fi exagerat să susținem, bazându-ne pe aceste texte, că aparatele de măsurat timpul erau foarte răspândite. Neferkare nu era decât un copil când îi scrisese lui Harkhuf. Poate că-și

¹ *Urk.*, 1, 106 (Ouni 36).

² *Urk.*, 1, 130.

închipuise, cu naivitate, că aparatele pe care le văzuse în palat erau la dispoziția oricui. Oricum ar fi, astfel de aparate existau încă din această epocă. Ele se pot vedea în muzeele noastre, eșalonate între a XVIII-a dinastie și epoca nouă.

Noaptea, ora se putea determina observînd stelele și utilizînd o linie gradată și două echere prevăzute cu un fir cu plumb. Era necesar să existe doi oameni, un observator și un martor, care trebuiau să se așeze exact în direcția stelei polare. Observatorul utiliza un tablou alcătuit dinainte și valabil numai pentru o perioadă de cincisprezece zile, pe care se afla însemnat că anume stea cunoscută trebuia să se afle, în prima oră, chiar deasupra marteorului, că la altă oră o altă stea urma să fie deasupra ochiului stîng sau a ochiului său drept.¹

Cînd nu se putea observa stelele, utilizau niște vase conice, înalte de aproape un cot, găurite la fund.² Capacitatea lor și diametrul orificiului erau calculate în așa fel, ca apa din vas să se poată scurge exact în douăsprezece ore. Exteriorul vasului era adesea decorat cu figuri astronomice sau cu inscripții repartizate în registre orizontale: sus, divinitățile celor douăsprezece luni, dedesubt cele treizeci și șase de semne zodiacale, mai jos, dedicația monumentului și, în sfîrșit, într-o mică nișă, un cinocefal, animalul sacru al zeului Thot, zeul savanților și

¹ Erman-Ranke, *Aegypten und aegyptischen Leben im Altertum*, 399, 402; R.-W. Sloby, *Primitive methods of measuring time*, *J.E.A.*, XVII (1931), 166—178.

² *J.A.E.*, XVII, pl. 19, 22, Kêmi, VIII.

al scribilor. Între picioarele acestui animal se afla orificiul de scurgere. În interior existau douăsprezece benzi verticale, separate prin panouri egale, pe care erau reprezentate semnele vieții, ale duratei, ale stabilității, așezate la distanțe aproape egale. În principiu, fiecare bandă trebuia să servească pentru o anumită lună. De fapt, deoarece găurile erau la fel, puteau fi întrebuințate oricând, indiferent cum.

Clepsidra putea servi și ziua și noaptea, dar într-o țară ca Egiptul, unde soarele nu se ascunde deloc, era preferabil să se întrebuințeze un gnomon. Acesta putea fi de două feluri. Pe unele se măsura lungimea umbrei, pe celelalte se nota direcția.¹ Aceste instrumente interesau prea puțin publicul. Este cu totul excepțional când ni se spune la ce oră s-a întâmplat un eveniment mai mare sau mai mic. O tinără femeie, a cărei poveste mișcătoare o citim pe o stelă din Muzeul britanic, ne face cunoscut că copilul ei s-a născut la ora patru noaptea, dar femeia era soția unui preot.² Era ora șapte ziua când Tutmes al III-lea ajunsese pe malurile lacului Qina în Siria și-și așază tabăra, dar cronicarul nu spune că această precizare a fost obținută cu ajutorul unui gnomon³. Simpla observare a soarelui putea arăta că mijlocul zilei era ușor depășit. Când cronicarul povestește cum a decurs bătălia, el spune simplu că în anul XXIII, în prima lună de vară, la 21, ziua

¹ J.A.E., XVII, 170—174.

² Maspero, *Études égyptiennes*, I, 185—6.

³ *Urk.*, IV, 655.

sărbătorii lui Ra, majestatea sa s-a sculat de dimineață. În povestirea fugii lui Sinuhit, naratorul se mulțumește cu expresii mai puțin precise, ca : „pământul se luminează“, „la ora mesei de seară“, „la ora crepusculului“, potrivite aici, căci un biet fugar n-avea nevoie nici de cel mai mic aparat de măsurat timpul.¹ Dar aceleași expresii sau altele asemănătoare se întâlnesc și în buletinul luptei de la Qadech, în papyrusul Albott, care relatează o anchetă judiciară, sau în procesele-verbale de interogatorii. Chiar și aceste indicații sumare lipsesc cu totul de pe tablourile care reprezintă un vizir primind pe strângătorii de impozite, pe șefii de serviciu sau introducând la rege pe delegații străini. Adeseori ni se spune că faraonul își adună consiliul, dar se neglijează să se noteze ora. Diodor pretinde că regele se scula devreme și că timpul său era strict împărțit între lucru, reculegere și odihnă.² Acest fapt nu e neapărat inexact, dar se vede că fericirii săi supuși nu erau deloc grăbiți. În definitiv, ei se încredeau în cerințele stomacului lor și în înălțimea soarelui, ca să știe ora în timpul zilei. Noaptea, oamenii osteniți dormeau, iar celorlalți nu le păsa de oră. Clepsidrele și gnomonii nu erau instrumente pentru civili, nici pentru militari. Acestea făceau parte din mobilierul templelor, unde preoții le consultau pentru practicile minuțioase ale cultului divin.

¹ Sinouhit, B, 10, 12, 20 ; *Bibl. aeg.*, VII, 30 ; *Bulletin de Qadech*, 5.

² Diodor, I, 70.

Soții aveau camere separate, cel puțin cînd era vorba de oameni cu stare. O poveste spune că era odată un rege care n-avea copil de parte bărbătească și era foarte trist din această pricină. Atunci se rugă zeilor din vremea sa să-i dea unul și aceștia hotărîră să-i îndeplinească rugămintea. El petrecu noaptea împreună cu soția lui și aceasta rămase grea.¹ Desigur că autorul romanului *Prințul predestinat* s-ar fi exprimat altfel dacă regele ar fi avut obiceiul să petreacă noaptea alături de soția sa. Pe ostraconi,² scenele de gineceu sînt destul de frecvente,³ însă soțul lipsește din ele. Singurele personaje sînt femeile și copiii mici. Femeia este întinsă pe un pat, îmbrăcată într-o rochie transparentă sau stă așezată, ocupîndu-se de toaleta ei, ajutată de o servitoare, ori își alăptează copilul. În cameră, patul este piesa principală a mobilierului. Cîteodată picioarele patului au forma zeului Bes, acel zeu cu figura caraghioasă, venit din țările sudice, care-i apăra pe oameni de accidente casnice, de exemplu de căderi. Obiectele de toaletă și un scăunel, sînt așezate sub pat. Grinda acoperișului e susținută de colonete papiriforme. Ghirlande de flori naturale sau artificiale se încolăcesc în jurul colonetelor și se cațără pînă pe acoperiș. Camera soțului e mobilată ca și cea a

¹ Pap. Harris, 500, IV, 1, 2.

² Ostrakon = ciob de ceramică

³ J. Vandier d'Abbadie, *Les ostraca figures de Deir el Medineh*, 2337, 2339, 2342, 2344, 2347.

soției, cu un pat, un taburet, un scăunel. Sipetele conțineau veșmintele și obiectele de toaletă.

Egiptenii, și-n primul rînd faraonul, erau foarte preocupați de visele lor. Prințul Tutmes, ducîndu-se la vînătoare, adormi obosit la umbra sfinxului. El văzu în vis pe zeu, care-i porunci să-l elibereze din nisipul care-l înăbușea, promițîndu-i, drept răsplată, a domnie rodnică.¹ Prințul nu așteptă să i se spună a doua oară și-i îndeplini porunca.

În cele mai grave împrejurări, faraonul ținea totdeauna seama de visuri. În anul V din Merenptah, tyrsienii, sardanii, lycienii, acheenii și libienii atacară împreună Delta. Regele se pregătea să pornească el însuși împotriva lor, dar Ptah îi apăru în vis și-i porunci să stea pe loc și să trimită trupe în regiunile ocupate de dușmani.² Cînd visul nu i se părea destul de limpede, el chema pe interpreți. Iosif a făcut avere interpretînd visul cu vacile grase și vacile slabe și pe cel cu spicele. Un neînsemnat rege etiopian — dar Etiopia era un alt Egipt — văzu în timpul nopții doi șerpi, unul în dreapta și altul în stînga sa. El se deșteptă, dar șerpii dispăruseră. Fusese doar un vis. Interpreții preziseră că un viitor strălucit îi era rezervat visătorului, care, deja stăpîn pe Egiptul de Sus, avea să cucerească în curînd Egiptul de Nord și să-și pună pe cap vulturul, simbolul Sudului și cobra, simbolul Nordului.³

Particularii care nu dispuneau de un interpret autorizat, n-aveau decît să consulte o lucrare de fe-

¹ Maspero, *Historie*, II, 294, 295.

² Maspero, *Histoire*, II, 433, 444.

³ *Urk.*, III, 61, 62.

lul celei cuprinsă în papirusul *Chester Beatty III*, care datează din epoca ramessidă.¹ Această lucrare e împărțită în două părți. Cea dintâi parte cuprinde visurile servitorilor lui Horus, considerați drept elita egiptenilor. Nu se poate ascunde faptul că sub dinastia Ramses, sethienii erau foarte numeroși și foarte influenți, deoarece familia regală descindea direct din zeul Seth și întemeietorii dinastiei fuseseră marii săi preoți. Sethienii erau politicoși cu preoții și cu credincioșii lui Amon și Horus, dar aceștia, în realitate, detestau pe sethieni. Ei susțineau că certurile, injuriile, vărsarea de sânge erau obișnuite la ei, că nu deosebeau o femeie de un bărbat, amintindu-și fără îndoială de faptul că zeul desfrinat petrecuse o noapte cu nepotul său Horus.² Un sethian, chiar dacă în realitate era un „cunoscut al regelui”, rămânea totuși un om de nimic. Mort, el nu devenea un locuitor al vestului, ci stătea în pustiu, pradă păsărilor răpitoare. Visurile servitorilor lui Seth sînt deci tratate deosebit, în partea a doua. Dacă lucrarea ar fi completă, poate că am găsi și alte informații. În vremea lui Herodot, se aflau în Egipt șapte oracole și fiecare își avea procedeele sale divinatorii.³ Dar din a doua parte a lucrării menționate nu posedăm pînă în prezent decît începutul. Deci, cu toate lacunele numeroase ale papirusului, numai

¹ Gardier. *Hieratic papyri in the British Museum*, partea a treia, Londra, 1935, vol. II, pl. 5, 8.

² *Ibid.*, vol. I, 20, 21.

³ Herodot, II, 83. Sourdille. *Hérodote et la religion de l'Égypte*, Paris. 1910, cap VI.

din visurile adeptilor lui Seth putem ști ce visau egiptenii și cum interpretau visele.

Intr-un mare număr de cazuri, interpretul procedează prin analogie. Dacă omul visa că cineva îi dădea pâine albă, era bine. Dacă se vedea cu o față de leopard, urma să ajungă departe. Dacă se afla împreună cu cineva mai mare ca el, deasemenea era bine. Gèniul său protector avea să-l ajute să înainteze. Dimpotrivă, nu era bine să visezi că bei bere caldă pentru că vei pierde ceva ; dacă te înțepai cu un spin, era semn că cineva te minte. Dacă ți se smulgeau unghiile, însemna că vei fi lipsit de puterea de a munci. Dacă-ți cădeau dinții, urma să moară cineva la care țineai. Dacă te uitai într-un puț, urma să fii aruncat în închisoare. Dacă te urcai pe un catarg, zeul te va ajuta să ajungi departe. Dacă primeai merinde din templu, zeul îți lungea viața. Dacă înotai în Nil, erai spălat de păcate. Dar nu toate cazurile sînt atît de simple. Interpretarea ar fi fost la îndemîna oricui și cheia viselor n-ar mai fi servit la nimic. Iată deci cîteva cazuri în care visul are semnificații neprevăzute. Dacă cel care visează se vede mîngîindu-și soția la soare, e rău, căci zeul îi va trimite necazuri. Dacă sparge pietre, e semn că zeul îi este potrivnic, în vreme ce dacă visează că privește de pe balcon, zeul îi va auzi rugăciunea. A visa că ești căpitan pe o corabie, nu înseamnă nimic neplăcut. Totuși prințul Amenhotep susținea că un astfel de vis anunța pierderea unui proces. Ar fi greu de explicat de ce dragostea tatălui răposat protejează pe cel care a visat asiatici. Cîteodată, interpretul iese din încurcătură printr-un

joc de cuvinte. Visînd că mîncîci carne de măgar el prezice o mîrire, pentru că „măgar“  i „mare“ sînt două omonime.  i dacă e rău să prime ti o harpă, este pentru că *noine*, „harpă“, te face să te g nde ti la *bin*, „r u“. Visurile obscene, care sînt frecvente, nu anun    in genere nimic bun. Nu po i fi niciodată prea lini tit nici c nd visezi lucruri divine. A arde t m ie pentru zeu e un act lăudabil, dar cel care-o face in vis, va avea împotriva lui puterea zeului.

Omul care avusese un vis alarmant nu trebuia însă să dispere. Vacile slabe  i spicele arse erau un avertisment de care trebuia să  ii seama mai curînd dec t de vestirea unei catastrofe inevitabile. Într-un asemenea caz, trebuia s-o invoci pe Isis, care venea în grabă  i care știa să-l apere pe cel ce visează a a ceva împotriva urmărilor rele pe care Seth, fiul lui Nut, era gata să le provoace. Se lua piine  i puțină iarbă verde. Se  nmuiau în bere. Se adăuga t m ie  i, cu acest amestec trebuia să- i m nje ti fa a. Astfel, toate urmările viselor rele erau îndepărtate.

CAPITOLUL III

FAMILIA

I. Căsătoria

Orice cap de familie își avea casa sa, mare sau mică, mobilată cu lucruri scumpe și frumoase sau pur și simplu numai cu o rogojină. A întemeia o casă și a-ți lua soție, erau expresii sinonime. Înțeleptul Ptah-hotep sfătuiește pe discipolii săi să facă acest lucru la vremea potrivită.¹ Fratele cel mai mic, care nu moșteneva nimic de la părinți, locuia la fratele cel mai mare, ca servitor, îngrijea de animale și se culca în grajd. Ahmose, înainte de a se evidenția în asediul de la Haurit, dusesese, din cea mai fragedă vîrstă, o viață aspră de marinăr, dormind într-un hamac, ca un soldat bătrîn. El profită de o întrerupere a ostilităților și se întoarce în orașul său Nekhabit să întemeieze un cămin și să-și ia soție. Dar nu-i era sortit să guste multă vreme pacea căminului. Războiul începu din nou; recrutorii faraonului nu uitaseră că Ahmose era viteaz

¹ *Ptah-hotep* (Ed. Dévaud), maxima 21.

și-l înștiințară că nu puteau continua războiul fără el.¹

Un personaj care se afla în serviciul reginei ne spune că suverana îl căsătorii cu una din femeile sale și, devenind văduv, cu alta. El nu se plîngea de asta, căci regina nu uita să-și înzestreze protejatele.² Vom admite așadar că într-un mare număr de cazuri, părinții sau superiorii hotărau căsătoriile. Totuși cîntecele de dragoste pe care le-au păstrat uncele papirusuri de la Londra și Torino, ne îndreptățesc să credem că tinerii se bucurau de o mare libertate.

Un băiat a remarcat o fată frumoasă : „Negru este părul său, mai negru decît noaptea ; roșii îi sînt buzele, mai roșii decît jaspul roșu, mai roșii decît curmalele coapte. Sîinii ei sînt ca niște rodii“. Iată-l îndrăgostit. Pentru a atrage atenția frumoasei, el inventează un vicleșug : „Vreau să mă culc în casă prefăcîndu-mă bolnav. Vecinii mei vor intra să mă vadă. Sora mea va fi cu ei. Ea își va bate joc de doctori, ea care cunoaște boala mea !“³ Vicleșugul n-a reușit. Îndrăgostitul se îmbolnăvește de-a binelca, ca în poemul celebru al lui André Chénier. „Azi sînt șapte zile de cînd n-am văzut-o pe sora mea. Melancolia a pătruns în mine. M-am toropit. Trupul meu nu se mai recunoaște pe el însuși. Chiar dacă ar veni să mă vadă doctori vestiți, leacurile lor nu m-ar liniști. Niçi preoții n-ar putea face nimic.

¹ *Urk.*, IV, 2—3.

² *Urk.*, IV, 30—31.

³ *Pap. Harris, 500, Chants d'amour*, II, 9, 11 ; W.-M. Müller, *Die Liebespoesie der alten Aegypten*.

Boala mea e fără leac. Vedeți, ceea ce am făcut mă ajută să trăiesc. Numele ei mă susține. Venirea și plecarea trimișilor ei mă învie. Sora mea îmi e de folos mai mult decît toate leacurile. Ea face mai mult decît toate cărțile. Venirea ei înseamnă vindecarea mea. Dacă o văd, sînt sănătos. Cînd deschide ochii, trupul meu întinerește. Cînd vorbește ea, sînt puternic. Cînd o îmbrățișez, îmi alungă răul. Dar ea n-a venit de șapte zile.”¹

Nici fata nu rămîne nesimțitoare la vederea unui băiat frumos. „Fratele meu mi-a tulburat inima cu glasul lui”.² Dar ea se gîndește la viitor și are încredere în mama ei : „El stă în apropiere de casa mamei mele, dar eu nu pot să mă duc la el. Ce bună ar fi mama dacă s-ar ocupa de asta în locul meu”.³ Ea speră că îndrăgostitul va înțelege și va face el primii pași : „Dacă ar trimite mamei o misivă ! Frate, eu îți sînt destinată de zeița Or ca soție. Vino la mine să-ți văd frumusețea. Tatăl și mama mea se bucură. Toți oamenii te admiră. Ei te aplaudă, o, frate !”⁴

„Fratele”, în ce-l privește, e gata să iubească și invocă la rîndul lui pe această zeiță Or, doamna frumuseții, a muzicii, a cîntecelor, a dragostei : „Ador pe Nubit, laud strălucirea sa. Laud pe doamna cerului. Ador pe Hathor și laud pe doamna sa. Îi adresez zeiței o rugăminte. Ea îmi aude plîngerca. Îmi hă-

¹ Alan H. Gardiner, *The Chester Beatty papyri*, nr. 1, pl. 25, 6—26, 2.

² *Ibid.*, 22, 8.

³ *Ibid.*, 22, 8 ; 23. 1.

⁴ *Ibid.*, 23, 2—4.

răzește o doamnă. Cea care a venit să mă vadă. Cît e de însemnat ceea ce mi se întîmplă ! Sînt foarte fericit, foarte vesel, mă înalț !”¹

Îndrăgostiții s-au văzut și s-au înțeles, dar cuvintele hotărîtoare n-au fost încă pronunțate. Fata se simte împărțită între teamă și speranță : „Trecui pe lîngă casa lui. Am găsit ușa deschisă. Fratele meu stătea în picioare lîngă mama lui și toți frații și surorile erau cu el. Dragostea lui a cuprins inima tuturor celor care treceau pe drum. El știe să iubească ca nimeni altul, pentru că este un om ales ! M-a privit cum treceam. Cît e de fericită inima mea că fratele meu m-a văzut. Zeul să facă în așa fel ca mama ta să-mi cunoască inima. Ea ar veni la noi. O, Nubit, pune această dorință în inima ei. Alerg la fratele meu și-l miros (egiptenii se sărutau cu nasul, nu cu buzele, cum făceau grecii și cum vor face ei înșiși prin imitație, în epoca mai nouă) în fața tovarășilor lui”.² Pînă atunci, arborii și păsările din grădină primesc confidențele iubitei, care se și vede stăpîna casei, plimbîndu-se la brațul iubitului ei.³

Dacă lucrurile nu merg așa de repede cum ar vrea nerăbdarea celor interesați, dacă se ivesc piedici, acestea vin din partea tinerilor înșiși. Părinții consimt și par a aproba alegerea copiilor lor. Dacă rezistă, o fac numai de formă. Aflăm că faraonul avea intenția să căsătorească pe fiica lui, Ahuri, cu un general de infanterie și pe fiul său, Neno-

¹ *Ibid.*, 24, 4—7.

² *Ibid.*, 24, 10—25, 6.

³ *Pap. Harris*, 500, *Chants d'amour*, IV, 2 ; V, 3.

ferkaptah, cu fiica unui alt general de infanterie, dar îi căsătorește unul cu altul îndată ce observă că tinerii se iubesc.¹ Prințul predestinat sosește în orașul Naharina, unde se adunaseră tineri de vîrsta lui ca să încerce un asalt. Regele țării e hotărît să n-o dea pe fiica lui decît celui mai îndrăzneț călărător, care va ajunge la fereastra frumoasei, ce locuiește într-un castel zidit pe un munte. Prințul se amestecă cu ceilalți. El se dă drept fiul unui ofițer egiptean care fusese nevoit să părăsească locuința părintească, pentru că tatăl său se recăsătorise și mama vitregă îi făcea viața nesuferită. Cîștigă încercarea Regele, furios, jură că nu-și va da fata unui transfug din țara Egiptului. Însă prințesa nu e de aceeași părere. Acest egiptean, pe care abia l-a zărit, i-a mișcat inima. Dacă nu i-l dă de soț, va muri. În fața acestei amenințări, împotrivirea tatălui începe să slăbească. El face o primire bună tînărului egiptean, se interesează de trecutul lui și, ignorînd că are înaintea lui pe fiul faraonului, dar atras ca de un farmec divin, îl îmbrățișează cu dragoste și-l încarcă cu daruri.²

În cîntecele de dragoste, tînărul numește pe iubita sa „sora mea” și fata, vorbind de alesul ei, îi spune „fratele meu”. Totuși, s-a putut observa că îndrăgostiții nu locuiesc sub același acoperiș și că părinții tînărului nu sînt și părinții fetei. După căsătorie, bărbatul va continua să-și numească soția

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 128

² *Ibid.*, 197, 203.

sonit, nu *himit*.¹ Această modă s-a adoptat către sfârșitul dinastiei a XVIII-a. Nu știm când a luat sfârșit, dar cu siguranță că a durat în tot timpul Noului Imperiu. La tribunal, judecătorii sînt mai puțin subtili și întrebuițează cuvintele *son*, *hay* și *himit* cu semnificația pe care a avut-o totdeauna : frate, soț, soție. Totuși, mai întîi grecii și după ei mulți istorici moderni au susținut că mariajul între frați și surori era frecvent în Vechiul Egipt.² Mulți faraoni s-au căsătorit cu sora și chiar cu fiica lor, dar asupra acestui fapt s-ar putea repeta ceea ce judecătorii regali i-au răspuns lui Cambyse, cînd acesta i-a întrebat dacă legea autoriza pe oricine să se căsătorească cu sora lui. Nici o lege nu permitea aceasta, dar o lege specială permitea regelui să facă ce voia.³ Pînă în prezent, nu se poate cita un egiptean, nobil, orășean sau sătean care să se fi căsătorit cu sora sa după mamă sau tată. Căsătoria unchiului cu nepoata pare să fi fost permisă, căci pe mormîntul unui Amenemhat, fiica surorii sale, Backet-Amon, este așezată lîngă el, ca și cum ar fi fost soția lui.⁴

¹ Davies, *Neferhotep*, 36, 37 ; *Mem. Tyt.*, IV, p. 5 ; V, 5—7. Nu trebuie să uităm că termenii care indică relațiile de rudenie au în limba egipteană, pe lîngă sensul lor precis, un sens mai întins. *Iôt*, „tată“, înseamnă cîteodată „strămoș“. *Sn*, *snt*, „frate“, „soră“. indică adeseori pe membrii unui grup. Verbul *snsn* înseamnă „a fi asociat“.

² Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, p. 129, nota 1 ; Moret, *Le Nil et la civilisation égyptienne*, 110, 318—319.

³ Herodot, III, 31.

⁴ *Th. T. S.*, I, p. 4 ; A 2 XLVIII, 50.

În textele și documentele figurate este foarte rar vorba de căsătorie. Când faraonul din romanul lui Setna-Khamois s-a hotărît să-și căsătorească copiii, el spune : „Să fie adusă Ahuri în casa lui Nenoferkaptah chiar în noaptea aceasta ! Să se aducă tot felul de daruri frumoase odată cu ea !“ Așa se făcu și tînăra femeie relatează : „M-au adus ca soție în casa lui Nenoferkaptah. Faraonul porunci să mi se aducă zestrea de aur și de argint și tot personalul din casa regală mi-o prezentă !“¹ Transportarea fetei împreună cu zestrea sa, din casa părintească în casa logodnicului, constituia deci esențialul ceremoniei. Îmi închipui că acest cortegiu nu era mai puțin pitoresc, nici mai puțin zgomotos decît procesiunile purtătorilor de ofrande, decît cortegiile străine care solicitau audiență la rege și decît înmormintările, pe care egiptenii le considerau, la urma urmei, ca o schimbare de domiciliu. Este probabil că logodnicul se ducea în întîmpinarea cortegiului, după cum Ramses al II-lea se dusesese să aștepte într-unul din castelele sale, situat între Egipt și Fenicia, pe fiica regelui Khattusil, care traversase, în plină iarnă, o parte din Asia Mică și toată Siria pentru a deveni soție de rege. Egiptenii fiind mari birocrați, este de presupus că noii căsătoriți se prezentau în fața unui funcționar care le însemna numele și înregistra averea conjugală. Când o femeie măritată trebuia să se ducă la tribunal, ea era chemată cu numele său, urmat de numele soțului, de exemplu : Mutemuia soția scribului de cărți sacre, Nesiamu.

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 130.

Un ostracon din Teba precizează că soțul aduce două treimi și soția numai o treime din avere. După decesul unuia dintre soți, supraviețuitorul are uzufructul întreg, dar nu poate dispune decît de partea adusă de el însuși.¹ Astfel, un bărbier cedează unui sclav capitalul său comercial și-i dă în căsătorie pe nepoata sa orfană. Aceasta primește o dotă luată din averea personală a bărbierului, care mai înainte a făcut un partaj, înregistrat, al bunurilor sale, cu soția și sora lui.²

Ni se pare imposibil ca religia să fi fost lăsată la o parte într-un act așa de important cum e căsătoria. Cînd un bărbat căsătorit face un pelerinaj la Abydos, el își ia totdeauna soția cu el. Foarte adesea soții se duc împreună la templu. Astfel, Nefer-hotep, conducătorul turmelor lui Amon, este ajutat de soția sa, stăpîna casei și cîntăreață în templul lui Amon, atunci cînd adoră pe Ra, la răsăritul soarelui, și pe Harakhte, la apus. Presupun deci, cu toată lipsa documentelor doveditoare, că soții, împreună poate cu toate rubedeniile lor, intrau în templul zeului din oraș, ofereau un sacrificiu și primeau o binecuvîntare.

După ce scribii și preoții își făcuseră datoria și tinerii căsătoriți își luau domiciliul în primire, invitații plecau. Și aici ni se va permite o presupunere bazată pe faptul că egiptenilor le plăceau serbările familiale.

¹ J. Cerny, *La constitution d'un avoir conjugal en Égypte*, *Bull. de l'Institut français d'Archéologie orientale du Cairo*, 1937, 41 ssq.

² Linagc, în *Bull. I.F.A.O.*, XXXVIII, 233, 599.

Înainte de a-i lăsa pe soți singuri, ei îi sărbătoreau, bînd și mîncînd, atît cît le permitea averea familiei sau vanitatea lor.

II. Femeia

Despre familia egipteană pictorii și sculptorii ne-au lăsat o imagine plăcută. Tatăl și mama se țin de mînă sau de mijloc. Copiii mici, oricare ar fi vîrsta lor, se strîng lingă părinți.¹ Sub domnia lui Akhenaton, era la modă să se reprezinte chiar efuziunile perechii regale. Regina stă pe genunchii regelui. Regele și regina își acoperă cu sărutări copiii. Copiii răspund, mîngîind, cu mînuța lor, bărbia tatălui sau a mamei. Această modă trecu odată cu erezia, a cărei manifestare sau efect era. De la începutul celei de a XIX-a dinastii, arta egipteană își regăsește austeritatea, dar în picturile mormintelor soțul și soția sînt totdeauna așezați unul lingă altul, uniți pentru veșnicie, cum ne place să ne închipuim că sînt uniți în timpul vieții.

Literatura nu e însă îngăduitoare cu femeia egipteană. Frivolă, cochetă și capricioasă, incapabilă să păstreze un secret, mincinoasă și răzbunătoare, necredincioasă de la natură, povestitorii și moraliștii văd în ea cuibul tuturor păcatelor, cutia tuturor răutăților.² Într-o zi, în vreme ce regele Anefrui se plictisea de moarte, cei din jurul lui, vrînd să-l distreze, au pus vreo douăzeci de fete tinere, acoperite numai cu un

¹ Un exemplu printre altele : *Mem. Tyl.*, IV, 1.

² *Ptah-hotep*, ed. Dévaud, 30e, 310.

voal subțire, să-l plimbe cu barca pe lacul din parcul regal. Una din fete își pierde o bijuterie de peruzea și încetă să mai vîslească. „Continuă, îi spune regele, am să-ți dau alta. — Nu dau eu vrabia din mîna pe cea de pe gard“, răspunse frumoasa. Și regele, cedînd imediat, chemă un vrăjitor, care printr-un farmec, punînd jumătate din apă peste cealaltă jumătate, găsi bijuteria pierdută.¹ Altă poveste ne spune că, văzîndu-l pe Bytau singur în Valea bradului, Consiliul celor nouă zei se înduioșă de singurătatea lui și-i dăruie o femeie de o frumusețe fără seamăn, căci era protejată de toți zeii. Dar femeia se arată nesupusă, apoi îl ucide. Bytau reînvie și se prefăce în taur. Fosta lui nevestă, devenită favorita faraonului, linguşindu-l pe domnul și stăpînul ei, obține jertfirea taurului. El se schimbă în perseu. Ea vrea ca perseu să fie tăiată. Pe vremea cînd era servitor la ferma fratelui său mai mare, Bytau făcuse cunoştință pentru prima oară cu perfidia femeilor. Era pe vremea semănatului. Pămîntul ieşise de sub apă și era numai bun de arat. Cei doi frați plecaseră la cîmp, apoi, nemaiavînd semînțe, Bytau se întorsese singur acasă ca să mai aducă boabe. Cînd să iasă din hambar, purtînd cu ușurință un uriaș sac, iată că-l zărește cumnată-sa : ea îi admiră forța și pe loc îl dorește : „Vino, să petrecem o oră culcați împreună. Am să-ți fac niște veșminte frumoase“. Bytau se înfurie ca o panteră din sud : „Tu ești pentru mine ca o mamă și soțul tău e pentru mine ca un tată. Ah ! vorba asta urîtă pe care-ai spus-o, să n-o mai

¹ Maspero, *Contes populaires*. ed. IV 29.31.

rostești niciodată, căci niciodată ea nu va ieși din gura mea !” Și plecă, lăsînd-o pe vinovată umilită și plină de ură. Bărbatul ei era repede la mînie și nu prea stătea pe gînduri cînd era vorba să ia o hotărîre. Așa că pentru răutăcioasa ființă, va fi o nimica toată să-l facă pe Anupu să creadă că fratele lui a încercat s-o seducă și s-o facă pe virtuoasa indignată. Faptul că soțul ei își alungă fratele, nu-i ajunge. Ea nu se va potoli decît dacă pretinsul ei seducător va fi pedepsit cu moartea. ¹

În vremurile foarte vechi, se spune că nevasta unui maestru de ceremonii își înșela bărbatul cu un tînăr pe care-l copleșea cu daruri. Soția unui preot al lui Ra își înșela de asemenea soțul făcîndu-i trei copii nelegitimi. Scuza ei era că tatăl acestor copii era zeul Ra în persoană, care în felul acesta voise să dea Egiptului trei regi credincioși și buni. ² Femeia pe care zeul o alesese, pe nume Ruddidit, se mînie într-o zi pe servitoarea ei și o alungă. Servitoarea, care dibuise toată afacerea, voi să-i spună totul stăpînului ei, dar, rău inspirată, destăinui mai întîi toată povestea fratelui ei, care o pedepsi aspru pentru că se amestecase în treburi care n-o priveau. ³

Iată acum o femeie „bună“, Tabubuit, care e o hierodulă, nu o femeie de stradă. Ea cere mai întîi amantului ei să-și dezmoștenească copiii, apoi să-i ucidă. ⁴ Alta de aceeași condiție, zărind un tînăr fru-

¹ Ibid. ed. IV.3, 21.

² Ibid. 38, 40.

³ Ibid. 43.

⁴ Ibid. 148, 169.

mos, i se oferă. După ce-și satisface capriciul, ei nu-l mai pasă de amantul de o zi, pe care-l lasă să cerșească la poarta ei și așteaptă să treacă multă vreme înainte de a mărturisi băiețelului ei că acest cerșetor e tatăl lui.¹

Așa că, în poveștile egiptene, femeia nu e prezentată pozitiv. Numai bărbatul e credincios, afectuos, devotat, cu judecată. Dar aceleași povești înfățișează pe faraon ca pe o ființă mărginită și închipuită, silit să recurgă pentru orice fleac la scribii și magicienii lui. Asta era însă literatură. În realitate, mulți regi egipteni au fost viteji în război, pricepuți în afacerile de stat, și multe egiptence au fost soții ireproșabile și mame duioase. Așa a fost tinăra femeie a cărei poveste se cunoaște de pe o stelă din Muzeul Britanic :

„O, savanți, preoți, prinți, nobili și oameni de rînd, muritori, voi toți care intrați în această criptă, ascultați ce vă spun. În anul IX, în a patra lună din inundație, ziua a noua, sub Ptolemeu al XIII-lea, a fost ziua mea de naștere. În anul XXIII, în a treia lună de vară, prima zi, tatăl meu m-a dat de soție marelui preot Pcherenptah, fiul lui Petubasti. A fost foarte dureros pentru inima acestui preot că am născut la rînd trei fete și nici un băiat. M-am rugat deci împreună cu acest mare preot atotputerniciei acestui zeu foarte binevoitor, dătător de fii celor care n-au, Imhotep, fiul lui Ptah. El auzi rugăciunile noastre, căci ascultă pe cei care-l roagă... Drept răsplată (pentru faptele pioase ale marelui preot), am

¹ *Papyrus Chester Beatty*, nr. 11, recto 4—5.

conceput un fiu pe care l-am născut în anul VI, a treia lună din vară, în ziua a cincea, în cea dintâi oră a zilei, sub domnia reginei Cleopatra, în ziua sărbătorii ofrandelor care se pun pe altarul acestui zeu preamărit, Imhotep supranumit Petubasti. Și toată lumea s-a bucurat. În anul VI, în a doua lună de iarnă, în ziua a șasea a fost ziua în care am trecut dincolo (am murit). Soțul meu, marele preot Pcherenptah m-a așezat în necropolă. El a îndeplinit toate riturile care se acordă ființelor perfecte. Mă înmormîntă cu toată cinstea și mă culcă în mormîntul meu lîngă Rakoti¹. Supusă voinței tatălui său și supusă pînă în mormînt dorințelor soțului ei, nefericita Ta-Imhotep pieri în floarea vieții, regretată de soțul ei, care nu precupeți nimic pentru a-i face o înmormîntare frumoasă.

În legătură cu această emoționantă povestire, este instructiv să citim jelania unui văduv adresată soției sale răposate, de pe un papirus din Muzeul din Leyda :

„Te-am luat de soție cînd eram tînăr. Am fost cu tine. Apoi am cucerit toate gradele, dar nu te-am părăsit. N-am făcut să sufere inima ta. Iată ce-am făcut cînd eram tînăr și cînd îndeplineam toate funcțiunile înalte pe lîngă faraon, Viață, Sănătate, Forță ; nu te-am părăsit, zicînd dimpotrivă : «Toate acestea să fie împreună cu tine !» Oricine venea să-mi vorbească despre tine, eu nu-i primeam sfaturile, zicînd dimpotrivă : «Fac după inima ta !...» Or, vezi, cînd am fost însărcinat cu instruirea ofițerilor din

¹ Br. Mus., nr. 1027 ; Maspero, *Études égyptiennes*.

armata faraonului, ca și a echipajelor lui, i-am trimis să cadă la pământ în fața ta, și să-ți aducă tot felul de daruri. Nu ți-am ascuns nimic din ce-am câștigat, pînă în ziua aceasta a vieții mele... N-am fost prins niciodată disprețuindu-te, cum face țăranul care intră în casa altuia... Parfumurile, hainele, bu-nurile mele nu le-am dus în altă casă, zicînd dim-potrivă : «Soția mea e acolo !» pentru că nu voiam să te îndurerez... Cînd ai căzut bolnavă de boala pe care ai avut-o, am adus un doctor care a făcut tot ce a trebuit și tot ce i-ai spus tu să facă. Cînd l-am urmat pe faraon care se ducea spre Sud, iată cum m-am purtat cu tine. Am petrecut o perioadă de opt luni fără să mănînc sau să beau, ca un bărbat de seama mea. Cînd am ajuns la Memfis, am cerut învoire faraonului, m-am dus drept acolo unde lo-cuiai (la mormîntul tău) și-am plîns mult împreună cu oamenii mei în fața ta. Or, iată, au trecut pînă acum trei ani. N-am să intru în altă casă, ceea ce un bărbat ca mine nu e silit să facă... Or, iată, nu m-am dus la nici una din surorile care sînt în casă“. ¹

Acest soț model, acest văduv neconsolat ne face să înțelegem limpede că în locul lui mulți s-ar fi purtat cu totul altfel, adică, devenind înalți func-ționari, ar fi repudiat femeia de condiție modestă cu care se însuraseră cînd nu erau decît niște conțop-iști, că ar fi înșelat-o și, în sfîrșit, că, deveniți vă-duvi, nu s-ar fi uscat plîngînd timp de trei ani. Cînd

¹ *Papirus din Leyda, 37 ; Sethe și Gardiner, Egyptian Let-tres to the dead.*

ai fost atât de bun și de răbdător, îți este permis să te înduioșezi puțin și de starea ta.

Poveștile ne arată că femeia necredincioasă era pedepsită cu moartea. Anupu, cel mai mare dintre frați, când înțelese, cam târziu, ce se petrecuse, plinse pe fratele lui mai mic; apoi se întoarse acasă, își ucise nevasta și-o aruncă la cîini.¹ Bytau, la sfîrșitul romanului, intențează un proces împotriva soției lui în fața înalților magistrați ai majestății sale. Nu posedăm textul judecății, dar Hathor prezisese că ea avea să moară de cuțit². Nevasta lui Uba-iner, care-l înșela și-l fura, fu arsă și cenușa ei aruncată în Nil. Complicele ei fu pedepsit la fel.³ Așa era legea: „Păzește-te, sfătuiește scribul Any, de femeia care pleacă pe ascuns, nu face ca ea, nici ca cele asemenea ei. Femeia care are bărbatul plecat departe îți trimite bilete și te cheamă la ea în fiecare zi, când n-are martori. Dacă te prinde în plasa ei, e o crimă care aduce după sine pedeapsa cu moartea îndată ce se află, chiar dacă n-ar fi consumată pînă la capăt”.⁴ După cîte știm, adulterul soțului nu era sancționat în nici un fel. Bărbatul avea chiar dreptul să introducă concubine în casa lui. În timpul ceremoniei funerare toate rubedeniile se adunau în necropolă. Aflăm că familia cuprinde pe tată, mama,

¹ Pap. d'Orbiney, VIII, 7, 8.

² Ibid., IX, 8, 9.

³ Pap. Westcar; Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 28.

⁴ Pap. moral de Boulaq, II, 13, 17; Maspero, *Histoire*, II, 502. Aceeași amenințare în *Maximele lui Ptah-hotep*, ed. Devaud, 287—8: „E o clipă scurtă ca un vis. Ajungi la moarte voind s-o cunoști”.

prietenii, asociații, copiii, femeile, o creatură desemnată cu un termen neexplicat de *int-hnt*, iubitele și servitorii.¹ Se cunosc cazuri de poligamie, deși e drept că sînt puțin numeroase. Unul din bandiții care au participat la jefuirea unor morminte a avut patru neveste, dintre care două trăiau cînd s-a ocupat tribunalul de el și acestea se înțelegeau foarte bine.² Într-o țară în care bătaia era ceva obișnuit, soțul avea dreptul să-și bată nevasta, fratele și sora, dar cu condiția să nu exagereze. Înjurătura era însă pedepsită. Un individ trebuia să-și ia angajamentul în fața judecătorilor, că nu-și va mai înjura nevasta, sub pedeapsa de a primi o sută de lovituri și de a fi lipsit de toate bunurile achiziționate împreună cu ea. Tatăl soției era cel care ceruse pentru ea protecția autorităților.³ Bine făcuse, dar nu trebuie să uităm că Maruf era egiptean și că poate multe creaturi viclene și-au bătut joc de bărbații lor, cu sprijinul autorităților.

III. Copiii

Scribul Any sfătuiește pe cititorii săi să se căsătorească devreme și să aibă mulți copii. Sfatul era de prisos, căci egiptenii iubeau copiii. „Vei ajunge în țara ta în două luni, anunță șarpele cel bun pe

¹ *Coffin texts*, cap. 146, II, 180 ssq.

² *Br Mus.*, 10052, XV, 4. Alt hoț de morminte era tot poligam (Peet, *Meyer papyri*, 13, E, 6; cf. Erman-Ranke, *Aegypten...*, 177.

³ *Bull. I.F.A.O.*, 1937, 41, 599.

naufragiat, îți vei umple casa de copii și vei duce o viață mai bună în căminul familiei tale".¹ Vizitînd mormintele memfite, amaniene sau tebane, examinînd stelele de la Abydos sau grupurile sculptate, vezi peste tot copii. Un mare proprietar, ca Ti, vizitîndu-și domeniul, ajunsese pe locul de unde-i putea zări pe secerători și munca de pe arii. Repede se întinse o rogojină pe pămînt. Se aduseră scaune. Familia se strînse în jurul șefului. Imaginile ni-i înfățișează pe copii ținînd în mînă bastonul tatălui lor. Dacă plăcerea lui Ti este să se urce în barcă să-i observe pe pescari, sau dacă vrea să-și încerce îndeminarea vîînd păsările cuibărite în inflorescențele înalte sau dacă vrea s-o adore pe frumoasa zeiță Hathor, soția lui Imau și a Sicomorului, bucuria lui n-ar fi completă dacă soția și copiii nu l-ar însoți. Băiețașii învață să arunce săgeata și harponul și reușesc foarte bine. Amenhotep al II-lea se ocupa cu exercițiile fizice încă de pe vremea cînd nu era decît un băiețel drăguț, și tatăl lui era foarte mîndru de el.² Copiii păstorului își întovărășesc tatăl pe cîmp. Dacă bătrînului îi e sete, un copil se înalță pe vîrfurile picioarelor ca să ajungă cu ulciorul la buzele lui. Fiul muncitorului se învîrte prin atelier, străduindu-se să fie folositor. Akhenaton și regina Nefertiti sînt întovărășiți de copiii lor, cînd se plimbă. Cînd se află în palat, prințesele stau lingă ei, nu numai în clipele de odihnă, ci chiar și cînd se ocupă cu afacerile de stat. Ei se cațără pe genunchii

¹ *Naufragé*, 168—169.

² *Bull. I.F.A.O.*, XLI, 31.

regelui și ai reginei și îi mângâie pe bărbie. Cei mari aiau parte la împărțirea decorațiilor. Cuprinși de o pornire de dragoste, fericiții părinți își strâng copiii în brațe și-i acoperă cu sărutări. Însuși Ramses al II-lea era foarte mîndru de cei o sută șaiszeci și ceva de copii ai săi.

Strabon notează cu mirare că un obicei special la egipteni, la care ei țineau mult, era acela de a crește toți copiii care li se nașteau.¹ Această fecunditate a familiilor, în contradicție cu obiceiurile grecești, ține de rodnicia țării și de blîndețea climei. După cum spune Diodor, copiii nu-i costă nimic pe părinții lor. Cît sînt mici, umblă goi, băieții împodobii cu un colier, fetițele cu un pieptene și un cordon. Toți se hrănesc fără multă cheltuială, cu tulpini de papirus și cu rădăcini crude sau fierte.²

Deși toți copiii erau bine primiți, băieții erau cei mai doriți. Știm ce părere avea despre acest lucru marele preot Ptah Pchernaptah. „A fost odată, așa începe *Povestea prințului predestinat*, un rege care n-avea nici un copil de parte bărbătească. Inima lui era foarte întristată. El ceru zeilor din țara lui un fiu, și zeii hotărîră să-i dăruiască unul.“ Rostul fiului e să facă să dăinuie numele tatălui său. Datoria lui, pe care-o amintesc sute de inscripții, este de a-l înmormînta și de a veghea la întreținerea mormîntului său.³

¹ Strabon. XVII, 2, 5.

² Diodor, I, 80.

³ A se vedea, de exemplu, recomandările lui Hapi-Djefai către fiul său, la începutul inscripției contractelor (Siut, 269, 272).

Cum egiptenii erau foarte dornici să cunoască viitorul, ei sperau să afle soarta noilor născuți de la o pleiadă de șapte divinități, pe care le numeau Hathor. Ele ședeau, nevăzute, la capul copilului și prevesteau, fără putință de apel, felul cum avea să moară. „Va muri de cuțit“, spun ele despre fata pe care zeii vor s-o dea ca tovarășă lui Bytau.¹ Sentința lor pentru fiul pe care regele îl dorise atita vreme este că „va fi ucis de crocodil, sau de șarpe, sau de ciine“. ² Cum ele au uitat să spună la ce vîrstă se va produce accidentul fatal, viața bietului prințisor este călăuzită în așa fel, încît să-l apere de asemenea primejdii pînă cînd, ajuns mare, tină-rul se va putea apăra singur. Nu știm dacă zeițele Hathor se ocupau de toată lumea, dar orice tată de familie putea să stabilească horoscopul copilului său. „Între alte descoperiri, spune Herodot, egiptenii au aflat cărei divinități aparține fiecare lună și fiecare zi și, după ziua nașterii, știau ce soartă îi e pregătită copilului, cum va muri și ce va ajunge.“ ³ În adevăr, după calendarul zilelor faste și nefaste, cine se naște în ziua a patra a primei luni din *perit*, va muri ca cel mai bătrîn dintre ai săi și va ajunge la o vîrstă mai înaintată decît tatăl său. Aceasta era o zi bună. La fel de bine era să se nască cineva în ziua de nouă în a doua lună din *akhit*, căci murea de bătrînețe și încă și mai bine era să vină pe lume în ziua de 29, căci murea respectat. Dimpotrivă, zilele de 4, 5 și 6 din aceeași lună nu prevesteau nimic bun. Cei care

¹ Pap. d'Orbiney. IX, 8—9.

² Pap. Harris, 500, V—IV, 3, 4.

³ Herodot, II, 82.

se nașteau în aceste zile mureau de febră sau de dragoste sau de beție. Cine se născuse în 23, trebuia să se teamă de crocodil și nici în 27 nu era mai bine, căci trebuia să se teamă de șarpe.¹ Împrejurările cele mai neînsemnate în aparență erau pline de urmări. Papirusul medical Ebers înregistrează câteva cazuri. Dacă copilul mic zice „hii“, va trăi. Dacă zice „mbi“ va muri. Dacă țipă ca un bolnav, va muri. Dacă își întoarce fața spre pământ, va muri.² Oamenii care cunoșteau bine religia, știau că Osiris, dus aproape de Byblos, fusese înghițit de un brad miraculos. Țipătul unui copil amintind de scîrțitul brazilor, cunoscuți de cei care călătoreau în Siria, nu putea fi un semn bun.

Liniștiți sau nu, părinții se grăbeau să dea copilului un nume. Nu puteau să se lipsească de acest lucru, deoarece egiptenii nu aveau nume de familie. Fiica faraonului, cînd adoptă copilul găsit în coș, îi dă un nume care avea să devină ilustru. Mulți și-au închipuit, chiar și în antichitate și în timpurile moderne, că acest nume trebuia să amintească împrejurările în care copilul fusese găsit și s-au încăpățînat să-i afle o etimologie. Moise nu înseamnă „scăpat din ape“. Nu e decît transcrierea cuvîntului egiptean *mose*, finalul de la Tutmose, sau Tutmes, Ahmose și alte nume de același fel. Prințesa care a salvat un copil, presupus orfan, s-a substituit pur și simplu părinților, ca să-i dea un nume.

¹ *Pap. Sallier*, IV, (*Bibliothèque égyptologique*, t. XII, 153, 154, 160, 161).

² *Pap. Ebers*, 97, 13, 14 (rețete), 838, 839.

Numele egiptenilor sînt cîteodată foarte scurte, Ti, Abi, Tui, To. Altădată formează o frază întreagă : „Djeh-Ptah-inf-ankh : Ptah zice că va trăi“. S-a întîmplat ca substantive comune, adjective sau participii să fie transformate în nume proprii : Djâu, băţ ; Chedu, burduf ; Nekhti, puternic ; Chery, mic ; Ta-mit, pisică. Cei mai mulţi din părinţi preferau să-şi pună copilul sub protecţia unei divinităţi. Finii zeului Hor se numesc Hori, cei ai zeului Seth, Setui, cei ai lui Amon, Amenî. Istoricul Manethos spunea că este finul zeului teban Montu. Numele poate spune că zeul e favorabil celui ce-l poartă, ceea ce a dat numeroşi Amon-hotep, Khnum-hotep, Ptah-hotep (care stă alături de copil) Amon-emhat (care-l apără sau care-i este tată). Cei din familia Sanusert, nume pe care grecii l-au transcris Sesostris, sînt fiii zeiţei Usert, cei din neamul Siamon, ai zeului Amon. Mutnedjem înseamnă că zeiţa Mut e suavă. Se poate astfel vedea de ce încredere se bucurau unele divinităţi de-a lungul istoriei. Patroana oraşului Byblos devine naşa multor egipteni în Imperiul de Mijloc. De la urcarea lui Ramses I pe tron şi pînă la Războiul desfrînaţilor, se cunosc nume ca Seth-nekhti, Seth-em-uia (Seth în barca lui Ra), pentru că familia domnitoare era mîndră de a descinde direct din ucigaşul lui Osiris. După război, Seth va fi considerat peste tot ca un zeu demn de ură şi nici un copil nu-i va mai purta numele. Regele este de asemenea considerat ca zeu şi protecţia lui nu-i mai puţin eficace. Sub dinastia a XVIII-a se cunosc nume ca Djaserkarêsenb, Menkheperrêsenb, Nimârênekht.

'Apoi cel de Ramses-nekht se înmulți în timpul a două dinastii.

Precum se vede, lista era vastă. Alegerea numelui putea fi determinată de o împrejurare exterioară, de exemplu de un vis. Setna Khanois n-avea copil de sex bărbătesc. Soția lui petrecu noaptea în templul lui Ptah. Zeul îi apărură în vis și-i dădu o poruncă pe care ea se grăbi s-o îndeplinească. Rămase însărcinată. La rîndul lui, soțul visează că fiul lui va trebui să se numească Senosiris.¹

După ce părinții au ales un nume pentru copilul lor, ei nu mai au altceva de făcut decît să-l înregistreze la autoritatea competentă. „Am născut acest copilăș care se află în fața ta, spune prințesa Ahuri, soția lui Nenoferkaptah. L-am dat numele de Merab și l-am înscris în registrele Casei vieții.“² Casa vieții, despre care vom avea ocazia să vorbim de mai multe ori, era un fel de Academie a Egiptului, în care astronomii, gînditorii, istoricii păstrau toate cunoștințele dobîndite și se sileau să le sporească. Poate că această Casă a vieții aduna, pe lîngă savanți, și simpli scribi, care înregistrau nașterile, căsătoriile, decesele. Cum această presupunere nu este sigură, poate că e mai înțelept să admitem, împreună cu Maspero, că părinții îi aduceau pe copii la Casa vieții ca să li se facă horoscopul și ca să ia măsuri pentru amînarea relelor prevestiri ale soartei. Căci Merab, fiul lui Nenoferkaptah și al Ahuri-ei nu e un copil de rînd. Oricum ar fi, autoritățile civile țineau,

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 156, 157.

² Gardiner, *The house of life*, J.E.A., XXIV, (1938), 175 ; cf., Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 130, nota 1.

desigur, un registru de nașteri, de căsătorii și de decese.

În documentele judiciare, acuzații și martorii sînt strigați cu numele lor, urmat de numele tatălui și al mamei și de numele meseriei pe care o aveau. Oricît de numeroase erau numele ce se puteau da unui copil, totuși omonimele abundă. Amenhotep, marcele favorit al regelui Amenhotep al III-lea, era poreclit Huy. Erau atîția Amenhotepi, încît chiar Amenhotepii porecliți Huy sînt destul de numeroși. Favoritul lui Amenhotep al III-lea a luat bunul obicei de a adăuga numelui și poreclei sale numele tatălui său, Hapi. Aceste adăugiri nu erau făcute la întîmplare, ci aveau un caracter oficial. Ele sînt o nouă dovadă de grija pe care-o aveau autoritățile pentru evidența stării civile.

Copilul mic ședea cu mama lui, care-l purta de obicei la piept, într-o traistă agățată de gît, ce-i lăsa mîinile libere.¹ Scribul Any laudă devotamentul mamelor egiptene : „Înapoiază mamei tale tot ce ea a făcut pentru tine. Dă-i pîine din belșug și poart-o așa cum te-a purtat ea. A purtat greu sarcina ta. Cînd te-ai născut, după atîtea luni, ea te-a mai purtat în spate și trei ani în șir sînul ei a fost în gura ta. Ei nu-i era scîrbă de murdăriile tale”.² Reginele, și probabil și alte femei, nu-și dădeau atîta osteneală. Mama lui Qenamón avea titlul de mare doică, cea care l-a crescut pe zeu. Acest zeu, care nu e altul decît faraonul Amenhotep al II-lea, a rămas recu-

¹ Bassorelief la Berlin, 14506, *Wr. Atl.*, I, 387.

² *Papyrus moral de Boulaq*, VI, 17 ssq ; cf. Maspero, *Histoire*, II, 502, 503.

noscător față de doica sa. El o vizita și i se așeza pe genunchi ca pe vremea copilăriei.¹ Prințisorii erau adesea încredințați unor mari personaje, care îmbătrîniseră în serviciul regelui. Paheri, prinț de Tjeni și guvernator în Nekhabit, e reprezentat în mormintul lui ținând pe genunchi un copil aș gol, al cărui obraz drept e acoperit de o buclă de păr. Este fiul regal Uadj-mose. Importantul guvernator adaugă la titlurile sale pe acela de îngrijitor al fiului regal.² Un veteran din războaiele de eliberare, Ahmose de Nekhabit povestește : „Am ajuns la o strălucită bătrînețe, fiind printre cei care trăiesc pe lângă rege... Divina soție, marea soție Mákarê, mi-a reînnoit favorurile. Eu am crescut-o pe fiica ei cea mai mare, fiica regală Neferurê, de cînd era un copil de țîță”.³ Bătrînul militar nu poate consacra mult timp copilului, căci îi mai cunoaștem și alt tată-doică, pe arhitectul-șef Senmut, căruia i se datorează unul din cele mai frumoase temple din Egipt, Deir el Bahari și care a ridicat obeliscurile de la Karnak. Marele artist și copilul se înțelegeau de minune. Mulți sculptori au exprimat cu forță și naivitate această tandrețe reciprocă. O statuie a lui Senmut are aspectul unui cub acoperit în întregime cu hieroglife, din care apare numai capul tatălui-doică și, în față, căpușorul prințesei.

Cînd sosea ziua în care copilul nu mai putea purta numai un simplu colier drept veșmînt i se dădea bă-

¹ Davies, *Qen-Amun*, pl. 51 și p. 9.

² *Pahéri*, 4.

³ *Urk.*, IV, 34.

iatului o bucată de pînză cu care își acoperea coapsele și o centură, iar fetei o rochie. Înminarea acestor obiecte era un eveniment în viața copilului. Bătrini curteni ca Uni sau Ptah-Chepses n-au uitat că și-au prins centura sub cutare rege. E adevărat că ziua aceasta a coincis poate cu intrarea lor la școală. La felahi și la meșteșugari, copilul rămînea acasă, învăța să păzească turmele sau să mînuiască uneltele, ca să exercite la rîndul lui meseria tatălui său.

IV. Servitorii și sclavii

Nu e totdeauna ușor să deosebești, în jurul unui mare personaj, pe cei care-l ajută în funcțiunile lui, de cei care sînt în serviciul său și al familiei sale. Egiptenii nu-i confundau. Hapi-Djefai, nomarhul din Siut, se servește cînd de bunurile casei tatălui său, adică de averea sa personală, cînd de bunurile casei prințului, adică de bunurile Statului, pe care le administrea el. Cu bunurile tatălui său, el retribue pe cei care sînt însărcinați cu cultul său funerar. Putem admite deci că servitorii erau retribuiți și întreținuți de cel care-i întrebuința, cu propriile sale mijloace.

Mai mulți termeni egipteni corespund aproape cuvîntului „servitor“ : ascultătorii, adică cei care ascultau porunca, paharnicii, *ubau*, al căror nume e reprezentat printr-un vas, *chemsu*. Acest ultim cuvînt se scrie cu ajutorul unui semn complex, format dintr-un baston lung, curbat, dintr-o rogojină rulată și legată cu o curca și dintr-o măturică. *Chemsu* își întovărășea stăpînul cînd acesta pleca, iar cînd se oprea

undeva, desfășura rogojina, o întindea pe jos, îi punea în mână bastonul și dădea din cînd în cînd cu măturica. După aceea stăpînul putea să-și primească intențenții și să asculte un raport. Un alt *chemsu* purta sandalele stăpînului în timpul mersului. Cînd se oprea, el îi ștergea picioarele¹ și i le încălța. Paharnicii, *ubau*, erau însărcinați cu servitul la masă. Capabili să primească confidențe, să strecoare un cuvînt la momentul potrivit, ei se bucurau de mare trecere. Paharnicii faraonului făceau parte din toate marile comisii de anchetă.

Cei pe care i-am numit erau, dacă nu ne înșelăm, servitori liberi. Ei puteau să părăsească serviciul stăpînului lor, să exercite un meșteșug, să-și cumpere o proprietate și să guste, dacă aveau posibilitate, fericirea de a fi serviți la rîndul lor. În povestea amintită, după ce fratele mai mare i-a făcut o atît de mare nedreptate, Bytau declară că nu mai vrea să-l servească. Anupu n-are decît să-și îngrijească singur animalele. Aici, stăpînul și servitorul sînt frați, dar sîntem în drept să credem că chiar dacă n-ar exista între ei o legătură de familie, Bytau tot și-ar părăsi locul. Femeia care a născut trei regi, Buddidit, a pus s-o biciuiască pe servitoarea cu care s-a certat. Servitoarea pleacă fără nici o explicație. E adevărat că ea e pedepsită mai întîi de fratele ei, apoi de crocodil, instrument al răzbunării divine, dar ea e pedepsită pentru că vrea să dezvăluie regelui secretul lui Buddidit și nu pentru că și-a părăsit locul. Bine-

¹ Davies, *Ken-Amun*, 35 ; grup de servitori în spatele scaunului stăpînului lor.

înțeles că stăpînul putea să-și alunge servitorul cînd voia.

Dimpotrivă, oamenii care se numesc *hemu* sau *beku* pot fi considerați, cel puțin în Noul Imperiu, ca adevărați sclavi. Nu numai că sînt tratați cu asprime, dar dacă fug, sînt căutați. Un scrib scrie superiorului său că „doi oameni au fugit din fața șefului grajdului, Neferhotep, care poruncise să fie bătuți. De cînd au dezertat, nu mai are cine să are. Am trimis aceasta ca să-l informez pe stăpîn“.¹ Doi muncitori au fugit într-o zi de la reședința lui Ramses, fie pentru că au fost bătuți, fie pentru că voiau să fie liberi. Șeful arcașilor, Ka-kem-ur, din Tjeku, e trimis să-i caute. Plecînd de la Pi-Ramses, el ajunge a doua zi în împrejurimile de la Tjeku. Fugarii fuseseră văzuți îndreptîndu-se spre sud. Ofițerul se prezintă în cetate, dar află că cei căutați au trecut zidul la nord de Setui-Merenptah. Renunță să-i urmărească mai departe și nu poate face altceva decît să claseze afacerea.² Nu toți sclavii aveau însă asemenea noroc. În mormîntul lui Neferhotep, un scrib face apelul sclavilor în fața stăpînului. Un sclav, cu mîinile legate, e tras de un căpăstru. Alți doi sînt pedepsiți și logofătul se pregătește să-i lege fedeleș“. Scena s-ar putea intitula : „Întoarcerea fugarilor.“³

De cele mai multe ori, dacă nu totdeauna, acești sclavi sînt de origine străină. Capturați în cursul unei campanii victorioase în Nubia, în Liban, în deșertul oriental sau în Siria, ei au fost atribuiți de către fa-

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 3.

² *Ibid.*, VII, 66, 67.

³ Davies, *Neferhotep*, 43.

raon sau de reprezentantul său celui care-i prinsese, dacă e vorba de un act individual, sau repartizați între războinici, dacă a fost prinsă dintr-o dată o mulțime de dușmani. Viteazul Ahmose a strâns astfel, în timpul lungii sale cariere, nouăsprezece sclavi, zece femei și nouă bărbați, dintre care mulți poartă nume străine : Pa-Medjaiu, Pa-Amon, Istarumini, Hedit-Kuch. Ceilalți sclavi, care poartă nume egiptene, au fost dați poate lui Ahmose în cursul campaniei din Deltă, dacă nu cumva stăpînul lor le-a schimbat numele cananean sau nubian cu un nume egiptean, cum s-a întîmplat cu Iosif. ¹

Stăpînul putea să-și vîndă sau să-și închirieze sclavul. Un om, care avea nevoie să i se lucreze niște haine, închiriază pentru două sau trei zile, serviciile unei sclave siriene. Nu se spune ce lucru se aștepta de la această sclavă, dar prețul care se cerea era foarte ridicat. ² Un cetățean din Teba este bănuît că a participat la jefuirea unor morminte, pentru că se constatare că felul lui de a trăi se îmbunătățise brusc. Judecătorul întreabă pe soția lui : „Prin ce mijloace a dobîndit sclavii care erau cu el ?“ Ea răspunde : „N-am văzut banii cu care i-a plătit. Era în călătorie cînd îi avea“. ³ Un papyrus din Cairo, editat de curînd, dă cîteva indicații despre felul cum se cumpără un sclav. Un negustor numit Raia propune clientului său cumpărarea unei tinere sclave siriene. Ei cad de

¹ Urk., IV, 11.

² Gardiner, *Four papyri of the 18-th dynasty from Kahun*, AZ XLIII, 27869.

³ *Pap. Br. Mus.*, 10054, XI, 4, 9. O altă inculpată spune că și-a procurat sclavii cu produsele moșiei ei (*Ibid.*, X, II ssq).

acord. Prețul nu e plătit cu arginț, nici cu aur ci cu diferite articole care sînt socotite în greutatea argintului. Jurămintele sînt auzite de martori și înregistrate la tribunal. Sclava devine proprietatea celui care a plătit-o și care-i dă imediat un nume egiptean.¹

La un moment dat, guvernul ia măsuri drastice împotriva furturilor din morminte, în care sînt implicați un mare număr de sclavi. Tribunalul nu-i menajează, ci-i pedepsește cu o bastonadă dublă și triplă, dar nici acuzații liberi nu sînt mai bine tratați.

Stăpînul își bătea sclavul ; bătăuți erau însă și păstori, funcționarii sau contribuabilii recalcitranți. Rari erau aceia care puteau spune, ca un oarecare Ned-jem-ab, (a trăit sub Vechiul Imperiu), că nu fuseseră niciodată bătăuți de cînd se născuseră. De altfel, cine știe dacă acest fericit muritor n-a primit în secret, și fără martori, destule lovituri de băț, cu care nu se lăuda. În definitiv, dacă ținem socoteală de greutățile pe care le întîmpinau oamenii de jos pentru a ieși din situația lor, vom vedea că nu e mare deosebire între persoanele libere din categoria de jos și cei pe care-i numim sclavi. Am citat mai înainte un document care stabilește că un fost sclav al unui bărbier obține de la stăpînul său un act de eliberare, îi urmează în meserie și se însoară cu nepoata lui. Sclavii care știau să se descurce ajungeau deci să se elibereze și să se amestece în masa populației.

¹ Gardiner, *Lawsuit arising from the purchase of slaves*, J.E.A., XXI (1935), 140—146.

² *Urk.*, I, 75.

V. Animalele de casă

Ciinele, care este tovarășul și ajutorul omului la vânătoare, are voie să intre în casă. El se instalează cuminte, sub scaunul stăpînului său, ca să doarmă cu ochii deschiși, după obiceiul cîinilor.¹ De asemenea, cîinele ciobanului nu-și părăsește stăpînul, care-i poruncește, cu vorba și cu gestul, să adune turma și să-i călăuzească mersul.²

Ciini ciobănești sau ciini de pază, ei sînt de cele mai multe ori ogari cu picioarele lungi, cu coada lungă, cu botul ascuțit, cu urechile mari și blegi, altele ascuțite și drepte. În timpul Noului Imperiu, nu se mai văd vechii copoi africani cu coada în sus, nici cîinii de pază, de talie mijlocie, care aveau urechile drepte și mai puțin basseții, care au fost la modă în Imperiul de Mijloc. Totuși, în afară de ogari, se cunoștea o rasă mică, numită *ketket*. Prințului predestinat, care ceruse un cîine adevărat, i se prezintă un *ketket* și el refuză cu indignare micul animal.

Ogarii sînt cîteodată legați, dar de cele mai multe ori sînt lăsați liberi. Un alt obișnuit al casei, maimuța, își ia dreptul de a-i supraveghea pe cîini. Așa face, la Montu-hir-khopechef³, o maimuță care a apucat curcaua cîinelui și o ține chiar foarte din scurt. Acest gest nu-i pe placul cîinelui, care se întoarce să protesteze, poate chiar altfel decît prin lătrat.

¹ Davies, *Five theban tombs*, 25, 26, 27, 28.

² *Mem. Tyt.*, V, 34.

³ Davies, *Five theban tombs*, 4.

Cîinii aveau și nume. Sub prima dinastie, un cîine e numit Neb, adică „domn“, El a fost îngropat alături de stăpînul său și s-a găsit stela unde fusese gravat numele și imaginea lui. Regele Antef dăduse celor patru cîini ai săi nume berbere. Era așa de mîndru de ei, încît a poruncit să fie reprezentați toți patru pe o stelă, care se poate vedea la Muzeul din Cairo. El pusese să se ridice în fața mormîntului său o statuie, azi pierdută, care e descrisă într-un raport al unor magistrați asupra furturilor din mormintele regale. Cîinele Bahika, cuvînt care în limba berberă înseamnă antilopă, ședea între picioarele regelui. La Abydos se afla un mormînt de cîini în mijlocul mormintelor de femei, de arcași și de pitici. Altul se afla la Siut, de unde provine cîinele de calcar de la Luvru, care n-are înfățișarea unui păzitor comod, cu tot clopoțelul atîrnat de zgardă.

Egiptenii n-au refuzat cîinilor onorurile funebre sau divine, dar se cuvine să remarcăm că artiștii nu l-au reprezentat niciodată pe om mîngiind animalul sau jucîndu-se cu el. Distanțele erau păstrate.

Maimuța era mult mai aproape de inima omului. Încă din Vechiul Imperiu, ea era ținută în casă. Distră pe toată lumea prin strîmbăturile și săriturile ei și de asemenea prin farsele la care se asociau piticii și cocoșaii, care făceau atunci parte din personalul caselor mari.

Piticii apreciați erau cei aduși de foarte departe. Harhuf a obținut recunoștința suveranului său și celebritatea printre egiptologi aducînd dintr-una din misiunile sale în Sud, un pitic care dansa. Un astfel de eveniment nu se întîmplase de pe vremea domniei

lui Asesi, cu un secol în urmă. Unul din cele mai luxuase morminte care înconjoară piramida lui Khufren este cel al piticului Senb. Nomarhii din Menat-Khufu țin și ei pitici și cocoșați, dar aceștia nu se mai găsesc în Noul Imperiu, nici în anturajul regilor, nici pe lingă particulari. În schimb, preferința pentru maimuțe nu scade. V. Loret a găsit în mormîntul lui Tutmes al III-lea un cinocefal mumificat ce se afla acolo nu atît cu titlul de reprezentant al zeului scrierii și al științei, cît pentru că înveselise pe rege cît trăise și se credea că va face la fel și în împărăția lui Osiris, ca și mumia cîinelui așezată la intrarea mormîntului lui Psusennes. Maimuțelor le plăcea scaunul stăpînului.¹ În lipsa piticilor și a cocoșăților, copiii casei și negrișorii sînt tovarășii lor obișnuiți și cîteodată și victimele lor.² Cînd fructele s-au copt, maimuțele se cațără în pomi.³ Fără îndoială că ele mănîncă mai multe curmale și smochine decît culeg, dar grădinarul nu se supără. Egiptul e atît de roditor, și apoi, toată lumea trebuie să trăiască. Amon a creat toate ființele și Hapi aduce apa spre folosul a tot ce arc viață. Maimuța se înțelegea destul de bine cu cîinele și cu pisica, mai puțin cu gîsca de Nil, care era cam certăreată și pe care-o pedepsea uneori.⁴

Pînă în Imperiul de Mijloc, pisica nu pare a fi reușit să se introducă în casă. Ea își are vizuina în mlaș-

¹ *Miss. Fr.*, V, 547.

² J. Vandier d'Abbadie, *Catalogue des Ostraca figurés de Deir el Medineh*, 2035, 2037, 2038, 2040.

³ *Ibid.*, 2003, 2004.

⁴ *Wr. Atl.*, I, 123.

tini și pustiește cuiburile, ca și geneta și alte mici carnivore care trăiesc pe seama lumii înaripate.¹ Concurența vânătorilor nu o deranjează deloc. În vreme ce aceștia alunecă fără zgomot printre tufele de papirus, înainte de a-și fi aruncat bumerangul, pisica a și sărit pe pradă. Avca dinainte în dinți o rață sălbatică și a mai prins și o pereche de granguri.² Fără să-și piardă independența și fără să-și uite instinctele de vânător, ea a devenit oaspetele casci. Și ea stă sub scaunul stăpînului, dar, mai îndrăzneată decît cîinele, sare pe genunchii lui și-și vîră ghearele în frumoasele-i veșminte de in.³ Acceptă să i se pună o zgardă de gît. Această podoabă n-are nimic neplăcut, dar cînd o leagă de piciorul scaunului și-i pun o strachină cu lapte mai departe decît poate ajunge, înțelege că au vrut să-și bată joc de ea. Părul i se zburlește, își scoate ghearele și trage cu toată puterea de curea.⁴ De obicei, se împacă bine cu celelalte animale de casă, cu maimuța ca și cu gîsca. Pe un monument, o pisică și o gîscă stau față în față. Calmul lor este impresionant, dar nu trebuie să uităm că în cazul acesta ele reprezintă pe puternicul zeu Amon și pe cumătra sa Mut. Conștiente de rolul lor de animale sacre, ele știu să se poarte. Sînt în stare să facă uz de gheare și de cioc și nimic nu dovedește că, dacă s-ar

¹ Newberry, *Beni-Hassan*, IV, 5.

² *Br. Mus.*, 37977 în *Wr. Alt.*, I, 423.

³ *Mem. Tyt.*, V, 25.

⁴ *Mis. fr.*, V, 522, pe ostraconul 21443 din Berlin (Erman, *La religion des Égyptiens*, pl. 11) o pisică se joacă cu o maimuță.

supăra serios, pisica ar ieși învingătoare din luptă.¹

Egiptenii știu că pisica este spaima șoarecilor.² Pentru a o atașa și mai mult de casă, stăpînul îi dăruiește un pește frumos, pe care ea îl devorează sub scaunul lui.³ Într-o zi, Apuy, ducîndu-se cu barca lui, de forma unei rațe, să vîneze păsări de baltă, împreună cu soția și un servitor, a luat și pisica, aceea pe care am văzut-o înfigîndu-și ghearele în haina stăpînului. Întocmai ca strămoșii ei sălbatici, animalul dă asalt la cuiburi, dar stăpînii ei vor avea grijă s-o cheme și s-o aducă acasă la plecare.⁴

Printre păsările de curte, egiptenii au domesticit devreme gîsca de Nil, *smon*, pe care naturaliștii o numesc *chenalopex*.⁵ În loc s-o închidă în coteț cu semenele ei, o lasă să intre în curți, în grădini, și chiar în casă. De aceea Khufu, cînd vrea să încerce știința unui vrăjitor care se lăuda că poate pune la loc un cap tăiat, se gîndește imediat să aducă un *smon*.

Gîsca împarte cu pisica spațiul privilegiat de sub scaunul stăpînului. Avînd o fire foarte independentă, ea nu abuza de acest privilegiu și se întorcea adeseori pe malurile Nilului. Pagubele pe care le aducea erau numeroase. În anotimpul cald, strica curmalele, în lunile de iarnă, fructele palmierului și, în restul anului, alerga în urma plugarului, nelăsîndu-l să

¹ *Arhivele Muzeului de Istorie Naturală din Lyon*. XIV, 21; mormîntul 217 din Teba.

² Ostracon 2201 din Dcir el Medineh.

³ *Mem. Tyt.*, I, 10.

⁴ *Mem. Tyt.*, V, 30.

⁵ Kunetz, *L'oie du Nil*. *Arhivele Muzeului de Istorie Naturală din Lyon*, XIV, 1—64.

arunce sămînța pe pămînt. Și totuși, egiptenii, care o socoteau un animal urîcios și care renunțaseră s-o prindă și s-o sacrifice pe masa zeilor, erau indulgenți cu ea. Se distrau cu lăcomia ei, cu caracterul ei agresiv, cu țipătul ei răgușit.¹ Poate că ea știa să fie în unele ocazii un bun păzitor, tot așa de vigilant și de credincios ca și cîinele. Și, dacă era nevoie să fie pedepsită, avea grijă de asta maimuța, chiar cu riscul cîtorva lovituri de cioc.

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 102 (*Pap. Lansing*, 3, 5, 8).

CAPITOLUL IV

OCUPAȚIILE CASNICE

I. Grija de curățenie

Egiptenii erau foarte curați și aveau multă grijă atît de trupul, cît și de hainele și de locuințele lor.¹ Cînd Sinuhit se întoarce în Egipt, e o bucurie pentru el, printre multe altele, să-și lepede hainele de lînă colorată pe care le purtase la beduini.² Ca și Ulise cînd ajunsese la feaci, el alungă anii de pe trupul său. Se rade, se piaptănă. Se fricționează, de astă dată nu cu suc de copac, ci cu tămîie de bună calitate, dintr-un vas de obsidian și de aur, ca acela pe care regele din Byblos, Abichemon, l-a primit de la Amenemhat al III-lea, și se îmbracă cu haine de in.³

Ei se spălau de mai multe ori pe zi, dimineața la sculare, înainte și după principalele mese. Obiectele de toaletă se compuneau dintr-un lighean și un

¹ Herodot, II, 37. Cîteodată sînt reprezentați oameni care spală : Wr. Atl., I, 57. Farina, *La pittura egiziana*, 165

² Sinuhit B., 291—292.

³ *Ibid.*, 293—295. Montet, *Byblos et l'Égypte*, 610.

vas cu cioc, care se așeza de obicei sub o măsuță încărcată cu bucate. Numele ligheanului, *châvuty*, pare a deriva din *châ* „nisip“ și numele câinii, *hesmenyt*, de la natriu, *hesmen*. Aceasta ne face să credem că se punea natriu în apa din cană și nisip în lighean. Apa de spălat gura era dezinfectată cu o altă sare, numită *beb*. Sub numele de *suabu*, verb factitiv derivat din *uâb*, „curat, pur“, era cunoscută o pastă solidificată, care conținea o substanță degresantă și spumoasă, de exemplu cenușă sau argilă.¹

După o primă spălare, bărbații se lăsau pe mîna bărbierului, a pedichiuristului, a manichiuristului, a coaforului. Scularea regelui reprezenta, la curte, un eveniment. Cele mai mari personaje considerau o cinste în a asista și un merit în a fi punctuali la această sculare.² Vizirii, înalții magistrați sau guvernatorii, obișnuiau să facă din scularea lor o ceremonie. Frații și clienții se adună în jurul șefului. Scribii se așază pe vine ca să noteze ordinele, cu pana de scris pregătită, sau desfășoară un papirus care conține, nume, cifre, munci efectuate și care mai sînt de efectuat. Pedichiuriștii și manichiuriștii pun stăpînire pe mîinile și picioarele lui. Frizerul îi tunde barba și părul. El utilizează o lamă cu multe curburi și cu un cîrlig, mai comodă decît vechiul brici, întrebuițat încă în Vechiul Imperiu; brici care avea forma unei dălți de tîmplărie. Bricile erau așezate în cutii de piele, prevăzute cu o

¹ Jéquier, *Les frises d'objets*.

² De exemplu vizirul Ptah-Mose, stela 88 din Lyon, publicată de Varille, *Mélanges Loret*, *Bull. I.F.A.O.*, 1930, 497.

toartă, iar cutiile în scrinuri elegante de abanos, unde încăpeau și cleștele, cuțitașele și foarfecele de pedichiură și de manichiură.¹ Omul nostru ieșea de acolo curat și fercheș, cu barba scurtată, tăiată patrat, cu părul ras sau măcar tuns. În acest moment, interveneau negustorii care aduceau parfumuri și uleiuri în vase de cristal, de alabastru, de obsidiană, pecetluite, și, în mici săculețe legate cu un șnur, praf verde (malachită) și praf negru (galenă), cu care se conturau ochii.² Ochii alungiți erau pe placul egipteanului. De altfel, era un mijloc de a apăra ochii delicatși de oftalmiile produse de lumina soarelui, de praf, de vînt și de insecte.

Nu lipseau nici produsele de cosmetică. Pentru a combate, în timpul căldurilor mari, mirosul urît al trupului, se fricționau mai multe zile la rînd cu un ulei pe bază de terebentină (*sonte*), cu tămîie, (*ânti*), care se amesteca cu semințe neidentificabile și cu parfum. Alte produse trebuiau aplicate la încheieturi. Existau produse pentru înfrumusețare, pentru frecarea pielei, pentru întărirea mușchilor și altele împotriva petelor și a coșurilor de pe față. Pentru a întări mușchii, de exemplu, se întrebuintau praful de alabastru, de natriu, sau sare din nord amestecată cu miere. Alte rețete aveau la bază lapte de măgăriță. Părul era obiectul unor îngrijiri neîncetate. Trebuia înlăturat părul cărunț, cvitată în-

¹ Quibell, *The tombs of Hesy*, pl. 21.

² Jéquier, *op. cit.*, *Ancient egyptian materials and Pap.* Ebers, 65, 10—11, rețetele 453—463 : 66, 7—9, industriile, ed. II : 79—84, rețetele 464—465 : 66, 15, rețetele 468.

cărunțirea sprâncenelor, înlăturată chelia, or ajutat părul să crească. Se știa că pentru această igienă specială uleiul de ricin era minunat. Dar se știa de asemenea cum se înlătură părul și puful de prisos; femeile mai au la dispoziție și o altă rețetă prin care fac sa cadă părul unei rivale. ¹

Un preparat cu deosebire savant, care se află consemnat la sfârșitul unui tratat de chirurgie, are un titlu cam ambițios : *Pentru a transforma un bătrîn în tînăr*. În acest scop, se iau niște păstăi de plante leguminoase (helba arabă). Cînd s-au uscat, se despică și se separă de semințe. Se face o pastă din semințe și se fărîmițează păstăiile. Se evaporă apa. Se pisează. Din praful obținut astfel se face o pastă care se încălzește : la suprafața ei se vor vedea apărînd pete mici de ulei. Uleiul acesta adunat și limpezit se varsă într-un vas de piatră, de exemplu de obsidiană. Cu acest ulei prețios se obține un ten minunat. Chelia, pistruii, semne supărătoare ale bătrîneții și toate roșețile care urîtesc epiderma vor fi astfel vindecate. ²

Produsul a fost aplicat cu succes de milioane de ori. N-avea decît neajunsul că se prepara greu, că nu se obținea decît în cantitate mică și prin urmare costa foarte scump.

Bărbații săraci căutau un bărbier instalat în aer liber, sub copaci. Așteptîndu-și rîndul, flecăreau sau

Pap. Hearst, 10, 4—II, rețetele 144—148 : *Pap. Ebers*, 86, 4, rețetele 705 : 87, 3—16, rețetele 714—720. *Pap. Ebers*, 67, 3. *Pap. Hearst*, 10, 15, 1, rețetele 157—158.

² Loret, *Pour transformer un vieillard en jeune homme*. *Mélanges Maspero*, I, 853—877.

trăgeau un pui de somn fără să se întindă, cu spatele îndoit, cu capul între umeri, cu fruntea pe genunchi. Cîteodată se așezau cîte doi pe un scăunel. Clientul căruia îi venea rîndul, se așeza pe un scăunel cu trei picioare și-și lăsa capul pe mîna bărbierului, de sub care ieșea neted ca o piatră de pe plajă.¹

Toaleta unei doamne înstărite, ca și cea a soțului ei, erau un eveniment important. Un basorelief ne dă ocazia să asistăm la toaleta unei favorite regale.² Această doamnă ia loc pe un fotoliu confortabil, prevăzut cu spătar și cu brațe. Ține în mînă oglinda alcătuită dintr-un disc de argint șlefuit și dintr-un mîner de abanos și aur, înfățișînd în mic, o coloană papiriformă. Coafeza, cu degetele ei lungi, subțiri și îndemînatice, face un șir de codițe, cu toate că părul favoritei e cam scurt. Cu un ac de fildeș, prinde bucla de păr pe care a lăsat-o deocamdată la o parte. Lucrul acesta cere timp. Ca stăpîna să nu-și piardă răbdarea, un servitor aduce o cupă. El varsă în ea conținutul unei sticle. „În numele lui Ka al tău“, îi zice el, în timp ce stăpîna duce cupa la gură. Mai modestă, soția lui Anupu, mic proprietar țaran, se ocupă singură de coafura ei, în vreme ce soțul și cumnatul ei sînt la cîmp. Nu-i place să fie deranjată. Dacă s-ar întrerupe, i s-ar strica coafura și totul ar trebui luat de la început.³

¹ *Wr. Atl.*, I, 44.

² *Cairo, cat. gen., Bénédite, Objets de toilette*: Erman-Ranke, *Aegypten...* pl. 17. De asemeni: Farina, *La pittura egiziana*, 17.

³ *Pap. d'Obiney*, 2, 9, 3, 2.

II. Costumul

În timp ce-și face toaleta, bărbatul e îmbrăcat în ținută de dimineață, cu capul gol, cu șorț scurt, cu podoabe puține sau deloc. După ce-și va termina toaleta, va putea să-și păstreze șorțul de dimineață, chiar dacă trebuie să plece undeva. Își va pune pe braț una sau mai multe perechi de brățări, un inel în deget și-și va atârna la gît un grumăjer cu cinci sau șase rînduri de perle, cu două închizători imitînd un cap de șoim. Dacă adaugă un pandantiv de jad sau de cornalină, atîrnat de un lăntîșor lung, egipteanul nostru e foarte prezentabil și poate să-și viziteze proprietățile, să-și primească oamenii de afaceri, ori să intre în vreo instituție. El putea de asemenea să înlocuiască șorțul cu o fustă bufantă și să se încalțe cu sandale.¹

Sandalele erau cunoscute din cele mai vechi timpuri și egiptenii aveau grijă să nu le uzeze fără rost. Bătrînul rege Narmer mergea cu picioarele goale, escortat de valeții lui, dintre care unul îi ducea sandalele. Uni luă măsuri severe ca să-i împiedice pe soldații netrebnici să înhațe sandalele din mîinile trecătorilor.² Din mîini, nu din picioare. Căci dacă sătenii aveau de făcut un drum mai lung, își purtau perechea de sandale în mînă sau legată la capătul unui băț. Se încălțau cînd ajungeau la destinație. În Noul Imperiu și mai ales sub Ramesizi, sandalele erau folosite mai des. Se făceau san-

¹ Davies, *Five theban tombs*, 4, 26. *Th. T. S.*, V, 9, 10; IV, 17. *Mem. Tyt.*, 12, 18; IV, 7, 8, 11; V, 30.

² *Urk.*, 1, 102.

dale împletite din papirus, din piele și chiar din aur. De la talpă, pornea o curea care trecea printre degetul cel mare și degetul al doilea și se unea, la spate, cu alte curele, care se legau la călcâii. Dacă talpa era de aur, și curelele erau tot de aur. În acest caz, desigur că-i făceau purtătorului răni, dacă nu cumva el le punea numai la vreo ocazie.¹ Papirusurile medicale ne informează că egiptenii sufereau deseori de picioare.²

Unii purtau rochii susținute de bratele, rochii care cădeau drept, de la piept până la călcâie și fără podoabe.³ În locul acestei ținute severe, cei mai mulți egipteni preferau rochia de in plisată, care lăsa gâtul liber, mula torsul și se evaza în jos. Mînicile, destul de scurte, erau și ele evazate. Pe deasupra acestei rochii se lega o centură, făcută dintr-o eșarfă plisată, din aceeași stofă care, în față, forma un triunghi. Ținuta de gală era completată printr-o perucă mare și frizată, care încadra bine capul și printr-o mulțime de bijuterii, coliere și grumăjere, pectoral cu lanț dublu, brățări la încheietura mîinii, brățări pentru biceps, sandale în picioare.⁴

Costumul unei doamne nu se deosebea prea mult de cel al soțului ei. El era format dintr-o cămașă foarte fină, iar pe deasupra dintr-o rochie albă, plisată și transparentă ca și cea a bărbaților. Aceasta

¹ Două perechi de sandale de aur au fost găsite în mormîntul lui Psusennes : Montet, *Tanis*, 156.

² *Pap. Ebers*, 78, 4 ssq., rețetele 616, 617, 620 ; 81, 2, ssq ; 647. 648. *Pap. Hearst*, 12, 8, rețetele 173—205.

³ Davies, *El Amarna*, IV, 26 ; *Medinet-Habu*, 75, 112.

⁴ Davies, *Neferhotep*, 36, 37, 41, 50. *Th. T. S.*, IV, 6. *Mem. Tyt.*, IV, 1, 5 ; V, 1, 7, 9, 25.

se prindea pe sinul stîng și lăsa descoperit cînul drept, se deschidea sub centură și cobora pînă jos. Minecile, împodobite cu franjuri, lăsau antebrațele descoperite, pentru a putea fi admirate mîinile lungi și fine și încheictura încărcată de brățări. Brățările acestea erau confecționate în toate felurile : fixe, sau cu două plăci de aur cizelate reunite prin două articulații. În degete, inele de aur masiv, șiraguri de perle la gît, ciucuri și panglici de aur. Peruca frizată acoperea spatele și umerii. În păr strălucea o diademă frumoasă de turcoaze, de lapis-lazuli sau de aur. Părul era legat la spate cu două șnururi cu ciucuri. Pe edificiul complicat al coafurii stătea, ca prin minune, în echilibru, un con. Nu i se cunoaște compoziția, dar se bănuiește că era o pomadă parfumată. Bărbații purtau foarte adeseori un con asemănător.¹

Costumul pe care l-am descris e potrivit pentru cei care trăiesc în trîndăvie. Mulțimea celor de jos însă are o îmbrăcăminte mult mai practică. Țăranii și meșteșugarii se mulțumeau, ca și altădată, cu un șorț tăiat drept, strîns cu un cordon lat cît palma, fără broderii sau podoabe, fără ciucurii care garnisesc sariul asiaticilor. Oamenilor modești le plăceau podoabele și bijuteriile tot așa de mult ca și celor bogați. În lipsa aurului, ei se mulțumeau cu bijuterii de ceramică și de bronz. Muzicantele de profesie purtau, ca și doamnele, rochie lungă și transparentă. Adeseori ele nu-și mai puneau nici un veș-

¹ Davies, *Neferhotep*, 15, 36, 37, 50, 52. *Mem. Tyt.*, IV, 1, 5 : V, 1, 7, 9, 25.

mînt, ci numai cîteva bijuterii, cordon, colier, brățări, cercei. Servitoarele casei, pe care nu-i totdeauna ușor să le deosebești de copii, umblă goale, mai ales cînd stăpînii lor primesc musafiri, și-și oferă cu îndrăzneală admirației acestora corpul subțire și sprinten.

III. Hrana

Egiptenii, care se bucurau de dărnicia pămîntului lor, și munceau din greu, se temeau de foamete. Ei știau că o inundație neîndestulătoare sau prea puternică era urmată de recolte slabe. Datoria guvernului era de a face aprovizionări serioase, după cum îl sfătuiește și Iosif pe faraon, interpretînd visul cu vacile și cel cu spicele. Această datorie elementară a fost, desigur, neglijată în anii care au precedat căderea Ramessizilor. O femeie, întrebată despre proveniența aurului găsit la ea, răspunde : „L-am dobîndit pentru orz, în anul hienelor, cînd era foamete”.¹ Era pe vremea Războiului netrebnicilor. Bandiții se vîrau peste tot, prin temple, prin palate, pe moșii, ucideau, furau, dădeau foc. Țăranii nu vindeau merindele decît măsurate cu aur. Asemenea nenorociri făceau ca lumea să regrete invazia hicsosilor. Dar între aceste două perioade îngrozitoare, generații întregi de egipteni trăiseră în belșug. Sub Setui și mai ales sub marți Ramses, recolta fusese

¹ *Pap. Br. Mus.*, 10052, XI, 7—8 ; cf. Vandier, *La famine dans l'Égypte ancienne*, Cairo, 1931.

extraordinară. Privind basoreliefurile templelor sau picturile din mormintele particulare, vedem peste tot îngrămădite ofrande sau oameni care aduc merinde ori mină animale. În marele papirus Harris, care ne dă amănunte despre dărnicia lui Ramses al III-lea față de zei, sînt adesea menționate produsele alimentare ca și metalele prețioase, veșmintele și parfumurile. Toate acestea dovedesc că egiptenilor le plăcea să mănînce bine, nu numai acasă la ei, dar și în călătorie. Sinuhit găsește în țara Iaa, în Siria, smochine și struguri, mai mult vin decît apă, miere și untdelemn, tot felul de fructe, orz și grîu, nenumărate turme, adică aproape toate produsele unei proprietăți bogate din Egipt. „Făceam prăjituri ca de obicei, aduceam vin pentru masa de toate zilele, păsări fripte și animale sălbatice prinse în capcană anume pentru mine, fără să mai vorbesc de ceea ce prindeau copiii mei.“¹ Nici în Egipt nu s-ar fi simțit mai bine. Pe de altă parte, nici naufragiatul, în insula lui din Marea Roșie, n-a dus-o rău. „Găseam acolo smochine și struguri, tot felul de legume, praz minunat, castraveți și pepeni verzi, pepeni galbeni, pești și păsări sălbatice. De toate se găseau.“²

Să ne întoarcem acum în Egipt și să facem inventarul resurselor alimentare.

Să începem cu carnea. Egiptenii au fost totdeauna mari consumatori de carne. Scenele de măcelărie și procesiunile de animale destinate consumației aco-

¹ *Sinuhit B*, 86—88.

² *Naufragé*, 47—52.

peră în mare parte pereții mormintelor. Boul era cel mai mare furnizor de carne. Sub numele de *iua* era cunoscut boul african, animal cu trupul mare, cu coarne mărețe, cu umbletul sprinten. Mulțumită unei îngrijiri deosebite, el creștea enorm, iar cînd aproape nu mai putea merge, socoteau că venise vremea să-l jertfească, după cum se poate vedea în procesiunile de la Abydos și de la Medinet-Habu.¹ După ce-i petrece o frînghie prin nas, prinzîndu-i și buza inferioară, păzitorul îl mină cu ușurință. Animalele alese pentru jertfă sînt împodobite cu pene de struț, care se fixează între coarne și cu banderole duble. La intrarea templului, cortegiul este primit de un preot, care întinde mîna în care ține cățuia cu tîmîie aprinsă. Scena e explicată prin aceste cuvinte : „Consacrăm boul cu gura curată abatorului curat din templul lui Ramses-Miamun, care se unește cu Ta-ur“. Controlorii nu vor să primească decît animale sănătoase și ele vor fi examinate din nou după tăiere.

Boii mult mai mici și în genere fără coarne sau cu coarne scurte, erau numiți *undju*, iar boii cu coarne mari, înalți, dar mai firoși decît *iua* și care nu se lăsau îndopați, se numeau *nega*. Niciodată nu sînt înfățișați decît slabi. Unele expresii care definesc categorii de animale de măcelărie sînt greu de interpretat, ca boi de la gura turmei, boi de qite (qite este o mică unitate de greutate). Boul numit *herysa* este, presupun, cel mai frumos din grajd.

¹ Wr. Atl., II. 185—188. Medinet-Habu, 173.

Cîteodată sînt menționați boi de muncă din Siria și boi din regiunea Kuch.¹

Sub Vechiul Imperiu, animalele mărunte din pustiu aduceau o contribuție importantă la hrana oamenilor. Egiptenii se duceau în pustiu să vîneze oryxul, gazela și antilopele și erau fericiți cînd le prindeau vii și încercau să le domesticească în parcurile lor. Creșterea acestor animale a pierdut mult din importanță în vremea Ramessizilor. Ramses al III-lea trimitea vînători în deșert ca să-i aducă oryxii. În timpul domniei sale, el a oferit templului lui Amon 54 de oryxii, o antilopă-vacă, 81 de gazele. Într-o listă complimentară, pe lîngă 20620 de boi, se găsesc 367 de oryxii, mufloni și gazele.² În procesiunea de la Abydos se remarcă un frumos oryx cu coarne drepte, din grajdul lui Ramses, numit în mod ciudat bou-oryx. În scenele de sacrificiu, boul este înlocuit din cînd în cînd cu un oryx. Dar nu l-am găsit niciodată în scenele de măcelărie sau cînd e înfățișat un praznic. De unde se poate trage concluzia că animalele din pustiu nu contau în alimentație, dar se credea că zeilor le face plăcere să li se sacrifice un oryx sau o gazelă, în amintirea vremurilor cînd egiptenii trăiau din vînătoare mai mult decît din creșterea vitelor.

Cînd boul era dus la abator, sarcina păstorilor era încheiată. Începea cea a măcelarilor.³ Aceștia, în număr de patru sau cinci, atacă hotărîți animalul

¹ *Pap. Harris*, I, 13, 7—8 ; 20 a, 3—11 ; 35 b, 8—14 ; 51 a, 13.

² *Pap. Harris*, I, 20 a, 13—15 ; 71 b, 9—10.

³ Montet, *Vie privée*, cap. V și pentru Noul Imperiu, *Wr. Atl.*, 188, *Medinet-Habu*, 173.

și-i vin de hac printr-o metodă care nu s-a schimbat din vremurile vechi. La început, i se leagă boului piciorul stîng cu un laț și capătul celălalt al frîngiei se aruncă pe spate. Un om apucă de el și-l silește să-și ridice piciorul legat. Animalul se află acum într-o poziție nestabilă. O mulțime de oameni se agață de el. Cel mai îndrăzneț îi sare pe grumaz, îl apucă de coarne și-i trage capul îndărăt. Altul se agață de coadă. Cel din urmă încearcă să-i ridice un picior dindărăt. Îndată ce animalul e trîntit, i se leagă picioarele dinapoi de piciorul din față prins în laț. Acesta nu-i putea fi de nici un folos animalului învins, care încerca să întîrzie momentul uciderei, înfuriindu-se. Un vlăjgan zdravăn îl apucă de cap, i-l trage spre spate și-l ține nemișcat, cu coarneaule lipite de pămînt, cu botul în sus. Măcelarii n-au alt instrument decît un cuțit cu mîner solid, cu vîrful rotunjit, ca să nu perforeze pielea, ceva mai lung ca mîna și piatra de ascuțit legată de colțul șorțului. Maestrul măcelar sîngerează victima. Sîngele e strîns într-un vas. Dacă scena are loc în abatorul unui templu, un preot se apropie și varsă pe rană lichidul aflat într-un ibric. Se poate ca preotul să fie în același timp un funcționar în serviciul sănătății publice. Măcelarul îi pune sub nas mîna stropită de sînge, zicînd : „Vezi acest sînge ? — E pur“, răspunde funcționarul, care s-a aplecat ca să-și dea mai bine seama.

Din această clipă, tăierea în bucăți se face cu o rapiditate extraordinară. Piciorul drept, care fusese lăsat liber în timp ce victima era doborîtă, va fi cea dintîi bucată desfăcută. Ajutorul de măcelar îl

ține vertical, îl trage spre el, îl împinge la nevoie, ca să ușureze munca măcelarului, care taie tendoanele și introduce cuțitul în încheieturi. Piciorul tăiat e lăsat pe scama hamalilor, în vreme ce se separă capul de trunchi, se despică trupul căruia i se scoate inima și se jupoaie pielea. Cele trei picioare sînt dezlegate și tăiate la rîndul lor. Picioarele dindărăt formează trei bucăți, coapsa, *sut*, pulpa, *iua* și piciorul, *inset*. Se scot apoi rînd pe rînd laturile, desfăcîndu-se în mai multe părți, fileul mare, care este carnea cea mai aleasă și fileul mic. Dintre măruntaie, splina și ficatul erau foarte apreciate. În ce privește înțestinelul, măcelarul are prudența de a-l ridica încet, ca să-l golească. Munca înaintează în mijlocul exclamațiilor, al poruncilor : „Grăbește-te, amice ! Mai repede, pe cîntea mea ! Termină cu piciorul acela ! Termină odată cu inima !” Cînd se lucrează într-un templu, sosirea maestrului de ceremonii, uneori chiar numai pronunțarea numelui său fac să sporească zelul : „Sus, grăbește-te, băiete, scoate șirul de coaste înainte ca maestrul de ceremonii să vină să lucreze pe masă ! Iată fileul ! Du-l pe măsută !” Cel certat răspunde fără să arate vreo grabă : „Fac cum vrei ! Fac ce-ți place !” Cîteodată măcelarul vorbește singur, pentru că ajutorul l-a părăsit : „Mi-e greu să fac singur toate astea !”

Cocoșul și găina nu erau cunoscute încă, dar creșterea și consumarea păsărilor se făceau pe scară întinsă. În marele papirus Harris ele se numără cu sutele de mii. Într-o donație în care se numără 3029 de patrupeze, se înregistrează 126250 de păsări. Figurează 57810 porumbei, 25020 de păsări acva-

tice prinse de vii în mlaștini, 6820 de găște *ro*, 1534 de găște *terp*. Clocitoarele sînt în număr de 4060, cocori 160, iar prepelițele *part* se ridică la cifra enormă de 21700. Totuși, această listă e destul de restrînsă dacă o comparăm cu ceea ce se poate găsi cercetînd în mormintele din Vechiul Imperiu și din Imperiul de Mijloc scenele de vînătoare și de creștere a păsărilor. Se distingeau trei specii de prepelițe : *djat*, *âiu* și *ga*, la care se adăuga cele numite *udjâ*. Gîștele, rațele, porumbeii și lișițele se împărțeau în vreo cincisprezece specii, care fără îndoială că nu dispăruseră pe vremea lui Ramses, dar crescătorii ajunseseră să pună mai mult preț pe un mic număr dintre cele pe care le credeau mai folositoare.¹ Pe stela lui Piankhi se citește că etiopianul, după ce a cucerit Egiptul, n-a consimțit să primească la masa lui pe prinții din Sud și din Deltă, care erau desfrînați și mîncători de pește, ceea ce constituia pentru palatul regal o nelegiuire, exceptîndu-l pe Nemarot, care nu mîncă pește, poate pentru că locuia într-un oraș de teologi, la Chmunu.² Nici în Noul Imperiu, nici în vremurile vechi, lista de mîncare a mortului nu cuprindea pește. În unele nome, în unele orașe și în anumite epoci, era interzis să se consume anumite feluri de pești. Toate acestea arată că dacă Piankhi nu glumea în legătură cu ceea ce era sau nu era curat, majoritatea populației, chiar și cei din temple, nu-și făceau nici o problemă din a se hrăni cu pește, evitînd, cred, speciile mai puțin gustoase, cum era peștele *bu*. „scîrbosul“ și peștele *chep* „ne-

¹ *Medinet-Habu*, 148. 160, 152. *Pap. Harris*, I. 20 b, 53 b.

² *Urk.*, III. 54 (Piankhi, 150—153).

curatul“. Locuitorii Deltei și riveranii lacului Fayum erau pescari de profesie. Un grup de granit descoperit de Mariette la Tanis, reprezintă doi bărbați puternici, cu barbă și plete, care merg în pas, purtând o masă de pe care atîrnă minunați chefali. Papirusul Harris înregistrează cantități considerabile de pește printre distribuiri de merinde făcute în templele din Teba, On și Memfis : 441000 de pești întregi, mai ales chefali, pești de mărime mijlocie, alții mari și unii chiar atît de mari, încît era nevoie de doi oameni ca să-i ducă.¹ Trecîndu-le o prăjină prin branhii, îi pun pe umeri și pleacă cu pasul sprinten, în vreme ce peștii mătură pămîntul cu coada. Puteau să se hrănească cu ei familii întregi.

Legumele sînt cuprinse în calendarul de la Medinet-Habu sub denumirea generală de *renput*, „pro-duse anuale“. Ele sînt expuse pe mese sau strînse în mănunchiuri. Se menționează ceapa și prazul, care erau cunoscute din cele mai vechi timpuri. Un negustor din Vechiul Imperiu spune clientului său care se prezintă cu o pîine în brațe : „Așează-te și am să-ți dau niște ceapă frumoasă (*hedju*)“. Prazul (*iaqct*) e menționat în papirusul medical Ebers, în *Istoria lui Khufu și a magicienilor*, și naufragiatul îl recoltează în insula sa, unde sînt de toate. Usturoiul era foarte apreciat. Herodot pretinde că muncitorii care lucrau la piramida lui Cheops mînceau ridichi, ceapă și usturoi de 1600 de talanți de argint. Poate să fie adevărat, cu toate că această informație n-a fost săpată pe monument, cum a crezut Herodot. Oricum

¹ Pap. Harris, I, 20 b, 12—21 a, I ; 65 c, 7—8.

ar fi, au fost găsite în mormintele tebane pachete cu usturoi. Numele hieroglific al usturoiului, *khizan*, a fost recunoscut de V. Loret în marele papirus *Harris* și în versiunea coptă a *Bibliei*.¹ Ramses al III-lea a pus să se distribuie în temple cantități mari. În drum spre Țara Făgăduinței, evreii regretau castraveții, pepenii verzi, prazul, ceapa și usturoiul, pe care le aveau din belșug în Egipt.² Pepenii verzi, castraveții, ca și pepenii galbeni, apar mereu pe mesele cu ofrande, alături de mănunchiuri de papirus, pe care unii le-au luat drept legături de sparanghel. Autorii clasici au pretins că religia le interzicea să mănânce bob și năut, ca să învețe pe oameni să renunțe la unele bunătăți, după cum presupune Diodor.³ Preoții din On și din Memfis întrebuițau bobul, sub domnia lui Ramses al III-lea.⁴ Este adevărat că năutul seamănă uimitor cu un cap de șoim și mai ales cu capul de șoim care se afla deasupra celui de al treilea vas funerar numit *Qebehsenuf*. Acesta nu era un motiv ca să nu-l mănânce, decît poate în anumite locuri și în anumite zile. Salata era cultivată în grădini, pe lângă casă și era foarte bine udată. Era planta zeului Min, a cărui statuie se înălța adeseori în fața unui strat cu salată. Autorul certeii dintre Hor și Seth povestește că Isis, ducîndu-se în grădina lui Seth, îl întrebă pe grădinar cu ce fel de legume se hrănise Seth. „El n-a mîncat nici o legumă

¹ V. Loret, *L'ail chez les anciens égyptiens*, *Sphinx*, 1905, 135—147.

² *Nombres*, XI, 5.

³ Herodot, II, 38 ; Diodor, 1, 2, 33.

⁴ V. Loret, *La flore pharaonique*, nr. 152, 128—129, 157.

în prezența nea, răspunse servitorul, în afară de salată.“ A doua zi, Seth vine din nou în grădină, după obiceiul lui de fiecare zi și mănâncă iar salată. Seth trecea drept desfrînat, dar Min îl întrecea. Se observase că salata îi făcea pe bărbați să se îndrăgostească și pe femei, fecunde, așa că era consumată în mare cantitate. Pe mesele de ofrandă, se văd adesea salate frumoase și verzi. Fără îndoială că se mînceau crude, cum obișnuiesc arabii astăzi, cu untdelemn și sare.¹

Vechii egipteni, mai puțin favorizați decît cei de azi, nu cunoșteau nici portocalele, nici lămiile, nici bananele. Perele, piersicile, migdalele, cireșele nu și-au făcut apariția pe mese decît în epoca romană. Totuși, în toate vremurile, ei au putut să se sature de struguri în timpul verii, de curmale, de smochîne de sicomor, mai mici și mai puțin bune decît cele din alte locuri. Curmalele nu sînt prea bune în Egipt, în afară de regiunea Tebaidei. Cele din palmierul african, comestibile, servesc mai curînd drept medicamente. Nuca de cocos era pentru cei privilegiați o curiozitate foarte apreciată. Rodia, măslinul și mărul, introduse pe vremea hicsosilor, n-au încetat a fi cultivate și a da fructe bune. Untdelemnul de măsline servea la luminat, ceea ce nu înseamnă că nu era întrebuințat și în bucătărie: Înainte de a cunoaște măslinul, egiptenii cultivau alți arbori care produceau ulei, dintre care cel mai însemnat era *moringa*; *bakul*, *minusopul*, *balanitul*, *jujubierul*, pot fi și ei adăugați pe lista pomilor fructiferi. Nu trebuie să

¹ Pap. Chester Beatty, I. II, 10—12; L. Heimer, *Die Gartenpflanzen im alten Aegypten*, 1—6.

uităm că multe nume de arbori și multe numiri de plante nu sînt indentificate și nu putem completa lista fructelor și legumelor. Sărăcimea se mulțumea adeseori să mestece măduva tulpinelor de papirus, cum se face astăzi cu tulpina trestiei de zahăr și rizomii unor plante acvaticе, din care s-au găsit în morminte cupe pline.¹

Laptele era o adevărată delicatесă. Era strîns în vase de formă ovoidală, astupate cu un smoc de iarbă, ca să-l apere de insecte, dar neînchizîndu-se total gura vasului. Unele cuvinte indică produse lactate, smîntînă, unt, brînză, dar traducerea nu-i sigură. Sarea se pune în unele leacuri și în unele mîncăruri de regim. Nu-i deci un motiv să credem că sarea nu era utilizată pe scară largă. Ca să dea gust dulce băuturilor și alimentelor, egiptenii foloseau mierea și boabele de roșcovă.² Semnul *nodjem*, care înseamnă dulce, dulceață, este reprezentat printr-o păstaie a acestui arbore. Egiptenii se duceau să caute mierea și ceara albinelor sălbaticе foarte departe, în pustiu. Era o îndeletnicire specială. Strîngătorii de miere se întovărășeau cu culegătorii de rășină de terebint din oaze. Regele avea grijă să-i apere împotriva primejdiilor la care se expuneau aventurîndu-se departe de valea Nilului, poruncind arcașilor să-i însoțească. Se creșteau însă albine și în grădini. Ulcioarele de lut serveau drept stupi. Crescătorii

¹ Diodor, I, 34.

² V. Loret, *La flore pharaonique*, nr. 146. Vizirul Rekhmare strînge boabele de roșcov și mierea (Urk., IV, 1040—1041). *Medinet-Habu*, 146, I, 281. *Pap. Harris*, I, 28, 46, 48.

umbla fără frică prin mijlocul albinelor. El le îndepărta cu mâna ca să strângă fagurii. Mierea era păstrată în vase mari de piatră, sigilate. ¹

IV. Bucătăria

Utilajul bucătăriei e destul de rudimentar. El cuprinde de obicei cuptoare mobile de lut, de formă cilindrică, înalte de aproape un metru, prevăzute jos cu o ușiță, ca să intre aerul și să se scoată cenușa. În interior, un grătar sau niște bare susțineau combustibilul. Exista, bineînțeles, și o gaură pentru fum, dar desenatorii n-au reprezentat niciodată un cuptor cu horn. Deasupra cuptorului, se puneă o oală cu două toarte, mai mult sau mai puțin adâncă, al cărei diametru depășea puțin cuptorul. La nevoie, bucătarii se puteau lipsi de cuptor. Ei așezau oala pe trei pietre și puneau dedesubt câteva lemne și cărbuni. Existau de asemenea și lămpi de gătit, din metal, avînd forma unei lăzi fără fund, nu prea înaltă. Pe masa găurită era răspîndit combustibilul. Am găsit în mormîntul lui Psusennes o mică lampă de gătit datînd din vremea lui Ramses al II-lea, care semăna cu cea descrisă. Tirajul era desigur defectuos. Supraveghind fiertura, bucătarul trebuia să manevreze într-una foalele. ²

Cărbunii de pămînt nu existau nici în Egipt, nici în țările vecine. Bucătarii, ca și toți meșteșugarii care aveau nevoie de un cuptor, adică olarii, cera-

¹ Steindorf și Wolf. *Die Thebanische Gräberwelt*, Leipzig, 1932, 18.

² Davies, *Ken-Amun*, 58—9 ; *Wr. Atl.*, I. 255. 325—6, 356.

miștii, cei care lucrau bronzul, n-aveau la dispoziție decît mangal, jăratice sau lemne. Mangalul, *djâbet*, este menționat în contractele de la Siut ca un articol de preț. Cantitățile de mangal înregistrate în calendarul de la Medinet-Habu și în papyrusul Harris, sînt dintre cele mai modeste. Se livra în saci sau în coșuri.

Pentru a face focul, egiptenii aveau ceea ce numeau ei lemne de foc. Și acestea erau destul de rare. Un templu așa de important ca cel de la Karnak nu dispunea decît de șaizeci de bucăți pe lună, adică de două pe zi. Lemnul era cunoscut din cele mai vechi timpuri, deoarece un semn hieroglific aparținînd celui mai vechi repertoriu ne redă o imagine a lui. Obiectul se compunea din două părți, o tijă ascuțită la vîrf, mai groasă la bază și un fel de cupă. Acestea veneau din țările sudului. În insula sa din Marea Roșie, naufragiatul din poveste găsește unul la îndemînă și aprinde focul, după care pregătește o ofrandă pentru zei și o mîncare pentru el. În gospodăriile egiptene care nu aveau parte de distribuțiile oficiale, oamenii aprindeau focul destul de greu. Nu aveau altceva de făcut decît să roage pe un vecin binevoitor și prevăzător să le dea cîțiva cărbuni aprinși.

În afară de cuptor, lampă de gătit, provizie de combustibil și lemne de foc, ustensilele de bucătărie mai cuprindeau oale, lighenașe, căni și ulcioare de lut, fără să mai vorbim de ulcioarele, baloturile, sacii, coșurile și panerele care serveau la transportarea proviziilor, mese cu trei sau patru picioare pentru a toca sau a tăia carnea ori peștele, sau pentru a cu-

rați legumele, mese joase pentru a putea lucra stînd pe vine, grinzi de care se agățau carnea și păsările.

Se cunosc, în limba egipteană, două verbe care se referă la prepararea alimentelor : *psy* și *acher*. Cel dintîi se aplică atît laptelui, cît și cărnii. Se pare deci că am putea să-l traducem prin „a fierbe“. În unele cazuri, se punea pe vatră o oală adîncă. Bucățile de carne depășeau marginile, ceea ce ne face să presupunem că pluteau într-o zeamă, dar nu știm dacă acea carne fiartă era servită așa cum era, sau tocată și amestecată cu legume și condimente, sub formă de chiftele sau plăcinte. Egiptenii n-au lăsat cărți de bucate, dar ne putem face o idee despre ingeniozitatea lor în această privință din papirusurile medicale în care au fost consemnate rețete împotriva bolilor intestinale. Ei știau că untul sau smîntîna (*smȳ*), grăsimea de gîscă, grăsimea de vițel, sînt foarte bune pentru pregătirea bucatelor.¹ În bucătăria lui Rekhmare, oala care s-a pus pe cuptor e prea puțin înaltă pentru supă. În clipa cînd bucătarul pune grăsimea, după cum spune legenda, un ajutor mestecă în oală cu o unealtă cu miner lung, care nu știm dacă se termină cu o furculiță sau cu o lingură. Deci probabil că nu era vorba de supă, ci de vreo mîncare cu sos.

Cuvîntul *acher* se întrebuintă pentru fripturi la grătar. De preferință, păsările erau fripte la grătar. După ce bucătarul jumulea și curăța o gîscă sau o rață, îi tăia capul, vîrfurile aripilor și labele, o puneă în frigare și o ținea întinsă deasupra unei sobițe.

¹ *Pap. Harris*, 6, 14, 10, 12, 13, 13, 20, 20. *Pap. Hearst*, 2. 12, 3, 12, 34.

Nu numai păsările erau pregătite astfel, ci și carnea care se numește *acher*, „friptă la frigare“. Mușchiul, care înseamnă „carne aleasă“, „pulpa, *hâ*, în genere „carne“, erau, de asemenea, după toate probabilitățile, fripte la frigare.

Iată ce a observat Herodot în legătură cu peștii și păsările. „Ei mănincă anumiți pești uscați la soare și nefierți, alții ținuti în saramură. Dintre păsări, mănincă crude prepelițele, rațele și păsărelele, pe care întâi le sarează. Peștii și celelalte păsări se mănincă fierte.“¹ De altfel, documentele figurate și textele confirmă această observație. Chefalii și alți pești, aduși în papornite, sînt vărsați pe jos. Un om așezat pe un scăunel ia un cuțit și-i taie ca să-i pună la uscat. Stăpînul și soția lui se interesează de această operație și nici măcar nu-și feresc nasul. Icrele de chefal sînt puse de o parte, pentru a fi pregătite și conservate.² Mari cantități de pești spintecați erau expediate în temple odată cu pești întregi, proaspeți. Templele primeau de asemenea vase pline cu pești. Cîteodată erau spintecate și păsări de baltă lîngă locul unde se puneau peștii la uscat, evident ca să fie și ele sărate și uscate. Păsările de baltă, care se trimiteau templelor, erau cînd vii, cînd curățate spre a fi mîncate repede, cînd, în sfîrșit, spintecate și uscate spre a se putea păstra cîtva timp.³

¹ Herodot, II, 77.

² *Wr. Atl.*, I, 84; *Mem. Tyl.*, I, 22, 11. *Bull. Inst. d'Egypte*, XXI, 215.

³ *Pap. Harris*, I, 16, 20 b, 36 a, 65 c; *Mem. Tyl.*, I, 26; *Wr. Atl.*, I, 16, 22.

V. Brutăria

În pancartele Vechiului Imperiu se pot număra cincisprezece cuvinte care înseamnă pîine sau prăjituri. Altele pot fi dibuite ici și colo prin diferite texte. Este imposibil să descriem aceste pîini sau prăjituri, care se deosebeau prin calitatea făinii, prin formă, gradul de coacere, prin produsele care se amestecau în ele, ca miere, lapte, fructe, ouă, grăsimi sau unt. Făina provenea din trei feluri de cereale : orz, *iot*, grîu, *boti* și un alt fel de grîu, *sut*. Oamenii bogați își aveau proviziile de grîne alături de casă sau în hambarele de pe acoperiș. Se putea măcina și face pîinca la domiciliu. Același lucru se făcea și în temple, dar putem presupune că existau morari și brutari liberi, care trăiau pe socoteala lor și care munceau pentru o clientelă săracă. Boabele, curățate de impurități, erau lăsate pe seama unei echipe care cuprinde mai mult femei decît bărbați.¹ Cea dintîi muncă era făcută de bărbați. Se puneau cantitate mică de boabe într-o piuă de piatră. Doi sau trei vlăjgani le pisau în cadență, cu niște măciuci grele, lungi de doi coți. Femeile cerneau aceste boabe zdrobite, puneau la o parte tărîțele, destinate animalelor și restul îl dădeau la măcinat. Piatra de moară conică nu se întrebuinta pe atunci. Utilajul se compunea dintr-un jgheab cu două compartimente și dintr-o piatră mare. Boabele erau puse în despărțitura de sus. Morărița, îndoită de spate, plimba

¹ *Wr. Atl.*, I, 180, 356 ; Montet, *Vie privée*, 231, 236 ; Davies, *Five theban tombs*, 38.

piatra peste boabe și făina cădea în compartimentul de jos. Se cernea și operația era reluată pînă ce făina căpăta finețea dorită, în timp ce lucrătorii cîntau : „Toți zeii acestei țări să dea stăpînului nostru putere și sănătate !“ Nu se pregătea decît cantitatea de făină necesară pentru pîinea zilei. În adevăr, pe picturi se vede cum brutarii lucrează alături de morari și adeseori în mijlocul lor. Fără zăbavă, o femeie aşază deasupra unei vetre niște forme conice. În așa fel, încît interiorul să fie ars de flacără. Ea întreține focul cu ajutorul unor foale și-și apără ochii cu mîna liberă. Cînd formele au atins temperatura potrivită, sînt puse pe o scîndură cu găuri rotunde și sînt umplute cu aluatul care-a fost frămîntat și amestecat cu drojdie. Cînd pîinile sînt coapte, sînt scoase din forme. Sînt numărate, căci în Egipt totul se numără și coșurile pline se duc fericîților care vor mîncea pîine.

Acest fel de a face pîine era practicat încă din vremea Vechiului Imperiu. Se făcea greu și cerea un personal numeros, care trebuia bine hrănit, dacă nu era plătit. O pictură ne arată un copil care vine cu o străchinuță în mînă, în clipa cînd mama lui e gata să întindă aluatul cu amîndouă mîinile. El o roagă să-i dea o plăcintă, căci îi e foame.

Ea îi zice hipopotam și-l ocărăște că mănîncă mai mult decît un sclav de-al regelui.¹

În Noul Imperiu se proceda în același fel, dar acum existau cuptoare în care se puteau coace mai multe

¹ *Th. T.S.*, II, 11.

pîini deodată. ¹ Dealtfel, egiptenii au știut totdeauna să coacă plăcintuțe în nisipul fierbinte, așa cum fac și acum beduinii.

VI. Băuturile

Berea era băutura națională a egiptenilor. ² Se bea bere peste tot, acasă, pe țarină, în barcă, în cîrciumi. Cînd Sinuhit, grațiat, se întoarce cu barca de la Calea lui Horus la Ity-taui, el se obișnuiește din nou cu viața egipteană bînd bere, de care fusese lipsit atîta timp. Berea egipteană se făcea din orz sau din grîu și din curmale. Utilajul era alcătuit din niște vase asemănătoare cu cele ale brutarului, dar mult mai mari, un coș și un întreg sortiment de ulcioare și de ligheane de lut. Se începea prin fabricarea pîinii. Ca și în brutării, în jurul vetrei se ridica o piramidă de vase. În același timp, se pregătea un aluat numit *uadjit*, „proaspăt“, care se vărsa în țiparele fierbinți, dar care nu rămînea acolo decît atît cît trebuia ca să se rumenească coaja. Interiorul trebuia să rămînă crud. Aceste pîini coapte pe jumătate erau fărîmițate într-un lighean mare și amestecate cu un lichid îndulcit cu curmale. Se amesteca totul cu malț și se filtra. În curînd, lichidul începea să fermenteze. Nu rămînea decît să fie pus în ulcioare, astupat cu un căpăcel și cu puțin ipsos. Astfel pregătite, ulcioarele puteau să călătorească. Pentru consumație, be-

¹ Pendlebury, *Les fouilles de Tell el Amarna*, 139.

² Montet, *Vie privée*, 242—254; Davies, *Ken-Amun*, 58; *Th. T. S.*, II, 8—10; Davies, *Five theban tombs*, 39.

rea era vărsată în căni de unul sau doi litri. Băutorii aveau pahare de piatră, de faianță sau de metal. Berea amară, pe care nubienii o fabricau cam în același fel, nu se păstra decît puțin timp. Regelui defunct i se promiteau pîini care nu se vor sfărîma și bere care nu se va înăcri. Aceasta însemna că berea celor vii se înăcrea adeseori.

Cînd Egiptul începu să fie guvernat de o dinastie din Deltă, amatorii de vin, darul divin al lui Osiris, care nu lipsise niciodată, deveniră mai numeroși ca oricînd. Pe atunci, se făcea un comerț întins cu vin. Inscripțiile ne vorbesc despre un funcționar de la palatul regal, însărcinat cu aprovizionarea, care ajunge în apropiere de Pi-Râmses cu trei corăbii ale lui și cu niște șleपुरi furnizate de castelul de milioane de ani a lui Usirmara. El îmbarcă 21 de persoane, 1 500 de ulcioare sigilate cu vin, 50 de ulcioare cu o băutură numită *chedeh*, 50 cu o altă băutură numită *pa-ur*, apoi coșuri cu struguri și granate, și altele al căror conținut nu este semnalat.¹ Se poate presupune că una din cele două băuturi este grenadină și cealaltă un lichior derivat din vin. Oricum ar fi, *chedeh*-ul este adeseori amintit alături de vin. Studenții tineri se îmbătau atît de bine și cu una și cu cealaltă, spre marea supărare a bătrînilor scribi.

În Ramesseum s-a găsit un mare număr de ulcioare de vin, sparte bineînțeles, care purtau, cu scriere hieratică, interesante indicații privind mai ales proveniența lor.²

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 41—42.

² *AZ.* LVIII, 25.

Cea mai mare parte din poșgorii se aflau în Deltă și mai ales în regiunea ei orientală. Se indică „vin bun de a opta oară“ sau „vin de a treia oară“ sau „vin dulce“. Aș presupune că vinul dulce este vin nou, că a treia, a opta oară înseamnă a treia, a opta priticire. Pritocirile sînt dese, în adevăr, unul din mijloacele prin care vinul e împiedicat de a se altera ; un alt mijloc este fierberea. Am impresia că o pictură de la Beni-Hassan, nu prea bine conservată, se referă la această operație.¹ Nu știu dacă egiptenii ungeau cu rășină interiorul ulcioarelor, așa cum făceau grecii. Ne îndoiim, căci calitatea pe care-o apreciau ei la vin era dulceața, care întrecea dulceața mierii.

VII. Masa

Am terminat inventarul principalelor resurse de care dispuneau familiile egiptene pentru a se hrăni în cursul anului. Lipsesc documentele care ne-ar ajuta să descriem în amănunt mesele luate acasă. Un lucru cel puțin este sigur : egiptenii mîncău stînd jos, singuri sau cîte doi, în fața unei măsuțe pe care erau așezate diferite feluri de mîncare : carne, păsări, legume și fructe. Copiii se așezau pe perne sau chiar pe rogojină.

Familia nu se aduna pentru gustarea de dimineață. Tatăl era servit îndată ce-și termina toaleta. I se

¹ Newberry, *Beni-Hassan*, II, 6 ; *Bull. I.F.A.O.*, 1X, 8, 9.

aducea pîine și bere, o bucată de carne și o prăjitură (*chens*). La fel și mama, lua gustarea în timp ce era coafată sau îndată după aceea. Într-o pictură tebană¹, se vede cum servitoarea aduce un pahar stăpînci care ține încă oglinda în mînă. Alături, pe o masă, se află un coșuleț și două vase. Lista celor două mese importante cuprindea, dușă toate probabilitățile, carne, legume și fructele sezonului, pîine și prăjituri, totul stropit din belșug cu bere. Nu este deloc sigur că egiptenii, chiar cei din clasa mai înstărită, mînceau carne la toate mesele. Nu trebuie să uităm că Egitul e o țară caldă și comerțul cu amănuntul era abia la început. Puteau să taie un bou numai cei care erau siguri că-l vor consuma în trei sau patru zile, marii proprietari care aveau un personal numeros, oamenii templelor, cei care dădeau un ospăț, iar oamenii de jos numai pentru sărbători și pelerinaje. Nu cunosc decît un singur basorelief reprezentînd oameni gata să ia masa. El se află într-un mormînt din El-Amarna și mesenii sînt Akhenaton și familia.² Regele mănîncă cu poftă un mușchi împănăt și regina o pasăre. Regina-mamă duce ceva la gură și cu cealaltă mînă întinde o bucată uneia din micile prințese, așezată lîngă ea pe o pernă. Alături se văd cîteva mese încărcate cu bucate, dar nu există nici farfurii, nici cupe, nici talere, nici castroane. Acest fapt e cu atît mai surprinzător, cu cît colecțiile noastre arheologice cuprind o veselă numeroasă și variată, care era întrebuintată pentru servi-

¹ Farina, *La pittura egiziana*, 17.

² Davies, *El Amarna*, III, 4—6.

rea supelor, a bucatelor garnisite cu sos, a compoturilor, a dulciurilor și a cremelor. Îmi închipui așadar că la un moment dat, se împărțeau mesenilor nu numai farfurii, dar și cuțite, linguri și furculițe, căci obiecte de acest fel, chiar dacă nu sînt prea frecvente, există totuși în muzeele noastre. Luvrul posedă o admirabilă serie de linguri de lemn, ale căror cozi sînt împodobite cu cea mai grațioasă fantezie, dar care poate n-au fost întrebuințate niciodată. Am găsit deasupra mormîntului lui Osorkon al II-lea o lingură a cărei adîncitură era ținută de o mîină și se termina printr-o coadă dintr-un tub de metal. Observăm pe de altă parte că un serviciu de toaletă, compus dintr-o cană și un lighean, este de obicei așezat sub masa încărcată cu alimente.¹ Toate acestea dovedesc că egiptenii mîncau cu degetele.

După prînz, se servea o gustare pe la ora patru sau cinci, care era urmată fie de o nouă etapă de lucru, fie de distracții.

VIII. Seara

Toamna și iarna, țăranul nu se întorcea de pe țarină decît la căderea nopții. Atunci, el se aștepta să-și găsească locuința luminată. Intrînd în casa scufundată în întuneric, Anupu are imediat presimțirea unei catastrofe. În timpul serii, chiar și țărani puteau avea lumină. În zilele scurte, școlarii și meșteșugarii

¹ *Th. T. S.*, III, 6. Basorelief din mormîntul lui Haremheb (Berlin, 20365).

își continuau lucrul la lumina lămpilor. ¹ Lămpile ardeau fie cu ulei de ricin, fie cu untdelemn de măsline. Muzeele noastre nu sînt bogate în materiale de luminat. Într-un mormînt din prima dinastie, am găsit o frumoasă lampă de piatră, care are forma unei corole de papirus, prevăzută cu un inel orizontal prin care trecea fitilul. ² Alte lămpi au formă de crin. Există la Luvru cupe mici de lut, rotunde și plate, în care a rămas de atunci o bucată de fitil ca o sfoară innegrită, ce trebuie să fi fost unsă cu grăsime. Sînt lămpi cu totul obișnuite, de care s-au servit muncitorii din necropole pentru a lucra în morminte. Se fabricau de asemenea și lumînări de seu, care se aprindeau în temple în seara și noaptea de Anul nou sau în noaptea sărbătorii *uaga*. Erau obiecte prețioase, căci funcționarul templului care le păzea era plătit foarte scump și după ce erau folosite le preda preotului dublului lui Hapi-Djefai, care lumina cu ele statuia stăpînului său. ³ Cel ce murea trebuia să-și aibă lampa aprinsă pînă la răsăritul soarelui și i se ofereau, cu ocazia celor cinci zile epagomene, cinci ustensile de formă conică, prevăzute cu un mîner, care evocau un copac. Partea superioară, unsă cu ceară, se putea aprinde. Aceste lămpi luminau singurătatea mormîntului, dar n-avem dovezi că ar fi folosit și celor vii. ⁴

¹ Erman-Ranke, *Aegypten...*, 218.

² *Kémi*, VIII.

³ Siut, I, contractele V. VII și IX.

⁴ Davies, *A peculiar form of N. K. lamp*, *J.E.A.*, X, 9—14; *Urk.*, IV, 117: „Să fie aprinsă lampa pentru tine, în timpul nopții, pînă ce soarele răsare din nou“!

Aceste cîteva informații nu ne dau o idee prea clară despre luminarea locuințelor. De altfel, serile nu erau prea lungi. Egiptenii se sculau în zori și se culcau devreme, cu excepția preoților și a gărzilor care făceau serviciu de noapte. Regele Amenemhat I, descriind lovitura de stat care l-a convins de ingratitudinea oamenilor, spune că după masa *mesyt*, venind noaptea, se odihnise o oră, apoi, culcîndu-se în patul lui, pradă oboselii, nu întîrziase să adoarmă.¹ Astfel, după masa de seară, egiptenii ședeau o oră sau două de vorbă în jurul unei lămpi fumegînde, apoi în casă se făcea liniște.

IX. Ospățurile

Ocupațiile unui egiptean bogat îi lăsau destul timp liber, pe care el se pricepea cum să-l folosească. Îl atrăgeau vînătoarea în deșert, plimbarea, pelerinajele, pescuitul și vînătoarea în mlaștini, ca și circiurile. Dar mai avea la îndemînă și alte distracții tot așa de plăcute. De acestea vrem să ne ocupăm mai întîi.

Una din marile plăceri ale egiptenilor era aceea de a aduna la ei, pentru prînz sau pentru cină, un mare număr de rude și de prieteni. În morminte au fost adeseori prezentate banchete date în locuințele eterne, în palatele veșnice. Mesenii erau înfățișați ca niște umbre, dar aceste banchete sînt imaginea ace-

¹ Maspero, *Les enseignements d'Amenemhat I-er à son fils Sanuasrît* I, p. 10.

lora pe care stăpînul mormîntului le oferise pe cînd se afla în viață. Aceste picturi, precum și cîteva pasaje ale moraliştilor și povestitorilor ne vor ajuta să descriem o masă prietenească într-o casă cu vază.

Masa era, desigur, precedată de o mare agitație prin magazine, în bucătărie și în toată casa. Se tăia un bou, după metodele cunoscute. Îl îmbucătăteau, din părțile cele mai bune se pregăteau fripturi la grătar, la tavă, apoi sosurile. Se frigeau la frigare cîteva gîște. Berea era pregătită în ulcioare ca și vinul și lichiorurile. Fructele, așezate în piramide în fructiere și în coșuri. Totul era ținut la adăpost de muște și de praf. Se scoteau din dulapuri cupele de aur și de argint, vesela de alabastru și vasele de ceramică pictată. Apa se răcea în amfore. Casa fusese spălată, dereticată, lustruită, aleile grădinii măturate, frunzele strînse. Se aduceau muzicanți, cîntăreți și dansatori de ambele sexe. Portarii pregătiți așteptau invitații.

Dacă erau așteptate personaje importante, stăpînii casei stăteau în picioare, lîngă intrare și străbăteau grădina împreună cu oaspeții lor. Așa făceau și preoții cînd regele se ducea la templu. Însuși stăpînul casei, dacă se întorcea de la palat încărcat cu darurile suveranului, îi găsea pe ai săi adunați în fața ușii principale. Se putea întîmpla ca stăpînii să se afle în sala de recepție, iar faraonul în sala de audiențe. Atuncii oaspeții erau primiți de copii și de servitori.

Egiptenii foloseau mult complimentele. Dacă erau în stare să epuizeze toate resursele vocabularului pentru propriul lor elogiu, de pe stelele destinate posterității ne dăm seama că mesenii întrebuițau față

de cei care-i invitase, aproape aceiași termeni pe care-i citim pe un papyrus ramessid. „Mila lui Amon să fie în inima ta ! Să-ți dăruiască o bătrînețe fericită ! Să-ți petreci viața în bucurie și să ajungi la înalte demnități. Buzele tale sînt sănătoase, membrele tale puternice. Ochiul tău vede departe. Ești îmbrăcat în haine de in. Ai un echipaj, biciul cu mîner de aur e în mîna ta. Dirlogi noi sînt în stăpînirea ta. Sînt înhămați mînji din Siria. Înaintea ta alcargă negri ca să-ți înlesnească plimbarea. Cobori în barca ta de brad, împodobită de la proră la pupă. Ajungi la casa ta, pe care tu însuși ai construit-o. Gura ta e plină de vin, de bere, de pîine, de carne și de prăjituri. Boii sînt tăiați în bucăți. Vinul e desfumat. Un cîntec suav răsună alături de tine. În jurul tău se răspîndesc parfumuri. Șeful grădinii tale îți prezintă glirlande. Păzitorul oazelor tale îți aduce pepelițe, mai marele pescarilor îți aduce pești. Corabia ta a sosit din Siria încărcată cu toate bunătățile. Sta-ulul tău e plin cu viței. Torcătoarele tale lucrează. Ești sănătos și dușmanii tăi cad. Ceea ce se spune despre tine (rău) nu există. Intri în fața Encadei zeilor și ieși de acolo triumfător.”¹

Gazdele puteau alege între mai multe formule. Ei puteau șopti, pe un ton ușor protector, un „bine ați venit, bine ați venit“ sau „pîine și bere“ sau chemînd binecuvîntarea zeilor asupra celor veniți : „Viață, sănătate, putere. Să fii în grațiile lui Amon-rasonter. Rog pe Pra-Harakhte, pe Seth și pe Nephi-

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 37, 38. Urări asemănătoare, *Bibl. aeg.*, VII, 24.

tys, pe toți zeii și pe toate zeițele din cer să-ți dăruiască sănătate, să-ți dăruiască viață, ca să te pot vedea sănătos și să te strâng în brațe.“¹

Iată o urare pentru un curtean : „Rog pe Pra-Harakhte, de cînd se scoală și pînă se culcă, pe toți zeii de la Pi-Ramses, pe marele Ka al lui Pra-Harakhte, să-ți îngăduie să fii în grațiile lui Amonrasonter. Banre-Miamun, viață, sănătate, putere, bunul tău domn să-ți dea viață, sănătate, putere, în fiecare zi“. ²

După ce au terminat cu complimentele, după ce s-au îmbrățișat cum se cuvine, nu mai rămînea decît să se așeze. Stăpînii casei se așază pe jilțuri cu spătar înalt, cu lemnăria încrustată cu aur și argint, cu turcoaze, cornalină și lapis-lazuli. La dispoziția cîtorva invitați sînt puse jilțuri tot așa de luxoase. Ceilalți se mulțumesc cu taburete în formă de X și chiar cu scăunele cu picioare verticale. La cei săraci, invitații se așază pur și simplu pe rogojini. Fetele preferă perne de piele foarte frumos lucrate. Bărbații se aliniază de o parte, femeile de alta. ³ Moralistul Ptah-hotep, care știe la ce trebuie să se aștepte, recomandă tinerilor și chiar bărbaților maturi, invitați într-o casă prietenă, să nu se uite prea mult înspre femei. ⁴ Cînd bărbații și femeile se amestecă,

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 5—6 ; *Ann. S.A.E.*, XL, 605.

² *Bibl. aeg.*, VII, 7.

³ Scènele cu banchete sînt frecvente în mormintele tebane : *Paheri*, 6—7 ; *Davies, Neferhotep*, 18 ; *Th. T. S.*, I, 6, 15 ; III, 4—6 ; III, 21 ; *Mem. Tyt.*, I, 15 ; IV, 5 ; *Wr. Atl.*, I, 7 ; I, 10 ; 8, 9, 91.

⁴ *Ptah-hotep*, ed. Dévaud, maxima 18, 277, 278.

cei căsătoriți nu sînt despărțiți. Dacă vrea, invitatul poate sta lîngă soția sa.

Servitorii și servitoarele încep să circule printre convivi, împărțind flori și parfumuri. Servitoarele sînt întotdeauna tinere și drăguțe. Rochia transparentă nu ascunde nimic din farmecele lor. Adeseori chiar, ele n-au pe trup decît un grumăjer și o centură. În curînd, toate doamnele și toții bărbații au o floare de lotus în mîină. Îndată, fiecare va avea pe cap un con de culoare albă. Servitoarele îl confecționează dintr-o pomadă parfumată, pe care o scot dintr-o cupă mare. Stăpînii, fetele casei și servitoarele poartă și ele pe cap acest accesoriu, indispensabil unei recepții. La acest fapt făceau aluzie cuvintele din omagiul citat mai sus : „În jurul tău se răspîndesc parfumuri“. Nu există zi fericită fără parfum. Era necesar pentru a îndepărta mirosul berei, al vinului, al fripturilor la grătar. Servitoarele care poartă conul pe cap nu par să fie stîlgherite în serviciul lor din această pricină. Desenatorii, care nu pierd niciodată ocazia de a reprezenta episoade nostime sau grotești pînă și în morminte, n-au pictat niciodată acest accesoriu căzînd de pe cap. În timp ce-l confecționează cu mîini îndemînatice, servitoarele îndreaptă grumăjerul unui invitat, care pare să se fi deranjat.

A sosit momentul să se servească tot ce-au pregătit bucătarii și cofetarii pentru recepție. Se găsesc de toate, ca să satisfacă chiar și pe cei mai pretențioși, căci bătrînul Ptah-hotep, dacă recomandă invitaților să fie discreți cu ocheadele și cu vorbele, te sfătuiește, pe de altă parte, să-i satisfaci pe oaspeți după mijloacele de care dispui, ca să meriți lauda

zeului și să capeți un bun renume. Pentru aceasta, trebuie să adaugi la plăcerile gurii și bucuria auzului. În timp ce mesenii se instalează, muzicanții intră cu instrumentele lor.

Egiptenii au iubit întotdeauna muzica. Ei au iubit-o chiar și înainte de inventarea instrumentelor, pe cînd nu știau decît să bată din palme spre a acompania vocea. Flautul, oboiul, harpa și-au făcut apariția de pe vremea piramidelor. Aceste instrumente se asociază pentru duete sau trio-uri și se poate asocia harpa sau vreunul din cele trei instrumente sau toate trei deodată cu vocea și cu mîinile. Începînd din Noul Imperiu, în parte și datorită exemplului popoarelor învecinate, posibilitățile instrumentale sînt într-un adevărat progres. Harpele sînt mai voluminoase. Corpul sonor și-a dublat volumul și coardele sînt mai numeroase. Se construiesc harpe portative, harpe de mărime mijlocie prevăzute cu picior și harpe monumentale, care sînt adevărate opere de artă, acoperite cu ornamente florale sau geometrice, împodobite cu un cap de leu aurit, care se fixează la extremitatea superioară sau se adaugă la bază. Țitera este importată din Asia. Nomazii din Amu se prezintă guvernatorului nomei Oryx cîntînd din țiteră. Muzicanți cu figuri străine cîntă cîteodată dintr-o țiteră cu picior. Țiterele portative, adeseori foarte elegante, n-au decît cinci coarde. Flautul dublu nu mai e ca altădată, format din tuburi paralele, așezate unul lîngă altul, ci din două tuburi care formează un unghi ascuțit. Lăuta este o cutiuță alun-gită, turtită în ambele părți și prevăzută cu un gît lung, împodobit cu banderole, pe care sînt întinse

patru corzi. Tamburinele sînt rotunde sau patrâte : se foloseau mai ales la serbările populare și religioase. La fel și celelalte instrumente de percuție, crotalele și sistrele, căci zeița Hathor, căreia îi erau consacrate, era protectoarea banchetelor și a muzicii. Crotalele, în limba egipteană *menat*, erau făcute din două plachete asemănătoare de fildeș, sau de lemn, care atîrnau de un cordon. Sistrele reprezentau un cap al zeiței Hathor pus pe un mîner. Coarnele erau înlocuite prin două anexe mult mai lungi, de metal, între care erau întinse fire, tot de metal, și care traversau mici cimbale din același material. Mișcînd sistrele, se produceau, după voie, sunete lungi sau scurte, foarte potrivite pentru a acompania cîntecul sau a-i da ritm. Crotalele corespundeau castanietelor noastre. Cei care în zilele de azi au aplaudat pe Argentina sau pe vreo altă dansatoare spaniolă, își pot închipui cu ușurință cum foloseau egiptenii crotalele și sistrele. De altfel, cîntărețele se acompaniau singure, bătînd din palme. Dansul completa distracțiile. Cîtodeată se producea și cîte o acrobată. Aplecată pe spate, părul i se revărsa pînă jos. ¹

După ce foamea era potolită, reuniunca se prelungea cu cîntece, muzică și dansuri. Acum se con-

¹ Wr. Atl., I 145 ; Davies, *El Amarna*, V, 5 și V. Loret, *Note sur les instruments de musique de l'Égypte ancienne*, în *L'Encyclopédie de la musique*, de Lavignac, Paris, 1913, 1—34 ; Th. Gérold, *Histoire de la musique des origines à la fin du XIV-e siècle*, Paris, 1936, cap. I. Un acrobat : Wr. Atl., I, 179 ; Altul : Maspero, *Histoire*, II, 529.

sumau cu mare plăcere dulciuri, deoarece ele satisfăceau doar plăcerea gustului. La nevoie, cîntăreții improvizau versuri care ridicau în slavă dărnicia gazdei sau bunătatea zeilor. „...Perfecțiunea sa se află în toate inimile... Ptah a făcut aceasta cu propriile sale miini. Canalele sînt pline cu apă proaspătă. Pămîntul este inundat de iubirea sa“. „E o zi fericită, zicea altul, ziua în care ne gîndim la frumusețea lui Amon. Ce bucurie să se poată auzi lauda noastră pînă în cer!“ Era bine să mulțumești zeilor, dar toți știau că aici, pe pămînt, ne bucurăm puțin timp de darurile lor. Să profităm deci din plin de această zi frumoasă, în care mila zeilor și dărnicia gazdei se completează de minune. Harpistul lui Neferhotep amintea la un banchet aceste adevăruri:

„Trupurile mor, de pe vremea cînd zeii trăiau pe pămînt, și tinerele generații le iau locul. Atîta vreme cît Ra va răsări dimineața și Tum va apune la Manu, bărbații vor procrea, femeile vor zămisli, nasurile vor respira, iar ceea ce s-a născut își va afla locul. Fă o zi fericită, o, preot! Să ți se dea parfumuri din cele mai bune, esențe pentru mirosul tău, ghirlande și crini pentru grumazul tău și pentru grumazul sorei tale iubite care stă alături de tine, să fie cîntece și muzică înaintea ta. Uitînd deci de toate relele, nu te mai gîndi decît la bucurii, pînă cînd va veni ziua în care va trebui să treci în lumea liniștii. Fă o zi fericită, Neferhotep, cu judecată dreaptă, minunat părinte divin, cu mîinile curate. Am auzit tot ce li s-a întîmplat (strămoșilor). Zidurile lor sînt distruse. Locul lor nu mai există. Ei înșiși sînt ca și cînd n-au existat niciodată. Numai zidurile tale sînt

puternice. Tu ai plantat sicomori pe marginea lacului tău. Sufletul tău stă sub ei și bea din apa lacului. Urmează-ți îndemnurile inimii atîta vreme cît ești pe pămînt. Dă pîine celui care nu are, ca să-ți cîștigi pentru totdeauna un bun renume. Fă o zi fericită... Gîndește-te la ziua cînd vei fi condus în țara care-i amestecă pe oameni. Nu există om care să-și fi luat cu el acolo toate bunurile. De acolo nu te mai poți întoarce.“¹

Un alt cîntăreț din harpă vorbește despre inutilitatea eforturilor omenești de a învinge moartea. În vremea Ramessizilor, Egiptul era de mult o țară veche și oricine putea să vadă ce se întîmplase cu piramidele! „Zcii care-au fost odinioară și care se odihnesc în piramidele lor și chiar manii care sînt înmormîntați în piramidele lor din care s-au construit castele, nu mai sînt! Ce s-a întîmplat cu ei?... Am auzit cuvintele lui Imhotep și ale lui Hardidif care se cîntă în cîntece al căror număr e mare. Zidurile lor sînt distruse, locurile lor nu mai există, ca și cînd n-ar fi fost niciodată. Nu se mai duce nimeni să slăvească darurile și faptele lor.

Urmează-ți dorințele inimii, atîta vreme cît trăiești. Îmbracă-te în veșminte de in. Unge-te cu tot ce e mai minunat din parfumurile zeului... Urmează-ți inima și fericirea atîta vreme cît vei fi pe pămînt... Nu-ți întrista inima, pînă nu va veni ziua

¹ Br. Mus. 37984. Bénédite, *Le tombeau de Neferhotpu*; Miss. fr., V, pl. 4, p. 529—531 și Maspero, *Études égyptiennes*, I, 172—177.

cînd te vei ruga, cînd zeul, a cărui inimă nu mai bate, o să-i asculte pe cei care-l imploră...”¹

În epoca mai nouă, egiptenii nu se mai mulțumeau să compare prin cuvinte tristețea împărăției morților cu bunurile vieții și să îndemne pe convivi să profite de acestea din urmă. După unii autori greci, care de data aceasta par bine informați, aflăm că la banchetele celor bogați, după ce masa lua sfîrșit, se aducea o figurină de lemn într-un sicriu, pictată și sculptată exact ca un mort, desigur ca mumie și nu ca schelet, cum ar crede poate modernii. Am găsit la Tanis, într-o casă particulară, statuete de mumii care măsurau cam un cot lungime și care poate au servit în acest scop. Gazda arată deci această figurină fiecăruia dintre meseni, zicîndu-i : „Uită-te la aceasta și apoi beă și bucură-te, căci odată mort, vei fi ca ea“. Iată ce fac egiptenii cînd sînt adunați la băutură. Cel puțin așa afirmă Herodot și Plutarh. Lucian, vorbind în calitate de martor ocular, pretinde că morții erau considerați prezenți la ospăț. Din ce în ce mai bine, dar nimic nu dovedește că Neferhotep ar fi invitat pe cei morți să stea cu cei vii și că ar fi arătat o mumie sau un schelet de argint, ca acela al bogătaşului Trimalcion.²

De altfel, mesenii ascultă cu plăcere de avertismentul melodiosului harpist. Sub pretextul că sărbătorește o zi fericită, se întîmplă ca reuniunea

¹ Maspero, *Études égyptiennes*, I, 178, ssq. (Leide K 6).

² Herodot, II, 78 ; Plutarh, *Isis și Osiris*, 17 ; Lucian, *De Luctu*, 21 ; Petroniu, *Satiricon*, 34.

familială să se transforme într-un adevărat chef. Iată, de exemplu, o recepție la Paheri și soția lui.¹

Stăpînii casei sînt așezați unul lingă altul. O maimuță, legată de piciorul scaunului lui Paheri, scoate smochine dintr-un coș și le ronțăie. Servitorii sînt adunați în spatele lor. În față, așezați pe jilțuri frumoase, stau părinții lui Paheri. Unchii, verii și prietenii sînt așezați pe rogojini. De altfel, nici ei nu sînt uitați. Servitorii trec printre ei purtînd cupe cu ornamente în relief, alții circulă printre doamnele invitate. „Pentru al tău Ka, zice unui dintre ei, întinzînd o cupă plină, bea pînă o să te îmbeți. Să ai o zi fericită ! Ascultă ce spune tovarășa ta !” Musafirul răspunde servitorului : „Dă-mi optsprezece măsuri de vin. Vezi ? Îmi place să mă îmbăt”. Un alt servitor e tot atît de îmbietor : „Nu te sfii, căci iată, n-am s-o las din mîini (stacana cu vin)”. Vecina, care-și așteaptă rîndul, intervine : „Bea, nu face pe delicata. Îmi dai voie să iau paharul ? Iată, vinul acesta e regele băuturii”. Mai departe, două invitate, uitate de cei care servesc, fac un gest ca și cum ar respinge o ofertă imaginară. La Paheri, ne găsim în Nekhabit, la sfîrșitul războiului de eliberare. Acești provinciali sînt cam grosolani la petrecere. Cu toate acestea, și la Teba se practica *maneros*, cuvînt care, după cum spune Plutarh, ar vrea să însemne că în orice împrejurare trebuie să procedezi cu măsură. Nu arareori se vede în scenele cu banchete cîte un conviv căruia excesul de băutură și de mîncare i s-a urecat la cap și i-a în-

¹ *Paheri*, 7.

tors stomacul pe dos.¹ O țișnitură scârboasă i-a scăpat din gură. Vecinii, pe care incidentul nu-i deranjează peste măsură, susțin capul bolnavului sau al bolnavei. Dacă e nevoie, îl vor culca pe un pat. Urmele vor fi repede șterse și petrecerea va continua.

X. Jocurile

Banchetele nu aveau loc în fiecare zi. Când erau singuri, stăpînul și stăpîna casei simțeau plăcerea să se așeze în grădină, sub un chioșc, să bea ceva răcoritor, respirînd aerul suav din nord sau să facă înconjurul lacului lor cu barca și să se lase în voia bucuriei de a pescui cu undița. O distracție foarte apreciată de soți era jocul de dame. Se juca pe o tablă dreptunghiulară, împărțită în treizeci sau treizeci și trei de pătrățele. Pionii negri sau albi au aproape forma pionilor noștri de șah. Jucătorii se instalează pe taburete, cu o pernă sub picioare. Adeseori soții joacă unul împotriva celuilalt. Tatăl este asistat de fiica lui, care i-a trecut brațul pe după gît. Petosiris joacă, după prînz, cu prietenii săi, așteptînd momentul să se răcorească în camera cu băuturi. Un teban nu mai așteaptă, ci preferă să bea în timp ce joacă dame.² Nu știm nimic des-

¹ Davies, *Neferhotep*, 18 ; *Wr. Atl.*, I, 392 (Bruxelles E 2877; *Wr. Atl.*, I, 179).

² *Wr. Atl.*, I, 49, 418 ; *Bull. I.F.A.O.*, XXVII. pl. 7 (Mormîntul 219 de la Deir el Medineh) ; Lefebvre, *Petosiris*, 50 ; *Piankhi*, 133.

pre mersul jocului. Se pare că se întrebuițau zaruri și nu se practica manevrarea liberă, ca în jocul nostru de dame.

În epocile vechi, jocurile erau mai numeroase și mai variate. Cel mai apreciat era jocul cu șarpele, *mehen*, care se juca pe o măsulă, unde se afla gravat sau încrustat un șarpe încolăcit, cu trupul împărțit în compartimente. Jucătorii dispuneau de trei lei, de trei leoaice, de bile albe și roșii. Când partida se termina, toate aceste lucruri erau așezate într-un mic sipet de abanos. Acest joc nu se mai întâlnește după Vechiul Imperiu.¹ Totuși, nu se poate afirma că ar fi fost părăsit. Două morminte din prima dinastie, care ne-au păstrat cele mai frumoase serii de lei și de leoaice de fildeș, au conservat de asemenea niște piese foarte curioase de joc, făcute din același material; unele reprezintă o casă formată din trei clădiri cu acoperiș ascuțit; altele seamănă cu regele și cu turnul de la jocul nostru de șah. Pionii sînt niște cilindri cu extremitatea superioară rotunjită și terminată printr-un buton. E greu să credem că feluritele jocuri, inventate de strămoșii lor ingineri, ar fi fost părăsite și că s-ar fi păstrat numai unul sau două, căci egiptenilor le plăceau jocurile. Soții sau prietenii jucau să le treacă timpul. Chiar și dușmanii puteau să rezolve printr-un joc o neînțelegere oarecare.²

Copiii jucau și ei jocuri care nu cereau nici o pregătire. Dacă băieții erau în grup, se împărțeau în

¹ Montet, *Vie privée*, 372—376; Junker, *Giza*, IV, 37.

² Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 142 (Setna-Khamois și mumiile. *Ibid.*, 2....

două tabere. În fiecare tabără, fiecare jucător cuprindea cu brațele trupul tovarășului din față. Cei doi dinții se înfruntau picior peste picior, își încrucișau mâinile, trudindu-se să se doboare. Cei din spate își încurajau șeful : „Brațul tău e mai tare ca al lui. Nu te lăsa !“ Ceilalți răspundeau : „Tabăra noastră e mai tare. Puneți mâna pe ei !“

Jocul de-a capra e un fel de săritură peste un obstacol.¹ Doi băieți se așază jos unul în fața celuilalt, cu brațele și picioarele întinse, cu degetele de la mâini răsfirate, cu călcâiul stîng pe virful piciorului drept. Ei formează obstacolul și ceilalți jucători trebuie să sară pe deasupra lor, fără să se lase prinși. Jucătorii care alcătuiesc acest obstacol vor încerca să apuce piciorul celui care sare și să trîntească jos „capra“. Cel ce sare n-are voie să înșele, ci să anunțe cînd pornește, zicînd : „Țin-te bine ! Sosese acum !“ Alți copii se întrec la fugă, dar, cum ar fi prea ușor să alerge cu picioarele, aleargă în genunchi, cu picioarele încrucișate sau ținîndu-și picioarele cu mâinile. Dacă în grup se află și vreun băiat mai mare, el se va așeza în patru labe și doi mai mici, ținîndu-se de mâini și de picioare, se vor legăna pe spina lui. Copiii se mai joacă și aruncînd cu săgeți într-o țintă desenată pe pămînt. Această țintă poartă, nu se știe din ce pricină, numele zeului Sechemu, zeul teascului, care e un zeu foarte respectat. Te-ai aștepta mai curînd la numele ucigașului lui Osiris !

¹ Montet. *Vie privée*. 363. 372. O explicație diferită a acestui joc a fost dată, după propriile sale amintiri din copilărie, de către un egiptolog egiptean, Zaki Saad, *Khasa Lariza*, *Ann. S.A.E.*, XXXVII, 212 ss.

Jocul de-a lupta avea destui amatori. Dacă sînt numeroși, o parte din jucători formează un fel de lanț, fiecare întinzînd brațele pe umerii vecinului. Ceilalți trebuie să treacă peste acest lanț, fără să fie prinși de cel care-l păzește.

Cîteodată, jocul lua o întorsătură neplăcută. Copilul neîndemînat sau viclean era pedepsit cu pumni sau cu lovituri de picioare. Altădată, vinovatul era chiar legat ca un adevărat criminal. Călăii lui îl băteau cu niște bețe terminate cu o palmă.

Fetițele preferau jocurile de agilitate. Cele mici, urcate pe umerii celor mai mari, își aruncau mingea. Se luptau și corp la corp. Dar jocul lor preferat era dansul. Orice fată trebuia să știe să danseze, nu numai cele care doreau să devină dansatoare de profesie. În acest scop, își legau o bilă de cosițe și țineau în mînă o oglindă sau un baston sculptat, pe care-l împrumutau de la băieții din apropiere. Astfel gătite, se învîrteau, săreau, se îndoiau, în vreme ce altele făceau o horă în jurul lor, cîntînd și bătînd din palme. Cîntecul lor (care nu e prea limpede, pentru noi) invocă pe Hathor, patroana tuturor plăcerilor. Iată un mod de a dansa, care nu-i lipsit de neprevăzut : două fete mai mari se așază spate în spate și întind brațele în lături. Alte patru fetițe, urcîndu-se pe picioarele celorlalte două, se agață de mîinile lor întinse și rămîn atîrnate. La o poruncă, toate se învîrtesc cel puțin de trei ori, dacă nu cumva vreuna cade și jocul se întrerupe.

În odăile femeilor, se aflau totdeauna harpe, țitere, lăute și tamburine,¹ care nu ședeau degeaba. Pre-

¹ Davies. *El Amarna*, VII. 18.

supun că după cină, seara petrecută în familie era înfrumusețată cu muzică, dans și cîntece, dar și cu povestiri. Un papirus de la muzeul din Berlin, numit papirusul Westcar, ni-l arată pe Keops, distrat, apoi extraordinar de interesat de poveștile cu vrăjitori, pe care fiii lui le spun pe rînd. Avem deci tot dreptul să credem că această regală trecere de vreme putea să fie la îndemîna oricui.

CAPITOLUL V

VIATA LA ȚARĂ

I. Țăranii

Pentru scrib, orice îndeletnicire practică este de disprețuit, dar meseria de agricultor e cea mai rea din toate. Oamenii se trec tot atît de repede ca și ceea ce cultivă. Agricultorul este bătut și exploatat de stăpînii lui și de agenții fîscului, furat de vecini și de tilhari, înșelat de natură, ruinat de lăcuste, de rozătoare și de toți dușmanii omului.¹ Soția lui e arestată, copiii luați garanție.

Dar grecii, care aveau o țară săracă, unde puținele merinde se obțineau cu prețul unei munci aprige, vorbeau cu totul altfel despre egipteni... „După ce cîmpurile sînt însămînțate, spune Herodot, țăranul nu mai are altceva de făcut decît să aștepte liniștit, seceratul.“ Diodor adaugă: „În genere, la celelalte popoare, agricultura cere cheltuieli mari și multe

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 104; *Lansing*, V, 7; VII, 7; *Ibid.*, VII, 83 (*Sal. ier.*, I, V, VI, 9).

griji. Numai la egipteni ea se face cu puține mijloace și cu puțină muncă”.¹

Printre egiptenii care frecventau școlile, erau totuși destui partizani ai întoarcerii la țară. Țăranul din oază nu ne apare ca un nenorocit. Lista produselor pământului său, încărcate pe măgari spre a fi vândute la Nennisut, este lungă. El speră să cumpere, cu prețul mărfii, plăcinte bune pentru soția și copiii săi. Fără îndoială că un răufăcător, zărind caravana, pune mîna pe măgari și pe încărcătură. Dar cei de sus se interesează de el. Dacă sfîrșitul povestirii ar fi ajuns pînă la noi, am vedea cu siguranță că justiția îi face dreptate. Într-o altă poveste, cel mai mare dintre frați, ajuns celebru, nu-i deloc un amărît. El are casă, ogoare, animale, ustensile, grînc. Nevasta lui trăiește ca o doamnă, stă acasă, în vreme ce soțul și cumnatul ei muncesc pe cîmp. Ea poate să-și piardă vremea cu găteala ; va avea timp să facă și gospodăria, să pregătească masa de seară, să aprindă lampa înainte de întoarcerea bărbatului ei, căruia îi va aduce mai întîi cana și ligheanul ca să se spele.

II. Stropitul grădinilor

Cînd am descris locuința, am vorbit despre dragostea egiptenilor pentru grădini. La oraș, ca și la țară mai ales, orice proprietar vroia să aibă grădina sa, în care să cultive legume și fructe. Stropitul grădinii cerea cea mai mare grijă. Dintre toate lucrările

¹ Herodot. II, 14 ; Diodor, I, 36.

grădinăritului, este singura muncă asupra căreia sîntem mai bine informați. Grădina de legume era împărțită în mici patrate, prin șanțuri, care se întretaiau în unghi drept. Multă vreme, chiar și în Imperiul Mijlociu, grădinarii umpleau ulcioarele rotunde de lut cu apă din bazin, le cărau, atîrnate, cîte două, de o cobiliță și le turnau în rigola care asigura stropitul întregii grădini. Era o muncă îndelungată și grea.¹ Invenția cumpenei trebuie să fi însemnat un progres binefăcător.²

Pentru grădinărit era nevoie mai întîi de apă, care se scotea din puț.

Se înfigea în pămînt un stîlp gros, vertical, înalt de vreo trei metri. Putea fi folosit și un copac fără crengi, dacă se afla vreunul prin apropiere. În virful stîlpului se atîrna o prăjină lungă, adică o cumpănă care se putea mișca în toate părțile. De partea groasă a cumpenei se atîrna o piatră grea. La capătul subțire se agăța o găleată de pînză sau de lut de o frînghie lungă de cinci ori șase coți. Cu ajutorul frînghiei, omul umplea găleata și o ridica la înălțimea șanțului. O golea și o lua de la capăt. În grădina lui Apuy lucrau în același timp patru cumpene. Ciinele grădinărilor urmărea cu interes traiectoria găleților cu apă. Randamentul acestor instalații primitive era satisfăcător, dovadă că-iele sînt întrebuintate pînă azi. Totuși se pare că egiptenii din Imperiul Nou nu le întrebuintau decît pentru irigarea grădinilor. Ele n-au fost niciodată găsite în tablourile care reprezintă muncile pe

¹ Montet, *Vie privée*, 258—260.

² Reprezentări în Davies, *Neferhotep*, pl. 46—47 : *Mem. Tyt.*, V. pl. 20—29 : studiu în Davies, *Neferhotep*, p. 70.

ogoare. Cit despre roata cu găleți, al căror scirțit pare acum nedespărțit de țarina egipteană, ea nu figurează în documentele faraonice. Nu știm când a fost introdusă în valea Nilului. Însă puțuri frumoase, cu diametrul larg, au fost descoperite în necropola preoților lui Tot, la Hermopolis, nu departe de mormîntul lui Petosiris, la Nazione și în templul de la Tanis. Cel dintîi a folosit, desigur, nevoilor templului, dar acest puț nu poate fi mai vechi decît mormîntul lui Petosiris, care se crede că datează de pe vremea domniei lui Ptolemeu Soter.

III. Culesul viilor

Orice grădină avea cel puțin cîtiva butuci de vie, aliniați pe lîngă zid sau mărginind de ambele părți aleea centrală. Curpenii agățați de araci sau de stîlpi formau o boltă, din care atîrnau, în miezul verii, ciorchini frumoși cu boabe albăstrui, care erau un deliciu pentru orășeni. Cultura viței de vie era mai dezvoltată în Deltă, mai curînd pentru vin decît pentru consum. Se cunoșteau vinurile din Marais (*meh*), cele din Imit, la nord de Faqus, din Sin în regiunea Pelusei, vinul din Abech, care se păstra în ulcioare de un tip special, apărute de o împletitură de nuiele, menționate în pancarte. Chiar înainte de a se fi creat pancarta, produsul viei lui Seba-Horkenti-pet era transportat în ulcioare sigilate la reședința faraonilor thiniți. Mari băutori de vin, fiindcă erau originari din Avaris, între Imit și Sin, Ramessizii s-au ocupat insistent și în egală măsură atît de cultivarea viței de vie, cît și de comerțul cu vinuri. Din timpul dom-

niei lui Ramses al II-lea, datează cea mai mare parte din cioburile de ulcioare de vin care au fost strînse din Ramesseum, din Qantir, ori din mormintele tebane și care ar permite să se întocmească o hartă provizorie a podgoriilor egiptene, dacă geografia faraonică n-ar fi încă la începutul ei.¹ Ramses al III-lea se exprimă astfel : „Ți-am făcut podgorii în oazele din sud și din nord, fără să pun la socoteală altele în număr mare în regiunea meridională. Ele s-au înmulțit în Deltă cu sutele de mii. Le-am pus grădinari luați dintre prizonierii din țări străine și am săpat bazine împodobite cu nuferi ; lichiorul și vinul sînt ca apa care se scoate din ele, pentru a fi aduse în fața ta în Teba cea victorioasă.“²

Despre cultura viței de vie și despre viața podgo-reanului nu cunoaștem decît un singur episod, culesul.³ Culegătorii se împrăstie pe sub bolți. Ei rup cu degetele, fără cuțit, ciorchinii mari cu boabe al-băstrui. Ferindu-se să nu-i strivească, umplu coșurile, fără să le îndese, și se duc cîntînd, cu coșul pe cap, ca să arunce strugurii în cadă. Apoi se întorc iar în vie. După cîte știu, nicăieri nu se întrebuințează animalele pentru transportul strugurilor. În regiunile unde via era cultivată pe mari întinderi, era mai

¹ Cele mai multe din aceste nume se pot găsi în Spiegelberg, *Bemerkungen zu den hieratischen Amphorinschriften des Ramesseums* ; AZ, LVIII, 25 ; cf. Montet, *Drame d'Avaris*, 153—154 și *Mem. Tyt.*, V. 19. În drumurile lui Horus. la estul Deltei, se cultiva de asemenea vița.

² *Pap. Harris*, I. 7, 10, 12.

³ Reprezentări în *Pakeri*, pl. 4 ; *Wr. Atl.*, I, 338, 335, 282, 265 ; *Th. T. S.*, III, 30 ; Davies, *Neferhotep*, pl. 48 ; *Mem. Tyt.*, I, 22 ; V, 30, 68, 345, 12, 230 ; Lefebvre. *Petosiris*, pl. 12.

avantajos să se folosească bărcile pentru transportul coșurilor din podgorie pînă la cramă, tot pentru a se evita zdrobirea strugurilor și pierderea prețiosului suc.

Căzile erau rotunde și joase. Nu știm din ce erau făcute. Egiptenii, care nu știau să fabrice butoaie, nu erau în stare să meșterească niște căzi de lemn, cu toate că, la urma urmei, construirea unei bărci era mult mai grea. Presupun că aceste căzi erau din piatră. Gipsul, lutul, faianța s-ar fi stricat repede, pe cînd o piatră dură și care s-ar fi lustruit frumos, ca granitul sau șistul, era bună pentru construit căzi solide și ușor de întreținut. Adeseori ele sînt ridicate pe un suport înalt de doi sau trei coți și decorate cu basoreliefuri. Din două puncte diametral opuse pleacă două colonete sau două prăjini despicate, dacă proprietarul n-are pretenții de eleganță, care susțin o grindă de care atîrnă patru sau cinci frînghii. După ce s-a adus o cantitate îndestulătoare de struguri, culegătorii se urcă în cadă și, ținîndu-se de frînghii, probabil pentru că fundul nu era plat, calcă strugurii cu nădejde. La Mera, vizirul regelui Pepi I, doi muzicanți, așezați pe un covor, cîntă acompaniindu-se cu crotalele de lemn, pentru a-i stimula pe podgoreni să lucreze toți, la unison.¹ Nu există nici un motiv să credem că un obicei atît de bun ar fi fost părăsit. Totuși, în Noul Imperiu, acești auxiliari au dispărut: la urma urmei, storcătorii puteau cînta și singuri în timp ce călcau strugurii. Zeama se scurgea într-un bazin, printr-una sau două deschizături.

¹ Montet, *Vie privée*, 267.

După ce se scurgea tot ce se putea scoate, strugurii striviți erau puși într-un sac solid, prevăzut cu cîte o prăjină la fiecare capăt. Patru oameni țineau sacul ridicat deasupra unui hîrdău, și, învîrtind prăjinile în sens invers, storceau sacul. Acest procedeu avea multe inconveniente. Muncitorii suportau greutatea sacului și-n același timp manevrau prăjinile. La cea mai mică mișcare greșită, vinul curgea pe jos. De aceea, un ajutor ședea între cei patru oameni, ca să împiedice deplasarea sacului și să-l mențină deasupra hîrdăului. În Noul Imperiu, podgorenii întrebuințau un teasc făcut din doi stîlpi bine înfiți în pămînt, cu două găuri în care se introducea sacul cu struguri. Toată forța muncitorilor era întrebuințată cu folos și nu se pierdea nici o picătură de vin.¹

Strîns în hîrdaie cu gura largă, vinul era tras în ulcioare cu fundul lat, unde fermenta. După fermentare, era tras în alte ulcioare făcute anume pentru călătorie, lungi, ascuțite, prevăzute cu două toarte și cu gît strîmt, care se astupa cu gips. Aceste ulcioare se duceau pe umeri. Cînd erau prea mari și prea grele, erau atîrnate de o prăjină și duse de doi oameni. Nelipsitul scrib asista la toate aceste treburi. El număra coșurile pe măsură ce erau aduse de culegători și nota pe ulcioare indicațiile necesare. an, podgorie, numele podgorenilor, pe care apoi le trecea și în registre. Cîteodată, proprietarul ținea să supravegheze el însuși culesul și tescuitul. Prezența lui era imediat observată și muncitorii improvizau cîn-

¹ O reprezentare fidelă în mormîntul lui Puyemre, *Mem. Tyt.*, II, 12.

tece spre lauda lui. Astfel, la Petosiris : „Vino, stăpîne, îți vei vedea viile care îți sînt dragi, în vreme ce în fața ta, podgorenii sînt gata să tescuiască. Belșug de struguri pe viță. Și ei au mult must, mai mult ca în fiecare an. Bea, îmbată-te și fă ce-ți place. Totul va fi după inima ta. Doamna din Imit a făcut să crească via ta, pentru că-ți dorește fericirea.

Podgorenii culeg strugurii, copiii își iau partea lor. Este a opta oră a zilei, «cea care-și împreună brațele». Noaptea vine. Roua cerului cade din plin pe struguri. Să ne grăbin să-i călcăm și să-i ducem în casa stăpînului nostru.

Toate se întîmplă prin voința zeului nostru. Stăpînul nostru va bea cu plăcere, mulțumind zeului pentru al său Ka.

Să facem o libație pentru Ka (geniul vici), ca să dea struguri mulți în alt an.“¹

Egiptenii nu erau nerecunoscători, dar erau prevăzători și profitau de bunăvoința divinității ca să-i ceară noi daruri. Cîteodată se observă, lîngă cadă, un șarpe cu gura umflată, gata de atac. El poate avea pe cap discul, ca Isis sau Hathor, și stă într-un tabernacol elegant, cînd nu preferă vecinătatea unui desîș de papirus. Miini pioase au așezat lîngă el o măsută încărcată cu pîine, o legătură de lăptuci, un buchet de lotus și două cupe. Acest șarpe e zeița Renutet, zeița secerișului, de care depindeau de altfel grînaarele, strugurii, cramele. Sărbătoarea ei principală

¹ *Petosiris*, textele 43 și 44.

avea loc la începutul anotimpului *chemu*, începutul secerişului. La rîndul lor, podgorenii o sărbătoreau după ce sfîrşeau tescuitul.

IV. Aratul şi semănatul

În vremea Ramessizilor, cultura principală erau cerealele. Cîmpurile cu orz şi cu grîu se întindeau din mlaştinile Deltei pînă la cataracte. Țăranii egipteni erau mai ales plugari. Atîta vreme cît Egiptul se afla sub apă, în timpul celor patru luni din anotimpul *akhil*, ei n-aveau mare lucru de făcut, dar îndată ce Nilul reîntra în albia lui, trebuiau să profite de zilele în care pămîntul afînat de inundaţie era uşor de lucrat. În cîteva din picturile care reprezintă aratul, băltoacele care se văd în planul al doilea arată că nici nu aşteptau ca Nilul să-reintre complet în albia lui. Numai aşa erau scutiţi de aratul pregătitor care se făcea în ţările Europei. Este momentul pe care l-a ales autorul povestirii despre cei doi fraţi, ca să-şi înceapă istorisirea. „Cel mai în vîrstă zice celui mai mic : Hai să ne pregătim de muncă. Uite că pămîntul a ieşit din apă şi e numai bun de arat. Tu ai să te duci pe cîmp cu sămînţa, ca să începem aratul miine dimineaţă.

¹ Reprezentări ale culturii cerealelor : *Mem-Tyt.*, I, 18 (Nacht) ; *Mem. Tyt.*, V, 30 (Apuy) ; *Th. T. S.*, III, 9 ; *Wr. Atl.*, 424 (Br. Mus., 37982) ; *Wr. Atl.*, 231, 234 (menna) ; *Wr. Atl.*, I, 9, 51, 193—5 (Khaemhat) ; *Wr. Atl.*, 1, 83, 385, 422, 261, 58, 279, 366, 20, 11, 14, 142, 61, 112, 19, *Paheri*, 3.

Astfel zice el. Fratele cel mic începe să facă toate pregătirile despre care i-a vorbit fratele cel mare. Când soarele răsări a doua zi de dimineață, ei se duseră pe cîmp cu sămînța și începură să are.¹

După cum se vede, semănătorii și plugarii lucrau împreună, sau, mai curînd, spre deosebire de ce se petrece în țările noastre, mai întîi se semăna și apoi se ara, spre a se acoperi cu pămînt semințele și nu spre a trage brazde.² Semănătorul umplea cu semințe un coș cu două toarte, înalt de un cot și cam tot așa de lung. Din sat pînă la cîmp, îl purta pe umăr și cînd sosea, și-l agăța de gît cu o frînghie destul de lungă, așa încît să poată lua ușor semințele din el, pe care apoi le împrăștia pe pămînt.

În vremea lui Ramses, plugul era încă un instrument rudimentar, așa cum îl construiseră primii plugari. Dar nici în epoca mai nouă nu va fi altfel. E bun doar să zgîrie un pămînt foarte ușor de fărîmițat, fără buruieni sau pietre. Două coarne verticale, unite printr-o stînghie, la capătul căreia este prins brăzdarul de metal sau de lemn. Oiștea trece printre cele două coarne și se sprijină de stînghie, de care e fixată cu o frînghie. O altă stînghie de lemn, fixată la capătul oiștei, se sprijină pe grumazul celor două animale care trag plugul ; ea e legată de coarnele lor.

Pentru arat, sînt întrebuințate vacile, niciodată boii. Statura lor mică dovedește că nu se cerea de

¹ *Orbiney*, II, 2.

² Se lucra așa încă din Vechiul Imperiu : Montet, *Vie privée*, 183 ssq.

la ele un efort prea mare. Se știe că vacile puse la muncă dau puțin lapte. Existau deci destul de multe vaci spre a satisface și nevoile legate de consumul laptelui și cele ale plugarilor. Cît despre boi, aceștia erau rezervați înmormîntărilor. Ei trăgeau sarcofa-gul. Tot ei cărau blocurile mari de piatră. Deci, dacă se ara cu vacile, înseamnă că ele făceau foarte bine această muncă. Paguba ce rezulta de aici în ce privește producția de lapte fiind doar momentană, nu se renunța la folosirea lor.

Plugarii munceau în genere cîte doi, munca cea mai obositoare fiind a celui care ținea coarnele plugului. La plecare, cu trupul încordat, cu o mînă pe coarne, el plesnea din bici. Îndată ce animalele porneau, îndoindu-și trupul, el apăsa cu toată puterea pe coarnele plugului. Tovarășul lui n-avea altceva de făcut decît să conducă vacile, dar în loc să meargă înaintea lor, stătea alături și mergea în același sens. Cîteodată, acest însoțitor era un copil gol care purta un coșuleț. Buclele părului îi acopereau obrazul drept. Nu l-ai fi crezut în stare să mînuiască un bici sau un băț, dar el îndemna vitele, strigînd la ele. Cîteodată, nevasta plugarului împrăștia semințele.

Lungile zile de muncă nu treceau totdeauna fără incidente. Cei doi frați din povestea noastră au terminat provizia de semințe. Vedem că Bytau trebuie să se întoarcă în mare grabă acasă. În altă parte, s-a produs unul din acele supărătoare accidente, prevăzute de scribul căruia nu-i plăcea agricultura. O vacă s-a izbit de un obstacol și s-a prăbușit. Era gata să rupă oiștea și să tragă după ea și pe cealaltă vacă.

Plugarul aleargă, dezleagă animalul și-l ridică. După o clipă, atelajul își reia munca și mai sprinten.¹

Cu toate că țarina egipteană părea cam monotună, ea nu era totuși lipsită de arbori. Sicomorul stufos, perseaua, cătina, pomii fructiferi, balamiții, înveseleau, cu pete verzi, culoarea neagră a pământului arat. Acești copaci furnizau lemnele pentru unelte agricole, iar umbra lor era o binefacere pentru plugar care, îndată ce sosea, își agăța burduful de ramurile unui sicomor, își sprijinea de trunchi coșul cu provizii și un ulcior mare cu apă proaspătă. Din când în când trebuia să lași vacile să răsufle. Plugarii schimbau între ei observații : „Ce zi frumoasă ! E răcoare ! Animalele trag bine. Cerul e de partea noastră. Să muncim pentru prinț“. Prințul Paheri tocmai a sosit să vadă cum se muncește. El coboară din car, în vreme ce vizitiul ține friiele și liniștește caii. Un plugar îl zărește și-și vestește tovarășii : „Grăbește-te și strigă la vaci ! Prințul se oprește să ne vadă“. Dar cum Paheri n-avea încă destule vaci pentru toate plugurile, căci dacă ar fi întârziat o zi, pământul se putea usca prea tare, patru oameni se înghămau și apucau oiștea. Ca să-și mai ușureze munca aspră cîntau : „Iată-ne cum muncim. Nu ne temem de nimic cînd sîntem pe cîmp. E atît de frumos !“ Conducătorul, un semit, care putea fi, ca și tovarășii lui, un fost prizonier de război, mulțumit cu soarta lui, răspundea în glumă : „Bun e cuvîntul

¹ *Wr. Atl.*, I, 112 (Panehsy).

tău, băiete ! Frumos e anul cînd e lipsit de nenorociri. Iarba-i deasă pentru viței. E mai bun ca orice !“¹

Cînd venea seara, animalele erau dejugate și îmbărbătate cu cuvinte bune și cu hrană : „*Hu* (elocvența) este în boi, *Sia* (înțelepciunea) în vaci. Să le dăm repede să mănînce.“² Turma se adună și lua drumul satului. Plugarii duceau plugurile pe umeri. Dacă le lăsau pe cîmp, s-ar fi putut să nu le mai găsească. După cum zice și scribul : „Nu-și va găsi vitele unde le-a lăsat. Are să-și piardă trei zile căutîndu-le. Le va găsi în praf, dar nu le va mai găsi pielea. Le-au mîncat lupii.“³

Plugul nu era singura unealtă întrebuintată pentru a acoperi sămînța. După felul terenului, se putea folosi hîrlețul sau sapa. Hîrlețul era tot la fel de rudimentar ca și plugul. Era alcătuit dintr-o frînghie, o lopată de lemn și o stinghie. Avea forma unui A mare cu laturile inegale. Hîrlețul se uza mai repede decît plugul și plugarul trebuia să-și petreacă noaptea reparîndu-l. Acest lucru nu-l împiedica să fie vesel : „Am să muncesc și mai mult pentru stăpîn, zice un lucrător. Liniște !“ Altul răspunde : „Prietene, grăbește-te. Ajută-ne să terminăm mai repede !“⁴

Pe terenurile multă vreme inundate, se puteau lipsi de această trudă dînd drumul, după semănat, unei turme. Cum boii și măgarii erau prea grei, în vremurile vechi se recurgea la o turmă de oi. Păsto-

¹ Paheri, 3.

² Petosiris, 13.

³ Bibl. aeg., VII, 104 (Pap. Lansing).

⁴ Paheri, 3.

rul lua puțină hrană pe care-o dădea oii din frunte, iar restul turmei o urma docil. Pentru motive necunoscute de noi, în Noul Imperiu preferau să dea drumul pe cîmp porcilor și tot de porci vorbește și Herodot.¹

Îngroparea semințelor sugera egiptenilor ideea funebre. Grecii remarcaseră că în această epocă ei săvîrșeau ceremonii asemănătoare cu cele de înmormîntare sau de doliu. Unii socoteau aceste obiceiuri, extravagante ; alții le justificau.² Documentele faraonice care ne sînt accesibile și cu ajutorul cărora am descris muncile anotimpului *perit*, nu conțin decît puține urme ale acestor rituri. Păstorii care veneau pe țarină cu oile lor intonau un cîntec de jale, pe care îl cîntau atunci cînd oile călcau în picioare spicele întinse pe arie :

„Păstorul stă în apă în mijlocul peștilor.

Stă de vorbă cu somnul,

Schimbă binețe cu mormirul.

*Occident ! Unde este păstorul, păstorul din occident ?“*³

Al. Moret a fost cel dintîi care a bănuît că acest cîntec nu se trăgea dintr-o legendă țărănească plîngîndu-l pe păstorul care se bălăcea în noroi. Căci peștii nu stau în noroi și aria unde erau împrăștiate spicele nu era noroioasă. Acest păstor din occident nu e altul decît înecatul Osiris, tăiat în bucăți de

¹ Herodot, II, 14 ; Wr. Atl., I.

² *De Iside et Osiride*, 70.

³ Montet, *Vie privée*, 191 ; Moret, *La mise à mort du dieu en Egypte*, Paris, 1927, 33—25.

Seth și aruncat în Nil, unde peștii îi înghițiseră organele genitale. Deci, cu ocazia semănatului și a treceratului se evoca zeul care dăruise omului plantele folositoare și care se identifică așa de bine cu aceste plante, încît adeseori sînt reprezentate spice și arbori care cresc din cadavrul său.

Ierodot credea, cu naivitate, că, după arat și semănat, țăranul n-avea decît să stea cu mîinile în sîn pînă la seceriș. Dacă ar fi fost așa, recolta lui ar fi fost compromisă, căci nici chiar în Deltă nu ploua destul încît să nu mai fie nevoie de irigarea cîmpului. În Egiptul de Sus mai ales, pămîntul s-ar fi uscat repede și cerealele ar fi fost compromise, ca orzul din grădinile lui Osiris, cînd era lăsat în voia soartei. Irigarea era deci obligatorie. Acest lucru îl amintește și Moise poporului său, cînd îi vorbește despre bucuriile care-l așteaptă în țara Canaanului : „Căci pămîntul spre care mergi tu ca să-l stăpînești, nu-i ca pămîntul Egiptului, din care ai ieșit, unde, semănînd sămînța, o udai cu ajutorul picioarelor tale, ca pe o grădină de legume. Ci pămîntul spre care te îndrepti ca să-l stăpînești este o țară cu munți și cu văi și se adapă cu apă din ploile cerului.“¹ Din acest pasaj, s-a tras concluzia că apa era ridicată pe cîmp cu ajutorul unei mașini mișcată cu piciorul, dar nici textele, nici documentele nu ne permit să credem în existența unei asemenea mașini. Ceea ce este de crezut e că inginerii care reglau ecluzele lacului Moeris le deschideau cînd agricultorii aveau nevoie de apă. Canalele se umpleau. Cu ajuto-

¹ *Deuteronom*, 11. 10—11.

rul cumpenei sau, și mai greu, cu gălețile, apa era distribuită în șanțuri. Se deschideau, se astupau pe rînd, se construiau altele noi, se făceau baraje, toate acestea cu picioarele, căci pe o pictură tebană vedem cum se călca cu picioarele lutul întrebuintat la fabricarea olăriei.

V. Secerișul

Cînd spicele începeau să se îngălbenească, țăranul își vedea cu îngrijorare țarina invadată de stăpînii lui sau de reprezentanții stăpînilor însoțiți de o droaie de scribi, de măsurători, de slujbași și de jandarmi, care începeau mai întîi să măsoare pămîntul.¹ După aceea, măsurau grînele cu banița și ne putem închipui cam ce avea de dat țăranul fie agenților visticieriei, fie administratorilor unui zeu ca Amon, care poseda cele mai bune pămînturi din țară.

Proprietarul sau reprezentantul lui pleca de acasă devreme. Mîna singul carul, ținînd zdravăn hăturile. În urma lui veneau pe jos servitorii, aducînd scaune, rogojini, saci și lădițe, tot ce le trebuia pentru inspecție și măsurătoare. Carele se opreau lîngă un pîlc de arbori. Oameni veniți, nu se știe de unde, puneau mîna pe ele, deshămau caii, îi legau de trunchiul unui copac, le aduceau apă și nutreț. În același timp, așezau trei ulcioare la umbră. Scoteau din lădițe pîini și diferite bucate pe care le puneau pe farfurii și în

¹ Scene de măsurătoare : Th. T. S., III, 10 ; Wr. Atl. I. 11, 191, 232 ; cf. Suzanne Berger, *Some Scenas of land measurement*, J.E.A., XX, 51 și pl. X.

coșulețe, ba chiar și un serviciu de toaletă. Vizitiul se așeza la umbră și adormea, știind sigur că poate să se bucure de câteva ore de liniște. Stăpînul venea în mijlocul măsurătorilor. Era îmbrăcat în hainele de zile mari, cu perucă, o cămașă cu mîneci scurte, legată cu cordon pe deasupra șorțului, grumăjer, baston și sceptru. Picioarele îi erau încălțate cu sandale și pulpele apărate împotriva măcăcinilor de jambiere cu șireturi. Ajutoarele lui purtau doar șorțuri. Unii aveau sandale în picioare, alții mergeau cu picioarele goale. La Menna, măsurătorii aveau pe deasupra șorțului o cămașă cu mîneci scurte și o fustă plisată. Își împărțeau uneltele, adică rulouri de papirus, palete, saci și genți din care urmau să scoată călimările și penele de scris, suluri de frînghii și țărugi lungi de trei coți. Cînd operația se făcea pe domeniul lui Amon, cel mai bogat și cel mai lacom dintre zeii egipteni, sfoara era înfășurată pe o bucată de lemn în care se înfigea un cap de berbec, căci berbecul era animalul sacru al zeului.

Șeful măsurătorilor descoperea o piatră de hotar pe cîmp. Constata, invocînd pe marele zeu, că piatra este exact la locul ei. O atingea cu sceptrul, asemănător simbolului nomei tebane, în timp ce niște servitori întindeau sfoara. Copiii făceau gesturi largi ca să alunge prepelițele ce zburau pe deasupra spicelor grele. Ar fi greșit să credem că la această operație nu se adunau decît cei interesați. Pe lîngă cei care munciau, se îngrămădeau curioșii și cei care dădeau sfaturi. Muncitorii ar fi obosit repede dacă o servitoare grijulie nu le-ar fi adus o gustare, în vreme ce sub un sicomor se pregătea o masă substanțială.

Secerişul şi treieratul dădeau de lucru agricultorilor timp de mai multe săptămîni. Pentru această muncă, însă, populaţia obişnuită nu era totdeauna suficientă. Pentru domeniile statului şi proprietăţile marilor zei, se recrutau echipe mobile, care începeau munca în nomele de sud. Cînd terminau, se îndreptau spre nord, unde găseau ţarini gata de secerat. Cînd în Egiptul de Sus şi de Mijloc toate grîncele erau strînse, secerişul în Deltă abia începea. Existenţa acestor grupuri de lucrători care mergeau din loc în loc, pentru a secera, este atestată de un decret al lui Setui I, prin care scutea de această muncă doar personalul templului său din Abydos.¹

Secerătorii tăiau spicele cu o seceră cu miner scurt, pe care o ţineau strîns în mînă. Lama, destul de lată spre miner, se ascuţea spre vîrf. Spicele nu se tăiau de jos. Muncitorul se apleca puţin, lua un mănunchi cu mîna stîngă, îi reteza spicele şi le punea jos, lăsînd pe loc paie decapitate. În urma secerătorilor veneau femeile care adunau spicele în coşuri şi le duceau la marginea ţarinei. Unele din ele aveau cîte o strachină, în care strîngeau boabele căzute pe jos. E puţin probabil că paie să fi fost lăsate acolo, dar n-avem nici o informaţie în această privinţă.

Cîtcodată şi proprietarii sînt reprezentaţi gata să secere şi să adune spicele. Pentru aceasta, nici măcar nu-şi dezbracă frumoasa rochie albă cu pliuri. Am putea crede că doar inaugurează munca, lăsînd repede locul adevăraţilor secerători. În realitate, decoratorii au reprezentat un episod din viaţa de pe

¹ Bibl aeg., nr 4 şi J.E.A., XIII, 193 ssq.

cîmpiile de la Ialu, foarte roditoare, dar unde fiecare trebuia să-și cultive singur ogorul.¹ În genere, stăpînii se mulțumesc doar să asiste la seceriș. Astfel face Menna, așezat pe un scăunel în formă de X, la umbra unui sicomor, cu merindele la îndemînă.

Munca, începută în zorii zilei, nu se sfîrșea decît seara. Sub soarele de amiază, secerătorii se întrerupeau din cînd în cînd, puneau seceră sub braț și goleau un uleiur cu apă : „Dă mult țaranului și dă-mi apă ca să-mi potolească setea”.² Oamenii de altădată erau mai pretențioși : „Bere, zice altul, pentru cel care taie orzul” (orzul, *becha*, din care se fabrică berea³). Cei care se întrerupeau prea des erau certați de supraveghetor : „Soarele arde, precum se vede. N-am primit încă nimic din mîinile tale. Ai făcut vreun snop ? Nu te mai opri să tot bei fără să fi muncit”.

În vreme ce secerătorii trudeau din greu, cîțiva oameni stăteau la umbră, cu capul pe genunchi. Cine sînt aceștia ? Muncitori care au scăpat de supraveghere, cîțiva curioși sau servitorii stăpînului, care așteaptă să se termine inspecția ? Mai descoperim, în aceeași lucrare, așezați pe un sac, un muzicant care suflă în flautul lui dublu. Este o veche cunoștință, căci în mormîntul lui Ti, care datează din Vechiul Imperiu, un muzicant cu un flaut lung de doi coți venea în urma secerătorilor. Un muncitor proptit în fața lui, bătînd din palme, fără să lase

¹ *Wr. Atl.*, I, 14, 19.

² *Petosiris*, inscripția 52.

³ Montet, *Vie privée*, 202.

secera din mină, cîntă cîntarea boilor, apoi alta care începe cu : „Am plecat la drum !“ Asprimea supra-veghetorului era deci mai mult aparentă decît reală. La Paheri nu mai există flautist, dar secerătorii improvizează un dialog cîntat : „Ce zi frumoasă ! Ieși din pămînt. Vîntul de nord începe să bată. Cerul e alături de inimile noastre. Ne place munca noastră“.

Culegătorii de spice nu așteaptă să se secere tot lanul ca să adune spicele căzute sau să cerșească. Acest lucru îl fac femeile și copiii. O femeie întinde mîna și-și însoțește gestul de rugămîntea : „Dă-mi numai un pumn de boabe. Stau aici de aseară. Nu fi rău și auzi-mă ca și ieri !“ Un secerător, solicitat la fel, răspunde cam aspru : „Lasă jos ce-ai luat. Aș putea fi alungat din pricina ta“. În vremurile foarte vechi era obiceiul ca la sfîrșitul muncilor să se lase secerătorilor orzul sau grîul pe care puteau să-l secere într-o zi. Acest obicei s-a menținut în toate epocile faraonice. La Petosiris, cînd secerătorii lucrau pentru stăpîn, ziceau : „Eu sînt bunul plugar care duce grînele și umple cele două hambare prin munca brațelor sale, în anii rîi, cu toate ierburile cîmpiilor cînd vine *akhit*“. Acum le-a venit și lor rîndul : „De două ori bucuroși cei care fac să înflorească ziua cîmpului. Țăranii părăsesc ceea ce au muncit !“ În alt grup se spune că plăta e modestă, dar că merită să agonisești : „Un mic snop pe zi, dar muncesc pentru el. Dacă-ți dai osteneala să seceri ca să capeți un snop, razele soarelui vor cădea peste tine ca să-ți lumineze munca.“¹

¹ *Petosiris*, inscripția 51 și 52.

De teama hoților și pentru a nu lăsa zburătoarelor o parte prea mare, recolta se ridica pe măsură ce secerătorii înaintau. În regiunea memfită, transportul se făcea cu măgarii. Minați de stăpînii lor, șirul de măgari sosea în fugă, ridicînd nori de praf. Snopii erau aruncați într-o desagă de sfoară. Cînd se umpleau, se mai puncau pe deasupra și alți snopi, care erau legați cu frînghii. Măgarii își duceau povara și-n fața lor se zbenguiau măgărușii, alergînd în toate părțile, fără să le poarte nimeni de grijă, urmați de păstori cu ghioage care glumeau sau cîrteau : „Am adus patru oale cu bere ! În vreme ce tu ședcai degeaba eu am cărat 202 saci pe măgarii mei.“¹

Poate că în Egiptul de Sus să se fi folosit și măgari², dar, de cele mai multe ori, oamenii transportau singuri recolta. Poate, pentru a nu lungi la infinit această corvoadă, se luase obiceiul să se taie spicele de sus și să se lase paieile pe loc. Cej care le cărau purtau un sac de rețea, întins pe un cadru de lemn și prevăzut cu două cîrlige de agățat. Cînd era bine îndesat și nu mai încăpea nici măcar un pumn de spice, se înfigea în cîrlige o hulubă lungă de patru, pînă la cinci coți. Se fixa cu un nod. Doi oameni luau huluba pe umeri și se îndreptau spre arie cîntînd, ca și cînd ar fi vrut să dovedească scribului că soarta lor era mai bună decît a lui : „Soarele arde în spatele nostru. La Chu, prețul orzului va fi plătit în pește !“ Un binevoitor insinua că dacă hamalii nu

¹ Basorelief la Leyda, cat. nr. 50 (Wr. Atl., XX, I, 422). Basoreliefurile memfite din Vechiul Imperiu arată că recolta e purtată tot de măgari (Montet, *Vie privée*, 206).

² Wr. Atl., I, 61 (Panhysy).

mergeau mai repede, îi va ajunge inundația : „Grăbiți-vă. Luați-vă picioarele la spinare. Vine apa. Cuprinde snopii !“ Binevoitorul exagera, căci primele valuri ale inundației trebuiau să apară abia peste două luni.¹

Abia plecau cei doi, și apărcau alții. Un hamal înhăța un sac. Celălalt, care apucase huluba, părea a nu se prea grăbi, căci observă : „Huluba nu vrea să stea pe umărul meu. Cît e de tare, o, inima mea !“

Spiccele erau împrăștiate pe arie, unde pămîntul fusese bătătorit cu grijă. Cînd stratul era destul de gros, oameni și boi, primii înarmați cu bice, năvăleau pe arie. În vreme ce boii tropăiau pe loc, oamenii întorceau într-una spiccele. Căldura și praful făceau această muncă foarte grea. Totuși, boarul își îndemna animalele : „Călcați pentru voi, călcați pentru voi. Paiele sînt hrana voastră. Boabele sînt pentru stăpînii voștri. Nu vă opriți. Vremca e răcoasă !“ Din cînd în cînd, un bou își apleca enormul cap și-și umplea gura cu ce găsea, paie sau boabe, dar nimeni nu zicea nimic.²

După ce boii erau luați de acolo, se putea face o sumară separare a paielor de boabe. Gunoaietele, mai ușoare decît boabele, se ridicau la suprafață. Cea mai mare parte din ele erau date la o parte cu o măturică. Pentru a le curăța bine, se întrebuintau niște unelte care se asemănau cu un fâraș. Muncitorii apucau fârașul de coadă, îl umpleau cu boabe și ridicîndu-se pe vîrfurile picioarelor, întindeau brațele

¹ *Paheri*, Reprezentări analoage, Wr. Atl., I.

² Wr. Atl., I. 193. 346. 231.

cît puteau de sus și lăsaŭ boabele să cadă. Vîntul ducea pleava.

După ce boabele erau curățate apăreau scribii, cu tot ce le trebuia pentru scris și măsurătorii cu banițele. Nenorocire țăranului care ascunsese o parte din recoltă sau care, chiar dacă era de bună-credință, nu putea livra oamenilor legii atîta cît cereau aceștia. Îl întindeau pe pămînt și-l biciuiau, dacă nu cumva îl așteptau nenorociri și mai mari. Oamenii de corvoadă ieșeau de pe arie cu banița plină de boabe, treceau prin fața scribilor și intrau într-o curte mărginită de ziduri înalte, unde silozurile se ridicau sus de tot. Erau niște construcții în formă de căpă-țînă de zahăr, tencuite cu foarte mare grijă în interior și spoite cu alb pe dinafară. Pe o scară, se ajungea la o fereastră, unde fiecare își golea pe rînd banița. Mai tîrziu, cei care vor avea nevoie să ia boabe de aici, se vor servi de o ușiță aflată la nivelul solului.

În genere, aceste munci grele se făceau cu voie bună. Cîteva lovituri de bici se uită repede. Felahul era obișnuit cu ele. Se mîngîia cu gîndul că în țara lui puțini erau iertați de băț, că acesta atingea și umeri mai puțin aspri decît ai lui. Plînseseră cînd îngropaseră sămînta în pămînt; acum puteau să se bucure, dar trebuiau să facă și zeilor parte.

În timp ce vînturau boabele, se puneau sub protecția unei zeițe ciudate, care avea forma unui corn îngroșat la mijloc.¹ În zilele noastre, țăranii din Fayum pun în vîrfurile caselor sau agată la ușă, în epoca treieratului, un fel de manechin făcut din spice,

¹ *Mem. Tyt.*, I, 64 și *Miss. Winifred S. Blackmann, Some occurrence of the Corn-aruseh. J.E.A., VIII, 233.*

pe care-l numesc *aruseh*, logodnica. Ei oferă acestei logodnice o cupă, ouă, pîine. S-a crezut că idolul în formă de corn era tot o *aruseh*. Acest fapt nu-i scutea pe proprietari să ofere zeiței-șarpe Renutet, pe care am mai văzut-o cîstită și de podgoreni, daruri mai importante : snopi de grîu, păsări, castraveți, pepeni verzi, pîine, fructe diferite. La Siut, orice fermier oferea zeului local, Up-uayt, trufandalele recoltei sale. Fără îndoială că peste tot zeul local primea asemenea ofrande. Însuși regele oferea un snop de grîu lui Min, zeul fertilității, în fața unei adunări a poporului, în timpul unei sărbători celebrată în prima lună a anotimpului *chemu*.¹ De la cel mai mare, pînă la cel mai mic, fiecare mulțimea zeilor, stăpîinii tuturor lucrurilor și aștepta cu încredere noua inundație, care urma să aducă din nou ciclul muncilor agricole.

VI. Inul

Inul crește înalt și des și de obicei se smulge cînd e încă în floare. Pe documentele în culori, în mormîntul lui Apuy, sau în mormîntul lui Petosiris, fi-rele se termină printr-o mică floare albastră. Printre ele cresc albăstrele.²

¹ Gautier, *Les fêtes du dieu Min*, 225.

² *Mem. Tyt.*, V, 30 ; *Wr. Atl.*, I, 19, 422 (Leyda, cat. nr. 50), 193, 346. Smulgerea inului este de altfel reprezentată în mormintele Imperiului de Mijloc, la Beni-Hassan, El Bercheh, Meir ; cf. *Petosiris*, pl. 13.

Pentru a smulge inul, se face un mănunchi de fire, care se apucă de sus, cu amîndouă mîinile, avînd grijă să nu se rupă fibrele. Tulpinele se scutură de pămînt și se așează în așa fel, încît jos să fie egale. Apoi, potrivit mănunchiurilor, cînd într-un sens, cînd în altul, se obțin snopi, care se termină cu flori la ambele capete ; se leagă la mijloc cu un curmei făcut din cîteva tulpini sacrificate. Se știe că fibrele sînt mai frumoase și mai rezistente dacă inul e smuls înainte de maturitate. De altfel, un document spune limpede că se proceda astfel. În același timp, o parte din recoltă trebuia rezervată pentru semințele viitoare.

Oamenii poartă snopii pe umeri, copiii pe cap. Cei norocoși, care au măgari, umplu desagii și poruncesc conducătorilor să aibă grijă să nu cadă încărcătura. La capătul drumului, hamalii găsesc, instalat la umbră, un om care a și început să melițeze mănunchiul de in cu ajutorul unei scînduri. Ei îi strigă : „Grăbește-te, nu pălăvrăgi atîta, bătrîne, căci oamenii de pe cîmp merg repede“. Bătrînul răspunde : „Chiar de mi-ai aduce 1109 snopi, tot i-aș melița la vreme !“ Servitoarea lui Ruddidid, împinsă de cine știe ce diavol, îl găsește pe fratele ei chiar în clipa cînd se apuca de această treabă, ca să-i povestească secretele stăpînei ei. Și-a găsit beleaua, pentru că tînărul tocmai avea în mînă ce-i trebuia ca să-i administreze o chelfăneală în lege pentru indiscreția ei. ¹

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. IV, 43.

VII. Dușmanii culturilor

Știm mai dinainte că recoltele erau amenințate de numeroși dușmani. Legenda spune că atunci cînd orzul dădea în spic și inul era în floare, trăsnetul și grindina lovira cîmpiile în toată țara Egiptului, precum și oamenii și animalele. Aceasta fusese a șaptea plagă și cum inima faraonului rămînea tot împietrită, căci griul care se coace mai tîrziu, fusese cruciat, vîntul de est aduse un nor de lăcuste care mistui tot ce mai lăsase grindina ; nu mai rămase nici o picătură de verdeață în copaci, nici pe cîmp. Împotriva unor astfel de dușmani, țăranul nu putea face altceva decît să se roage zeilor și mai ales zeului — lăcustă. Dar putea să se apere cu folos împotriva a doi dușmani supărători, care vizitau grădinile primăvara și toamna : grangurul, *genu* și dumbrăveanca, *surut*.¹ Aceste păsări, pe de o parte folositoare, pentru că distrug multe insecte, sînt totuși nedorite pentru că sînt niște lacome mîncătoare de fructe. Artiștii le reprezintă zburînd în jurul pomilor fructiferi. Vînătorii reușesc să le prindă întinzînd pe deasupra pomilor o plasă mare, ale cărei colțuri sînt susținute de țărui. Această plasă nu împiedică păsările să se așeze pe pomi. Cînd se strîngeau în număr destul de mare, cîtiva copii se apropiau și scoteau țăruii. Plasa înfășura pomul și păsările. Vînătorii se băgau

¹ Gaillard, *Sur deux oiseaux figurés dans les tombeaux de Beni-Hassan, Kémi*, II, 19—40.

În această cușcă fragilă și culegeau păsările ca pe niște fructe, punându-le în cușcă. Această metodă nu-i împiedica să utilizeze și capcanele cu arc, cunoscute din cea mai veche antichitate și apreciate întotdeauna.¹

În epoca migrației lor, prepelițele sosesc în Egipt ca niște nori deși. Sînt atît de obosite, încît cad jos și oamenii preferă să le prindă vii. O pictură din Muzeul de la Berlin arată un număr de șase vînători, folosind o plasă cu ochiuri dese întinsă pe un cadru dreptunghiular. Costumul vînătorilor ne reține mai ales atenția. Sînt încălțați cu sandale, ca să nu se înțepe prin miriști și și-au legat o eșarfă albă în jurul trupului. Cînd prepelițele trec în stoluri peste cîmpul secerat, vînătorii se reped deodată și, fluturîndu-și eșarfele, provoacă panică printre păsările care nu mai zboară, ci se reped în plasă. Multe își agață ghearele în ochiurile plasei și, îngrămădite de tovarășele lor, nu se mai pot desprinde la timp. Patru vînători ridică plasa și ceilalți doi tovarăși prind cîte prepelițe vor.² Prepelițele erau desigur apreciate de familia țăranului, dar nici zeii nu le disprețuiau. În vremea domniei lui Ramses al III-lea, Amon a primit 21.700 de bucăți.³ Acest număr înseamnă cam a șasea parte din numărul total de păsări diferite oferite acestui zeu în același timp.

¹ Montet, *Vie privée*, 260—265.

² *Wr. Atl.*, I, 33 (Berlin, nr. 18540).

³ *Pap. Harris*, I, 20 b, 8.

VIII. Creșterea vitelor

Încă de la origini, egiptenii au ezitat multă vreme înainte de a se hotări ce animale era mai bine să domesticească. Omul și ciințele s-au împrietenit la vânătoare. Boul și măgarul au fost găsiți buni de povară. Lâna oilor era apreciată de beduini, în vreme ce egiptenii o ocoleau, și pentru cei morți, și pentru cei vii. Ei preferau caprele. În afară de aceste animale, care au fost repede domesticite, ca și porcul, egiptenii prindeau la vânătoare și creșteau în parcuri gazele, cerbi, antilope de tot felul, mufloni și chiar hiene scîrboase.¹ În Imperiul de Mijloc, guvernatorul din Oryx creștea în staulele sale cîteva antilope de la care noma sa își luase numele. Aceste obiceiuri s-au păstrat și în Imperiul Nou. Un școlar este astfel certat : „Ești mai rău decît antilopa-vacă din pustiu, care trăiește alergînd. Ea nu ară și nu-i bună de arie. ci trăiește de pe urma boilor, fără să se amestece cu ei”.² Cea mai mare parte din crescătorii de vite se mărginesc deci la adevărații prieteni ai omului : calul, boul și măgarul, capra și oaia, porcul, gîștele și rațele.³ Cămila nu-i cunoscută decît de locuitorii din Delta răsăriteană. Cocoșul avea să apară mult mai tîrziu. Bineînțeles că și alte animale sînt îngrijite atent și chiar cu duioșie, dar numai în

¹ Caillard, *Les tâtonnements des Égyptiens de l'Ancien Empire à la recherche des animaux à domestiquer ; Revue d'éthnographie et de sociologie*, 1912.

² Pap. Lansing, pl. 3, 8, 10.

³ Prințul din El Kab înregistrează 122 boi, 100 oi, 1 200 capre, 1 500 porci (*Urk.*, IV, 75).

temple și pentru rațiuni religioase. Noi nu vorbim aici decît despre creșterea animalelor agricole.

Cu puțin înainte de epoca Ramessizilor, calul fusese introdus în Egipt, și nu era încă prea răspîndit, cu toate contribuțiile de război impuse popoarelor asiatice.¹ Huy posedă un grajd deosebit de staulul boilor și al măgarilor, dar Huy, fiul regal din Kuch, este un foarte mare personaj.² El face parte dintre cei privilegiați, care se urcau în car atunci cînd erau convocați la palat, cînd se plimbau sau cînd își vizitau moșia. Proprietarii de cai nu riscau niciodată să încalece. Numai de două sau de trei ori, după cîte știm, un artist egiptean a reprezentat un bărbat călare.³ Beduinii erau mai îndrăzneți. În timp de război, cînd carul nu mai putea înainta, ei deshămau calul, săreau pe spinarea lui și fugeau în galop. La pășune, caii nu se amestecau cu celelalte animale.

Staulul boilor era așezat aproape de casa stăpînului și de coșarele cu grîne, în aceeași curte. Servitorii își aveau locuința tot acolo, ca să păzească animalele de hoți și să fie mai repede gata dimineța. În aceste modeste case făcute din lut, negre pe dinăuntru și pe dinafară, ei își aveau un colțisor unde-și

¹ Ramses al III-lea s-a străduit să mărească șeptelul egiptean : „Am făcut pentru tine (Amon) turme în sud și în nord, cu boi și păstori și animale mici, cu bouari, scribi și mulți păstori în urma lor“. (*Pap. Harris*, I, 7, 9). Antilopa este ori-cînd o ofrandă plăcută zeilor, și Ramses al III-lea trimite vînători s-o prindă din pustiu (*Pap. Harris*, I, 28).

² *Th.T.S.*, IV, 8.

³ Ostracon Deir el Medineh, 2 159 ; Maspero, *Histoire*, t. II, 219 (cavalerul din mormîntul lui Horemheb la muzeul din Bologna).

pregăteau cina și-și păstrau proviziile. Merg împovărați de greutate în fruntea sau în urma turmei. Ca să se mai ușureze, ei împart povara în două părți egale și o pun în ulcioare, în coșuri sau în panere, pe care le agață de o cobiliță. Dacă n-au decit o boccea, o duc în spate, legată de un băț. Acesta e felul de viață al lui Bytau, dar el e un vlăjgan voinic. Femeile îl privesc cu ochi dulci. Cei mai mulți păstori sînt însă niște sărăntoci, dărîmați de o viață de muncă, cheli, cu o barbă încurcată, cîteodată burtoși, sau de o slăbiciune înfiorătoare, ori infirmi. Într-un mormînt din Meir, un desenator nemilos i-a înfățișat cum erau, fără să-i înfrumusețeze.¹

Această viață își avea farmecul ei. Cînd păstorul își iubea animalele, el stătea de vorbă cu ele. Cunoștea locurile unde creștea iarba care le plăcea și le ducea într-acolo. Animalele îl răsplăteau pentru îngrijirile lui crescînd, îngrășîndu-se și dînd numeroși viței.

Trecerea peste mlaștini era totdeauna un lucru greu. Acolo unde omul și animalele mari se înămoaleau, un vițel putea să se înece. Păstorul îl lua atunci în spate apucîndu-l de picioare, și intra cu curaj în apă. Vaca venea după el mugînd, cu ochii măriți de spaimă. Celelalte vaci o urmau. Boli înțelepți, duși de alți păstori, înaintau în ordine. Dacă apa era adîncă pe lingă trestii și papirusi, trebuiau să se ferească de crocodili. Păstorii din vremurile vechi știau ce trebuie să spună ca să prefacă dușmanul într-un butuc inofensiv sau să-l orbească.² Numai că docu-

¹ Maspero, *Egypte*, în *Ars Una*.

² Montet, *Vie privée*, Cap. III.

mentele recente sînt mute în această privință. Un mormînt din El-Berchêh ne-a păstrat cîntecul unui păstor care străbătuse multe țări : „Ați plimbat boii pe toate drumurile. Ați călcat nisipurile. Acum tăvăliți iarba. Mîncăți plantele frunzoase. Iată-vă sătui. Totul vă priește.“¹ La Petosiris, păstorul dă vacilor nume poetice : Aurita, Strălucitoarea, Frumoasa, ca și cum ele ar fi încarnat-o pe zeița Hathor, care posedă toate aceste însușiri.²

Nașterea vițelului sau luptele cu tauri, odată cu deplasările, sînt principalele ocazii pe care le avea păstorul de a-și arăta știința și devotamentul. Dacă nu reușea, cu atît mai rău pentru el. Dacă crocodilul înhăța un vițel, dacă hoțul puneă mîna pe un bou, dacă epidemia decima turma, nu exista nici o explicație. Vinovatul era întîns pe jos și biciuit crîncen.³

O măsură excelentă împotriva furtului era însemnarea animalelor. Acest lucru se făcea mai ales pe domeniile lui Amon și ale zeilor mari, precum și pe domeniul regal. Vacile și vițeii erau adunați într-un colț al pășunii și fiecare animal era prins pe rînd în laț. I se legau picioarele. Era răsturnat, ca și cînd ar fi trebuit să fie tăiat. Operatorii înroșeau fierul pe o sobiță și-l aplicau pe partea dreaptă. Bineînțeles că scribii erau prezenți cu tot echipamentul și păstorii sărutau cu respect pămîntul în fața acestor reprezentanți ai puterii.⁴

¹ Newberry, *El Bersheh*, I, 18.

² Lefebvre, *Petosiris*, textele 46, 48.

³ *Mem Tyl.*, II, 12 (Puyemrê); *Wr. Atl.*, I, 264 (Anna).

⁴ *Th. T.S.*, III 31; *Wr. Atl.*, I, 183 (Userhat).

Altă scenă. O turmă de capre e adusă într-un boschet ai cărui copaci trebuiesc tăiați : într-o clipă sînt curățați de frunze.¹ Fac bine că se grăbesc, căci tăietorul de lemne a și sosit. Dă prima lovitură de secure, dar caprele nu se gîndesc să plece. Iezii fac tumbe. Nici țapii nu-și pierd vremea. Dar iată că păzitorul de capre, care poartă, mîndru, o bîtă asemănătoare cu sceptrul din Teba, își adună turma. Agață de capătul unei cobilițe un sac greu, și de celălalt, un ied. Poartă și un fluier, dar nici Theocrit și nici Virgiliu n-au cîntat iubirile păstorilor și ale păzitorilor de capre de pe malurile Nilului.

Creșterea păsărilor se făcea în locuri speciale, care nu și-au schimbat deloc forma între Imperiul Vechi și cel Nou : o curte decorată cu o stelă și cu statuile lui Renutet. Într-o parte, se vede o magazie plină cu ulcioare și baloturi și o balanță de cîntărit grînele. În partea cealaltă, un teren împrejmuît cu gard, în mijlocul căruia se află o baltă. Gîștele și rațele se scaldă pe margini, iar servitorul le aduce porția de boabe.²

IX. Locuitorii mlaștinilor

Mlaștinile acoperă o mare parte a văii Nilului. Cînd fluviul intră din nou în albia lui, el lasă în fiecare an, pe marginea terenurilor cultivate, bălți mari, care-și vor păstra apa pînă la sfîrșitul anotimpului *chemu*. Aceste mlaștini sînt acoperite cu nuferi, mărginite cu stuf, papirus și alte plante acvatice. Stu-

¹ Mem. Tyt., V, 30 și 34.

² Wr. All., I, 395.

fișurile de papirus sînt adeseori atît de dese, încît nu îngăduie să pătrundă nici cea mai mică rază de lumină și atît de înalte, încît păsările cuibărite în înflorrescențele lor se simt în siguranță. Cele mai pricepute execută exerciții de acrobație aeriană. O cucuvea nemîșcată așteaptă să vină noaptea. Cu toate acestea, dușmanii neamului înaripat, cum sînt civeta, sau pisica sălbatică, se cațără pe tulpini pînă la înălțimea cuiburilor. Tatăl și mama puilor luptă cu curaj împotriva agresorului, în vreme ce puișorii piuie disperati și-și mișcă aripile fără pene. Pești sprinteni se strecoară printre tulpini. Se observă mai ales chefali, somni și alți pești uriași, „creați de natură“, după cum spune Maspero, într-un moment de bună dispoziție. *Batensoda* înoată pe spate. Așa de mult îi place poziția aceasta, încît spatele i s-a albit, în vreme ce pîntecele i s-a întunecat. O femelă de hipopotam și-a găsit un colț liniștit ca să fete. Un crocodil o pîndește cu ipocrizie și așteaptă clipa cînd îi va înghiți puiul, dacă nu cumva tatăl nu va sosi mai înainte. Va începe o luptă fără îndurare, în care crocodilul va fi învins. Hipopotamul îl va înșfăca cu fălcile lui formidabile. Dușmanul va încerca zadarnic să-l muște de picior, crocodilul își va pierde echilibrul și trupul îi va fi zdrobit. ¹

¹ Montet, *Vie privée*, tot cap. I : *Wr. Atl.*, I, 433 (Br. Mus. 37 977) ; *Wr. Atl.*, I, 117 (Baki) ; *Wr. Atl.*, I, 343 (Senemiot) ; *Mem. Tyt.*, I, 24 (Nakht) ; II, 9 (Puyemrê) ; *Wr. Atl.*, I, 2 (Menna).

Cu cît înaintai spre nord, cu atît mlaștinile erau mai întinse și tufișurile de papirus mai dese. Numele egiptean al Deltei, *mehit*, indică tot o mlaștină mărginită de papirus. Această limbă, atît de bogată în sinonime, care indică tot ce se află în natură, avea și alți termeni care însemnau mlaștinile acoperite de nuferi, *cha*, cele unde creșteau trestiiile, *sekhet*, cele frecventate de păsări, *iun*, bălțile formate după retragerea inundațiilor, *pehu*. Aceste mlaștini erau paradisul vînătorului și al pescarului. Aproape toată lumea din Egipt se ocupa, în timpul liber, cu pescuitul și vînătoarea în mlaștini, chiar și scribii. Doamnele și fetițele le aplaudau îndemînarea și erau fericite să aducă acasă o pasăre vie. Băiețașii învățau foarte repede să arunce bumerangul și harponul. Ei erau amatori, dar populația din nord trăia de pe urma mlaștinei.

Oamenii scoteau de acolo mai întîi materiale pentru case și pentru lucrul lor. După ce smulgeau tulpinele de papirus, le făceau snopi și, aplecați sub povară, se întorceau încet, adeseori poticnindu-se, în sat. Recolta se întindea jos și se alegeau tulpinele cu care se construiau colibele.

Casele de cărămidă sînt înlocuite aici cu case de papirus, care se lipesc cu lut. Pereții sînt subțiri. Tencuiala cade deseori, dar crăpăturile se astupă ușor. Cu fibrele papirusului se fac frînghii de toate grosimile, rogojini, scăunele și colivii, care se vînd celor de pe uscat. Din frînghii și ramuri se confecționează bărci elegante și practice, fără de care nu se putea nici vîna, nici pescui. Dar înainte de a porni în urmărirea vînatului, materialul cel nou trebuia încercat. Cu co-

roane de flori de cîmp pe cap, cu un nufăr în piept, fiecare se urcă în barca sa și vislește cu o lopată bifurcată. Întrecerea începe cu înjurături adeseori foarte grele. Amenințările și loviturile plouă. S-ar zice că distracția va lua o întorsătură rea, dar nimeni nu intenționează decît să-și rostogolească adversarul în apă și să-i răstoarne ambarcația. Cînd nu mai rămîne decît un jucător în picioare în barca lui, petrecerea ia sfîrșit. Învingători și învinși se întorc în sat, și, împăcați, își reiau meseria pe care satiricul egiptean o socotește cea mai aspră dintre toate.¹

Pescarii, care voiau să facă o expediție mai lungă, se urcau într-o barcă de lemn, prevăzută cu un catarg. Între cabluri erau întinse frînghii pentru uscarea peștilor spintecați. O pasăre de pradă se așeza pe catarg.²

Existau multe feluri de a pescui. Pescarul singuratic se instala, cu merindele lui, într-o bărcuță și îndată ce găsea un loc liniștit, își arunca undița. Dacă un clarias frumos era atras de momeală, el trăgea undița cu grijă și ucidea prada cu o lovitură de măciucă. În mlaștinile mai puțin adînci, se așezau niște plase simple, în formă de sticlă sau chiar plase cu două despărțituri. Chefalii atrași de momeală găseau intrarea, dar nu mai puteau ieși. În curînd, plasa devenea un adevărat eleșteu. Pescarul, sigur de succes, nu se temea decît de vecini, care erau în stare să-i ia locul. Pe lîngă găleata de scos apa din barcă, era nevoie și de răbdare și de o mîină foarte sigură. Pescarul se oprea într-un loc unde erau foarte mulți pești, își

¹ Montet, *Vie privée*, 73, *Mem. Tyt.*, II, 15, 18, 19. Satira meseriilor, cap. 19 și 20.

² *Wr. All.*, I, 250.

scufurda unealta și aștepta. Cînd peștii se cuibăreau în plasă, el o smucea foarte repede. Pescuitul cu năvodul cerea vreo zece oameni, cel puțin două bărci și o imensă plasă dreptunghiulară, prevăzută pe o parte cu flotoare și pe partea opusă cu greutateți de piatră. Se întindea această plasă într-un lac și se stîrneau peștii. Apoi plasa și peștii se trăgeau încet la țarm. Era o treabă delicată, căci sinodontul era un pește foarte ager și viguros și sărea înapoi din plasă. Pescarul trebuia să-l prindă din zbor.¹ Harponul era cea mai bună unealtă împotriva enormului lates, așa de mare, încît coada lui mătura pămîntul cînd doi pescari îl duceau atîrnat de o lopată.² Harponul se întrebuinta și la vînarea hipopotamului, dar harponul pescarului s-ar fi sfărîmat ca o jucărie de trupul monstrului. Era deci nevoie de o armă solidă, formată dintr-un cîrlig de fier înfipt într-o lance de lemn, legată cu o frînghie de un șir de flotoare. Cînd harponul își atîngea ținta, lemnul se rupea și cîrligul rămînea înfipt în carnea monstrului, care-o lua la fugă. Vînătorii puneau mîna pe flotoare și trăgeau de frînghie ca să scurteze distanța. Hipopotamul își întorcea spre vînători capul lui enorm, deschidea fălcile în stare să zdrobească și o barcă, dar era doborît cu lovituri de harpon.³

¹ *Wr. Atl.*, I, 250 (Horemheb); *Mem. Tyt.*, V, 30 și 35 (Apy); *Mem. Tyt.*, II, 65 (Puyemrê"; Montet, *Vie privée*, 23—41.

² *Wr. Atl.*, I, 354; 117, 40, 343, 70, 294, 2, 183, 88; *Mem. Tyt.*, I, 24; Davies, *Ken-Amun*, 51.

³ *Th.T.S.*, pl. I și p. 28 (Amenemhat); *Wr. Atl.*, I, 271 (Amenemheb).

Vînătoarea cu bumerangul era mai curînd un sport pentru oameni bogați, decît o muncă de barcagii.

Iată-l pe Apuy care a luat loc într-o barcă de lux, de forma unei rațe uriașe. Însă cea mai mare parte din vînători se mulțumesc cu o luntre de papirus de tip obișnuit. E bine să ai pe bord o gîscă de Nil, dresată să servească la atragerea în cursă a păsărilor. Vînătorul aruncă bumerangul, care se termină cu un cap de șarpe. Arma și victima se întorc la locul de pornire. Tovarășii vînătorului, soția și copiii lui le prind în grabă. Un băiețel, încîntat, îi spune tatălui : „Prințe, am prins un grangur !“ Dar, în același timp, o pisică sălbatică a prins ea singură trei.¹

Vînătoarea cu plasa captura dintr-o singură lovitură un mare număr de păsări vii. Acesta era un sport de echipă. Prinți sau bărbați cu situație înaltă luau parte la ea ca șefi sau pîndași. Pe un teren neted, se alegea o baltă de formă dreptunghiulară sau ovală, lungă de cel puțin cîțiva metri. De o parte și de alta a bălții, se întindeau două plase de aceeași formă, care, dacă se uneau, puteau să acopere balta în întregime. Trebuia să se găsească posibilitatea de a se lăsa brusc în jos cele două plase, în același moment. În așa fel ca păsările care coborîseră pe baltă să fie prinse. Se înfigeau în pămînt patru țărushi, doi de o parte și doi de alta a bălții. Se legau de ei cele două plase, ale căror colțuri exterioare erau prinse două de un țărush gros. Înfipt la o mică distanță de mijlocul bălții și două de o frînghie care se putea manevra, lungă de vreo douăzeci sau chiar mai mulți metri. Cînd totul

¹ *Mem. Tyt.*, V. 30 ; *Mem. Tyt.*, I. 24 ; *Wr. Atl.*, I, 2, 343, 423.

era gata, un pîndaş se așeza în dosul unui paravan găurit. Păsări dresate se plimbau pe marginea bălții. În curînd, se aduna un mare număr de rațe. Trei sau patru vînători apucau frînghia. Stăteau destul de departe de mlaștină, ca să nu sperie păsările, care puteau zbura la cel mai mic zgomot. Pîndarul ridica brațul sau agita o basma. La acest semnal, ceilalți, dîndu-se brusc îndărăt, aruncau capcana. Cele două plase se ridicau și se lăsau peste grămada de păsări, care era prinsă în întregime. Zadarnic încercau cele mai vioaie să se zbată și să zgîlție plasa. Fără să le lase timp să scape, vînătorii, aruncați la pămînt de efortul făcut, se ridicau și alergau cu coliviile. Dacă după ce se umpleau mai rămîneau păsări sub plasă, ele erau prinse, li se îndoiau aripile și li se smulgeau penele, ca să ajungă vii măcar pînă în sat. ¹

Toate aceste procedee cereau îndemînare, răbdare și curaj, însușiri care ar fi rămas fără rezultat, dacă vînătorii n-ar fi fost ajutați de o divinitate pe care o numeau Sekhet, „Pășune“. Ea avea înfățișarea unei țărănci îmbrăcată cu o rochie strîmtă. Părul lung îi acoperea umerii. Însăși plasa aparținea unui zeu special, zeul Plasă, fiul „Pășunei“. Ocupațiile pe care le-am descris sînt ocupațiile zeiței „Pășune“. Peștii și păsările sînt ale ei, dar ea nu e zgîrcită, ci le împarte bucuroasă vînătorilor și pescarilor, care sînt tovarășii și prietenii ei. ²

¹ Montet, *Vie privée*, 42 ; *Mem. Tyt.*, V, 30 ; *Wr. Atl.*, I, 184. 24, 344 ; *Mem. Tyt.*, I, 22—23 ; *Mem. Tyt.*, II, 15 ; *Wr. Atl.*, I, 249.

² Montet, *Vie privée*, 6—8. 66. În templul de la Edfu, zeița Sekhet spune regelui „Îți dau toate păsările care sînt pe lac“. (Ed. II, 164).

X. Vinătoarea în pustiu

Vinătoarea în pustiu era o distracție pentru nobili și prinți, pentru alții însă era o meserie. Nu există mormint decorat în care stăpînul să nu fie înfățișat străpungînd cu săgețile lui sigure antilopele și gazelele adunate grămadă, ca într-o grădină zoologică, într-un teren îngrădit. Arcașii, care păzeau pustiuul și erau însărcinați cu apărarea muntelui de aur de la Coptos, cînd se duc să dea socoteală de misiunea lor marelui preot al lui Amon, Menkheperrêsenb, sînt întovărășiți de un maestru de vînătoare, care-i prezintă un dar măreț : ouă și pene de struț, struți și gazele vii, precum și animale ucise. ¹ Ramses al III-lea organizase echipe de arcași și de vînători de profesie, care în timp ce-i întovărășeau pe strîngătorii de miere și de rășină, aduceau antilopele oferite zeului Ra la toate sărbătorile sale, căci ofranda de animale din deșert rămînea, în plină epocă istorică, la fel ca și în epoca în care omul trăia mai ales din vînătoare, cea mai plăcută zeilor. ²

Amatori sau profesioniști, toți vînătorii ocoleau vînatul căruia natura i-a dăruit picioare sprintene, ca să nu se rătăcească și să devină ei înșiși o pradă pentru hiene și păsări răpitoare. Cunoscînd obiceiurile animalelor, și mai ales locurile unde se duceau să se adape, ei căutau să atragă un număr cît mai mare de animale într-un loc anume pregătit, unde să le poată prinde sau ucide. Se alegea fundul unei văi cu vegetație deasă, cu malurile atît de

¹ *Th.T.S.*, V, 9.

² *Pap. Harris*, I. 28. 3—4.

abrupte, încît animalele să nu poată fugi nici la dreapta nici la stînga. Se întindeau două rînduri de plase pe țărushi, la o distanță potrivită, dar pe care noi n-o putem aprecia după picturi. Plasa din fund era pusă în așa fel, încît împiedica orice fugă. În partea cealaltă, se lăsa o deschizătură pentru trecerea animalelor și a vînătorilor. În interior se punca apă și hrană.¹ În curînd, țarcul se umplea. Animalele se simțeau bine aici, de parcă nu le-ar fi păscut nici o primejdie. Boi sălbatici zburdau în toate părțile. Struții dansau salutînd răsăritul soarelui. O gazelă își alăpta puiul. Un măgar sălbatic își lungea gîtul gata să adoarmă. Un iepure instalat pe o moviliță, adulmeca aerul.²

Odinioară, vînătorii plecau pe jos. Stăpînul mergea cu mîinile goale. Servitorii lui duceau merindele, arcurile, săgețile, cuștile, frînghiile și coșurile. Un valet ținea de zgardă copoi și hienele îndopate și dresate pentru vînătoare. De cînd se răspîndise întrebuițarea carului, stăpînul pleca în car, ca la război, cu arcul și săgețile alături. *Chemsu* îl urma pe jos, purtînd pe cobiliță ulcioare, burdufuri, coșuri, saci și frînghii. Cînd mica ceată ajungea la destinație, șeful cobora din car cu armele lui. Un valet ținea de zgardă haita de copoi.³ De multă vreme se renunțase la hienele pe care vînătorii din Vechiul Imperiu reușiseră să le dresese.

Vînatul era surprins de o ploaie de săgeți și de apariția neașteptată a copoilor sîngeroși. Nenorocitele

¹ *Th.T.S.*, II, 6—7; *Th.T.S.*, I, 9; *Nr. Atl.*, I, 53; *Mem. Tyt.*, II, 7. Davies, *Five theban tombs*, 12, 22, 40.

² Davies, *Ken — Amun*, 48.

³ Davies, *Five theban tombs*, 12.

animale căutau zadarnic o ieşire. Malurile abrupte şi plasele le ţineau pe loc.

Desenele ne înfăţişează nişte cerbi şi nişte boi sălbatici loviţi de săgeţi. Un struţ se apără cu ciocul de un câine care-l atacă. O femelă fată sărind. Un copoi sfîşie dintr-o dată puiul care abia s-a născut. O antilopă se repede sărind disperată, dar cade în gura duşmanului. Un copoi a doborât o gazelă şi-i frînge gîtul. După o pictură din mormîntul unui oarecare Usir, se pare că în ţarc au fost puse capcane, dar pictura nu e bine conservată ca să se poată descrie mecanismul lor. Totuşi, existenţa acestor curse e sigură. Dacă vînătorul n-ar fi avut decît săgeţi şi câini, nu s-ar înţelege cum putea prinde un număr atît de mare de animale vii, aşa cum fac acest Usir şi un anume Amenemhat. ¹ La întoarcere, aceşti vînători duc cu ei, legaţi de cîte un picior, un muflon, o gazelă, o antilopă, un struţ, toate în stare să meargă. Un servitor poartă pe umeri un pui de antilopă. Alţii ţin de urechi iepuri ucişi. O hienă moartă atîrnă de o prăjină. Alţi vînători, dispreţuind profitul şi neţemîndu-se de primejdii, nu se dau la o parte să urmărească antilopele cu carul lor iute ca fulgerul. Aşa procedează şi neobositul prinţ Amenhotep. Un oarecare Usirhat porneşte şi el în car în deşertul fără margini, conducînd singur şi trăgînd cu arcul. El mină înaintea lui o turmă de antilope, printre care se amestecă nişte iepuri, o hienă, un lup. ²

¹ Davies, *Five theban tombs*, 23—24 ; *Wr. Atl.*, I, 53, 32.

² *Wr. Atl.*, I, 26.

CAPITOLUL VI

ARTELE ȘI MEȘTEȘUGURILE

Poporul egiptean nu era format numai din agricultori, scribi și preoți. Dacă ar fi fost așa, n-ar fi existat piramidele, nici templele, nici hipogeele. Prințesa Khnumit nu și-ar fi pus în părul ei negru o diademă care pare a fi opera unor zâne. A scoate din carieră un bloc de granit lung de mai mult de treizeci de metri, a-l transporta de la Assuan la Teba, a-l tăia în formă de obelisc, a grava pe el hieroglifice impecabile, în sfârșit, a-l ridica pe soclu, e un tur de forță, pe care egiptenii puteau să-l săvârșească în șapte luni și care s-a repetat de multe ori în timpul fiecărei domnii din Noul Imperiu. Scribii socoteau pe acești meșteșugari uimitori mai prejos decât ei. Să încercăm să ne facem o idee despre munca și felul lor de trai.

1. Muncitorii din cariere

În cele două pustiuri ce mărgineau valea Nilului. Egiptul poseda roci admirabile, care furnizau arhitecților, sculptorilor și giuvaergiilor materiale pentru

cele mai mari, ca și pentru cele mai mici opere. Calcar se găsea peste tot, între Memfis și Iunyt, la sud de Teba. Cel mai fin, cel mai alb era extras din carierele de la Roiau, nu departe de izvorul râului Heluan. Calcarul din muntele teban era și el de bună calitate. Cuarțul, roșu ca lemnul de cedru, *mery*, venea din Muntele Roșu, domeniul zeiței Hathor, la nord-est de On. Cariera era în plină exploatare sub dinastia a XII-a. Dezertorul Sinuhit reușise să fugă din Egipt amestecându-se printre muncitorii care plecau din satul lor la carieră. Sub Ramses al II-lea, se lucra acolo mai mult ca oricând. Într-o zi, s-a descoperit, sub ochii faraonului, care făcea o vizită în pustiul On, pe domeniul lui Ra, un bloc de granit mai lung decât un obelisc, cum nu se mai văzuse de pe vremea zeului. Toată lumea a crezut că însăși majestatea sa îl crease cu privirile sale. Ea însărcină pe meșterii săi de elită să-l lucreze și exact peste un an blocul luă forma unei statui colosale, care primi numele de Zeul Ramses. Șeful lucrărilor fu răsplătit cu aur și argint. Toți cei care participaseră la această lucrare își avură partea lor din darurile regelui. Majestatea sa îi supraveghea zilnic și ei lucrau cu multă trageră de inimă. În apropiere de această carieră, fu descoperită încă una. Se scoaseră de acolo alți coloși pentru templul lui Ptah de la Memfis, pentru templele lui Ptah și Amon de la Ramses.¹

Grezie mai puțin frumoasă decât cea de la Muntele Roșu, dar destul de bună, se găsea din belșug în cele trei nome din Sud. Regiunea Assuan este regiunea

¹ Stelă din anul VIII găsită la On : *Ann. S. A. E.*, 219.

granitului. De acolo se procurau cele trei varietăți : roz, cenușiu, negru, la mică distanță de oraș, ca și din insulele Abu, Satit și Semnut. Un obelisc, un sarcofag, un colos osirian dovedesc activitatea muncitorilor din carierele vechi. Lucrările pregătitoare se observă peste tot. Regiunea granitului se întinde destul de departe, spre sud. Plecînd dintr-un loc numit Idahet, spre vest, se ajunge, după trei zile de mers, în regiunea carierelor de diorit, părăsite în timpul Imperiului Mijlociu. Regiunea era așa de săracă, exploatarea cerea un efort atît de mare și atîtea sacrificii, încît Ramessizii, care totuși nu cruțau deloc prizonierii de război, nu încercară să reia lucrul acolo.¹ În Egiptul de Mijloc, ei puteau să-și procure, cu puțină cheltuială, pietre excelente, cum erau alabastrul de la Hatnub, la cîteva ore de capitala părăsită Akhenaton, și mai la sud, în valca Rohanu, la trei zile de Coptos, un șist asemănător cu grezia, care se lustruia foarte frumos, *bekhen*, ca și breția verde și breția obișnuită. Aproape în toate carierele vechi există inscripții, dar inscripțiile gravate din valea Rohanului sînt singurele care, în loc să se mărginească la liste de nume și de titluri, abundă în detalii pitorești.²

Exploatarea nu era nici permanentă, nici regulată. Cînd faraonul avea nevoie de piatră bekhen, trimitea o expediție de mii de oameni, care rămînea de po-

¹ Engelbach. *The Quarries of the western nubian desert and the ancient road to Tuskha*; *Ann. S. A. E.*, 1938. 369; cf. Sethe. *Die Bau — und Denk — malsteine der alten Egypter und ihr Namen*, Berlin, 1933, p. 49.

² Couyat și Montet, *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du ouâdi Hammâmât*, Cairo, 1912.

mină în domnia lui. Ramses al IV-lea, întrecînd pe toți înaintașii lui, organizează o mare expediție, pentru care mobiliză 9 368 de oameni. Regele o pregătise amănunțit, consultînd cărțile Casei vieții și trimițînd înainte un grup de cercetători. Statul-major cuprindea treisprezece personaje importante, printre care marele preot al lui Amon, însoțit de subalternii săi. Apoi veneau scribii trupei, în număr de 20. Acești scribi erau tehnicieni de merit, cărora li se cerea să rezolve probleme ingineresti, cum ar fi ridicarea unui obelisc de treizeci de coți, construirea unei rampe de cărămizi nearse sau chestiuni administrative, organizînd de exemplu o expediție în Siria. Șefii grajdurilor, călăreții, vizitii echipajelor numărau 91 de persoane, polițiștii gradați 50 și funcționari de diverse categorii tot 50. Se notează cu mirare prezența a 200 de șefi de cete de pescari, care se explică fără îndoială prin faptul că anotimpul *chemu*, în timpul căruia avea loc expediția, nu era favorabil pescuitului. Grosul trupei era format din 800 de auxiliari străini (*aperu*). În acest efectiv se mai numărau 900 de funcționari ai guvernului central, dar aceștia întovărășeau expediția de departe. Această veritabilă armată era însoțită de mai multe care trase de boi. Specialiștii propriu-ziși, adică un șef al artiștilor, trei șefi ai muncitorilor din cariere, 130 de muncitori și cioplitori de piatră, 2 desenatori și 4 gravori, formează o mică parte a trupei. Aceasta pentru că cea mai mare parte era ocupată fie cu transportarea pietrelor cu săniile, fie cu transportul hranei. Marea grijă a conducătorilor era să poată hrăni aceste mii de oameni în plin deșert, să distribuie fiecăruia puțină

apă, puțină bere, puțină piine, să asigure specialiștilor și șefilor o mâncare ceva mai consistentă și, în sfârșit, să mulțumească, după cuviință, zeilor, stăpînii muntelui de *bekhet*, în primul rînd lui Min, Horus și Isis, fără de care minunea n-ar fi avut loc. În stilul lor figurat, egiptenii numeau aceasta „a schimba deșertul într-o regiune cultivată și drumul într-un canal“. Dar, de asemenea, ce plăcere să poți scrie pe o stelă că nici măcar un măgar n-a căzut, că nimănui nu i-a fost sete pe drum și că nimeni nu s-a descurajat nici o clipă. În adevăr, acești oameni de corvoadă n-aveau dreptul să se plîngă, hrăniți cum erau cu piine și bere, ca în Egipt, în zilele de sărbătoare.¹

Metoda de lucru era cu totul primitivă. Oamenii nu-și dădeau osteneala să atace un filon stincos și să scoată din el blocuri întregi. Se alegeau dintre blocurile desprinse, cele care aveau dimensiunile dorite și puteau să dea fie un sarcofag, fie o lespede, fie o statuie sau un grup. Cei dintîi sosiți ridicaseră blocurile care zăceau la marginea drumului. Cei care veneau în urmă erau siliți să escaladeze pantele și să rostogolească blocurile de sus pînă jos. Foarte adesea acestea se spărgeau și pînă jos nu mai rămîneau decît așchii. Un șef de lucrări, anume Mery, avu ideea, în adevăr genială, de a tăia în flancul coastei un drum în pantă, pe care să alunece blocurile. Invenția reuși de minune și ingeniosul inginer aduse pe socoteala lui zece statui de cinci coți. Acest lucru nu se mai văzuse niciodată. Nu fusese nevoie decît de

¹ Ibid., inscripțiile 231—237, 240, 223, 12, 222, 219 și 87, 1. 10.

vreo zece secole pentru ca procedeul să fie pus la punct.¹

Oricînd gata să interpreteze semnele intervenției divine, egiptenii țineau seama de cel mai mic incident, care sfîrșea prin a lua proporțiile unui miracol. În timp ce tăietorii de piatră rătăceau pe muntele de *bekhen* în căutarea unui bloc pentru regele Nebtanirê, o gazelă, trimisă cu siguranță de zeu, le arătă drumul : „o gazelă gata să fete apăru în drum, întorcîndu-și fața spre oamenii care se aflau înaintea ei. Ochii ei priveau pe cei care căutau s-o prindă, dar ea nu se întoarce pînă ce nu ajunse în locui de pe muntele sacru unde se afla o lespede de sarcofag. Ea născu deasupra ei. Soldații regelui, care văzuseră aceasta, îi tăiară gîtul. Apoi se opriră, aduseră ofrande și coborîră în liniște. Majestatea acestui zeu venerabil, stăpînul deșerturilor, făcuse acest dar fiului său Nebtanirê, să trăiască în veci, pentru bucuria lui, pentru ca el să fie viu pe tronul său, pentru totdeauna și să aibă o infinitate de aniversări.”²

Odată piatra găsită, adusă intactă lîngă drum, pusă pe o sanie și gata de plecare, șefii expediției nu puteau da semnalul de pornire înainte de a ridica zeilor muntelui de *bekhen*, printre care cel mai venerat era Min, stăpînul ținuturilor Coptos și Ipu, un monument demn de el. Erau cu atît mai obligați să facă acest gest, cu cît un al doilea miracol urmasse de aproape pe cel cu gazela. În mijlocul văii, se descoperi un rezervor plin pînă la gură cu apă, care măsura zece coți de fiecare parte. Se luară măsuri ca

¹ Ibid., inscripția 19, cf. p. 24.

² Ibid., inscripția 110.

antilopele să nu-l poată murdări și să fie ascuns de nomazi.

„Soldații regelui făcuseră poteci pe margini, dar nici un ochi nu le zărise, nici o față de om nu le privise. Rezervorul nu se deschisese decît pentru majestatea sa. Cînd cei care locuiesc în To-mery, rekhyt-ii care sînt în Egipt, în nord ca și în sud vor auzi acestea, își vor pleca fruntea la pămînt. Ei vor mărturisi perfecțiunea majestății sale în toate timpurile și pentru totdeauna.“¹

Pînă la urmă, după douăzeci și două de zile de la sosire, expediția pleca înapoi spre Egipt, ducînd o piatră foarte frumoasă, care măsura opt coți în lungime și patru în lățime, groasă de doi coți, după ce sacrificase boi și antilope și arsese rășină în onoarea zeului binevoitor.

Egiptenii practicaau această metodă așa de simplă oriunde era posibil, ca să scape de orice efort. Presupunem că descoperirea blocului de grezie mai înalt decît un obelisc, în carierele Muntelui Roșu, a fost tot un dar al lui Hathor. Cînd era nevoie, nu ezitau să spargă roca, nici să sape galerii.² Munca aspră pe care și-o impuneau ca să găurească stîncile din muntele teban avea un dublu rezultat : construia defuncțiilor locuințe veșnice și procura celor vii pietre de toate formele. Mulți muncitori și tăietori în piatră erau prizonieri de război sau condamnați, dar se cunosc și numeroși egipteni liberi care munceau aici. Sub domnia ultimului Ramses, cînd aflară că Egiptul

¹ Ibid., inscripția 191.

² Lucas, *Ancient egyptian materials and industries*, ed. II. Londra, 1934, p. 63.

era sfîșiat de un război civil, toți acești prizonieri își rupseră lanțurile, trecură de partea dușmanilor lui Amon, și, răspîndiți în toată țara, săvîrșiră mii de nelegiuiri și de cruzimi. Aceasta dovedește că mai înainte nu fuseseră prea mulțumiți cu soarta lor.

II. Minerii

Aur se găsea din belșug, răspîndit în deșert, între Nil și Marea Roșie. Trei locuri aurifere sînt cu deosebire de semnalat. În multe texte și chiar și în papirusul Harris, este adeseori vorba despre aurul de la Coptos.¹ În realitate, aurul de la Coptos se afla în muntele de *bekhen*. Natura potrivește bine lucrurile, concentrînd aproape de un izvor, la întretăierea mai multor drumuri care traversau deșertul, la egală depărtare de Nil și de mare, minele de aur și carierele care furnizau o piatră atît de apreciată de sculptori. Regiunea era frecventată de păzitorii munților auriferi de la Coptos, de șefii vînătorilor care prindeau struți, iepuri, gazele, de polițiștii din Coptos, răspunzători de securitatea oamenilor ce circulau prin deșert, purtînd prețiosul metal.

Alte regiuni aurifere erau mult mai puțin favorite decît muntele de *bekhen*. Într-o zi, regele Setui, studiînd problemele referitoare la munții din deșert, simți dorința să vadă minele de unde se

¹ *Th. T. S.*, IV, 4; Inscricția lui Amenî la Beni-Hassan („Newberry, *Beni-Hassan*, I, 8; *Pap. Harris*, I, 12 la 7. Harta minelor de aur din muzeul de la Torino.

aducea aurul.¹ Vizitînd canalele care le deserveau pornind de la Edfu, majestatea sa se opri în drum ca să se sfătuiască cu inima sa : „Cît e de greu drumul fără apă ! Cum poţi să mergi cînd gitlejul ți-e uscat ? Cine le va potoli setea ? Țara e departe. Pustiul e întins. Omul căruia îi e sete pe munte, se plînge. Cum îi voi ajuta ? Voi găsi oare posibilitatea să-i ajut să trăiască ? Ei vor mulțumi zeului în numele meu de-a lungul anilor care vor veni. Generațiile viitoare mă vor pomeni pentru energia mea, căci eu sint clarvăzătorul care se gîndește la orice călător.“

După ce majestatea sa s-a gîndit la acestea în inima sa, a străbătut deșertul să caute un loc unde să sape un puț. Tăietorii de piatră primiră porunca să sape un puț în munte, ca apa lui să-l întărească pe cel doborît de arșiță, să-l răcorească pe cel ars de soare. Încercarea reuși de minune, așa încît regele putu să scrie : „Iată că zeul mi-a îndeplinit dorința. El a făcut să vină apa pe munte. Drumul, cumplit de cînd există zei, a devenit minunat în timpul domniei mele.“

Totuși, acesta nu era decît un început. Regele înțelegea că trebuie să întemeieze un oraș cu numele marelui Menmatrê, „cel care răspîndește apa în mare cantitate întocmai ca cele două bulboane de la Abu“. Or, cum nu exista oraș fără templu, șeful lucrărilor regale fu însărcinat să-l construiască. Muncitorii din carierele necropolelor se pu-

¹ Inscriptia din templul de la Radesieh : Golenischeff, R ; *Recueil de travaux*, XIII, 75 ssq. și *Bibl. aeg.*, IV, nr. 4.

seră pe lucru și în curînd, la poalele muntelui, fu înălțat un templu de mici proporții, care, prin frumusețea figurilor și inscripțiilor, nu e mai prejos de alte lucrări din această epocă. Aici se adora un mare număr de divinități: Amon, Ra, Osiris, Horus, fruntea zeilor din care făcea parte însuși regele. Setui veni să-l inaugureze și adresă zeilor, părinții săi, această rugăciune: „Glorie vouă, zei puternici care ați creat cerul și pămîntul după voința voastră, care mă protejați pentru veșnicie și faceți ca numele meu să dureze veșnic. Căci eu sînt bun cu voi. Veghez asupra lucrurilor pe care le iubiți... Fericit cel ce se mișcă după voința zeului, căci acesta își va realiza dorințele. Voi respecta deci cuvîntul vostru, căci voi sînteți stăpîni. Mi-am folosit viața și puterile pentru voi, căutîndu-mi binele în voi. Îngăduiți ca monumentele mele să dăinuiască pentru mine și numele meu să dăinuiască prin ele.“ La rîndul lor, minerii recunoscători se închinau fără încetare zeilor pentru regele lor care, săpînd o fîntînă și construind un templu plăcut zeilor, realizase o operă fără seamăn. Ei ziceau din gură în gură: „Amon, acordă-i veșnicia, lungeste-i domnia. Zei care sînteți în izvor, faceți-l nemuritor ca voi, căci el ne-a deschis drumul care era închis ochilor noștri. Noi trecem pe acest drum și sîntem sănătoși. Cînd picioarele noastre îl ating, simțim cum ne dă viață. Drumul greu dinainte a devenit un drum bun. Mulțumită lui, drumul spre aur este ca vederea șoimului.“

Templul a devenit proprietatea minelor. Tot aurul scos din munte trebuia dus acolo, înainte ca o

parte din el să îmbogățească tezaurul regal. O ceată de arcași împreună cu comandantul lor au primit misiunea de a apăra templul și pe muncitorii săi. Nici alți căutători de aur, care circulau prin deșert, nici arcașii, nici gărzile nu trebuiau să schimbe nimic din dispozițiile date de rege. Nimeni n-avea dreptul să rechiziționeze sub nici un motiv pe muncitorii care spălau aurul pe socoteala templului, nici să se atingă de aur, „care este trupul zeilor“. Regii care vor urma și care vor ține socoteală de voința lui Setui, vor fi ajutați de Amon, Harakte și Ptah Tatenen.

„Ei vor guverna țara cu blindețe. Vor stăpîni deșertul și Țara Arcului. Sufletul lor va fi veșnic. Ei vor îndestula pe cei de pe pământ. Dar nenorocire celor, regi sau simpli muritori, care vor fi surzi la vorbele mele. Osiris îi va urmări, Isis le va urmări femeile și Horus pe copiii lor cu ajutorul tuturor prinților lui To-Djuser care colaborează cu el.“

Situația minerilor pe care regele îi trimitea în Nubia era și mai vrednică de milă.¹ „Se află mult aur, se spunea, în țara Ikaita (la est de a doua cataractă), dar, din cauza lipsei de apă, drumul spre el e deosebit de greu. Cînd muncitorii care spală aurul pleacă acolo, numai jumătate din ei reușesc să ajungă. Ceilalți mor de sete pe drum, împreună cu măgarii care merg înaintea lor. Apa din burduri nu le ajunge nici la dus, nici la întors. Nu se

¹ După stela lui Ramses al II-lea, găsită la Kuban, la 180 km. spre sud de Assuan, în prezent la muzeul din Grenoble : Tresson, *La stèle de Kuban*, Cairo, 1922.

mai poate deci aduce aur din această regiune din cauza lipsei de apă.“ Regii de altădată, spunea raportul fiului regelui din Kuch, încercaseră să sape puțuri, dar fără succes. Tatăl lui Ramses, regele Menmatrê, care reușise atît de bine la est de Edfu, nu fusese mai norocos aici. El plănuise să sape un puț adînc de 120 de coți, dar părăsise lucrarea începută, căci apa nu se iveau. Acest eșec nu descurajă pe ingineri care, încă de la începutul domniei lui Ramses al II-lea, siguri de sprijinul pe care Hapi, părintele zeilor, avea să-l dea fiului său iubit, re-luare lucrul, de data aceasta cu succes. Apa care se afla în Duat ascultă de rege și urcă în puț. Minerii nu mai mureau pe drum, dar munca lor rămînea tot atît de grea. După cum spune Diodor, pe care sîntem siliți să-l cităm din lipsa unor texte mai vechi,¹ ca să se spargă mai ușor, roca se înfierbînta, apoi era lovită cu niște unelte ascuțite de metal, în direcția filonului aurifer. Fragmentele detașate erau duse la intrarea galeriei, zdrobite și spălate pînă ce praful de aur ieșea curat și strălucitor. De fapt, aurul bijuteriilor egiptene era, în genere, amestecat cu argint, aramă și alte impurități.²

Egiptenii găseau în Sînai prețioasa turcoază, *mafaket*³, întrebuințată de giuvaergii, precum și

¹ Diodor, III, 11—13.

² Statuetele găsite în sarcofagul lui Hornekht de la Tanît (Kêmi, IX, nr. 94—102) se vede că sînt făcute din aur foarte amestecat.

³ Lucas, *Ancient egyptian materials and industries*, 352; V. Loret. *La tourquoise chez les anciens Égyptiens*, Kêmi, I, 99—114.

alți compuși ai aramei, ca malachita, *sechmet*.¹ Începută pe vremea bătrînului rege Seneght, exploatarea minelor era mai activă ca oricînd sub Ramessizi. Nici chiar lipsa de apă nu era o piedică. Beduinii, care în trecut îi atacaseră de nenumărate ori pe mineri și pe însoțitorii lor, erau acum domoliți sau înfrinți. Dar minerii erau oricînd expuși la neplăceri de felul celor arătate de un inginer din vremea dinastiei a XII-a, numit Horurrê, pentru că ele țineau de natura lucrurilor. Acest inginer, însărcinat să întreprindă cercetări în mină, sosise acolo în a treia lună din *perit*, atunci cînd anotimpul nu mai era potrivit pentru scoaterea pietrelor. A doua zi după sosirea sa, el se sfătuisese cu tehnicienii cei mai experimentați, care îi spusese cu toții : „În munte există turcoaze pentru eternitate, dar în anotimpul acesta trebuie să ținem seama de culoare. Totdeauna am auzit spunîndu-se același lucru : gemele din mină se pot scoate, dar culoarea nu mai e frumoasă în acest anotimp nepotrivit din *chemu*.“ „În *chemu*, adăugă Horurrê, pustiul e arzător. Muntele parcă-i încălzit cu fierul roșu și culoarea (pietrelor) se tulbură.“ În adevăr, inginerul socotea să se apuce de treabă la sfîrșitul iernii. Căldurile mari nu veniseră încă, dar n-aveau să mai întîrzie mult. Dar dorința de a-l servi pe rege, încrederea pe care-o avea în stăpîna cerului, Hathor, care era și stăpîna turcoazelor și protectoarea minerilor, nu-l lăsară pradă descurajării. Tot personalul lui

¹ Lucas, *op.*, cit., 348 ; Newberry, în *Studies presented to F.I.I. Griffith*, 320.

sosise întreg, fără să sufere pierderi. De la primele rezultate, inginerul nu mai avu nici o îndoială. Menținînd mereu același ritm, își termină lucrul în prima lună din *chemu*, fără a simți căldurile care tulburau culoarea turcoazelor. Și, vesel, încheie : „Am adunat această gemă prețioasă. Am reușit mai bine decît orice om venit înaintea mea și chiar mai mult decît mi se ceruse. Nici nu puteam dori mai mult. Culoarea (turcoazelor) era perfectă și ochii se bucurau (admirînd-o). Gema era chiar mai frumoasă decît în anotimpul potrivit... Încredeți-vă deci în Hathor. Faceți așa. O să vă meargă bine. Veți reuși și mai bine decît mine. Noroc !”¹

Astfel, mulțumită ingîinerilor și rezistenței unui personal încercat, și de asemenea mulțumită zelului negustorilor, despre care vom vorbi în alt capitol, Egiptul îngrămădea în depozitele sale mari cantități de materiale necesare în industrie, pietre, metal, lemn.

Să-i vedem acum pe meșteșugari la lucru. în atelier.

III. Munca în ateliere

Dacă cercetăm picturile, destul de numeroase, din mormintele Noului Imperiu, care reprezintă munca în ateliere, ca și legendele care servesc de titlu, sîn-

¹ V. Loret, *op. cit.*, în *Kêmi*, I, 111—113.

tem ispitiți să credem că toți meseriașii erau adunați într-un singur loc : sculptori în piatră și în lemn, olari, giuvaergii, bijutieri, șlefuitori de pietre scumpe, fabricanți de vase de metal, armurierii, tâmplari și carosieri. Poate că totuși nu-i decît un artificiu de compoziție.

Aceste munci erau supravegheate de un director general, de o statură uriașă, în vreme ce meșteșugarii care trudeau sub ochii lui păreau niște pitici. O inscripție hieroglifică îl încadra și-i preciza activitatea. Iată, de exemplu, ce spune inscripția unui oarecare Duauneheh, șeful domeniului lui Amon : „Venit pentru a inspecta atelierul, pentru a deschide cele două case de aur și de argint, pentru a organiza lucrările, pentru a executa toate lucrările care depind de șeful etc...”¹ Nimic nu ne poate opri să credem că atelierele specializate se înșirau de-a lungul unei străzi, ca în bazarele din Cairo sau din Damasc și că șeful le inspecta pe rînd, dar pe de altă parte observăm că statuia de lemn și chiar de piatră este împodobită cu încrustații, că mobilele, carele, armele sînt sculptate, în unele părți decorate cu aur, și pietre scumpe, că un vas de piatră putea fi încrustat cu aur, turcoaze și lapislazuli. Sau același meșteșugar poseda mai multe tehnici, sau mai mulți specialiști, lucrînd unul lingă altul, își treceau obiectul din mînă în mînă pînă la finisarea lui.

¹ Lepsius, *Denkmäler*, III, 26, 1 ; cf. *Wr. Atl.*, I, 64, 341, 342.

IV. Sculptorii

Totuși, sculptorii în piatră preferă să se izoleze. La Duauneh, pe care l-am amintit mai înainte, ei finisează o poartă monolită, cu două canaturi, un lintou și o cornișă, fațada unui edificiu ajurat și o coloană monolită cu capitel palmiform, cum sînt coloanele de la Tanis și Ahnas. Unii se servesc de o teslă, alții de un foarfece sau de un polizor, lucrînd în picioare sau așezați pe un scăunel sau chiar pe blocul de granit. Fără să mai aștepte ca aceștia să termine, desenatorii, într-o mîină cu o pană de scris și în cealaltă cu o paletă, trag contururile hieroglifelor, care vor fi apoi săpate și colorate în albastru sau verde. În atelierul lui Rekhmarê, care depinde tot de domeniul lui Amon¹, sînt în curs de execuție un rege-colos așezat pe un scaun patrat cu spătar puțin înalt, un colos în picioare rezemat de un stîlp, un sfînx și o masă de sacrificiu. Artiștii se așază pe labele sau pe spatele sfînxului, pe masa de sacrificiu, ori pe un eșafodaj mobil de lemn, care le permite să lucreze la față sau la coafura coloșilor. Unii se trudesă cu ciocanul de lemn și cu dalta. Alții freacă granitul cu polizorul. Desenatorul trasează cu pana hieroglifele de pe stîlpul dorsal. Pictorul aplică culoarea cu pensula pe care o înmoaie într-o oală. Te întrebi dacă operații atît de deosebite puteau avea loc în același timp. În realitate, sculptorul care cizela vreun detaliu al feței și gravorul ocupat cu hieroglifele de pe stîlp și de pe soclu, nu se deraniau unul

¹ *Wr. Atl.*, I, 5.

pe altul, dar polizorul n-ar fi putut interveni decît atunci cînd sculptorul şi gravorul nu mai aveau nimic de făcut. Pictorul venea cel din urmă. Autorul scenei i-a grupat deci, în acelaşi atelier, pe toţi cei care lucraseră aici pe rînd.

Vom vedea însă aplicată aceeaşi metodă de lucru şi la alte obiecte. Fără îndoială că egiptenilor le plăcea să înceapă lucrul din mai multe părţi. La un moment dat, polizorul se izbea de daltă sau de acul de gravat. Cineva scotea un şipăt. Cel lovit îl înjura pe celălalt, care răspundea cu o glumă. Statuia, terminată într-un timp record, era gata să fie expediată în templu sau în palat, pentru a dovedi mulţimii plină de admiraţie bunăvoinţa cu care regele îl copleşea pe servitorul său, sau dragostea pe care zeul o purta faraonului.

Transportarea statuii pînă la templu era un prilej de adevărată sărbătoare. Cînd statuia era colosală şi drumul greu, se făcea de asemenea dovada tehnicii şi a bunei organizări. O statuie de alabastru, înaltă de 13 coţi, trebuia să fie dusă dintr-un atelier situat la periferia oraşului, pe drumul carierelor de alabastru, pînă la un edificiu numit, după numele donatorului său, „Dragostea lui Thuty-hotep pentru Unit este permanentă”¹. Printr-o extraordinară bunăvoinţă a regelui, acest edificiu a primit numele unui particular şi o asemenea statuie va fi transportată cu mare pompă. Mai întîi, va fi aşezată pe o sanie solidă, formată din două birne groase, ridicate într-o parte, reunite prin traverse puternice şi legată cu frînghii. Ala-

¹ Newberry, *El Bersheh*, I, 16—16.

bastrul fiind o piatră moale, s-a luat precauția să se pună perne în toate locurile care ar risca să fie stricate de frecarea frînghiilor. De această sanie, care suportă o greutate de cinci sau șase tone, sînt legate patru frînghii foarte lungi, de care vor trage hamali împărțiți în patru grupe, oameni care vin din vestul provinciei și din est, infanteria și, în sfîrșit, personalul templului.

Doi oameni s-au urcat chiar pe statuie. Cel dinții, instalat pe genunchii ei, întoarce cădelnița spre fața de alabastru și o învăluie în fum de terebint. Al doilea împrăstie picătură cu picătură apa dintr-un ibric, așa cum se face în templu înaintea statuii zeului. Cărătorii de apă stau pe lingă statuie și aruncă apă pe drum, ca să-l facă alunecos. Alții aduc o birnă foarte solidă, care pare a servi la tras, dar a cărei întrebuințare nu se explică limpede.

Se dă semnalul de plecare. Responsabilitatea aparține șefului lucrărilor, care supraveghează statuia și adjunctului său, care comunică ordinele unor oameni ce știu cum să vorbească, adică știu cum să atragă atenția acestei armate de trăgători, să-i însuflețească printr-un discurs care se va termina printr-o *haya* irezistibilă. Statuia se urnește și o apucă pe drumul pe care muncitorii l-au curățat de pietrele ce-l făceau anevoios. O mulțime imensă s-a îngrămădit pe margini, ca să se bucure de spectacol. O trupă de soldați a alcătuit un cordon de ordine. În canalul paralel cu drumul, corăbiile însoțesc cortegiul. Marinarii și pasagerii își amestecă ovațiile cu ale mulțimii. Pe chei au fost ridicate altare. Provizii destule vor permite celor ce muncesc, ca și celor care se mulțumesc

numai să strige și să vadă, să-și întărească forțele. Eroul zilei, Thuty-hotep, venit într-o lectică, însoțit de fiul său, de câțiva soldați și de servitori care poartă evantaie de pene și rogojini, asistă la această treabă. El se gîndește că niciodată n-a fost oferit provinciei sale un spectacol mai frumos : „Prinții care au trudit înainte, administratorii care au muncit pentru eternitate în acest oraș pe care l-am înzestrat cu altare pe malul fluviului, nu și-au închipuit ce voi face eu, pentru mine. Iată că mi-am desăvîrșit opera pentru veșnicie, după ce mormîntul meu a fost terminat pentru totdeauna.“

Scena pe care am descris-o s-a petrecut în vremea Imperiului Mijlociu, dar ea nu e atît de neobișnuită cum crede guvernatorul din provincia Iepurelui. Asemenea scene s-au repetat ori de cîte ori regele a autorizat un particular să-și ducă statuia în templu și de asemenea la transportarea statuiilor regale. Egiptenilor le plăcea să lucreze în grupuri. Strigau tare, beau mult. Fiecare se întorcea acasă mulțumit de ziua lui. Un oarecare Qenamun s-a bucurat de o favoare și mai mare, deoarece statuile transportate în cortegi erau în număr de trei.¹ O mare mulțime de oameni le întovărășea țipînd și gesticulînd, prin fumul de terebint. Bărbații purtau umbrele de papirus. Preotesele zeiței Hathor, protectoarea Tebei, cîntau din sistre și din crotale. Dansatoare și acrobați distrau lumea cu fel de fel de figuri.

¹ Davies, *Ken-Amun*, 38—40.

V. Argintari, bijutieri, șlefuitori de pietre scumpe

Industria vaselor de piatră, care ajunsese la o mare perfecțiune încă din vremea primei dinastii, era în floare și în epoca Ramessizilor. Aceste vase se confecționau din alabastru, din șist, din brechie și luau forma de ulcioare, căni și amfore, castronașe, pahare și ligheane, adeseori împodobite cu figuri umane sau animale. Utilajul era foarte simplu. Piesa cea mai caracteristică era un burghiu cu un mâner de lemn, acoperit la extremitatea superioară cu piele. Meșteșugarul îl învîrtea cu minile, ținând strîns între genunchi blocul de piatră. Tot perforînd, cîteodată piatra se spărgea, dar această nenorocire se putea repara. Se decupa porțiunea deteriorată și se lipea altă bucată. Mormîntul lui Tutankamon ne-a păstrat piese care mărturisesc mai multă virtuozitate decît gust, din care cauză mulți cunoscători le vor prefera frumoasa amforă din mormîntul lui Puyremê,¹ al cărei singur ornament este o inscripție hieroglifică.

Lucrarea metalului dădea de lucru unui mare număr de meșteșugari. Tezaurul de la Bubasta, cu vasele sale de aur și de argint, paterile (vase de libații), cerceii, brățările, bijuteriile din mormîntul lui Siptah, cele din Serapeum, care se află la Luvru, constituie fără îndoială, pentru epoca Ramessizilor, un ansamblu mai puțin bogat și mai puțin variat decît fantastica colecție a lui Tutankamon și a lui Psusennes ; dar dacă consultăm marele papirus Harris, vedem că dărnicia lui Ramses al III-lea față de zei era

¹ *Mem Tyt.*, II, 23.

și mai mare. Este vorba de aur, de argint, de aramă, de lapis-lazuli și de turcoaze veritabile. Ușile sanctuarelor tebane erau de aur sau de aramă care strălucea ca aurul. Mesele de sacrificiu, vasele cu toartă erau de argint. Decretele date în cinstea lui Amon erau gravate pe mari tablete de aur, de argint sau de aramă. Luxul sălii de ceremonii și a vasului sacru limitau orice încercare de descriere. Templul lui Tum, în On, poseda o balanță de aur cum nu mai exista alta la fel de pe vremea zeilor. Prins de suport, un cinocfal de aur asista la măsurători. Se numără statui ale Nilului din douăzeci de materiale diferite. Statuile de lapis veritabil și de turcoaze erau în număr de 13 568, cele din aur și alte metale scumpe atingeau jumătate din această cifră, ceea ce e, oricum, foarte mult. Nu exista templu care să nu-și aibă tezaurul lui. Ca să ne facem o idee despre activitatea meșteșugarilor ce lucrau metalul, să adăugăm și tot ce posedau regii și particularii la ei acasă și în gălcala lor.

În ateliere, lucrul începea cu cîntărirea aurului și argintului, înainte de a-l da pe mîna celor care trebuiau să-l transforme.¹ Balanțele nu serveau decît pentru această treabă și de asemenea pentru a cîntări sufletele în fața lui Osiris și a zeilor din Amentit. Cerealele erau măsurate cu balanța. Lingourile de aramă asiatică erau numărate. Balanța se compunea dintr-un suport terminat cu capul zeiței Maât, zeița Adevărului, prevăzut cu un cuțit de metal și cu o tijă avînd în mijloc un ac, de care erau atîrnate

¹ *Th. T. S.*, V. II, III, 8.

două talgere asemănătoare. În clipa cîntăririi, era de ajuns să pui tija cu toate accesoriile sale pe cuțit și să verifici dacă talgerele erau în echilibru. Greutățile aveau forma unui bou culcat. Metalul era prezentat sub formă de inele. Operatorul oprea cu mîna oscilațiile talgerelor și controla poziția cîntarului, care trebuia să coincidă cu verticala. Scribul, care își scosese din cutie paleta și pana, înregistra rezultatele, în prezența șefului meșteșugarilor din templu, care lua aurul cîntărit și-l împărțea lucrătorilor.

Aceștia vor avea nevoie de fire pentru lăntișoare, de plăci și de fișii pentru bijuteriile cloazonate, de plăci mari pentru vase și cupe, de tuburi pentru brățări, de lingouri.¹ Deci, metalul trebuia mai întii topit, ca să se obțină aceste forme diferite și pentru asta se introducea într-un creuzet, care era pus pe foc. Egiptenii topeau aurul și argintul pe foc. O jumătate de duzină de oameni așezați în cerc, în jurul vetrei, așteptau flacăra suflînd în niște țevi terminate printr-un tub de lut cu o gaură mică. Ei glumeau, deși munca era extenuantă. Această metodă, care data din vremurile vechi, a fost întrebuințată la începutul Noului Imperiu. Țevile s-au adaptat la niște burdufuri așezate pe sol și prevăzute cu o frînghie care deschidea sau închidea, după voie, o gaură din partea opusă. Cel care sufla se urca pe cele două burdufuri egale. Ținînd în fiecare mînă cîte o frînghie, apăsă cînd pe unul, cînd pe celălalt. Trăgea de frînghie și-i dădea drumul cînd apăsă pe burduf, ca să

¹ Vernier, *La bijouterie et la joaillerie égyptienne*, Cairo, 1907, partea a II-a.

iasă acrul pe țeavă. Astfel, doi oameni făceau, cu mai puțină osteneală, munca a șase persoane.¹ Cînd metalul era topit, doi oameni, care erau obișnuiți și cu căldura și cu fumul, apucau creuzetul cu două cîrlige de metal. Conținutul era vărsat în formele aflate pe o masă. Cuburile scoase erau încredințate lucrătorilor, care se serveau de o piatră mare drept nicovală și de o a doua, care ținea loc de ciocan. Cu acest utilaj simplu obțineau fire, bare sau plăci. Bătutul cu ciocanul întărea metalul, chiar dacă era foarte curat; suplețea îi era redată încălzindu-l din nou. Lucrătorul apuca placa cu un clește și o apropia de foc, pe care-l ațîta cu un suflător. Firele erau trase printr-o filieră, ca să fie din ce în ce mai subțiri. Prin aceste procedee foarte simple se puteau realiza aproape toate formele de care avea nevoie giuvaergiul. Nu-i mai rămînea decît să le decupeze și să le combine. Lucrătorul, care voia să facă o cupă de aur sau de argint, se așeza pe un scăunel, în fața unui stîlp înfipt solid în pămînt, și ciocănind continuu dădea plăcii forma dorită. După ce obiectul era terminat, urma decorarea lui. Gama decorativă a egiptenilor era de o infinită bogăție. Ei puteau tot așa de bine să împodobească un crater sau amforă cu motive geometrice sau florale care să încadreze o scenă de familie sau o scenă religioasă, după cum, cuprinși de un exces de sobrietate, să se mulțumească doar cu o scurtă inscripție hieroglifică, perfect gravată pe un vas de

¹ *Wr. Atl.*, I, 316—317; Newberry, *Rekhmarê*, 18. A se vedea urmarea operațiilor în atelierele de orfevrerie în *Th.T.S.*, III, 8; V, 11—12; *Mem. Tyl.*, II, 23; *Wr. Atl.*, I, 263, 59, 50, 229.

o formă foarte grațioasă. După retușările finale și o ultimă curățire, piesa finisată era expusă pe o etajeră, care, la sfârșitul zilei, se umplea cu cele mai variate obiecte.

VI. Lucrarea lemnului

Timplarul întrebuința salcîmul, roșcovul, ienupărul și alte lemne locale neidentificate, abanosul care venea din sud și esențele siriene, pinul și bradul *ach*, precum și lemnul care semăna cu cuarțitul dîn Muntele Roșu, *mer*. Cu ajutorul unor fierăstraie, trunchiurile copacilor erau transformate în scînduri. Dulgherii tăiau grinzi cu ajutorul unor topoare cu coadă lungă. Tesla, care se compunea dintr-o daltă de metal fixată pe un mîner lung de un cot, servea la același lucru ca și cuțitoaia sau rindeaua noastră. Găuri rotunde se făceau cu un burghiu învîrtit de un mîner. Canelurile se scobeau cu dalta și cu un ciocan de lemn. Tejgheaua de tîmplărie nu era cunoscută. Dacă cineva voia să despice un lemn în lungime, îl lega de un țăruș înfipt în pămînt. Mișcările fierăstrăului provocau vibrații care spărgeau lemnul. Acest neajuns era preîntîmpinat prin metode ingenioase. Dacă lemnul nu era prea gros, lucrătorul îl sprijinea de pămînt cu o mînă și-l tăia cu cealaltă. Făcea același lucru dacă lucra cu tesla și se mai ajuta și cu picioarele. Pentru asamblare, erau de preferat cuiele de lemn, cepurile, cleiul și cuiele de metal care serveau mai curînd la fixarea plăcilor de metal pe lemn. Tot cu tesla înlătura cele mai mici imperfecțiuni. Cî-

teodată mobila sau sipetul erau încredințate unui pictor, care-și lua sarcina să-l decoreze.¹

Două mobile mari, lucrate sub conducerea lui Apuy, pentru templul regelui divinizat Amenhotep I, arată pînă unde putea merge bogăția ornamentației și felul cum se lucra.² Ele au aproape de două ori înălțimea unui om. Cea dintii e așezată pe o estradă, unde ajungi pe o scară cu cinci trepte. Coloane papiriforme susțin o cornișă decorată cu simbolul șarpelui. Acoperișul are forma bombată obișnuită. Pe fațadă, Horus și Seth leagă plantele simbolice din nord și din sud în jurul regelui sfînt. Celălalt naos are trei etaje. Fiecare etaj e susținut de colonete. Etajul inferior e lăsat liber, ca să se poată așeza acolo un pat, o pernă, un scăunel, o masă, o oglindă. Fațada celorlalte etaje e ajurată și sculptată. Se observă în aceste sculpturi emblema lui Horus, chipurile lui Isis și Osiris, șoimi încoronați, Bes cîntînd din tamburină și Tueris sprijinindu-se pe simbolul său. Meșteșugarii, care finisează aceste două naosuri, sînt adevărați acrobați. Cei care gravează hieroglifile de pe cele două coloane n-au nevoie să se mai urce pe ceva ; dar ceilalți doi, care lucrează la cornișă, s-au cățărat pe coloană cu uneltele în mînă. Unul își sprijină piciorul pe banderolele înnodate pe capitel și amîndoi, ținîndu-se cu o mînă de simbolul șarpelui de pe cornișă, bat cu mîna liberă, cu cioca-

¹ Montet, *Vie privée*, 296—311 ; *Wr. Atl.*, I, 314—315, 420, 384 ; *Mem. Tyt.*, IV, 11.

² *Mem. Tyt.*, V, 37.

nul. Pe al doilea naos, sosirea neașteptată a unui supraveghetor îi ia prin surprindere pe meșteri. Un lucrător, așezat pe treapta de sus nu prea pare grăbit să pună mîna pe unealtă. Un altul se cațără repede pe o colonetă ca să pună o distanță cît mai mare între persoana sa și reprezentantul autorității. În partea cealaltă, pictorul se distrează mîzgălind obrazul vecinului, care atîta așteaptă ca să lase lucrul. Supraveghetorul trece pe lîngă el fără să-l vadă, căci atenția îi este atrasă de un lucrător care doarme în fața lucrului său neterminat. Supraveghetorul îl strigă. Unul din oamenii de la etajul superior e atît de speriat de acest strigăt, încît își pierde echilibrul. Pe acoperiș, doi oameni s-au și repezit la uneltele lor. Cel dintîi dă o gaură, al doilea lustruiește lemnul ; un al treilea îl zgîlție pe cel adormit.

În Vechiul Egipt, ca și în zilele noastre, se prefera munca în echipă și nu munca de unul singur. Dacă voiai randament, era nevoie de supraveghetori numeroși și atenți, care dispuneau de un vocabular bogat și nu ezitau să se servească de băț, precum și de supraveghetori ai supraveghetorilor.

Începînd cu Noul Imperiu, se dezvoltă un meșteșug nou, caroseria, care de altfel nu e decît o specializare a meseriei de tîmplar. ¹

Carul este construit în întregime din lemn. Roțile n-au fost niciodată încercuite cu o bandă metalică, dar pe caroserie se puteau aplica plăci de metal. Piese de carului sînt foarte numeroase și un poem

¹ *Th.T.S.*, V, 11—12 ; III, 10 ; *Mem. Tyt.*, II. 23 ; *Wr. Atl.*, I, 307, 227.

enumeră vreo cincizeci, fără să epuizeze lista. Cel mai greu lucru era obținerea roților perfect rotunde. Ele aveau patru sau șase spițe. Carul era făcut din mai multe segmente, tăiate dintr-o scîndură de grosime convenabilă și asamblate.

O altă specialitate a tîmplarului era confecționarea arcurilor, săgeților, sulitelor, bastoanelor și sceptrelor de tot felul, necesare faraonului, marilor personaje religioase, militarilor și civililor, precum și a instrumentelor muzicale.¹ Cozile acestor obiecte sînt cînd perfect drepte, cînd elegant curbate. În atelierul lui Menkheperresonb, un om încearcă un arc, vecinul lui cîntărește în mînă o săgeată și verifică dacă e perfect dreaptă. Ca să curbeze ramurile, egiptenii le încălzeau înainte de a le coji și le introduceau într-un fel de tejghea primitivă de tîmplar, constînd dintr-un țărșuș bifurcat, înfipt în pămînt. Ramura încălzită, odată introdusă în această menghină, i se dădea curbura dorită cu ajutorul unei bare auxiliare.² Bastoanele, sceptrele, instrumentele muzicale puteau fi împodobite, ca și mobilele, cu incrustații sau placaje, sau adăugîndu-se un cap sculptat. Un cap feminin, de lemn, de la Muzeul Luvru, este prins de o harpă.³ Bastoanele lui Tutankamon sînt prevăzute cu minere de fildeș sau de abanos, terminate cu un cap de negru sau de asiatic.

¹ *Th.T.S.*, V. 12.

² Montet, *Vie privée*, 311, 314.

³ *Encyclopédie photographique de l'art., Les antiquités égyptiennes du Louvre*, 74—77.

VII. Lucrarea pielii

Industria pielăriei exista încă din vremea Vechiului Imperiu. Un industriaş din acea epocă, Uta, confecţiona sandale, foi de pergament pentru uzul funcţionarului care dirija ceremoniile religioase sau profane, precum şi genţi pentru păstrarea manuscriselor. Se mai produceau coifuri, echipamente, tolbe de săgeţi, scuturi de piele întărite cu cuie, cu cadre şi plăci de metal. Mai târziu, tolbele de săgeţi şi scuturile au început să fie decorate cu ornamente împrumutate în parte din repertoriul decorativ sirian, dar redată cu o eleganţă pe care n-au cunoscut-o niciodată în ţara lor de origine.¹

Egiptenii practicau doar argăsirea cu grăsime, adică ceea ce noi numim tăbăcărie cu grăsimi de peşte. Pielea se întindea bine pe o masă. Apoi se înmuia într-un vas cu ulei. După care se scotea şi începea să se usuce, se bătea cu ciocanul ca să pătrundă bine uleiul în ea. Astfel, pielea căpăta calităţile celei tăbăcite, devenea suplă, impermeabilă şi nu putrezea.

VIII. Situaţia artiştilor şi a meşteşugarilor

Pe măsură ce sînt finisate în ateliere, obiectele sînt expuse pe mese, aşezate pe etajere, supuse aprobării şefului lucrărilor şi socotite demne de a figura în magazinele zeului sau ale regelui. De altfel, existau şi expoziţii generale, unde se aduceau şi se expu-

¹ Montet, *Vie privée*, 315—318 ; Wr. Atl., 312—313 ; Newberry, *Rekhmarê*, 17, 18.

neau toate produsele industriei egiptene. În mormîntul lui Qenamun, s-a reprodus un fel de catalog ilustrat al darurilor oferite regelui cu ocazia Anului nou.¹ În templul din Karnak, se află un alt catalog, admirabil gravat cu tot ceea ce oferă regele lui Amon.² Statuarul este bogat reprezentat prin statui regale, așezate în naosul care se ridică pe o barcă de tip arhaic, statui de bărbați sau de femei, în picioare, așezate sau îngenunchiate, sfincși cu cap de om, cu cap de șoim, cu sau fără coroană, arta animalieră înfățișată prin gazele, antilope, mufloni. Vaselor de piatră, care amintesc de vremea veche, li se adaugă amfore cu pîntecele rotund așezate pe un picior minuscul. Se apreciază mult vasele cu toarte (craterelor) și cupele cu picior decorate cu dungi pe partea bombată, dungi care înconjoară o grădiniță artificială, formată din lotuși, papirus, crizanteme, rodieri, în mijlocul cărora se află o broască cocoțată pe un soclu. Sosierele au formă de păsări. Cîteodată, coada vasului este un cap de rață întors spre interior, deoarece conținutul îi face poftă, sau pentru că o rățușcă înoată acolo. Și mai uimitoare sînt vasele mari, care servesc de pedestal unei fortărețe asiriene cu apărătorii ei sau unui edificiu pe care niște pantere se pregătesc să-l atace, ca să prindă o pasăre frumoasă, așezată pe acoperiș.

Mobilierul e format mai ales din sipete, fotolii, scăunele. Giuvaergii expun coliere cu mai multe șiruri, a căror închizătoare e formată din plante cu flori. Armurierii și carosierii au trimis care cu toate

¹ Davies, *Ken-Amun*, 13—24.

² *Wr. Atl.*, 25 : *Urk.*, IV, 626—642.

accesoriile lor, hamuri, cuverturi, arcuri, spade, bice, săbii, scuturi, zale, tesle, topoare, pumnale, coifuri. Printre obiectele casnice, amintim oglinzi, umbrele din pene de struț, cu mîner de abanos împodobit cu aur, capete de păsări cu cioc lung și gît imens, a căror întrebuintare nu se poate explica, fără îndoială pentru că n-aveau nici una. Se adoptă din ce în ce mai mult mobilele și obiectele de ceremonie, deasupra cărora se află palmieri încărcăți cu fructe, prin care se zbenguie o întreagă familie de maimuțe. E în adevăr o expoziție frumoasă. Meșterii din atelierul regal și din atelierul lui Amon au meritat răsplata stăpînului lor.

Întrebarea care se pune acum este de a ști dacă acești admirabili meșteșugari, dintre care mulți erau adevărați artiști, erau răsplătiți după meritul lor. Cînd Puyemrê, al doilea profet al lui Amon și șeful general al lucrărilor din templul acestui zeu, cere să i se prezinte lucrările executate în atelierele sale și primește pe șeful artelor, subordonații săi îi spun : „Inima ta e fericită pentru tot ce i s-a adus“, dar Puyemrê n-are nici un cuvînt de mulțumire. El privește aceste minuni de ingeniozitate și de tehnică tot așa cum privește coșurile cu ofrande, eșantioanele, minereurile, produsele alimentare adunate de strîngătorii de impozite.¹ Nimic nu dovedește că ar fi spus o vorbă bună, un cuvînt de felicitare pentru cei mai pricepuți dintre meșterii lui. Cînd Rekhmarê vizitează atelierul templului lui Amon, el ne informează că, în calitatea sa de șef al lucrărilor, arată

¹ *Mem. Tyt.*, II, 37—38.

fiecărui om ce are de făcut, dar, dacă cu această ocazie el nu uită să amintească de titlurile și de sarcinile sale, în schimb nu se gîndește să evidențieze pe cei care au lucrat mai bine. Supraveghetorul vorbește artiștilor ca unor simpli muncitori manuali : „Mișcați-vă mai repede mîinile. Să facem ceea ce laudă acel magistrat cînd desăvîrșește monumente pentru stăpînul său în împărăția lui Amon, al cărui nume se va răsfrînge asupra lor, pentru toți anii ce vor veni.“¹ Atelierul lucrase pentru gloria lui Amon, a regelui, a vizirului sau a profetului, dar opera era anonimă și posteritatea avea să ignore numele meștrilor cărora le revenea cel mai mare merit. Nimeni nu pare a-și da seama că un mare sculptor este un dar al zeilor.

Totuși, în anul al VIII-lea al domniei sale, Ramses al II-lea puse să se ridice o stelă în templul din On, cu ocazia vizitei pe care o făcuse la carierele din Muntele Roșu, cînd descoperise un bloc colosal ; el se laudă cu interesul pe care-l poartă tuturor celor care participau la crearea sfîncșilor, a statuilor în picioare, așezate sau îngenuncheate, cu care popula toate sanctuarele din Egipt : „Ascultați ce vă spun. Iată bunurile pe care le stăpîniți. Realitatea este asemenea cuvintelor mele. Eu, Ramses, sînt acela care creez și fac să trăiască generațiile. În fața voastră se află merinde și băuturi, încît nu mai aveți ce vă dori... Eu vă fac viața mai bună, ca voi să lucrați pentru mine cu dragoste, eu care sînt întărit prin urările voastre. Ca să lucrați vă sînt aduse provizii multe, în speranța că veți trăi ca să realizați aceste

¹ *Urk.*, IV, 1154.

lucrări... Aveți aici hambare cu cereale, ca să nu vă las nici o zi fără hrană. Fiecare din voi e plătit pe o lună.

Pentru voi am umplut magazii întregi cu tot felul de lucruri, pîine, carne, dulciuri ca să vă hrăniți, sandale, haine, parfumuri diferite ca să vă ungeți capul o dată la zece zile, ca să fiți îmbrăcați tot anul, să aveți încălțăminte bună în picioare în fiecare zi, ca să nu fie printre voi nici unul care să-și petreacă noaptea temîndu-se de sărăcie. I-am însărcinat pe oamenii mei să vă hrănescă chiar și în anii de secetă, pe cei din bălți să vă aducă pește și vînat, alții să vă socotească (ce aveți de primit). Am clădit un atelier de olărie care să facă vase în care se va răci apa voastră în anotimpul *chemu*. Corăbii navighează pentru voi din sud spre nord. Altele plutesc pentru voi de la nord spre sud, fără oprire, cu orz, grîu, sare și bob.

Am făcut toate acestea zicînd : «Atîta vreme cît trăiți lucrați pentru mine într-un singur gînd»¹.

Iată un lucru bine gîndit. Regele vrea să-și eternizeze numele pe monumentele care să desfidă veșnicia, dar în același timp vrea ca artiștii lui să fie bine hrăniți și bine îmbrăcați, să fie fericiți că muncesc pentru un suveran liberal. Și Ludovic al XIV-lea dădea pensii funcționarilor săi. Ceea ce putea face faraonul și ceea ce făcea în adevăr Ramses, era să înființeze un imens domeniu, pus în valoare de un personal numeros, ale cărui venituri să ușureze viața artiștilor dintr-un atelier ca cel de la On. Totuși,

¹ Stela din anul VIII al domniei lui Ramses al II-lea : *Ann. S.A.E.*, 1939. Satira meșteșugarilor, & III, în *Pap.*

am fi și mai recunoscători celui mai ilustru dintre faraoni, dacă ar fi distins, printre atîția meșteri buni, vreun artist adevărat și i-ar fi arătat satisfacția sa, în timpul uneia din acele scene de recompensă ai cărei beneficiari sînt totdeauna un înalt funcționar, un curtean sau un mare preot. Scribul avea poate dreptate cînd spunea : „În ambasadă n-am văzut nici un sculptor, nici un turnător însărcinat cu vreo misiune, dar am văzut pe fierar la lucrul său, la gura cuptorului. Degetele lui parcă sînt de crocodil ; el putea ca ouăle de pește.“¹

Putem totuși spicui cîteva dovezi despre considerația arătată artiștilor celor mai valoroși. Stela pe care un artist din Imperiul de Mijloc a gravat-o, arată mai întîi ce caz făcea singur de el însuși :

„Eu cunosc secretul cuvintelor divine și mersul sărbătorilor. Am practicat toate magiile, fără să-mi scape nimic. Nimic din ce se leagă de aceste lucruri nu mi-e ascuns. Sînt stăpînul secretului. Îl văd pe Ra în manifestările sale.“²

Artistului trebuiau să-i fie familiare slujbele religioase, mitologia, precum toate atributele regale și divine. Acesta nu era un merit oarecare. Fenicienii, care copiau cu abilitate modelele egiptene, comiteau în această privință greșeli care ar fi scandalizat publicul egiptean. Apoi, artistul, își laudă propria lui tehnică :

„De altfel, sînt un artist excelent în arta mea, un bărbat deosebit de ceilalți prin cunoștințele mele. Cu-

¹ *Sallier*, II, 3, 9 ; *Pap. Anastasy*, VII, I, 1.

² *Luvru*, C, 14 ; cf. *Sottas*, în *Recueil de travaux*, XXXVI, 153.

nosc care trebuie să fie atitudinea unei statui [de bărbat], poza unei femei, statura sa..., felul cum se mișcă unul care lovește cu harponul, aerul buimac al celui care se deșteaptă, ridicarea brațului aruncătorului cu lancea, atitudinea aplecată a alergătorului. Știu să fac incrustații care rezistă la foc și care nu se dizolvă în apă. Nu există altul care să se distingă în asemenea lucruri în afară de mine și de propriul meu fiu mai mare. Când zeul poruncește, el lucrează și o scoate la capăt. Am văzut opere ieșite din mâinile lui pentru folosința șefului lucrărilor, în orice fel de piatră scumpă, în aur și argint, fildeș și abanos...”

Sperăm că niște calități așa de mari au fost recunoscute și de alții, nu numai de cel care le posedă. În mormîntul unuia din numeroșii Amenemhat de la Teba, se remarcă un tablou care poate că nu există în repertoriul cunoscut de noi.¹ Amenemhat invită cu vorba și cu gestul patru bărbați așezați pe rogojini, în fața lui, să-și împartă între ei darurile puse la îndemîna lor, pîine, carne, legume și fructe, băuturi și parfumuri. Unul din acești patru bărbați este desenatorul Ahmose ; altul un sculptor de statui, al cărui nume nu ni s-a păstrat. Această masă, în imagine, era oferită artiștilor care decoraseră mormîntul, ca o răsplată supremă. Artiștii trebuiau să simtă aceeași plăcere pe care o avea Amenemhat la vederea bogățiilor reprezentate în mormîntul lui. Chiar din epoca piramidelor, un majordom cu numele de Meni se lăuda că-i răsplătise pe cei care participaseră la con-

¹ *Th.T.S.*, I, 8.

struirea și decorarea mormîntului său : „Orice om care a făcut asta, nu se va căi niciodată. Artist sau tăietor de piatră, eu l-am răsplătit“. ¹ Primul profet al lui Nekhabit, Setau, încredință, pe vremea lui Ramses al IX-lea, decorarea mormîntului său unui artist vestit, Meryrê, ale cărui calități și originalitate i-a plăcut să i le recunoască : „El a făcut inscripțiile cu propriile lui degete cînd a venit să decoreze mormîntul lui Setau... Cît despre scribul de cărți divine, Meyrê, el nu este un [simplu] copist. Inima lui îl inspiră. Scribul cu degete îndemînatice și priceput la toate nu are un stăpîn care să-i fie model“. ²

Se poate deci afirma că regii, prinții, clerul, publicul într-un cuvînt, nu erau ingrați față de cei care lucrau atît de bine pentru gloria lor. Îi plăteau și le mulțumeau după obiceiul timpului. Un artist, care a trăit în vremea lui Ramses al III-lea și Ramses al IV-lea, și care a avut de decorat un mormînt important de la Deir el Medineh, s-a reprezentat pe sine în plin lucru, pictînd statuile regelui Amenhotep I și a mamei sale. ³ Abandonînd măsuratul cu compasul pe care l-a întrebuițat în executarea comenzii, el s-a reprezentat într-o atitudine firească, stînd pe vîne pe un soclu, cu picioarele goale, încrucișate, cu piciorul stîng peste cel drept, cu părul lung răsfirat pe spate, cu pensula într-o mînă, cu paleta în cealaltă. Acest tablou n-a trecut neobservat. Un elev i-a făcut o copie pe o bucată de calcar, care a ajuns pînă la

¹ *Urk.*, I, 23.

² *Recueil de travaux*, XXIV, 185.

³ Mormîntul 359 la Teba, cf. *AZ*, XLII, 128—131.

noi.¹ Mai puțin bună decît modelul, această copie este foarte prețioasă, pentru că citim pe ea, înainte de numele artistului, titlurile de prinț și de scrib. Artiști contemporani cu Akhenaton, ca Djehutimose sau Huya, par să fi fost oameni bogați și stimați. Vedem la sfîrșitul epocii ramesside un pictor care a parvenit la o situație înaltă și care e considerat egalul unui guvernator de provincie.

IX. Zidari și meserii mărunte

Trecem acum la meserii mai grele, exercitate mai ales de prizonieri străini sau de oameni liberi, și la meserii mai umile, care n-au dat niciodată nimănui titlul de prinț.

Zidarul egiptean se ocupă mai ales cu modelarea și asamblarea cărămizilor crude. Orice oraș este înconjurat de un zid gros de vreo cincisprezece metri și înalt de vreo douăzeci. Numai porțile sînt de piatră, iar zidul e construit din cărămizi. Clădirile administrative, precum și casele particulare, erau clădite mai mult din cărămizi decît din piatră, ca și zidul înconjurător. Cînd Ramses al II-lea întreprinse construirea vilei sale favorite de la Ramses, pe care egiptenii o numeau mai curînd Pi-Ramses și a antrepozitelor de la Pithom, el ordonă să se adune fiii lui Israel, puse peste ei șefi de corvoadă și-i sili, prin-

¹ Ostracon 21 447 din Berlin, în AZ, LIV, 78 ; cf. Robichon și Varille, *Le temple du scribe royal Amenhotep fils de Happon*, Cairo, 1936, p. 9, unde se contestă că titlurile de prinț și de scrib aparțin unui pictor de meserie.

tr-o aspră asuprire, să facă toți cărămizi.¹ Era o muncă plictisitoare, dar nu prea grea. Se lua mîl din Nil și se amesteca bine cu nisip și cu paie tocate mărunt. Pentru ca amestecul să fie bun, aceste materiale trebuiau înmuiate, călcate multă vreme cu picioarele și din cînd în cînd amestecate cu un hîrleț. Muncitorul puneă acest amestec într-o formă care se afla alături de el, o umplea bine, dădea la o parte ce prisosea, cu o lopățiță de lemn, apoi scotea forma, fără să strice cărămida. O lăsa să se usuce timp de opt zile, după care era bună de întrebuintat. De preferință, cărămidarii se stabileau lingă un bazin. Hamalii cărau apă. Alții se duceau pe miriștile secerate să smulgă paie ca să le toace. Cînd faraonul pretinse fiilor lui Israel să se ducă singuri să caute paie, fără să reducă numărul de cărămizi pe care trebuiau să le facă în fiecare zi, soarta li se agravă, dar murmurele nu serviră la altceva decît să atragă pe spinarea lor bățul șefilor de corvoadă. Cărămizile se transportau pe două talgere egale, atîrnate de o cobiliță.

Același cuvînt *iqdu* indică două meserii în aparență foarte deosebite, zidar și olar. Totuși, cel dintîi era calificat *iqdu inebu* „zidar de ziduri“ și al doilea *iqdu nedjesit* „zidar de lucruri mici“. ² Ambii se serveau de același material, mîlul din Nil, dar adevărata explicație e dată de limba egipteană. Rădăcina *qued* înseamnă „rotund“. Casele primitive erau rotunde ca oalele. Ele nu erau altceva decît niște oale mari. Olarul frămînta lutul cu picioarele. El puneă o gră-

¹ *Wr. Atl.*, 319—321 ; *Exodul*, I, 11—16 ; cf. A. Mallon, *Les Hébreux en Égypte*, Roma, 1921, 134—138.

² *Satira meseriilor*, & VIII, Wb., V., 75 și II, 385.

măjoară de argilă pe masa lui, formată dintr-un simplu disc de lemn care se învîrtea pe un pivot. Sub degetele sale îndemînatice, argila lua forma unei oale burtoase, a unui castronaş, a unei căni sau ulcior, sau a acelor ulcioare mari cu fundul ascuţit, în care se păstra vinul şi berea, sau cu fundul rotunjit semănînd cu sacii.¹ Cînd se obţinea vasul dorit, modelajul cu degetele era terminat. Vasele erau duse la cuptor, un fel de sobă rotundă, cam de două ori mai înaltă decît un om şi cu un diametru de doi coţi, cum putem constata dacă ne încredem în documentele figurate, dar e necesar să repetăm că desenatorii egipteni ţineau prea puţin seama de dimensiunile reale ale fiinţelor şi lucrurilor. În Noul Imperiu, meşterii nu se mai mulţumesc numai cu fabricarea vaselor de formă mai mult sau mai puţin elegantă şi colorate uniform. Olarul ştie să picteze pe căni şi pe ulcioare motive variate, împrumutate din repertoriul gravurilor sau inspirate din fantezia lui, frize de ornamente geometrice sau florale, frunze de viţă, vegetale, o pasăre de baltă înghiţind un peşte, un taur în galop.² Clientela modestă putea să-şi ofere, în lipsa pieselor de metal, o veselă de lut care nu era lipsită de frumuseţe.

Bărbierul umbla din cartier în cartier, apoi se instala la o răspîntie, într-un loc umbrît unde era asaltat de clienţi.³ Aşteptarea acestora ameninţa să fie lungă. Cîteodată, un cîntăreţ sau un povestitor o scurta. Cearta era însă un mijloc şi mai bun de a face

¹ Davies, *Ken-Amun*, 59.

² *Th T.S.*, III, 1.

³ *Wr. Atl.*, I, 44.

să treacă vremea. Asta fac și doi bărbați dintr-o pictură, așezați spate în spate pe același scăunel, numai că în vreme ce un client e așezat confortabil, celălalt stă numai pe margine și riscă să cadă la cea mai mică atingere. Indiferenți la această neînțelegere, alți clienți preferă să doarmă, cu bărbia sprijinită pe genunchi, cu capul vîrit între brațele încrucișate.

Unii după alții, clienții se vor așeza pe scăunelul cu trei picioare, cu mîinile puse cuminte pe genunchi și-și vor da capul pe mîna bărbicrului, care-i va ușura de păr și de barbă. Un vas cu picior conține apă cu săpun. Briciul e o lamă ceva mai scurtă decît mîna, de formă neregulată, prevăzută cu un închizător. Bărbierii particularilor bogați posedau un sortiment de scule, clești, foarfeci și brice pe care le purtau în pungi de piele așezate în sipete elegante de abanos. Ei veneau la domiciliu. Situația lor era foarte bună. Unii erau și doctori. În consiliul ceresc, exista și un zeu bărbier. Dar bietul bărbier al sărăcimii inspira mai mult mila decît invidia.¹

X. Patroni și muncitori

Marele preot al lui Amon, Rome-Roy, merită să fie citat ca exemplu de bun patron egiptean. „O preoți, scribi din casa lui Amon, servitori minunați ai ofrandelor divine, brutari, berari, cofetari, care veți intra în acest atelier, aflat în casa lui Amon, cinstiți-mă pentru faptele mele bune, căci am fost un om cinstit.

¹ Montet, în *Kêmi*, IV, 178—179 : *Satira meseriilor*.

Am găsit această încăpere cu totul ruinată, pereții gata să cadă, lemnăria putrezită, pervazurile de lemn se distrugneau ca și picturile care acopereau basoreliefurile. Eu am refăcut-o în întregime, mai mare decît fusese, am ridicat-o, am lărgit-o. I-am făcut pervazuri din piatră de grezie ; i-am pus uși de brad curat. Am făcut un atelier confortabil pentru brutarii și berarii care sînt aici. Am făcut un lucru mai bun ca înainte, pentru protecția personalului zeului meu Amonrasonter.“¹

Un alt mare preot al lui Amon, Bakenkhonsu, pare a fi meritat același elogiu : „Am fost un părinte bun pentru supușii mei, învățînd pe cei tineri, dînd o mîină de ajutor celor care erau nefericiți, asigurînd existența celor care erau în nevoie și făcînd lucruri folositoare în templul său, în calitatea mea de mare șef al lucrărilor din Teba, pentru [...] Ramses al II-lea.“²

Să sperăm că supușii, dacă ar fi fost întrebați, nu l-ar fi dezmințit. Morala obișnuită interzicea să pui pe servitori și pe muncitori să lucreze mai mult decît era rațional.³ Nu e mai puțin adevărat că poporul muncitor s-a plîns de multe ori. Nemulțumirile luau cîteodată chiar aspectul unei revolte. Muncitorii își primeau rația de alimente și de îmbrăcăminte cînd o dată pe lună, cînd de două sau chiar de patru ori. Cei neprevăzători găseau totdeauna, și probabil fără

¹ Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak*, 161—2.

² *Ibid.*, 128.

³ În mărturisirea negativă, *Cartea morților*, 125 A, fraza a șasea, defunctul declară : „N-am silit în fiecare zi pe oameni să muncească peste puterile lor“.

să facă excese, mijlocul de a-și epuiza proviziile înainte de noua distribuție : „Crăpăm de foame și mai sînt încă optsprezece zile pînă luna viitoare.“¹ Muncitorii se adunau într-o piață, lîngă un monument : „Nu ne întoarcem, spuneți-o șefilor voștri care sînt adunați acolo“. Un funcționar făcea o dare de seamă asupra situației : „Ne-am dus să-i ascultăm și ei ne-au spus lucruri adevărate“. Cei flămînzi pornesc cu grămadă spre magazie. Totuși, nu încearcă să forțeze ușile. Unul din ei ține acest discurs : „Venim siliți de foame, siliți de sete, nemaivînd haine, nemaivînd ulei, nemaivînd legume. Trimiteți la faraon, stăpînul nostru, trimiteți la rege, domnul nostru, ca să ne dea posibilitatea să trăim!“ Această plîngere e repetată în fața unui magistrat, dar tovarășii lui se tem și sînt gata să spună că la urma urmei totul merge bine. Alții refuză să se împrăstie, dacă nu li se distribuie imediat alimente. Magistratii se decid s-o facă. Ei cheamă un scrib contabil și-i spun : „Iată grînele pe care le-ai primit, dă-le oamenilor din necropolă“. „Chemară deci pe Pe-Montu-Nebiat și ne dădură rații de grîu în fiecare zi!“

Astfel, amenințarea cu greva este îndepărtată. Soarta muncitorilor nu era prea nefericită cînd stăpînii lor își dădeau osteneala să le construiască, așa cum făcuse Bakenkhonsu și Rome-Roy, locuințe și ateliere proprii, aerisite, comode, cînd hrana și veșmintele erau distribuite regulat și cînd vreo rație suplimentară potolea pe cei neprevăzători. Concediile și zilele de sărbătoare erau dese. Nimic nu ne împie-

¹ Maspero, *Histoire*, II, 540—541 ; *Pap. de Turin*, 42, 2—3, 46—47.

dică să credem că cei mai serioși și mai pricepuți, puteau deveni supraveghetori, contramaștri, să strângă oarecare avere și să-și sfârșască zilele ca mici proprietari sau patroni. Când veniră vremurile tulburi, când începu lupta între Amon și Seth, muncitorii suferiră mai mult decât ceilalți și îngroșară cu grămada elementele de dezordine.

XI. Comerțul și moneda

Pe domeniile statului și pe domeniile marilor zei, se ținea o contabilitate foarte strictă a mărfurilor și produselor care intrau zilnic și a ceea ce era consumat de personal. Era un circuit închis. Magaziile și antrepozitele erau pline cu mărfuri, dar aceste mărfuri erau destinate unei mici părți din populație. Când toate nevoile colectivității erau satisfăcute, prisosul era dat în comerț. Cîteodată, două domenii își schimbau produsele, sau produsele unui domeniu erau vîndute negustorilor, care le desfăceau, dar cu risc și primejdii. Alături de marile proprietăți colective, existau o mulțime de proprietari particulari, mari, mijlocii și mici, crescători de vite sau agricultori, producători de fructe și de legume, care trebuiau să-și procure îmbrăcăminte, mobile, obiecte de găteală sau de lux și care nu puteau face asta decât vînzînd prisosul de recolte sau de vite. De asemenea, existau meșteșugari liberi, care exploatau un atelier propriu și care trăiau din ceea ce fabricau. În sfîrșit, se aflau și negustori care nu produceau nimic, dar care cumpărau și vindeau tot ce se cerea în regiune.

Toată această lume de cumpărători, vânzători și negustori se întâlnea la tirg. Țăranul din poveste și-a încărcat măgarii cu toate produsele bune din Oaza Sării. Dacă nu avea să fie jefuit pe drum, dacă putea ajunge cu încărcătura lui în frumosul oraș Nen-nisut, avea să-și etaleze sarea, păsările de baltă, peștii sărați și avea să le schimbe cu patiserie, stofe, veșminte. El însă a avut ghinion. În vremuri normale, când poliția stătea de pază, fiecare ajungea la tirg fără neazuri. În mormîntul lui Khaemhat ¹, artistul a înfățișat niște negustori care expun baloturi și saci și gesticulează, așezați sau în picioare, vociferînd. Acești negustori sînt de un tip mai special: capul lor e enorm, părul bogat și rebel. Clienții care sosesc cu sacul pe umeri gesticulează și ei, și, fără îndoială, vocabularul lor nu e nici mai puțin bogat, nici mai puțin colorat decît al negustorului. Sosirea unei corăbii străine, care venea fie de pe Nilul de Sus, fie din Siria, atrăgea, odată cu toți curioșii care se distrau să vadă străinii în costume pestrițe, și negustori care instalau o dugheană și vindeau provizii fenicienilor. Aceștia le dădeau în schimb un corn decorat sau un cap prins de un colț de elefant. ²

Schimbul mărfurilor era ușurat prin obiceiul luat de multă vreme de a evalua mărfurile sau produsele manufacturate cu ajutorul unei unități numită *chât*. Într-un document din vremea dinastiei a IV-a, o casă

¹ *Wr. Atl.*, I, 200.

² Daressy, *Une flatterie phénicienne, d'après une peinture égyptienne*, *Revue archéologique*, 1895, 286—292 și pl. 14—15; Montet, *Reliques de l'art syrien*, 12.

este evaluată în *chât*.¹ Într-un papirus din vremea dinastiei a XVIII-a, o sclavă sau serviciile unei slave pe un timp oarecare sînt evaluate în același fel.² Totuși, această unitate era cu totul ideală. În mediile oficiale, nimeni n-a avut niciodată ideea de a decupa rondele de metal de o greutate uniformă, controlate și marcate, dar negustorii și clienții cunoșteau greutatea de aur, de argint sau de aramă care corespundea unui *chât*. Deci nu se puteau schimba mărfuri contra monedă. Dar cel care voia să vîndă o casă și care putuse să se înțeleagă cu un cumpărător, asupra valorii ei în *chât*, primea animale sau grîne de aceeași valoare. Situația era simplă. Dacă se schimbau animale sau obiecte a căror valoare nu era echivalentă, trebuia să se evalueze diferența în *chât* și să se găsească o marfă pe care una din părți putea s-o furnizeze și cealaltă voia s-o primească. Acest fapt nu se petrecea fără discuții. Se pare că acest *chât* a căzut în desuetudine în epoca Ramessizilor, pentru că nu ușura tranzacțiile. Nu se vorbește niciodată de asta în marele papirus Harris, unde se notează foarte exact, în *debeni* de 90 de grame și în *qîtes* de 9 grame, aurul, argintul, arama și pietrele prețioase, fără să se indice valoarea în vreun fel oarecare. În acest document, ca de altfel și în calendarul de la Medinet-Habu, se enumeră banițele cu cereale, coșurile cu fructe, sacii și panerele cu diferite mărfuri. Animalele și arborii sînt numărați pe specii. Cînd ni se

¹ *Urk.*, I, 157 ; Sottas, *Études critiques sur un acte de vente immobilière au temps des pyramides*, Paris, 1913.

² Gardiner, *Four papyri of the 18-th dynasty from Kahun*, AZ, 1906, 27—48.

spune numărul boilor, al boilor sălbatici, al antilopelor și al gazelor, se adună aceste numere ca să dea totalul capetelor de vite și se face același lucru pentru păsări, dar fără a simți nevoia să se fixeze valoarea lor într-un fel oarecare. Dacă s-ar fi făcut, s-ar fi exprimat această valoare în aur, argint sau aramă. Prețul unui bou variază de la treizeci la o sută treizeci de *debeni* de aramă.¹ Dar, în genere, cumpărătorul nu este în stare să facă rost de aramă, și încă și mai puțin de argint sau de aur. Stabilirea de schimb în metal prețios nu s-a văzut decât sub ultimii Ramessizi, când jefuirea templelor și a mormintelor a pus în circulație cantități destul de mari din aceste metale îngropate de secole în hipogee sau păstrate în temple. Un hoț dă un *deben* de argint și cinci *qites* aur cumpărând un teren ; pentru doi *debeni* de argint, altul achiziționează doi boi. Slavul Dega a fost plătit cu doi *debeni* de argint, plus șaizeci de aramă. Cinci oale cu miere au fost cumpărate cu cinci *qites* de argint și un bou cu cinci *qites* de aur.² Înainte de această perioadă de anarhie, cumpărătorii, din lipsă de metal, plăteau în mărfuri cu care vânzătorul se mulțumea și care ele însele erau evaluate în aur, argint sau aramă. Scribul Penanuqit, vânzând un bou evaluat la o sută treizeci de *debeni* de aramă, primește în schimb o tunică de în valorînd șaizeci de *debeni*, zece saci și trei banițe și jumătate valorînd douăzeci de *debeni*, perle dintr-un colier

¹ Gardiner, *The Chester Beatty papyri*, nr. 1, Londra 1931, p. 43—44.

² *Pap.* 10 052 din Br. Mus., pl. II, 14—30 ; *Pap.* 10 053, V, pl. III, 6—16.

care valorau treizeci și, în sfârșit, două tunici de zece *debeni*.¹ O tebană, achiziționând de la un negustor o sclavă la prețul pe patruzece și unu de *debeni*, enunmără în fața magistraților diferite articole, bucăți de stofă, furnizate direct de ea, sau obiecte de bronz și de aramă, adunate de la diferite persoane.²

Nici chiar statul n-avea altă posibilitate de schimb. Unamon, ducându-se să negocieze pe lângă regele din Byblos, Zekerbaal, cumpărarea unei cantități de lemn obține numaidecât șapte bucăți de lemn, pentru care lasă ca amanet propria lui corabie. El cere să i se trimită din Tanis ulcioare și vase de aur, cinci câni de argint, bucăți de in regal, cinci sute de rulouri de papyrus, cinci sute de piei de bou, cinci sute douăzeci de saci cu linte, cinci panere cu pește uscat.³ Istoria nu ne spune cu ce greutate de aur sau argint echivalau aceste mărfuri. Regele din Byblos nu se interesează de asta. El trimite să se taie copacii, să fie duși pe țarm și, în sfârșit, îi predă trimisului lui Amon, dar mai întâi îi face o scenă îngrozitoare. Sîntem îndreptățiți să credem că atît egipteanul, cît și sirianul, au făcut fiecare o evaluare a acestor mărfuri în aur și argint și că cele două părți erau egale. Oricum, lipsa unei monede adevărate făcea tranzacțiile dificile. Aceasta explică mimica expresivă a vînzătorilor din mormintul lui Khaemhat și discuțiile nesfîrșite duse înainte de încheierea tîrgului între regele din Byblos și cumpărătorul său egiptean.

¹ Pap. *Chester Beatty*, I, V D și p. 43.

² Gardiner, *A lawsuit arising from the purchase of two slaves*, J.E.A., 1935, 142.

³ *Ounamon II*, 40—42 (Bibl. aeg)

CAPITOLUL VII

CĂLĂTORIILE

I. Deplasările în interiorul țării

Contrar părerii exprimate de obicei, vechii egipteni călătoreau destul de mult. Între sate și capitala nomei, între capitale și reședință, era un du-te-vino neîntrerupt. Marile serbări religioase adunau pelerini din tot Egiptul. Unele orașe ca Sile, Coptos, Sunu, Pi-Ramses, Memfis, erau însuflețite în orice anotimp de călătorii care plecau spre mine și cariere, spre oaze, în Asia ori în Nubia și se întorceau încărcăți cu fel de fel de produse străine.

Cei săraci nu cunoșteau decît singurul mijloc de a călători pe care Jean-Jacques Rousseau îl considera cel mai plăcut din toate : mergeau pe jos. Ținuta lor era ușoară : un baston, un șorț și sandale.¹ Sinuhit n-avea nimic în plus cînd, crezîndu-și viața amenințată, traversează Delta de la vest la est, făcînd numeroase ocoluri ca să ajungă la Lacurile Amare. La chemarea fratelui său, Anupu își părăsește satul, luîndu-și bastonul, sandalele, o haină și armele și

¹ *Coffin texts*, I, 10.

ajunge în Valea arborelui Ach, lângă Byblos¹. Țăranul din oaza cu sare, care se ducea la Nen-nisut, mergea pe jos, în urma măgarilor încărcăți cu tot felul de produse. El ar fi putut să încalece pe unul din ei, cu riscul de a provoca, întocmai ca morarul lui La Fontaine, glumele trecătorilor. Ceea ce i s-a întâmplat a fost mult mai grav, deoarece un individ ascuns într-un loc izolat, și care nu era la prima lovitură, l-a jefuit pe dată.

Soldații erau groaza călătorilor. Când aceștia întâlneau un om fără armă, cu un sac de făină în spate și cu sandalele în mână, erau gata să-l jefuiască și să-l lase gol în drum. Unii luă măsuri ca să împiedice aceste abuzuri.² Un nomarh din Siut susține că pe vremea lui, călătorul surprins de întuneric putea să doarmă liniștit, lăsându-și alături, pe drum, proviziile și caprele. Teama pe care o inspirau jandarmii îi servea drept apărare.³ Am vrea să-l credem, dar măsurile pe care le luau unii administratori dovedesc dimpotrivă, existența tâlhăriei la drumul mare și primejdia călătoriilor.

Drumurile erau numeroase. Erau tot atât de multe ca și canalele, căci ori de câte ori se săpa un canal, pământul scos era folosit pentru ridicarea terenului în așa fel, ca să nu fie acoperit de apă în timpul inundației. Canalele și drumurile erau întreținute la fel. Curățindu-le pe cele dintii, își procurau pământ pentru a repara stricăciunile celorlalte. Digurile acestea serveau la traficul pietonilor, la trecerea turme-

¹ *Orb.*, XIII, 1.

² *Ouni*, 19—20.

³ *Siut*, III, 10—11.

lor, la remorcarea bărcilor. Nu se cunoaște nici un cuvânt egiptean care să însemne „pod“, dar există cel puțin un desen care reprezintă un pod pe basorelieful ce arată întoarcerea lui Setui I, după campania sa triumfală din Palestina. Plasat deasupra unui lac mărginit de trestii și plin de crocodili, acest pod leagă două construcții militare, una pe țărmul asiatic și alta pe țărmul african.¹ El trebuie să fi fost construit din stilpi, arhitrave și traverse. Evident, n-au existat niciodată poduri peste Nilul cel mare și nici chiar pe brațele secundare din Deltă. Podurile de piatră sau de lemn peste canale n-au fost niciodată prea numeroase. Când trebuia traversat un canal sau o mlaștină puțin adâncă, animalele și oamenii nu ezitau să intre în apă. Mulți egipteni știau să înoate. Se aruncau în Nil și-l traversau liniștiți, fără teamă de crocodili, dar acest lucru nu era la îndemîna oricui.² Vînătorilor de păsări de baltă și pescarilor le era foarte teamă de monstru, dacă e să credem ce spune *Satira meșteșugarilor*. Pentru personajele importante, era o datorie imperioasă să-l ajute pe cel fără barcă să treacă apa, ca și aceea de a da pîine celui flămînd și veșminte celui gol. La Teba și în orașele mari, aceasta era o meserie. Un podar, acuzat că e complicele hoților de morminte, este chemat în fața tribunalului.³ Zeii retrași în insula din mijlocul fluviului, dau ordin podarului, zeul Ahti, să nu lase pe Isis să

¹ Maspero, *Hist.*, II, 123.

² Strabon, XVII, 44. Sînt reprezentați înotători în mormîntul lui Merreruka și pe un vas de libații al generalului Busennes Undebaunded.

³ *Papirus* 10 052, din *Br. Mus.*, p. XIII, 1—15.

treacă.¹ Sinuhit, în fuga sa, găsește pe țărm o barcă fără cârmă și o ia ca să treacă fluviul.

Pentru deplasările mai mici, oamenii bogați au utilizat multă vreme scaunele portative. Erau luxoase, costisitoare și puțin confortabile. Hamalii cântau în ritmul pașilor : „Ne place mai mult ocupat decît gol“; dar trebuia să-i plătești sau cu puțin să-i hrănești.² În Noul Imperiu, regele nu se urcă pe scaun decît la unele ceremonii. Așa face Horemheb cînd își celebrează triumful. De obicei, regele, ca și particularii, preferă carul. Carul și caii nu sînt considerate articole de lux. Ei fac parte din tot ceea ce orice om dorește pentru sine și pentru prietenii săi : „Te urci într-un echipaj, cu biciul de aur în mînă. Ai hățuri noi. Ai înhămat mînji din Siria. Negri aleargă înaintea ta, după ordinele tale.³ Al doilea profet al lui Amon, Amenhotep-sise, va pleca în plimbare.⁴ Carul său elegant și solid, împodobit cu figuri în relief și în *ronde-bosse*, este tras de doi cai. Ei n-au nici zăbale, nici apărătoare de ochi. Hamurile sînt făcute din două benzi de piele, una pusă pe mijlocul gîtului și foarte supărătoare pentru cal, cealaltă trecînd pe sub burtă, și un căpăstru de care sînt prinse hățurile. Amenhotep-sise mînă el însuși, în picioare, fără vizitiu. Niște negri merg în fața lui. Un grup de *chemsu* îl urmează fără prea mult efort. Ei poartă tot ceea ce va fi necesar stăpînului cînd va dori să se odihnească și să-și facă puțin toaleta.

¹ Pap. Chester Beatty, V, 3—6 (Horus-Seth).

² Montet, *Vie privée*, 379—380.

³ Bibl. aeg., VII, 37.

⁴ Th.T.S., III, pl. VI.

Un car era necesar pentru o vizită la palatul regelui sau al vizirului, pentru un turneu de inspecție la țară, pentru a merge la vânătoare. Dar cu el nu se putea merge prea departe în bune condiții. Adevăratul mijloc de transport în Vechiul Egipt era corabia. Fiul regal Dedeftir pleacă cu corabia de la Memfis, trece prin Khent-khetyt, ca să se ducă în nord să caute pe ghicitorul care locuiește în Dedi-Snefru și-l aduce tot cu corabia la curte. Când Sinuhit grațiat primește, la postul din Drumurile lui Horus, permisul de trecere, el parcurge cu corabia toată distanța dintre istmul de Suez și reședința lui Ity-taui, la sud de Memfis. El își petrece vremea călătoriei mâncând mâncăruri bune, pregătite sub ochii săi. Când un egiptean făcea un pelerinaj la Abydos, el mobiliza adeseori o întreagă flotilă.¹ Pasagerii se urcau într-o barcă de tip arhaic, foarte înaltă în față, ca și în spate. Se înțelegea că scopul călătoriei n-avea nimic profan. Se așezau pe scaune, într-o cabină în formă de naos, ca în chioșcul din grădina lor. În fața cabinei cu provizii se afla o masă. Partea din față servea drept abator și bucătărie. Se tăia un bou, se prepara berea, pentru ca drumeții să aibă plăcerea s-o consume praspătă. Această barcă, fără lopeți, fără pânze, era remorcată de o barcă de tracțiune. Echipajul ei era format din doi marinari. Unul se ocupa de cablul de legătură și-i regla lungimea, celălalt de cele două cîrme de lemn pictat, terminate cu capul zeiței Hathor, stăpîna țărilor îndepărtate și protectoarea călătorilor. Barca de tracțiune era prevăzută cu un catarg

¹ *Th.T.S.*, I, pl. XII ; *Miss. fr.*, V, 582, 517 ; *Wr. Atl.*, I. 308.

prins solid de două cabluri, legate în față și în spate. Centrul era ocupat de o cabină mare, împodobită cu o cornișă și cu pereții acoperiți cu scene pictate. Cîrma era sprijinită de un catarg mic, așezată într-o creștătură din spatele bărcii. Pilotul o manevra cu un braț. Pe ea erau pictați doi ochi, organe foarte necesare unei cîrme care trebuie să evite orice obstacol. Cînd se naviga în sensul curentului, cînd se traversau mari întinderi de apă, și nu era vînt, nu puteau să se lipsească de lopeți. Vîslașii erau în număr de zece sau doisprezece, citeodată chiar mai mulți. Căpitanul, stînd în față, ținea în mînă o prăjină, cu care sonda fundul apei. Un secund, instalat pe acoperișul cabinei, era înarmat cu un bici, cu care șfichiuia din cînd în cînd umerii vîslașilor leneși. Pilotul completa acest stat-major. Dacă se naviga împotriva curentului, se ridica „pînza“, o mare bucată de pînză dreptunghiulară, adesea mai mult lată decît înaltă, întinsă între două vergi și care se manevra cu ajutorul unor cabluri numeroase. Vîslașii ședeau pe băncile lor. Șefii se cățarau pe frînghii, ca să observe mai bine drumul. Atîta vreme cît se naviga pe Nil, se putea spera într-o călătorie relativ rapidă și fără primejdii. Dacă trebuiau s-o pornească pe canale, care nu erau navigabile în orice anotimp, aveau nevoie de multe informații.

Iată-l, de pildă, pe regele Khufu, care ar vrea să se ducă la templul lui Ra, stăpînul de la Sakhebu, undeva în a doua nomă din Deltă, dar pe Canalul celor doi pești nu e apă. „Puțin îmi pasă, zice prietenul său vrăjitorul. Am să fac să vină patru coți de apă în Canalul celor doi pești.“ Uni, care n-avea un vrăci

în serviciul lui, a călătorit totuși cu barca în anotimpul apelor joase. Lacul Moeris fusese amenajat pentru a furniza apă atât agriculturii, cât și navigației, dar nu știm prin ce mecanism.

Corăbiile care trebuiau să urce Nilul pînă în Nubia erau adevărate case plutitoare. *Dahabiehul* fiului regal din Kuch era o barcă lungă în formă de corn, a cărei „parte din față și din spate nu se scufundă în apă”¹. Un singur catarg la mijloc susținea, cu ajutorul unui cordaj numeros, o pînză imensă. În loc de cîrmă în axă, avea o cîrmă la babord și una la tribord, legate de un stîlp gros. Pasagerii stăteau într-o mare cabină centrală, prelungită cu o despărțitură pentru cai. În față și în spate, se aflau două cabine mai mici.

Proprietatea pare a fi fost divizată. Bogătașii tebanî aveau bunuri și în Deltă. Amon stăpînea ferme și chiar orașe nu numai în tot Egiptul, dar și în Nubia și în Siria. Templul de la Abydos, întemeiat de Setui, avea proprietăți în Nubia. Aceste mari colectivități, ca și particularii bogați, dispuneau, pentru a-și centraliza veniturile, pentru a importa și exporta, de o adevărată flotilă, compusă din bărci mari cu fundul plat, și ele în formă de corn, cu una sau două cabine în partea centrală.² Documentele înfățișate nu dau, de altfel, decît o idee incompletă despre numărul și varietatea corăbiilor care coborau și urcau pe Nil, căci numărul de cuvinte care înseamnă corabie este foarte mare în limba egipteană. Existau și bacuri pentru

¹ *Th.T.S.*, IV, pl. XI—XII.

² *Th.T.S.*, IV, pl. XXXII—XXXIII; *Wr. Atl.*, I, 199, 323; *El. Am.*, I, 29.

transportul blocurilor mari de piatră scoase din cariere, al obeliscurilor, al statuilor colosale. O statuie a lui Tutmes al III-lea este obiectul unor atenții demne într-adevăr de un rege, în timpul călătoriei. Ea este adăpostită într-un naos și din cînd în cînd este tămîiată. Barca pe care plutește este legată de o barcă de tracțiune.¹ Bacurile fără cabine erau destinate mai ales transporturilor de animale. Corăbiile cu cabină centrală serveau la transportul cerealelor. Odată aduse la chei, lângă corăbii se așeza un plan înclinat, prevăzut cu traverse la intervale egale. Hamalii, în rînd cîte unul, veneau să-și golească coșurile. Cîntau, ca să meargă în pas și ca să-și omoare plictiseala : „Ne vom petrece vremea cărînd orzul. E lumină. Coșarele sînt pline. Sînt grămezi suficiente pentru gura lor. Corăbiile sînt atît de încărcate, încît orzul curge afară. Stăpînii ar vrea să mergem mai repede. Oare inimile noastre sînt de metal ?”² Cînd flotila ajungea la destinație, animalele și mărfurile erau coborîte pe chei. Negustorii soseau, aduceau o masă, o etajeră, aprindeau un foc și mateloții, bînd și mîncînd, sărbătoreau sfîrșitul călătoriei.

II. Călătoriile în deșert

Deșertul inspira egiptenilor teamă și respect. În plină epocă istorică, ei nu uitau însă că strămoșii lor îl străbătuseră în toate direcțiile, înainte de a se fixa pe valea Nîlului. Unul din marii lor zei, Min,

¹ *Wr. Atl.*, I, 129.

² *Paheri*, pl. III.

care-și avea principalele locuri de cult la Ipu și la Coptos, domnea peste toată regiunea cuprinsă între acest din urmă oraș și Marea Roșie. Reședința sa favorită era „un munte venerabil, primordial, cel dinții așezat în țara Akhetin (Akhit era țara situată dincolo de pământurile cunoscute egiptenilor), palatul divin dăruit cu viața lui Horus, cuib divin unde trăiește acest zeu, locul său de bucurie“. ¹

Tot felul de primejdii pîndeau pe călătorul care se aventura nepregătit pe acest domeniu sacru, printre care foamea, setea și întîlnirile neprevăzute. Leul, care altădată se apropia de valea Nilului și ataca boii, dispăruse, dar lupul, pantera, leopardul erau de temut. Într-o zi, Horemheb se pomeni față-n față cu o hienă puternică. Din fericire, acest războinic mai văzuse și altele. Era înarmat. Întinzînd brațul stîng spre monstru, cu sulîța în mîna dreaptă, privindu-l fix, îl sili să plece. ² Regiunea de la est de Heliopolis era bîntuită de șerpi care se ascundeau în nisip. Unii călători zăriseră ființe stranii, grifoni cu cap de om, pantere înaripate, gheparzi cu gîtul mai lung decît girafa, ogari cu urechile patrute și cu coada țeapănă ca o săgeată. ³ Aveai noroc dacă întîlneai triburi de beduini, ca cel care s-a înfățișat într-o zi la prințul de la Menat-Khufu. Tribul era alcătuit din războinici înarmați cu praștii, arcuri și sulîțe, din femei și copii conduși de un șeic și de un preot care cînta din țiteră. ⁴ Acest trib era pașnic. Nu cerea decît să-și

¹ *Ham.*, 192.

² *Wr. Atl.*, 121 ; *Miss. fr.*, V, p. 277 și pl. III.

³ Newberry, *Beni-Hassan*, I, pl. XXX, II, pl. IV.

⁴ *Wr. Atl.*, II, pl. IV.

schimbe grînele cu praf verde și negru din care se fabricau fardurile și colirul. Dar alți beduini nu se gîndeau decît la jafuri. Pentru securitatea călătorilor prin deșert, se amenajaseră din loc în loc un fel de capele. S-a descoperit, într-unul din aceste adăposturi, la marginea unor poteci care duc de la Helio-polis la Marea Roșie, un grup sculptat înfățișîndu-i pe Ramses al III-lea și pe o zeiță, acoperiți cu inscripții luate în cea mai mare parte dintr-o veche culegere, în care se vorbește mult despre soțiile lui Horus.¹ Oamenii citeau aceste inscripții, dacă erau în stare. Poate că era de ajuns să se uite la ele sau să le atingă. Ei își continuau drumul, siguri că vor beneficia de atenția pe care zeii o aveau față de rege.

Fie că nu știuseră să se asigure numaidecît de protecția zeilor, fie că nu avuseseră mină bună în alegerea călăuzei, se întîmpla ca unii călători să se piardă prin deșert : „Stăpînul meu, zice un anume Antef, care sub Amenemhat I primise misiunea de a ajunge la carierele de *bekhen*, mă trimisese la Rohanu ca să aduc această piatră minunată, cum nu se mai adusese niciodată alta la fel, de pe vremea zeilor. Nu era nici un vîntor care să cunoască așezarea ei și să știe cum să ajungă la ea. Petrecui opt zile străbătînd acest deșert, fără să dau de carieră. M-am aruncat la pămînt în fața lui Min, Mut marea vrăjitoare și a tuturor zeilor deșertului. Am ars pentru ei terebint. Dimineata pămîntul se luminează, începu o zi nouă și noi ajunserăm pe acest munte al Rohanului superior”². Șeful adaugă că ceata lui nu s-a împrăștiat

¹ Ann. S.A.E., XXXIX, p. 57.

² Ham., 199.

în cursul acestor rătăcirii și că n-au avut de plîns nici un mort. Scăpase ieftin.

Acest demn inginer făcuse pe socoteala sa uceniția vieții în pustiu. Unii egipteni își petreceau toată viața acolo, inventariind resursele și căile de acces, și fără îndoială și pentru că le plăcea viața nomadă. Un oarecare Sankh, care era șeful soldaților din deșert, intendent în Egipt, șeful harponarilor pe fluviu, conducea expediții pentru care strînsese atîtea provizii în burdufuri, veșminte, pîine, bere și legume proaspete, încît părea că transformase valea Rohanu într-o pajiște verde și muntele de *bekhèn* într-o întindere de apă. În vîrstă de șaizeci de ani și șeful unei familii formată, ca și cea a patriarhului Iacob, din șaptezeci de copii, el străbătea deșertul de la Taâu la Menat-Khufu pînă la Marea Verde, vinînd pe drum păsări și mamifere.¹ Acestor neobosiți cercetători le datorăm hărți, ca aceea pe care o posedă muzeul din Torino și care au fost numite, pe bună dreptate, cele mai vechi hărți din lume. Ele au fost întocmite în regiunea carierelor și a minelor de aur de la Coptos. Terenurile sînt pictate cu roșu aprins, iar munții cu ocră întunecat. Pași presărați pe drum indică direcția. Un castel marchează locul ruinelor unde regele Setui pusese să se ridice o stelă.²

Am vorbit despre eforturile lui Setui și ale fiului său ca să găsească apă în această regiune uscată. Ramses al III-lea își amintește cu mîndrie că a con-

¹ *Ham.*, I.

² Reprodusă în *Bibliothèque égyptologique*, X, p. 183—230; cf. Gardiner în *The Cairo scientific journal*, VIII, p. 41.

struit un mare rezervor în pustiul Ayan, pe care l-a înconjurat cu un zid puternic ca un munte de bronz... Porțile de la intrare erau de brad și broaștele de bronz.¹

În câteva oaze din pustiul oriental creștea un arbore foarte prețios, terebintul, a cărui rășină, *sonte*, era arsă în temple, în palate, în case. Fără îndoială că tămîia, pe care o aduceau tocmai din regiunea Punt, plăcea și mai mult zeilor. Când naufragiatul s-a convins în sfîrșit că șarpele care stăpînea insula pe care a fost aruncat de furtună e mai puțin rău decît pare, îi promite rășină de terebint. Dar șarpele, zîmbind de naivitatea lui, îi răspunde : „Tu n-ai destulă tămîie, cu toate că posezi terebint. Dar eu sînt suveran în Punt”.² Tămîie nu aveau întotdeauna, dar în lipsa ei, rășina de terebint aruncată pe cărbunii aprinși din cădelniță producea un miros plăcut zeilor și chiar oamenilor. Era necesar să se ardă cînd se ucideau animalele în curtea templelor, ba se folosea chiar și pentru a purifica apartamentele, pentru a lupta împotriva paraziților și a insectelor și de asemenea pentru toaletă. Albinelor le plăceau boschetele de terebint. Caravanele roiau în jurul acestor boschete, unele pentru a strînge rășina și a-și procura butași care aveau să fie plantați în grădinile templelor, altele pentru a strînge mierea sălbatică, foarte căutată. Ramses al III-lea constituise corpuri de polițiști și de arcași care să vegheze asupra acestor

¹ *Pap. Harris*. I, pl. 77—78.

² *Naufragé*, 149—151.

caravane. Mulțumită lui, călătorul se simțea în siguranță în pustiul neospitalier, tot așa ca în To-mery, pământul iubit.¹

III. Călătorii la Byblos

Egiptenii concepeau marea, *iôm*, ca pe un zeu lacom. Când acest zeu Iôm zări frumoasa creatură pe care zeii o dăduseră ca tovarășă lui Bytau, el năvăli peste pământuri, ca să pună mâna pe ea. Totuși, așa cum n-au dat îndărăt în fața primejdiilor din pustiu, ei îndrăzniră să-l înfrunte și pe acest zeu teribil. Marinarii lor erau de multă vreme obișnuiți cu țărmul sirian. În vremea în care zeii trăiau încă pe pământ, sicriul lui Osiris, aruncat de Seth în Nil, coborîse pe brațul tanitic. Marea îl purtase pînă la Byblos, unde îl înghițise un arbore. Isis se duse în acel loc. Așezîndu-se lîngă o fîntînă, în ceasul în care servitoarele reginei veneau să-și umple ulcioarele, ea le aranjă părul și le umplu de parfumul delicios care emana din ființa ei. Cucerită de atîta drăgălășenie, regina din Byblos înapoiase zeiței arborele sacru care conținea trupul soțului ei. Legăturile atît de bine începute nu aveau să se mai întrerupă. Egiptenii debarcau în micul port Keben, aduceau ofrande pentru doamna din Byblos, și-i construiau un templu, cu concursul oamenilor din regiune. Regelui îi aduceau daruri, vase de alabastru, bijuterii, amulete. Se înapoiau cu rășină, bîrne, scînduri și chiar cu corăbii complet echipate, așa încît cuvîntul *kebenit*, derivat din

¹ *Pap. Harris*, I, pl. 28. 3—4, pl. 48. 2.

numele egiptean al Byblos-ului, *Keben*, indica el singur corăbiile care navigau pe mare. Egiptenii și asiaticii se certau oriunde se întâlneau, la Sinai, în Palestina, în Carmel, în Reten-ul superior, dar în Siria se afla un loc, unul singur, unde erau bine primiți. Locul era Byblos. Totuși, într-o zi egiptenii fură măcelăriți, dar autorii atentatului nu erau nici negustori, nici marinarii gibliți; erau arabi, oamenii deșertului, perfizii dușmani ai Egiptului.¹

! Cu vremea, egiptenii își lărgiră zona de influență. Marinarii lor din Imperiul de Mijloc se duceau la Beyruth, la Qatna, la Ugarit și lăsau ca amintire a trecerii lor statui și sfincși. Dar Byblos avea o situație și mai privilegiată. Regele său era mîndru să poarte titlul de prinț egiptean, mîndru de cultura sa egipteană. El pusese să i se clădească un mormînt imitat după mormintele faraonice, îl mobilase după gustul egiptean și chiar cu obiecte prețioase trimise direct de la Ity-taui. Nu știm dacă în timpul invaziei hicsosilor, gibliții și-au trădat prietenii în primejdie. Oricum, în acel timp călătoriile pe mare fură întrerupte și oamenii credincioși se întrebau cum să-și procure brazii, *âch*, al căror lemn servea la confecționarea sarcofagelor preoților și rășina, pentru a le parfuma. Întreruperea traficului mai avea și alte urmări supărătoare, deoarece bărcile sacre, stîlpii cu flamuri ridicate în fața templelor și alte mobile, erau tot de brad. Aceste vremuri grele au făcut loc unor zile mai bune. Îndată ce Egiptul reîntră în stăpînirea teritoriului invadat, el se reîntoarse la Byblos. Tutmes al III-lea nu uită să se oprească acolo în timpul

¹ Montet, *Drame d'Avaris*, 19—28, 35—43.

campaniilor sale triumfale și obținut de la aliatul său mai mult lemn și mai multe corăbii decât ceruseră vreodată vechii faraoni. Mai târziu, când Siria unelti împreună cu dușmanii Egiptului, Ribaddi rămase fidel lui Amenhotep al III-lea și urmașului său. Ramses al II-lea puse să se graveze stele pe malul fluviului Chien, între Beyruth și Byblos. În valea Ach, unde un povestitor din vremea sa a plasat aventurile lui Bytau, el întemeie un oraș, căruia îi dădu numele său. Chiar și la Byblos, așează stele în templu. În epoca sa, regele din Byblos se numea Ahiram. Ca toți supușii săi, el vorbea și scria în limba egipteană și pentru propria sa limbă întrebuința o scriere alfabetică inventată poate chiar la Byblos, prin simplificarea scrierii hieratice.¹

Faraonii războinici din a XVIII-a dinastie insistă asupra faptului că mesagerii lor străbăteau Siria în lung și în lat, fără să fie împiedicați. Fără nici o îndoială că acești mesageri erau bine primiți în Byblos, dar ceva mai târziu, sub ultimii Ramessizi și la începutul dinastiei a XXI-a, lucrurile se schimbaseră mult. Regele Zekerbaal, îndepărtatul urmaș al lui Melcandru, care se purtase atît de bine cu Isis, nu s-a temut să-i propună trimisului egiptean să-i arate mormintele mai multor mesageri ai lui Khaemhat, al zecelea Ramessid, care muriseră la Byblos după o lungă captivitate.² Mai fericit decât ei, Unamon ob-

¹ Montet, *Byblos et l'Égypte*, 236—237, 295—305. Dunand, *Byblia Grammata*, Beyruth, 1945.

² *Ounamon*, II, 51—52. Povestirea lui Unamon este tradusă în întregime în Maspero, *Contes populaires*, ed. IV-a, 217—230.

ține, după multă așteptare, să părăsească portul cu încărcătura lui de lemne, dar el își datora reușita zeului său Amon-al-călătoriilor, pe care avusese ferici-
cita idee să-l ia printre bagajele sale.

Trebuie să recunoaștem de altfel că situația lui Unamon era puțin deosebită. Însărcinat de marele preot al lui Amon să aducă o mare încărcătură de lemn pentru vasul sacru al zeului Amonsirhat, care, în plin anotimp al inundației, naviga pe Nil între Karnak și Luxor, Unamon se dusesese mai întâi la Tanis, pe lângă Smendes și soția sa Tentamon, care, fără să fie încă recunoscuți ca rege și regină, erau totuși stăpînii regiunii. Acolo i se echipează o corabie pe care o comandă căpitanul Mengabuti și în mai puțin de cincisprezece zile el intră cu ea în marca largă a Siriei. Face escală la Dor, orașul Sakkalilor și în vreme ce poruncește să se aducă pe bord hrană (zece coșuri cu pîine, un ulcior de vin, o pulpă de vacă), unul dintre mateloții săi o șterge cu tezaurul, cinci *debeni* de aur și treizeci și unu de argint. Foarte impresionat, Unamon debarcă, se duce la regele țării și-l înștiințează de cele întîmplate. „La dispoziția ta, răspunde Sakkal, dar vezi, nu știu nimic despre întîmplarea de care-mi vorbești. Dacă hoțul care a coborît în corabia ta și ți-a luat banii e din țara mea, ți-i voi înapoia din tezaurul meu, pînă ce va fi prins hoțul, dar dacă cel care te-a furat îți aparține, dacă face parte din echipajul tău, rămîi aici cîteva zile ca să-l cauți !” Răspunsul era cinstit, numai că după nouă zile nu se găsiseră nici hoțul, nici banii. Unamon reușește să ia cu împrumut treizeci de *debeni* de argint și debarcă la Ryblos pe o cora-

bie pe care-o găsisese la Tyr. Timp de nouă zile, regele Zekerbaal refuză să-l primească. El se decide numai cînd Amon, zeul teban, alegînd un tînăr din suita lui și vorbind prin gura sa, îi ordonă : „Adu-l pe mesagerul lui Amon, aici sus. Apoi lasă-l să plece“. A doua zi, Unamon urcă în palat ; îl găsește pe rege așezat pe tronul lui, cu spatele spre balconul dincolo de care se zbuciumau valurile întinsei mări a Siriei. Întrevederea fu lipsită de cordialitate. Faptele sînt împotriva lui Unamon. În loc să sosească ca un mesager oficial într-o corabie închiriată de Smendes și să arate scrisorile de acreditare, el coboară fără hîrtii, dintr-o corabie de ocazie. Unamon reuși totuși să explice că venise să caute lemn pentru vasul sacru a lui Amonrasonter. Regele îi răspunde : „Odinioară ai mei îndeplineau această misiune pentru că faraonul, Viață, Sănătate, Forță, ne trimitea șase corăbii încărcate cu produse din Egipt, care erau vîndute în antrepozitele mele. Tu îmi aduci ce mi se cuvine ?“ Zekerbaal încarcă pe o corabie un cap de proră un cap de pupă, o altă piesă și patru grinzi pe care le expediază în Egipt însoțite de o scrisoare a lui Unamon. Smendes și Tentamon trimit atunci mărfuri, aur și argint. Zekerbaal se arată mulțumit. Înmagazinează mărfurile egiptene, strînge trei sute de oameni, tot atîția boi, doboară copaci și, după ce trece iarna, îi cară pe țarm. Se pare că Unamon nu mai are altceva de făcut decît să plece cu lemnul lui, dar lucrurile nu sînt chiar așa de simple. Zekerbaal socotește că nu i s-a plătit destul. Unamon, foarte serios, îl silește să graveze pe o stelă : „Amonrasonter mi-a trimis pe mesagerul său, Amon-al-călăto-

riilor, Viață, Sănătate, Forță, reprezentat de Unamon, să cumpere lemnăria vasului sacru al lui Amonrasonter. Am tăiat lemnăria. Am ridicat-o mulțumită corăbiilor și echipajului meu. Am făcut-o să ajungă în Egipt, ca să obțin de la Amon cincizeci de ani în plus față de soarta mea. Amin !“

Comentatorii moderni au tras din această povestire concluzia că Egiptul era slab și disprețuit pe vremea lui Smendés. De fapt, chiar în perioada măreției sale, faraonul nu l-a considerat niciodată pe regele din Byblos ca pe un învins, ca pe un sclav care trebuia să-și dea lemnul pe nimic. Trimisul egiptean se prezenta cu scrisori oficiale, cu aur și argint, precum și cu mărfuri. Regele din Byblos încasa banii și livra lemnul. După aceea, schimbau între ei binecuvântări și mulțumiri. Faraonul adăuga câteva daruri care nu-l costau nimic, talismane sau statuia lui. Regele din Byblos, flatat, primea această statuie. El puneă să se graveze pe ea, în limba feniciană, urarea ca zeița din Byblos să-i înmulțească anii de domnie.

Părăsind portul Byblos, Unamon scapă de urmărirea Sakkalilor care-l pîndeau, apoi cade în mîna ciprioților care vor să-l ucidă. Papirusul fiind rupt spre sfîrșit, nu știm cum a scăpat din această nouă primejdie, dar sigur că a scos-o la capăt.

Sub domnia lui Ramses al II-lea, începe să se vorbească despre popoarele mării. Încă din acele vremuri, prezența lor constituia, pentru navigatorii egipteni, o primejdie în plus, cu toate că traficul n-a încetat niciodată. Despre acest fapt avem mărturia formală a lui Ramses al III-lea : „Eu ți-am făcut (lui

danți de arcași, căpitani și numeroase echipaje, pentru a transporta bogățiile din țara Feniciei și din țările străine, de la marginea pământului, în marile tale magazii din Teba victorioasă¹. E locul să notăm că faraonul nu contează numai pe Amon. Companii de arcași bine comandate și bine înarmate aveau misiunea de a apăra corăbiile împotriva oricărei agresiuni și de a face să-i fie respectați, pe uscat, mesagerii.

IV. Călătorii pe Marea Roșie

Scopul călătoriilor în Marea Roșie era țara Punt, dincolo de strâmtoarea Bab el Mandeb, pe coasta Somaliei. Aceasta era țara tămîiei. Șarpele cel bun, pe care-l cunoaștem din *Povestea naufragiatului*, se socotește suveranul Puntului și în același timp stăpîntul tămîiei *ânti*. Egiptenii vizitau țara Punt de pe vremea zeilor. Ei organizaseră, încă de pe vremea Vechiului Imperiu, o linie de navigație care lega Byblosul de pe coasta siriană cu țărmul Puntului, vechile porturi ale bradului cu porturile tămîiei.² Corăbiile plecau de la Byblos, ajungeau pe litoralul egiptean, urcau pe brațul tanitic al Nilului pînă la Bubasta și ajungeau, printr-un canal, la Uadi Tumulat, care poate fi considerat ca cel mai oriental braț al Nilului. Uadi nu era navigabil în tot timpul anu-

¹ Pap. Harris, I, pl. VII, 8.

² Montet, *Drame d'Avaris*, 26—28.

lui, dar în epoca apelor mari putea purta galerele egiptenilor, deși apa nu era iute. Traversînd Lacurile Amare, aceste galere ajungeau în fundul golfului Suez și-și urmau încet navigarea pînă în țara Punt. Beduinii-care-trăiesc-prin-nisip, oricît erau ei de barbari, transportau pe uscat călători și mărfuri din Siria și Arabia, și încercau să împiedice funcționarea liniei maritime. Pepi I organizează mai multe expediții împotriva lor, dar atentatele se țin lanț. Se pare că, după domnia lui Pepi al II-lea, s-a renunțat pentru o vreme la aceste călătorii, care începură din nou în Imperiul de Mijloc și au fost iar întrerupte în timpul ocupației hicsșilor. Regina Hatchepsiut reluă tradiția, pe care apoi o păstră și Tutmes al III-lea, Amenemhat al II-lea, Horemheb, Ramses al II-lea și Ramses al III-lea.¹ Pentru a face o legătură directă între reședința sa din Deltă și Marea Roșie, Ramses al II-lea a refăcut, cu mari cheltuieli, canalul dintre cele două mări, ale cărui vestigii s-au descoperit cînd s-a săpat actualul canal. El era jalonat prin orașele Pi-Ramses, Bubasta și Pitum și prin stele de granit ridicate pe un pedestal înalt, care vorbeau navigatorilor uimiți despre gloria regelui și îndrăzneala realizărilor sale.²

¹ Cel mai însemnat document asupra călătoriilor egiptenilor în țara Punt se află în templul reginei Hatchepsiut la Deir el Bahari (Naville, *Deir el Bahari*, III, 69—86 și *Urk.*, IV, 315—355). Pentru aceste călătorii sub Tutmes al III-lea, cf. *Urk.*, IV, 1097, *Wr. Atl.*, I, 334; sub Amenofis al II-lea, *Wr. Atl.*, I, 347—348; sub Horemheb, *Wr. Atl.*, II, 60; sub Ramses al II-lea, Ramses al III-lea, *Papyrus Harris*, I, 77—78.

² Montet, *Drame d'Avaris*, 131—133.

Să ne închipuim deci că acele corăbii venite din Siria au descărcat călători și mărfuri pe cheiul orașului Pi-Ramses, și că se duc să aducă altele din țara Punt. Sînt *kebenūt*-e, adică sînt corăbii de tip gibliț, construite fie la Byblos și vîndute egiptenilor de către libanezi, fie în șantierelor navale ale egiptenilor, dar cu lemn importat din Siria și după modele din Byblos. Posedăm două reprezentări ale lor. Cea mai veche datează din vremea lui Sahurê, a doua de pe timpul reginei Hatchepsiut.¹ Or, în acest interval de mai mult de un mileniu, tipul aproape că n-a variat. Corabia e alcătuită dintr-o carcasă lungă, prevăzută cu un pinten în față, cu partea din spate ridicată și curbată, sfîrșindu-se printr-o ombeală enormă. Are două posturi de observație, unul în față, altul în spate, iar cîrma dublă. Un cablu enorm, susținut de patru stîlpi bifurcați leagă cele două extremități ale corăbici. Un catarg unic, susținut de patru cabluri, ridicat nu departe de mijloc, susține o singură pînză, mai mult lată decît înaltă. Echipajul e numeros, căci îndată ce vîntul nu mai umflă pînza, marinarii pun mîna pe lopeți. Acești marinari erau oameni experimentați, „care văzuseră cerul, care văzuseră pămîntul, care erau prudenți, mai mult decît animalele sălbatice, știind să prevadă furtuna înainte ca ea să izbucnească“. Printre călători, sînt reprezentanți ai majestății sale, scribi, soldați. Corăbiile sînt încărcate cu produse alese din Egipt, pe care indigenii din Punt le apreciază foarte mult, obiecte de podoabă, oglinzi, arme. Flota por-

¹ *Ibid.*, 21.

nește salutată de rege, intră în canale, trece dincolo de Pitum, unde evreii trudesec modelînd cărămizi și ajunge în Marea Verde. De pe unul sau altul din țărmurile pămîntului divin, un pîndar care stă de veghe a văzut și a anunțat corăbiile egiptene. Regele, regina și șefii ies din colibe clădite pe piloți, într-o lagună, și încalecă pe măgari ca să le iasă înainte egiptenilor. Sînt înalți ca și ei și lați în umeri. Au capul rotund. Barba le e împletită ca a zeilor din valea Nilului și a faraonilor. Singura deosebire este aceea că e naturală, pe cînd a egiptenilor e falsă. La git poartă un medalion rotund, cum e moda la sirieni. Regina e o persoană ciudată. O grămadă de cărnuri tremurătoare și e de mirare că poate merge. Fiica ei, deși tînără, e aproape la fel. Desenatorii egipteni privesc cu ochi mari această lume, atît de nouă pentru ei. Să fi schițat ei oare pe ascuns, pe o bucată de papyrus, trăsăturile gazdelor lor, sau au așteptat să se întoarcă pe bord pentru a-și fixa amintirile? Ceea ce e sigur, e că au făcut un tablou impresionant și că au reprodus cu o fidelitate extraordinară tot ce merita să fie notat, regele și regina, satul și locuitorii, peștii și crustaceii.

După ce corabia se oprește, se ridică repede un cort și se schimbă urări de bunvenit. Indigenii adoră cu respect pe Amonra, zeul care străbate țările străine. Sînt cu toții fericiți să-i vadă pe egipteni și știu perfect ce vor. Totuși, se prefac mirați și întreabă: „Pentru care motiv ați venit tocmai aici, în această țară necunoscută de oameni? Ați coborît din cer? Ați călătorit pe apă sau pe uscat? Cît de roditor e pămîntul divin pe care-l călcați în picioare? Ra este

regele din Tomery. Nu există tron depărtat pentru majestatea sa. Noi trăim prin suflarea sa !“ Din porunca palatului, Via,ă, Sănătate, Forță, se oferă suveranilor pline și bere, vin, carne și fructe și toate lucrurile care se află în Tomery.

Iată acum lista lucrurilor ce urmează să fie imbarcate pe corăbiile egiptene : lemne frumoase din Tonutir, grămezi de boabe de tămiie, arbori verzi de tămiie, abanos și fildes, aur curat de Amu, trei feluri de parfumuri (*tichepses*, *klasyt*, *ihmet*), terebint, colir negru, două feluri de maimuțe, ogari, piei de pantere din sud, sclavi cu copiii lor. Toate acestea erau foarte prețioase, dar la urma urmei caravanele care veneau de pe Nilul de Sus aduceau și ele abanos și fildes, piei de pantere și alte produse, dar ceea ce nu aduceau și merita truda și riscul călătoriei, erau arborii de Tonutir, boabele de tămiie și mai ales cei treizeci și unu de arbori de tămiie ambalați ca de cel mai bun grădinar din Franța, cu rădăcinile și pământul original. Să nu ne mirăm dacă fericiții navigatori au fost primiți cu aclamații când au acostat la cheiul din Apitesut. Hamalii, bucuroși să trudească în serviciul regelui, se adresează arborilor verzi ca unor ființe : „Fiți fericiți cu noi, arbori de tămiie, care ați devenit proprietatea lui Amon, unde vă e locul. Makarê (regina) vă va planta în grădina sa alături de templul său, cum a poruncit tatăl ei“.

Puntienii își întrebaseră vizitatorii dacă veniseră pe uscat sau pe mare. Ca să mergi din Egipt în Punt aveai, în adevăr, de ales între aceste două feluri de a călători. Înainte de Ramessizi și chiar înainte de

regina Hatchepsiut, sub dinastia a XI-a, un explorator, numit Henu, plecase din Egipt în Punt și se întorsese călătorind cînd pe uscat, cînd pe mare. Stăpînul său îi poruncise să cumpere tămîie curată de la șeicii din pustiu. El trebuia de asemenea să răspîndească teama de faraon. Călătoria lui avea deci un scop dublu, comercial și politic ; „Am plecat din Coptos, spune el, pe drumul hotărît de majestatea sa. Soldații care erau cu mine, erau din sud, de pe proprietatea lui Nabut, de la Gebelein pînă la Chabit. Oamenii regelui, oamenii din oraș și de la țară mergeau în urma mea. Cercetașii deschideau drumul, pentru a înlătura pe dușmanii regelui. Copiii pustiuului erau introduși în gărzi. Toți reprezentanții majestății sale erau puși sub conducerea mea. Ei țineau legătura cu mesagerii. Printr-un singur ordin, majestatea sa înțelege milioane de ordine. Am plecat cu o armată de trei mii de oameni. Am călătorit apoi pe fluviu, am schimbat Țara roșie într-un colț de verdeață. Am dat un burduf, două ulcioare cu apă zilnic și douăzeci de pîini fiecărui om. Măgarii cărau ulcioarele. Cînd unul era obosit, îl înlocuia altul. Am construit pe drum douăsprezece bazine, două bazine la Idahet, care măsurau douăzeci de coți pe treizeci. Am mai făcut unul la Iaheteb, care avea zece coți de fiecare parte, ca să adune apele.

Iată că am ajuns în Marea cea Verde. Am făcut această corabie. Am echipat-o cu de toate. Am adus, pentru ea, un mare sacrificiu de boi sălbatici, de boi africani și de animale mici. După ce am mers pe Marea Verde, am făcut ce poruncise majestatea sa

și i-am adus toate produsele pe care le-am găsit pe cele două țărmuri ale pământului divin (Tonutir). M-am întors pe la Uag și pe la Rohanu. I-am adus pietre minunate pentru statuile din sanctuare. Nici-odată n-au sosit asemenea lucruri la reședința regală. Nu se mai văzuse ceva asemănător încă de pe vremea zeului.“¹

După cum se vede, este vorba de o expediție de mare amploare. Henu a traversat deșertul cu trei mii de oameni, călăuzit de copiii pustiuului; rămânând în legătură cu capitala, el s-a îndreptat spre sud-est, în loc să ia drumul obișnuit care ducea drept spre est. Tot săpînd bazine, el a atins punctul de pe litoral, unde se va afla mai târziu micul port Berenice. Acolo, a construit o corabie, afirmă el, fără îndoială cu materiale importate din Liban și venite pe mare. Ajunse în țara Punt, vizită cele două țărmuri ale pământului divin, cumpără tămîie și toate produsele din aceste locuri. La întoarcere, corabia îl lăasă la Qosseir, de unde trecu în valea Rohanu. Se opri acolo nu pentru a se odihni, ci pentru a pregăti o încărcătură de pietre destinate atelierelor de sculptură. Henu își folosisese în adevăr bine timpul și a meritat ca numele său să fie citat printre exploratorii antichității, căci romanul Aelius Gallus a în-tîmpinat, pe vremea lui August, mari necazuri ca să meargă pe urmele lui.²

Profitînd de experiența dobîndită, sub Ramses al III-lea expedițiile care se făceau spre Punt utilizau

¹ *Ham.*, 114.

² Strabon, XVI, 22.

drumul pe uscat, dar și pe mare. Acest rege organizase asemenea expediții cu mijloace deosebite. Flota cuprindea mai multe corăbii mari și bărci de escortă. Personalul se compunea din marinari, arcași cu comandanții lor și oameni care se ocupau cu aprovizionarea. Îmbarcaseră enorme cantități de hrană și mărfuri pentru hrana echipajului și, în același timp, pentru a ușura tranzacțiile. După cum spune cronicarul egiptean, această flotă n-a plecat din Marea Roșie, ci din Marea Mu-qedi, care nu poate fi decît golful Persic, căci Mu-qedi, apa din țara Qede, în Naharina, este numele pe care-l dădeau egiptenii Eufratului.¹ Se poate ca Ramses să fi reușit să care lemnul din Liban pînă la Eufrat, cum făcuse odinioară Tutmes al III-lea,² și să fi construit o flotă pe țărmurile acestui fluviu. Poate că a avut cu regele Babilonului o înțelegere, în urma căreia soldații și funcționarii săi, ajungînd la Eufrat, puteau să se imbarce și să-și continue călătoria pe corăbii babiloniene. Oricum, flota care-i purta pe trimișii lui Ramses al III-lea trebui să coboare Eufratul și să ocolească enorma peninsulă arabică, spre a ajunge,

¹ Această expresie nu se află decît în *Papyrus Harris* I și pe o stelă a lui Tutmes I (Gaúthier, *Dict. Géogr.*, III, 33). În genere se traduce *Mu-qedi*, apa inversată, pentru că egiptenii remarcaseră că Eufratul curgea, invers decît Nilul, adică de la nord la sud. De fapt, egiptenii, cărora le plăceau jocurile de cuvinte, au scris numele țării Qede ca participiul verbului *qdy*.

² Inscripția lui Tutmes al III-lea la Gebel Barkal, AZ, LXIX, 24—39; cf. C. R. *Académie des Inscriptions*, 1933, p. 331.

fără primejdii, mulțumită respectului pe care-l inspiră numele faraonului, în țara Punt.

Lucrurile se petrecură atunci ca pe vremea reginei Hatchepsiut. Egiptenii luară contact cu indigenii și le oferiră darurile faraonului. Apoi corăbiile și bărcile fură încărcate cu produse din Tonutir, cu toate minunățiile misterioase din munții lor; mai ales nu uitară tămâia uscată. Urcară apoi pe Marea Roșie pînă în golful Suez și ajunseră în valea Nilului prin canalul Pitum. Dar, în acest timp, supușii șefilor din Tonutir debarcaseră fie în regiunea Berenice, fie în Qosseir cu produsele lor. Se organizează în caravană și încărcară mărfurile pe măgari și pe oameni. Sosiră, pe fluviu, în perfectă stare la muntele Coptos, după care, bucuroși intrară în Teba. „A fost o defilare de produse și de minuni, conchide regele, în prezența mea. Copiii prinților lor salutau fața mea sărutînd pămîntul și se așezau cu fața la pămînt, înaintea mea.“

Se poate presupune, cu toate că nu s-a spus direct, că aceste caravane au sosit la Coptos sau la Teba în același timp cu cei care-și continuaseră călătoria cu corabia. Hotărîrea de a folosi amîndouă mijloacele de călătorie avea, desigur, drept scop să mărească șansele de a primi produsele din Punt, căci riscurile călătoriei pe apă erau foarte mari. Cîte corăbii au pierit, fără ca un singur supraviețuitor să poată povesti, ca naufragiatul poet: „Furtuna a izbucnit atunci cînd ne aflat în Marea Verde, înainte de a ajunge pe uscat. Vîntul a început să sufle și să se întetească. Ridica valuri de opt coți. Am smuls o scîn-

dură. Iată că corabia a pierit. Din cei care se aflau pe ea, n-a mai rămas nici unul!“

Era o călătorie frumoasă, dar sub Ramses al II-lea egiptenii efectuaseră unele și mai îndepărtate, și mai îndrăznețe, despre care autorii clasici mai auziseră vorbindu-se. În adevăr, dintotdeauna egiptenii folosiseră piatra albastră de lapis-lazuli, care nu se află decît în pustiurile africane.¹ Toate pietrele de lazuli cunoscute de cei vechi erau furnizate de o singură țară, Bactriana, care putea comunica cu Siria și cu Egiptul, pe uscat, și poate și mai ușor coborînd pe Indus și urmînd coasta, cum avea să facă Nearc, pînă la gurile Eufratului. Se știa în Egipt că lapis-ul venea din Tefrer² și numele acestui oraș era de altfel numele unei pietre provenind din același loc și care nu e identificată.

Odată, faraonul, care se afla în Naharina și era ocupat să primească omagiile prinților străini, chemă la el pe regele din Bakhtan care i-o oferi pe propria sa fiică și daruri frumoase și-i solicită alianța. Faraonul primi și se întoarse la Teba cu prințesa. Cîtva

¹ Lucas, *Ancient egyptian materials and industries*, ed. 2-a, p. 347.

² Lapis-lazuli din Tef-rer este deja citat în Imperiul Mijlociu, în inscripția unui călător anume Khety (*J.E.A.*, IV, pl. IX) și într-o listă de pietre scumpe (Chassinat-Palanque, *Fouilles d'Assiout*, p. 108 și 212), ca și într-o inscripție a lui Ramses II (Pieil, *Inscr. hiér.*, I, 145 d). Am găsit în mormîntul lui Psusennes un colier de lapis-lazuli, montat în aur, una din mărgelile purtînd o inscripție în cuneiforme, în care d. Dhorme a descifrat numele unei țări vecine cu Elanul, al unui rege și al unei prințese (*C. R. Ac. des Inscr.*, 1945).

timp după asta, un trimis al regelui din Bakhtan ceru audiență și îndată fu primit, îl informă pe faraon că sora prințesei era bolnavă. Faraonul trimise în țara Bakhtan pe unul din cei mai buni doctori, ales din Casa Vieții, dar prințesa nu se vindeca și un alt trimis făcu lunga călătorie din Bakhtan în Egipt. Deoarece doctorul nu reușise, nu mai rămânea decât să trimită în țara Bakhtan un zeu. Fu ales zeul Khonsu, cel care hotărăște destinul. El plecă într-o mare corabie, escortată de alte cinci mai mici și ajunse în Bakhtan după un an și cinci luni, lucru ce nu pare cu neputință, dacă ne gândim că flotila traversase toată Marea Roșie, ocolise Arabia, urmase coasta Ichtyofagilor și urcase Indul pînă la un punct unde pasagerii debarcară, ca să ajungă la reședința regelui din Bakhtan. Zeul rămase în această reședință trei ani și nouă luni. Apoi regele îl lăasă, cu regret, să plece în Egipt cu numeroase daruri și o escortă puternică de soldați și cai. Cel dintîi mesager din Bakhtan sosise la Teba în anul XV. Zeul se întoarse în anul XXXIII. În acest interval, a avut loc prima călătorie a trimisului și întoarcerea lui cu medicul, a doua călătorie și întoarcerea cu zeul și, în sfîrșit, după trei ani și nouă luni de așteptare, întoarcerea zeului în Egipt. Distanța dintre Teba și Bakhtan a fost străbătută de cinci ori.

Stela de la Luvru pe care sînt povestite aceste întîmplări are peste tot înfățișarea unui document oficial.¹ Ea începe printr-un protocol regal, în care

¹ Stela prințului din Bekhtan este tradusă în întregime în *Contes populaires* de Maspero. O traducere mai recentă și o fotografie a stelei au fost publicate de abatele Tresson în *Revue biblique*, 1933.

primele trei nume sînt luate din protocolul lui Tutmes al IV-lea, primul suveran al Noului Imperiu, care s-a căsătorit cu o prințesă străină. Credem că nu avem motive să datăm documentul dintr-o epocă veche și să considerăm această poveste inventată de la un capăt la altul. Regii din antichitate își scriau mult și medicii egipteni erau foarte solicitați în străinătate.¹ Amintirea expediției lui Sesostris în Marea Erythreei, era încă vie pe vremea lui Alexandru cel Mare.² Nu e nimic neobișnuit ca Ramses să fi voit să comunice direct cu țara de unde Egiptul primea, de atîtea secole, o piatră prețioasă atît de apreciată.

¹ Ca Udjahorresne, medicul din Sais, pe care Cambyse l-a chemat la el (Posener, *Première Domination perse en Égypte*, 1—2).

² Arrian, *L'Inde*, V, 5 ; Diodor, I, 55 ; Strabon, XVI, 4, 4.

CAPITOLUL VIII

FARAONUL

I. Datoria esențială a regilor

Arta de a-i face pe oameni să trăiască în societate era supusă, în Egipt, unor reguli deosebite. Dacă zeii au ales ca suveran, Viață, Sănătate, Forță, o ființă ieșită din carnea lor, țara va cunoaște pacea și prosperitatea. O inundație abundentă face să crească orzul și grâul. Turmele se înmulțesc. Aurul, argintul și arama, lemnele prețioase, fildeșul, tămâia și parfumurile, pietrele, curg din cele patru puncte cardinale. Dar totul se schimbă dacă condiția primordială nu este îndeplinită. Atunci pământul Egiptului e lăsat la voia întâmplării. Nu mai există autoritate, pentru că toată lumea vrea să poruncească. Oricine poate să-și ucidă fratele. În curînd, ca o rușine supremă, străinul ajunge stăpîn în țară. Nilul nu mai inundă cîmpiile. Poporul nu mai are ce mânca. Nu mai sosește nimic din Siria, nici din Kuch. Nu se mai aduc sacrificii în templele zeilor, care-și întorc fața de la cei necredincioși.

Deci, cea dintîi datorie a faraonului va fi de a dovedi recunoștință zeilor, stăpînii tuturor lucrurilor.

La începutul unui mare număr de stele oficiale se spune că majestatea sa se află la Memfis, la On, la Pi-Ramses sau la Teba, ocupîndu-se cu ceea ce le place zeilor, adică restaurînd ce era învechit, construind noi sanctuare, făcînd zidurile mai solide, populînd templele cu statui, înnoind mobilierul, bărcile sacre, ridicînd obeliscuri, împodobind altarele și mesele de sacrificii, întrecînd în generozitate ceea ce făcuseră regii precedenți. Să ascultăm rugăciunea și mărturia lui Ramses al III-lea : „Cinste vouă, zei și zeițe, stăpînii cerului, ai pămîntului, ai oceanului, mari în barca de milioane (de ani), alături de tatăl vostru Ra a cărui inimă se bucură cînd vă vede perfecțiunea.“

Eu sînt fiul vostru, pe care l-au născut cele două brațe ale voastre. Voi m-ați făcut suveran Viață, Sănătate, Forță, peste tot pămîntul. Voi ați creat, pentru mine, perfecțiunea pe pămînt. Îmi îndeplinesc menirea în pace. Nu-mi las inima să se odihnească, tot căutînd ce este util și bun pentru sanctuarele voastre. Eu le înzestrez, prin înalte decrete, cu oameni, terenuri, animale, corăbii. Șlepurile se află pe Nil. Am redat prosperitatea sanctuarelor voastre care înainte erau decăzute. Am instituit pentru voi ofrande divine, în afară de cele care se aflau înaintea voastră. Am lucrat pentru voi în casele voastre cu aur, argint, lapis-lazuli, turcoaze. Am controlat tezaurele voastre. Le-am completat cu numeroase lucruri. Am umplut grînarele voastre cu grămezi de orz și de grîu. V-am zidit castele, sanctuare, orașe. Numele voastre sînt gravate acolo pentru veșnicie. Am mărit echipele voastre, completînd

du-le cu un mare număr de oameni. N-am luat bărbații care se aflau în sanctuarele zeilor de cînd există regi, ca să-i trimit în armată și în echipaje. Am emis decrete ca să-i las pe uscat pentru folosul regilor care` vor veni după mine. V-am consacrat sacrificii din toate lucrurile bune. V-am făcut vase smălțuite, de aur, de argint și de aramă, cu milioanele. V-am construit bărci, care sînt pe fluviu, cu marea lor locuință acoperită cu aur.“¹

După acest preambul, Ramses enumără ce a făcut în principalele temple din Egipt. El explicase mai înainte, pe larg, ce dăruise lui Amon, stăpînul tronurilor celor două țări, lui Tum, stăpînul celor două regiuni On, lui Ptah cel Mare, care se află la sud de zidul și de paredrele lor. Lipsindu-se pe el și jefuînd Egiptul în profitul zeilor, Ramses al III-lea nu inova nimic. De cînd existau faraoni, se poate spune aproape despre fiecare din ei ce se citește pe stela de la Amada. „E un rege binefăcător prin lucrările întreprinse pentru toți zeii, construindu-le temple, modelîndu-le chipurile.“² Ramses al II-lea abia fusese încoronat, cînd simți născîndu-se în el ambiția să se poarte ca un fiu pios, atît față de părinții săi, zeii, cît și față de tatăl său pămîntesc Menmatrê Setui-Merenptah, ale cărui vaste lucrări în cetatea Anhour și Unnefer le făceau să semene, de cînd aceste lucrări fuseseră întrerupte, cu un șantier, iar în alte părți cu niște ruine. Stîlpii de hotar dă pe domeniul divin nu fuseseră bine înfipti în pămînt și

¹ *Pap. Harris*, I, 37, 3, ssq.

² Kuentz, *Deux stèles d'Amenophis*, II, 12.

oricine putea veni să-i smulgă. Ramses convocă deci pe curteni, pe nobilii regali și pe conservatorii Casei cărților și le ținu acest discurs : „Iată, v-am chemat din cauza unei idei ce mi-a venit în minte. Am văzut construcțiile necropolei și mormintele care se află la Abydos. Lucrările care s-au făcut acolo au rămas neisprăvite din vremea stăpînului lor pînă în ziua de azi. Un fiu a luat locul tatălui său, și n-a reparat monumentul celui care i-a dat naștere. Atunci mi-am zis : «A ridica ceea ce a căzut, aduce fericire. E folositor să faci bine. Astfel, inima mă îndeamnă să fac lucruri utile în favoarea lui Merenptah». Voi face să se spună mereu, în curgerca vremurilor : «Fiul său a făcut să-i fie numele viu».” Regele continuă multă vreme pe acest ton și încheie : „E frumos să faci monument peste monument, două lucruri bune în același timp. Așa este fiul, așa era și cel care i-a dat naștere.” Propunerea regală dezlănțuie entuziasmul supușilor. După ce i-a ascultat, majestatea sa a dat ordin să se încredințeze lucrările arhitecților. El alese soldați, zidari, gravori, sculptori și desena-tori, muncitori din toate corporațiile, ca să constru-iască templul tatălui său, să pună în picioare tot ce era ruinat în necropolă. Făcu, odată pentru totdeauna, inventarul ogoarelor, plugurilor și turmelor sale. Numi preoți cu atribuții bine definite, un profet.. Apoi, adresîndu-se direct regelui, tatăl său, Urismarê, amintește ce-a făcut pentru el și pentru templul său : „Totul va fi bine pentru tine, atîta vreme cît am să trăiesc, atîta vreme cît Ramses-Miamun, fiul lui Ra, va trăi”. Și regele Menmatrê, vorbindu-i ca un tată fiului său, îl asigură că i-a pledat cauza pe lîngă Ra

și că toți zeii, Ra, Tum, Thot, Unnofre și marcea Enneadă divină se bucură pentru ce-a făcut majestatea sa.¹

Nu se poate reține decât un lucru din tot ce spune marele Ramses. El n-are dreptate acuzând de indiferență pe predecesorii săi. Cu un secol și jumătate înaintea lui, Menkheperre găsisse templul lui Ptah-tebanul într-o stare nedemnă de un asemenea zeu. Zidurile erau de cărămidă, coloanele și porțile de lemn și totul cădea în ruină. Majestatea sa hotărî să refacă acest templu. Îl ridică din nou, făcându-l din piatră frumeasă și albă de gresie. Zidul înconjurător fu consolidat pentru veșnicie. Porțile cele noi erau de brad, balamalele de aramă adusă din Asia. „Niciodată nu s-a făcut ceva la fel înainte de majestatea mea, spune el, împărtășind iluzia scumpă tuturor egiptenilor, l-am făcut mai mare ca înainte. Am restaurat marea sa locuință în aur adus din țările muntoase, toate vasele sale le-am făcut din aur și argint și tot felul de pietre scumpe, hainele de in alb, l-am umplut templul cu toate lucrurile bune, boi, păsări, rășină, vinuri, daruri, legume, cînd majestatea sa s-a întors din munții Retenu.”²

După ce regele îi copleșise astfel pe zei, restaurase vechile sanctuare și construisese altele noi din materialele cele mai rare și le înzestrase, i se părea totuși că nu făcuse încă destul. De aceea se trudi personal, să supravegheze executarea ordinilor sale și, cînd lucrările fură terminate, inaugură templul

¹ Gauthier, *La grande inscription dédicatoire d'Abydos*, AZ., XL, VIII, 52—66.

² *Urk.*, IV, 765.

și-l consacră zeilor.¹ Aruncă în jurul lui boabe de *besin*. Lovi de douăsprezece ori cu măciuca în poarta templului, sfinți naosul prin foc, alergă în jurul zidurilor purtînd un vas în fiecare mină, în alte cazuri, o vîslă și un echer.

În timpul mării serbări de la Opet, regele trebuia să apară pe vasul sacru, lung mai bine de o sută de coți, care era remorcat de la Karnak la Luxor.

Sărbătoarea lui Min, la începutul anotimpului *chemu*, nu era mai puțin populară. Regele trebuia să taie atunci un snop de *bôti*. Mai ales Ramses al III-lea nu putea să lase sarcina aceasta altei persoane, căci aniversarea încoronării sale cădea chiar în aceeași zi. Cînd Piankhi întreprinse cucerirea Egiptului, mai întîi el celebră la Napata, locul său de naștere, sărbătoarea Anului nou. Sosind la Teba în momentul mării călătorii a lui Amon, îl însoți pe zeu.² Din acest moment, luptele și ceremoniile se vor succeda pînă la victoria finală. El spune locuitorilor din Memfis: „Nu vă ascundeți. Nu luptați împotriva lui Chu. Cînd intru eu, intră el. Cînd ies eu, iese el. Nimeni nu respinge hotărîrile mele. Eu voi aduce sacrificii lui Ptah și divinităților Zidului alb. Voi adora pe Sokari în sipetul său misterios. Voi contempla pe Cel-ce-se-află-la-sud-de-zidul-său. Și mă voi întoarce în pace... lăsînd neatinsă noma Zidului Alb, pentru ca copiii să nu plîngă. Iată numele din miază-zi. Nimeni n-a fost ucis, în afară de

¹ Moret, *Du caractère religieux de la royauté pharaonique*, Paris, 1903.

² Piankhi, 25—26, *Urk.*, III, 14.

necredincioşii care-l huliseră pe zeu“¹ După ce oraşul fusese luat, el l-a purificat cu săruri şi prafuri, s-a dus în templul lui Ptah, s-a purificat în camera purificării, a îndeplinit toate ceremoniile rezervate regelui, a intrat în templu şi a oferit tatălui său Ptah Risanbuf un mare sacrificiu.

Curînd după aceea, reîncepură ceremoniile la On. După diferite acte preliminare care trebuiau să-i permită să se prezinte demn în sfînta sfintelor, după ce primise omagiile marelui preot şi ascultase rugăciunea care-i înlătura pe duşmanii regelui, el urca scara unei terase, ca să-l vadă pe Ra în castelul Pyramidion. Singur, el trase zăvoarele, deschise uşile şi-şi contemplă tatăl, barca lui Ra şi a lui Tum. Apoi închise uşile la loc, puse argilă şi imprimă sigiliul regal. Preoţii se prosternară înaintea majestăţii sale şi-i urară viaţă lungă şi bună stare.²

Ramses I şi fiul său fuseseră, înainte de a se așeza pe tron, mari preoţi ai lui Seth şi ataşaţi în diferite feluri cultului berbecului lui Mendes şi Uadjit, zeiţa-şarpe adorată în oraşul lor natal şi-n regiunea din jur.³ La începutul domniei sale, Ramses al II-lea se mîndreşte cu titlul de mare preot al lui Amon. Aceasta nu-l împiedică deloc să numească aproape imediat titular un mare preot, căruia un rege de vîrsta sa, înclinat către distracţii, vînătoare şi război, era desigur fericit să-i cedeze minuţioasele sar-

¹ Piankhi, 85—86, *Urk*, III, 27—28.

² Piankhi, 103—105 ; *Urk*., III, 38—40.

³ Montet, *Drame d'Avaris*, 108—110.

cini ale acestei funcții.¹ Dar Ramses al II-lea, ea și înaintașii și urmașii lui, nu s-au sustrat obligațiilor pe care orice faraon le contractase față de zei. Prin aceasta, el cumpără, desigur foarte scump, pacea țării, din moment ce poporul muncitor era, la urma urmei, mulțumit de soarta sa și incapabil să se revolte în mod serios, iar cei care ar fi putut să tulbure liniștea aveau tot interesul s-o păstreze.

II. Toaleta regală

Scularea regelui se făcea desigur, cu ceremonial. Un înalt funcționar amintește că s-a sculat de dimineată în fiecare zi, ca să fie cel dintâi care să-l salute pe stăpîn.² Nu cunosc nici o reprezentare a sculării regelui, dar în mormîntul lui Ptah-hotep se poate vedea cum un mare personaj se lăsa aranjat de bărbier, de manichiurist, de pedichiurist, în prezența membrilor familiei și a funcționarilor săi. Regele făcea fără îndoială la fel.

Costumul regal nu numai că era mai bogat decît al prinților, al șefilor civili și militari, dar el trebuia să indice și calitatea celui care-l purta. Regele nu apare niciodată în public cu capul gol și chiar în intimitate el poartă aproape întotdeauna ceva pe cap. Părul îi era tăiat scurt, ca să-și poată schimba ușor aceste accesorii. Cea mai simplă acoperitoare e o perucă rotundă, împodobită cu o diademă, care se

¹ Lefebvre, *Histoire des grand prêtres d'Amon de Karnak*, 117, ssq.

² Stela 88 din Lyon, *Mélanges Loret*, 505.

leagă la spate și lasă capetele să-i atarne pe ceafă. Un ureus de aur se înfășeare pe această diademă și gușa lui umflată se ridică în mijlocul frunții. Coroana sudului, cea a nordului și coroana dublă sînt podoabe de ceremonie. Cea dintîi e formată dintr-o bonetă înaltă, care se ascute spre vîrf și se termină printr-o proeminență; a doua, printr-o tocă, prelungită la spate cu o tijă, în vreme ce o panglică de metal, pornind de la baza acestei tije, coboară descriind o spirală. Coroana dublă e o combinație din celelalte două. Regele își pune pe cap, mai ales pentru parăzile militare, și pentru război, coiful albastru, împodobit tot cu un ureus și cu două banderole pe ceafă.

Coroanele și coiful sînt puse direct pe cap. *Nems*-ul era destul de larg ca să cuprindă peruca rotundă. Se putea confecționa dintr-o stofă care încingea fruntea, trecea pe deasupra urechilor, cădea de ambele părți ale feței, pe piept, și forma în spate un fel de buzunar, care se ascutea în mijloc. Această stofă era albă, cu dungi roșii. Se putea de asemenea pune pe capul regelui un *nems* pregătit dinainte. Un inel de aur îl ținea strîns, ceea ce era neapărat necesar și atunci coroana dublă, de nord și de sud, se punca pe deasupra *nems*-ului. Se mai puteau pune, deasupra *nems*-ului, fie două pene rigide, fie un *atesf*, alcătuit din boneta Egiptului de Sus, flancată de două pene flexibile și pusă pe două coarne de berbec, între care strălucea un disc de aur și care suportau pe deasupra mai multe ureus-uri cu discul. Este evident că aceste podoabe erau rezervate

pentru ceremonii, cînd regele şedea aproape complet nemişcat.

Ținuta de ceremonie cerea o barbă falsă, imitînd barba împletită care le plăcea locuitorilor din Punt, din țara divină, numită astfel pentru că mai mulți zei egipteni importanți erau originari de acolo. Această barbă era prinsă, cu două suporturi, de coafură, oricum ar fi fost ea. De obicei, regele își rădea barba și mustățile, dar cîteodată lăsa să-i crească o barbă scurtă, tăiată patrat.

Piesa esențială a costumului faraonilor, ea și a egiptenilor de orice categorie, este șorțul, dar șorțul regal e plisat. El e susținut de un cordon lat, împodobit la mijloc cu o cataramă de metal, pe care e gravat numele său în hieroglifice frumoase. La spate e legată o coadă de taur. Cîteodată este agățat de cordon un accesoriu în formă de trapez alungit. Acest accesoriu poate fi cu totul de metal, sau, dacă numai cadrul e de metal, interiorul e plin cu șiraguri de perle. *Ureus*-uri împodobiți cu discul sînt agățați la bază sau de o parte și de alta. Regele nu disprețuiește mersul cu picioarele goale, dar dispune de un bogat sortiment de sandale de metal, de piele sau împletite.¹ Bijuteriile și obiectele de podoabă completează acest costum. Colierele regelui sînt foarte variate. Cîteodată, ele sînt formate din șiraguri de bucățele de aur găurite, de perle sau de mărgelă, strînse într-o închizătoare plată, pe ceafă, de unde iese un fel de smoc de aur de un

¹ Reprezentații ale regelui în mare ținută se află la Karnak, Luxor, Abydos și în toate templele. A se vedea cu deosebire *Medinet-Habu*, 123—124.

mare efect, format din lăntișoare și floricele. Aceste coliere sînt o invenție relativ recentă. Colierul clasic cuprindea mai multe șiruri de perle, susținute de două închizători cu cap de șoim, care se legau la ceafă cu două funde. Perlele din ultimul șir aveau forma de lacrimi. Celelalte erau rotunde sau în formă de măline. Aceste coliere cîntăresc adeseori mai multe kilograme. Ca și cum n-ar fi fost de ajuns atîta, regele își mai atîrnă de gît, cu un lănt dublu, un pectoral în formă de fațadă de templu și-și pune cel puțin trei brățări, una lîngă umăr, alta la mîna și alta la picior.¹ I se întîmplă să pună pe deasupra acestora o rochie lungă, ușoară și transparentă, cu mîneci scurte, prinsă cu un cordon care se leagă în față.

III. Regele la lucru

Diodor, care se laudă că a examinat cu grijă faptele consemnate în *Analele preoților egipteni*, ne asigură că toată viața publică și privată a regilor era sever reglementată. Faraonul se deștepta de dimineată și începea prin a-și citi corespondența. După ce se îmbăia și se îmbrăca, punîndu-și insignele regalității, el oferea un sacrificiu, asculta rugăciunile și predicile marelui preot, care erau niște povești edificatoare, iar după aceea timpul era

¹ Pe mumiile lui Chechanq și Psusennes, la Tanis, am găsit o bogată colecție de podoabe regale: Montet, *Tanis*, 146—157.

împărțit între audiențe și judecată, plimbare și distracții. Trebuia să păstreze sobrietatea și să se poarte întru totul conform legilor. Cum acestea erau obiceiuri stabilite de mult, el nu se supăra și se considera mulțumit cu soarta sa.¹

Mulți regi și-au făcut, desigur, conștiincios datoria. Li se citeau depeșile. Erau ținuți la curent cu toate evenimentele. Dictau răspunsurile și, dacă era cazul, convocau consiliul. Formula „I s-a spus majestății sale...” se întâlnește la începutul unui mare număr de stele oficiale. De cele mai multe ori, ceea ce i s-a spus majestății sale se referă la acțiunile dușmanilor săi. Regele Psametik, al doilea cu acest nume, se afla la Tanis, gata să aducă sacrificii zeilor din acea regiune, când a fost informat că negrul Kuar ridicase armele împotriva Egiptului.² Războiul și pacea depind deci de faraon, dar nici problemele tehnice nu-l lasă indiferent. L-am văzut pe Setui preocupat să furnizeze apă căutătorilor de aur care exploatau regiunea de la est de Edfu. Această problemă îl preocupa atât de mult, încît se duse în persoană să-și dea seama de suferința oamenilor care munceau, lipsiți de apă, sub un soare arzător.³ Ramses al IV-lea, voind să ridice monumente părinților săi, zeii și zeițele Egiptului, începu să se documenteze cu ajutorul cărților din Casa Vieții asupra căilor de acces la muntele de *bekhen*, apoi el în-

¹ Diodor, I, 70.

² Kêmi, VIII.

³ Inscripția A din templul de la Radesieh, *Bibl. aeg.*, IV.

suși străbătu muntele sacru.¹ Apoi începu să studieze posibilitățile de a găsi apă în groaznicul pustiu Ykayta. Așezîndu-se pe scaunul său de aur, cu diadema pe cap, împodobită cu cele două pene, el zise celui care ținea sigiliul regal: „Cheamă pe cei mari care sînt în fața sălii pentru ca majestatea mea să asculte părerea lor cu privire la această regiune. Voi discuta pe față“. Sfetnicii fură aduși în fața lui ca niște vinovați, căci nimeni, nici chiar consilierii nu trebuiau să contemple, fără teamă, fața augustă a faraonului. Sărutară pămîntul și li se spuse despre ce era vorba. Ar fi fost lipsiți de cea mai elementară politețe dacă ar fi răspuns direct și dacă și-ar fi pus în valoare știința. Gloria întreprinderii care urma să fie încercată revenea în întregime regelui. Ei răspunseră deci, ca și curtenii pe care-i adunase Ramses cu cîteva luni mai înainte, ca să le anunțe intenția lui de a termina templul din Abydos, printr-un elogiu călduros adus acestui rege fără seamăn, ale cărui proiecte concepute în timpul nopții erau realizate îndată ce se făcea ziuă și încheiară, după ce amintiră de eșecul încercărilor anterioare sau mai recente: „Dacă tu însuși spui tatălui tău Hapi, părintelui zeilor, să ridice apa pe munte, el va face tot ce zici, după planurile care se elaborează în fața noastră, căci toți zeii, părinții tăi, te iubesc mai mult decît pe oricare rege care a venit de pe vremea lui Ra“. Au-

¹ Hammamat, 340 și 12. Totuși, Alan H. Gardiner crede că e puțin probabil ca regele să se fi dus în persoană la Hammamat (*J.F.A.*, XXIV, 162).

diența s-a terminat. Tehnicienii n-au decît să se pună pe lucru. Ei îl vor ține pe rege la curent cu lucrările. O stelă de granit va eterniza reușita întreprinderii.¹

Numirea înalților funcționari și a marilor demnitari aparținea, desigur, tot regelui. Alegerea marelui preot al lui Amon era de asemenea de cea mai mare importanță. Ramessizii nu uitaseră conflictul care ridicase monarhia împotriva slujitorilor celui mai bogat și mai ambițios dintre zei. Ramses al II-lea își atribuisese chiar, la începutul domniei, titlul de mare preot. După foarte puțin timp, hotărîndu-se să numească pe altcineva mare preot în locul lui, el alege, fără să consulte clerul lui Amon, un personaj care, de altfel, era marele preot al lui Anhur din noma thinită. Fără îndoială că regele îl remarcase atunci cînd vizitase construcțiile poruncite de tatăl său în această regiune. Înainte de a se hotărî, el procedase la un fel de consultare a zeului, al cărui mecanism ne scapă. El îi prezentase personalul de la curte, pe șefii soldaților, pe profeții zeilor, demnitarii casei sale fiind de față. Amon nu fu mulțumit de nici unul din ei și nu dădu semene de aprobare decît atunci cînd se rosti numele lui Nebunef : „Ești binecăcătorul lui, zise regele terminînd, căci el te cere“. La aceste cuvinte, curtenii și Grupul celor treizeci lăudară împreună bunătatea regelui, prosternîndu-se de nenumărate ori în fața acestui zeu bun. Cînd concertul de laude luă sfîrșit, regele re-

¹ E vorba de stela din Kuban, acum la muzeul din Grenoble și publicată de Tresson : *La stèle de Kouban*, Cairo, 1922.

mise noului pontif cele două inele de aur și sceptrul de argint aurit. Întreg Egiptul fu înștiințat că-i era încredințat domeniul lui Amon.¹

IV. Dreptul de grațiere

Memoriile lui Sinuhit ne dau singurul exemplu cunoscut despre un vinovat grațiat de faraon. Naratorul ne-a explicat pe larg cum s-au petrecut lucrurile. Regele nu s-a mulțumit numai să ridice pedeapsa lui Sinuhit și să-l autorizeze să se întoarcă acasă. El a voit să-l și vadă. Aventurierul a sosit la postul drumurilor lui Horus, pe frontieră. El și-a părăsit prictenii beduini, după ce le-a împărțit din darurile trimise de curte și s-a încredințat soldaților, care l-au dus pe o corabie pînă la reședința de la Ity-taui. Palatul fusese înștiințat. Copiii regali erau adunați în corpul de gardă. Curtenii meniți să-i introducă pe vizitatori în sala cu coloane, l-au îndrumat și iată-l pe supus în fața suveranului său așezat pe tronul cel mare, în sala de argint aurit. Sinuhit se aruncă la pămînt. Grozăvia greșelii sale îi umple cugetul. „Eram ca un om cuprins de întuneric. Suflatul mă părăsea. Membrele îmi tremurau. Inima nu-mi mai bătea în piept. Am cunoscut viața prin moarte.“

I se poruncește lui Sinuhit să se ridice. Regele, care-i vorbise cu asprime, se imblinzește și-l în-

¹ Aceste informații ne-au fost furnizate de însuși Nebunnef în inscripția mormintului său din Teba, AZ, XLIV, 30—35 și Lefebvre, *op. cit.*, 117, ssq.

deamnă să vorbească. Sinuhit nu va abuza de această permisiune și-și va termina scurtul discurs zicînd : „Iată-mă în fața ta. Tu ești viața, majesta-tea ta să facă cum vrea“.

Regele cheamă pe copiii regali. În vreme ce ei se pregătesc să vină, el spune reginei că Sinuhit s-a schimbat mult. Trăind printre asiatici, el a devenit asemenea lor. Regina scoate o exclamație de mirare și copiii regali aprobă observația regelui : „În adevăr, nu este el, suverane, stăpînul meu“. Acestea zicînd, ei aduc crotalele și sistrele și le prezintă regelui : „Ambele tale mîini să se așeze pe aceste lucruri frumoase, o rege, pune podoabele lui Hathor. Cea aurită să dea viață nasului tău, stăpîna stelelor să fie unită cu tine!“ După ce au debitat o laudă destul de lungă, au cerut iertare pentru Sinuhit, care s-a purtat fără judecată. Zeița căreia îi aparțin sistrele și crotalele, numită și Aurita și Stăpîna stelelor, este zeița bucuriei, a dansurilor și a banchetelor. Ea intervine aici, pentru a pregăti hotărîrea pe care o va lua regele în favoarea celui rătăcit. În sfîrșit, Sinuhit iese din palat nu numai grațiat, dar și îmbogățit, i se dăruiește o casă și va fi hrănit de acum înainte cu lucrurile delicioase pe care i le dă regele. ¹

V. Recompensele regale

Un curtean l-a definit pe faraon drept „cel care multiplică binele, care știe să dea. El este zeu, regele

¹ Maspero, *Ccntes populaires*, ed. IV-a, 79—103.

zeilor. El cunoaște pe cel care-l cunoaște. Răsplătește pe cel care-l servește. Protejează pe partizanii săi. El este Ra al cărui corp vizibil este discul și care trăiește pentru veșnicie”.¹

În cursul războaielor de eliberare, faraonul a trebuit să răsplătească pe mulți viteji, iar mai târziu s-a luat obiceiul ca și civilii să-și aibă partea lor. De regulă, răsplata era acordată unui personaj izolat, dar, de obicei, se căutau mai multe personaje demne de a fi răsplătite, ca apoi să fie chemate odată toate la palat. Aceștia se îmbrăceau cu cele mai frumoase veșminte. Când plecau din casa lor ca să se urce în car, servitorii și vecinii se înșiruiau lângă ușă ca să-l felicite. În fața palatului, carele erau adunate într-un parc. Vizitii vorbeau între ei sau cu gărzile. Fiecare își lăuda stăpînul și darurile cu care va fi copleșit. „Pentru cine se face petrecerea asta? — Petrecerea asta se face pentru Ay, tatăl divin și pentru Taia. Iată-i devenind oameni bogați.” Unul care n-a auzit, întreabă la rîndul lui : „Pe cine sărbătoresc? — Ia te uită ce întrebare! Ceea ce face faraonul, Viață, Sănătate, Forță, este pentru Ay, tatăl divin și pentru Taia. Faraonul le dă milioane de lucruri. Privește spre fereastră. Vom vedea ce se face pentru Ay, tatăl divin”.² Când toată lumea se aduna, regele se instala pe un balcon aflat în prelungirea sălii cu coloane.

¹ Miss. fr., V. 496.

² Davies, *El Amarna*, VI, 29—30.

De afară se zărea o înşiruire de apartamente regale, mobilate cu jilţuri şi cu sipete somptuoase. Darurile erau expuse pe mese, şi mesele erau împinse pe balcon, lângă rege. În restul palatului, servitorii continuau să alerge încoace şi încolo, ca de obicei. Unii discutau liniştiţi. Femeile cântau, dansau, cântau din harpă. În curte, purtătorii de evantaie şi de umbrele, ofiţerii şi prietenii se ocupau de viitorii decoraţi şi-i introduceau pe fiecare, la piciorul balconului. Cel chemat îl saluta pe rege, dar numai cu braţele ; fără să se prosterneze, el rostea un scurt elogiu. Regele răspundea elogiindu-şi supusul. Îi lăuda fidelitatea, priceperca, devotamentul. Cîteodată îl şi avansa : „Tu eşti marele meu servitor, ai ascultat poruncile privind misiunile pe care le-ai îndeplinit şi de care sînt satisfăcut. Îţi dau această funcţie spunîndu-ţi : «Vei mîncea pîinea faraonului, Viaţă. Sănătate. Forţă, stăpînul tău, în templul lui Aton».” Apoi îi arunca o cupă şi nişte coliere de aur. Ofiţerii prindeau din zbor aceste obiecte preţioase. De gîtul celui decorat se atîrnau colierele, adescori trei sau patru. Cel decorat, împovărat, pătruns de bucurie şi de recunoştinţă, ieşea, urmat de ofiţerii care duceau obiectele pe care nu şi le putuse atîrna de gît. Subalternii cărau alimentele. Scribii înregistrau totul. Afară din palat, decoratul îşi regăsea prietenii, servitorii sau subalternii, care-şi manifestau bucuria. Omul se urca apoi în car şi se întorcea acasă escortat de un cortegiu zgomotos care creştea la fiecare pas. Era primit de soţia sa, care-şi ridica braţele spre cer în faţa atîtor bogăţii. Alte femei cântau din tam-

burină și dansau. Rudele și prietenii intrau și ei și veselie se prelungea multă vreme în casă.¹

Aceste ceremonii nu erau un privilegiu al bărbaților. Ay, tatăl divin, pe care l-am văzut răsplătit de Akhenaton, a devenit faraon. El distribuia recompensele. După ce l-a decorat pe Neferhotep, scrib și șef al turmelor lui Amon, a hotărât să acorde o distincție soției sale Meryt-Re. Scena are loc într-o casă de țară a regelui, un cub de zidărie, cu mici ferestre patrurate în părțile laterale, iar pe fațadă avînd o fereastră mare, înaintea căreia se află un balcon cu coloane. Grădina care înconjoară această casă simplă e plantată cu butuci de vie aliniați în lungul aleii, curpenii agățîndu-se pe niște colonete în același stil ca și cele ale casei. Vase, coșuri și teancuri de farfurii sînt așezate pe lîngă zid. Meryt-Re, foarte frumoasă în rochia ei transparentă, cu un corn parfumat pe cap, se apropie de fațadă și primește, cu amîndouă mîinile, colierul pe care regele i-l aruncă pe fereastră. La această ceremonie foarte simplă nu asistau decît puțini martori. O femeie aplaudă. Alta sărută pămîntul. Sînt aduse buchete de flori. O muzicantă angajată pentru această împrejurare, bea ceva mișcîndu-și în același timp sistrul. Doi copii au reușit să se furișeze în grădină și privesc curioși. Ei au atras atenția unui *ghafir*, care-i amenință cu bățul. Odată audiența sfîrșită, Meryt-Re se întoarce acasă

¹ Ceremoniile cu recompense sînt des reprezentate în mormintele Noului Imperiu: Davies, *El Amarna*, I, 6, 30; III, 16—17; IV, 6; VI, 4—6, 17—20; Davies, *Neferhotep*, 9—13; Luvru C. 213; *Miss. fr.*, V. 496; mormîntul 106 la Teba (*Porter et Moss*, I, 134).

pe jos, dînd braţul unui bărbat necunoscut, poate soţul ei sau vreun ofiţer însărcinat s-o întovărăşească. Are mersul nobil, şi poartă cu mîndrie colierele regelui atîrnate de gît. În urma perechii se formează un cortegiu, în care regăsim pe cîntăreaţa din sistru, alături de care se află două fete goale. Servitorii şi-au împărţit între ei ulcioarele, baloturile şi coşurile cu provizii, cu ajutorul cărora se va sărbători printr-o masă bogată o zi atît de însemnată. Darurile cele mai preţioase sînt închise într-un sipet.¹

Aceste audienţe de recompense au loc cîteodată afară, fie pentru că personajul care trebuie decorat e prea important şi faraonul nu se poate mărgini să-i arunce cîteva coliere din înălţimea unui balcon, fie pur şi simplu pentru că publicul e prea numeros. În mijlocul unei curţi vaste, se înalţă un baldachin din materiale uşoare, din care meşteri pricepuţi vor face o minune plină de gust. Pe un soclu, decorat cu basoreliefuri care reprezintă sirieni, libieni sau negri îngenuncheaţi, întinzînd mîini rugătoare sau călcaţi în picioare de rege, metamorfozat în grifon, se ridică patru coloane papiriforme, sculptate şi încrustate de sus pînă jos, care suportă o cornişă cu mai multe etaje, pe care se sprijină un acoperiş bombat. Faraonul urcă scara mărginită de sfîncşi cu cap de şoim şi se aşază pe un jilţ de o nemaipomenită splendoare. Personajul pe care-l aşteaptă este Horemheb, care va fi mai apoi şi el rege şi care, avînd în sarcina sa un important comandament militar, ajutase pe beduinii persecutaţi de alţi nomazi. El capturase

¹ Davies, *Neferhotep*, 14—18.

întreg tribul agresorilor și venise în capitală cu prizonierii și cu cei pe care-i eliberase. aceștia din urmă voind să ceară, umili, favoarea de a trece pe teritoriul egiptean împreună cu turmele lor, așa cum făcuseră totdeauna. Și unii, și alții, vor asista la răsplătirea lui Horemheb. Generalul, în mare ținută, ridică brațul în semn de proslăvire. în timp ce câțiva ofițeri îi atîrnară de gît colier după colier ; alți ofițeri, aplecați sub greutate, aduc altele pe niște platouri. Subalternii lui Horemheb arată lungul șir de prizonieri. Bărbați voinici cu barbă și plete, cu trăsături pronunțate, se strîmbă de durere, pentru că minile le sînt legate cu frînghii. Femeile sînt lăsate libere și calcă cu demnitate. Un soldat ține de mînă o mamă, îmbrăcată într-o rochie cu volane, care poartă un copil pe umăr și altul mai mic într-o traistă. Altă femeie pare că vrea să înceapă o conversație cu un soldat care merge înaintea ei. Și mai interesante decît acești captivi, care se vor duce să facă grămezi de cărămizi sau să taie pietre, sînt caii pe care un ofițer egiptean îi ține de frîu.

Acum, după ce Horemheb a fost răsplătit, el însuși pledează cauza nomazilor care, fără intervenția lui, urmau să fie jefuiți de turmele și de toate bunurile lor. Împodobit cu coliere, în mînă cu un evantai cu miner, el ține faraonului o cuvîntare, îi laudă mărirea și-i explică problema. Apoi se întoarce către interpret și acesta va traduce nomazilor că faraonul binevoiește să autorizeze șederea lor în Egipt. Aceștia sînt libieni, care se recunosc după pana prinsă în

cap, după părul tăiat destul de scurt, pe frunte, după şuvița groasă care le acoperă o parte din figură ; sînt amestecați cu sirieni îmbrăcați cu o rochie cu mîneci lungi și cu un cordon lat. Ei își arată recunoștința printr-o mimică expresivă, ridicînd brațele în sus, întinzîndu-le spre faraon, apoi aruncîndu-se la pămînt. Apucați de un adevărat delir, se tăvălesc în praf. ¹

Horemheb își meritase răsplata. Nu s-ar putea spune același lucru despre marele preot al lui Amon, Amenhotep, pe care Ramses al IX-lea îl primise ca pe un egal, pentru a cădea apoi în mîinile lui. Recepția acestuia avusese loc într-un chioșc de gală, în care regele și marele preot ședeau în picioare, față-î față, despărțiți numai de mesele încărcate cu daruri. Marele preot, cu capul descoperit, în vreme ce regele are coiful albastru pe cap, stă cu picioarele pe o rogojină, dar artistul, care a reprezentat scena la Karnak, îl face tot așa de înalt. Darurile erau prețioase : zece *debeni* de aur, douăzeci de argint, provizii pentru un banchet, douăzeci de ari de pămînt cultivat. Concesiile smulse regelui valorau mult mai mult, căci Amenhotep sustrăgea domeniul lui Amon, așa de bogat, oricărui control. Acest domeniu devenea un stat în stat. Printr-un efort lung și perseverent, marii preoți ai lui Amon, atît de disprețuiți de Akhenaton, ținuți la respect de Ramses al II-lea, își recă-

¹ După basoreliefurile din mormîntul lui Horemheb la Leyda (*Beschreibung der ägyptischen Sammlung*, IV, 21—24).

pătaseră influența pe care știuseră s-o dobîndească pe vremea reginei Hatchepsiut și a dinastiei lui Tutmes. ¹

VI. Primirea ambasadurilor străini

Recepția ambasadurilor străini era, mai mult chiar decît distribuirea recompenselor, o ceremonie care dădea ocazia etalării unui mare fast și care măgulea orgoliul faraonului, mai ales cînd, într-o singură audiență, erau primiți delegați din cele patru părți ale lumii.

Ramessizii primesc mereu nubieni, negri, oameni din Punt, libieni, sirieni și delegați veniți din Nahrina. De la o vreme, din Creta nu mai vin oameni în costume vărgate, cu părul lung și ondulat, care odinioară purtau și ei *rhytoni* (cupe în formă de cap de berbec), vase ca niște cornete, pahare cu toarte, cupe cu flori și solicitau prietenia regelui. Acești ambasadori nu mai veneau. Dar renumele regelui Egiptului ajunsese pînă în părțile Orientului, în țări despre care Tutmes și Amenhotep nu auziseră niciodată vorbindu-se, Media, Persia, Bactriana, țărmurile Indului. Pentru aceste ceremonii, se înălța un chioșc în mijlocul unei piețe. Garda, purtătorii de umbrele și scribii înconjurau chioșcul. Delegații se înșirau pe cele patru părți, alături de obiectele prețioase pe care le aduseseră cu ei. Scribii le înregistrau,

¹ Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak*, 194—5. *Inscriptions concernant les grands prêtres d'Amon* Romé-Roy et Amenhotep, pl. 11.

apoi le trimiteau în magazia templului vecin.¹ În schimb, regele le acorda suflul vieții și adeseori daruri mai prețioase decât cele care i se aduseseră. În adevăr, faraonului îi plăcea să fie considerat un munte de aur pentru orice țară. Nu se putea opri să nu-i ajute pe prinții strîmtorați care doreau să se alieze cu el printr-o căsătorie sau altfel pentru ca, la rîndul lor, să-l ajute împotriva dușmanilor.

VII. Distracțiile regelui : sporturile

Cea mai importantă ocupație a regelui era războiul ; de aceea, prinții se pregăteau pentru această ocupație încă din copilărie. Ramses al III-lea, fusese obișnuit de tatăl său, ca și toți camarazii săi, cu exerciții continue și cu oboseala trupului. Nici unul din ei n-avea voie să mănînce înainte de a fi făcut o cursă de o sută optzeci de stadii. Așa încît, ajunși la adolescență, toți erau niște atleți.² Poemul lui Qadech și multe alte texte laudă forța fizică a regelui, rezistența, îndemînarea, bravura sa, iar dacă vrem să aflăm detalii asupra educației sportive a tinerilor prinți, le vom găsi pe o stelă a lui Tutmes al III-lea³, viteazul războinic, și mai ales pe o stelă a

¹ Scenele sînt studiate amănunțit în Montet, *Les reliques de l'art syrien dans l'Égypte du Nouvel Empire*, Paris, 1937, cap. I.

² Diodor, I, 53.

³ Stelă găsită în templul lui Montu la Erment, *Ex oriente lux*, 1929, 9.

fiului și succesorului său, Amenhotep al II-lea ¹, care a fost, după cum spun medicii ce i-au examinat mumiă, un bărbat de o vigoare excepțională și desprind care contemporanii săi spuneau : „E un rege cu brațul așa de greu, încît nu se găsește nimeni să-l încordeze arcul, nici printre soldații săi, nici printre șefii țărilor străine, nici printre mai marii din Egiptu.” ² Iată deci cum își petrecea vremea un prinț, pe care nașterea sa îl indica să ocupe tronul lui Horus. „El ajunsese la optsprezece ani în toată plenitudinea forței sale. Învățase să cunoască toate munțile lui Montu. Pe cîmpul de luptă n-avea egal. Învățase să călărească. În această armată numeroasă, n-avea asemănare. Nu exista un singur bărbat care să-i poată încorda arcul. Nu putea fi întrecut la cîrșe.” Într-un cuvînt, un atlet. Își îndrepta antrenamentul în trei direcții : vîslaș, arcaș și cavaler.

„Avea brațul tare și neobosit, oricît de mult ar fi vîslit și comanda, la rîpa corăbiei sale regale, un echipaj de două sute de oameni. La oprire, după ce făcuseră jumătate din drum, acești oameni nu mai puteau visli : brațele lor erau moi, moleșite. Majestatea sa, dimpotrivă, o ținea într-una cu lopata sa de douăzeci de coți. Cînd își lega corabia de mal, făcuse un drum lung, fără să se fi odihnit.

Oamenii se bucurau văzîndu-l făcînd acestea.”

¹ Mare stelă găsită la Gisch, publicată de Varille, *Bulletin I.F.A.O.*, XI, 1, 31 ssq.

² Kuentz, *Deux stèles d'Amenophis*, II, 6—7. Alte stele laudă forța fizică a lui Amenhotep II : *Urk.*, IV, 976—7 ; *Ann. S.A.E.*, XXVIII, 126 ; *Medamoud*, 1326—1327, 145 ; *Bulletin of the metropolitan Museum of arts*, 1935, II, 49—53.

Nu trebuie să uităm, de altfel, că meseria de pilot devenise mai ușoară de când cîrma era susținută la extremitate de un catarg și de o cancelură făcută în spatele axei, sau pe părți, cînd existau două cîrme. Sub Vechiul Imperiu, piloții țineau cu amîndouă mîinile, fără nici un ajutor, ramele care serveau drept cîrmă și trebuiau să desfășoare un efort cumplit ca să lupte împotriva curentului sau să schimbe direcția. N-avem nici un motiv să credem că prințul revenise la vechiul sistem. Dar manevrarea cîrmei, chiar după îmbunătățirile arătate, cerea, fără îndoială, multă putere și perseverență.

Un arcaș bun trebuia să se priceapă la arcuri. „El încordă trei sute de arcuri grele, ca să compare lucrul meșterilor și să deosebească pe un muncitor nepriceput de unul foarte bun.“ Alegînd un arc perfect, pe care nimeni în afară de el nu l-ar fi putut încorda, iată ce făcu :

„Intră în locul unde se trăgea cu arcul și văzu că se ridicaseră patru ținte de aramă din Asia, groase de o palmă. Douăzeci de coți despărțeau un stîlp de altul.

Cînd apăru majestatea sa pe un car, ca Montu, în toată măreția lui, își apucă arcul, înșfăcă patru săgeți deodată și înaintă trăgînd în ținte, ca Montu cu echipajul lui. Săgețile ieșeau pe partea cealaltă.

Aceasta e o lovitură pe care n-a mai izbutit-o nimeni și despre care nu s-a auzit povestindu-se nicio dată, să tragi o săgeată într-o țintă de aramă și ca să iasă pe partea cealaltă și să cadă jos, decît doar regele puternic pe care Amon l-a făcut victorios.“

De fapt, prințul Akheperurê nu făcea decît să-l imite pe tatăl său Menkheperê, care, și el, străpungea cu săgețile o placă de aramă. Era o reușită frumoasă. Dacă, întocmai ca Ulise, Akheperurê ar fi trebuit să se întoarcă acasă sub înfățișarea unui cerșetor, ar fi putut, cu brațul său neînvins și cu arcul său incomparabil, să pedepsească pe cei ce-i jefuiau palatul și-i rîvneau soțiile.

Un războinic desăvîrșit își iubea caii mai mult decît pe el însuși. Prințul Nemarot, chiar dacă nu domnea decît peste o parte din Egiptul de Mijloc, avea un grajd în capitala sa, Chmunu. În timpul unui asediu, toată lumea suferise, și caii și oamenii. Piankhi, intrînd în oraș ca învingător, vizită grajdul. El văzu podurile fără fîn și caii înfometați. Îi fu milă și se mînie văzînd că ura adversarului său adusese în asemenea stare frumoasele animale : „Cît e de adevărat că trăiesc și-l iubesc pe Ra și că respir, faptul că ai flămînzit caii e dureros pentru inima mea mai mult decît orice rău pe care l-ai făcut cu răutatea ta. Nu știi tu că umbra zeului este asupra mea ? Eu n-am greșit împotriva lui. M-am născut din pîntecele divin. Iau martor sufletul zeului că nu fac nimic împotriva lui. El îmi poruncește să acționez.”¹

Ramses al III-lea nu lăsa în seama ofițerilor săl grija de a verifica dacă falmoșii lui cai erau bine întreținuți și în stare să meargă la război. În costum de gală, cu buzduganul într-o mînă și cu o cravașă în cealaltă, încadrat de purtătorii de umbrele și de evantaie, urmat de ofițerii de ordonanță, el sosește

¹ Piankhi, 64—69. *Urk.*, III, 21—22.

în marele grajd al palatului. Trompetele răsună. Grăjdarii sar la locurile lor. Fiecare strânge frâiele unei perechi de cai. Regele îi inspectează unul după altul.¹

Prințul Amenhotep, de la cea mai fragedă vîrstă și cu mult înainte de a fi în stare să întreprindă acțiunile lui Montu, își iubi caii și se mîndri cu asta. Pentru că-i iubea, cunoștea toate posibilitățile de a-l dresa. Succesele pe care le obținea ajunseseră la urechile tatălui său. Teribilul Menkheperre se simți fericit și mîndru de ceea ce se spunea despre fiul său cel mai mare. El zise celor din anturajul lui : „Să i se dea cel mai frumos atelaj din grajdul majestății mele, care se află în [noma] Zidului [alb]. Spuneți-i : «Ocupă-te de ei, dresează-i, antrenează-i, fortifică-i. Te implorăm !»“ Încurajat astfel și ajutat de Rechef și de Astartea, acei zei ai țării de unde veneau caii, tînărul prinț se puse pe treabă. El făcu din ei cai fără seamăn, neobosiți, atîta vreme cît el ținea hățurile. Nu simțea oboseala nici în cursa cea mai lungă. Cele mai multe din aceste curse aveau loc în regiunea de la vest de Memfis, în vecinătatea marilor piramide. Atunci cînd *ureus*-ul a strălucit pe fruntea lui, Amenhotep a poruncit să se clădească acolo un altar, unde s-a ridicat marea stelă de piatră albă care ne-a păstrat amintirea vitejiilor lui. Fiul lui Amenhotep, Tutmes, a ținut să le repete. Lui îi plăcea să tragă la țintă lîngă marele Sfinx, apoi se ducea să vîneze animale în pustiu. Într-o zi, el adormi între labele monstrului, care-i apăru în vis

¹ *Medinet-Habu*, 109—110.

ea prin această faptă să merite să stea pe tronul lui și-i porunci să dea la o parte nisipul care-l înăbușea, Geb. Prințul ascultă numaidécît porunca și puse să se lase posterității amintirea acestui vis.¹ Fără pietatea acestor tineri, noi n-am ști cum se pregăteau ei pentru funcția lor regală.

VIII. Vinătorile regale

A trage într-o țintă de aramă, a vîna antilope în deșertul din apropierea piramidelor, sub protecția lui Harakhte, acestea erau distracțiile de bază. Dar pe faraon îl așteptau și sporturi mai excitante, dacă voia să se măsoare dincolo de Euftrat și la sud de cataractă cu animale sălbatice, pe care n-avea nici o șansă să le întilnească în cele două pustii care mărginesc Nilul egiptean .

Astfel, în valea Eufratului, într-un loc numit Niy, unde fluviul curge între doi pereți de stîncă, regele Menkheperre și suita lui s-au izbit de o turmă de o sută douăzeci de elefanți. Lupta începu în apă. „Niciodată vreun rege nu făcuse asemenea lucru, de pe vremea zeului.“ Cel mai mare din acești elefanți se află dintr-o dată, în fața maiestății sale, care se pomeni în mare primejdie. Din fericire, bătrînul său tovarăș de arme, Amonemheb, se afla în apropiere. El tăie trompa monstrului. Stăpînul său îl laudă. Totuși, trecu sub tăcere devotamentul lui Amonem-

¹ Ceea ce se și făcu pe stela ridicată între labele marelui Sfinx, publicată de Erman, *Sitzungsberichten* pr. AK. (*philologisch-historischen Klasse*, 1904, 428—441. . .

heb în povestirea oficială pe care puse să o graveze pe stela de la Napata, cu toate că declară : „Am spus aceste lucruri cu sinceritate. Nu există aici nici o minciună”. N-am fi cunoscut adevărul dacă Amonemheb n-ar fi făcut, la rîndul său, o foarte scurtă relatare a acestei vînători memorabile.¹ Dar dacă un soldat cu un grad mai modest decît Amonemheb va fi luat parte la acest eveniment, cine ne va mai spune ?

Textele cunoscute nu ne arată dacă Setui și Ramses au vînat elefanți pe Euftrat și rinoceri între a treia și a patra cataractă, dar basoreliefurile de la Medinet-Habu îl înfățișează pe Ramses al III-lea vînd leul, taurul sălbatic, antilopa.² Regele este echipat ca și cînd ar pleca la război. El s-a urcat în car. Sub burta cailor, un leu rănit, întins pe spate, încercă să-și scoată cu ghiarele sulîța înfiptă în piept. Alt leu, atins de două săgeți și de o sulîță, alcargă răgînd să se ascundă în trestii. Un al treilea leu sare dintr-un hățiș aflat în spatele carului, dar regele s-a și întors cu sulîța în mînă și acest nou agresor nu va putea evita lovitura mortală.

Vînd pe lingă o mlaștină mărginită de trestii și de ierburi înalte, oastea regală urmărește o turmă de tauri sălbatici. Soldații, înarmați ca pentru bătălie, cu arcuri, sulîțe, săbii și scuturi, sînt înșirați în linie. Animalele înnebunate, silite să fugă în linie dreaptă, sînt ajunse de carul regelui, înarmat el în-

¹ După stela din Napata, publicată de Reissner, *Inscribed Monuments from Gebel Barkal*, AZ. LXIX. 24—39 și inscripția lui Amenemhat, *Urk.*, IV, 890.

² *Medinet-Habu*, 35, 116, 117.

suși ca pentru război, cu arcu triunghiular și cu o sulită. Un taur străpuns de săgeți a căzut pe spate, într-un desiş, și bate aerul cu picioarele. Altul s-a rostogolit sub picioarele cailor. Un al treilea a vrut să se arunce în apă printr-o săritură desperată, care-i înţepeneşte coada şi-i scoate limba din gură, dar cade sleit în genunchi.

În comparație cu aceste urmăriri pasionante, vânătoarea de antilope pare o distracție. Regele, singur în carul său, pleacă fără escortă în pustiu. El nu caută, ca burghezii din Teba sau ca vânătorii de profesie, să atragă gazelele într-un spațiu închis, ci, dacă zărește, în depărtare, o turmă de măgari sălbatici sau de antilope, se grăbește să le ajungă.

IX. Regele în intimitate

Cînd se întorcea dintr-o lungă călătorie sau după o raită prin deșert, regele găsea destule distracții în palatele sale din Pi-Ramses,¹ de la Memfis sau de la Teba. Akhenaton se simțea atît de bine în palatul său nou de la Akhetaton, încît nu-l părăsea aproape niciodată. Tată duios, soț credincios, fiu afectuos, el nu se simțea bine decît în tovărășia reginei și a prințeselor. Acestea îl însoțeau în plimbările lui și intrau în templu împreună cu el. Asistau la împărțirea premiilor, îl ajutau la primirea delegaților străini, îi pregăteau băuturi și dulciuri. Regina lua în mînă ceainicul și strecurătoarea, ca să-i servească ea însăși

¹ Poemul lui Qadech, ed. Kuentz, 338—339.

o infuzie caldă. Cînd regina-mamă venea în vizită la copiii săi, fericirea era completă. Dejunul și cina se luau de asemenea în familie.¹ Dar nu e sigur că toți faraonii se purtau la fel. Akhenaton s-a ridicat împotriva multor obiceiuri și idei din epoca precedentă, așa încît la începutul domniei dinastiei a XVIII-a, regele trăia mult mai puțin în familie. Regele Ahmose venind să se odihnească în iatacul său, găsește acolo pe prealăudata, foarte grațioasa fiică regală, sora regală, soția divină, marea soție regală Ahmose-Nefertari. Despre ce vor vorbi ? Despre binele pe care l-ar putea face celor care sînt dincolo, morților care cer apă și ofrande bogate la toate sărbătorile cerului și ale pămîntului. Puțin mirată, regina, care aștepta poate ceva mai plăcut, întreabă: „De ce ai astfel de gînduri ? De ce-mi vorbești așa ? Ce ți-a intrat în inimă ?” Regele răspunde : „Pentru că mi-am amintit de mama mamei mele, de mama tatălui meu, marea soție regală, mama regală, Teti-Cheri, cu glasul dulce, al cărei sarcofag și monument se află acum în praful Tebei. Ți-am spus acestea, pentru că majestatea mea dorea să-i facă o piramidă și un castel la To-djusir, în apropiere de monumentul majestății mele, să sape acolo un bazin, să planteze arbori, să ducă piini, să fie înzestrat cu oameni, terenuri ; voiam să dăruiesc turme, preoți însărcinați cu ceremoniile și orice fel de oameni care cunosc obiceiurile². Admirăm pietatea regelui, demnitatea vorbirii

¹ Davies, *El Amarna*, III, 30—34, 4, 6, 18, 13 ; IV, 15.

² Cairo, *Cat. Gén.*, 36002.

sale, respectul pe care-l arată soției sale, dar nu ne putem împiedica de a ne gândi că reginei poate că i-ar fi plăcut să vorbească despre altceva. Ramses al II-lea era mai puțin sever. Numeroasele texte care vorbesc despre Pi-Ramses, reședința pe care a clădit-o pe ruinele de la Avaris, în Delta orientală, îi laudă farmecul și veselia. Acolo se mîncea bine și se bea și mai bine. Vinul avea gustul mierei, iar mesenii se încoronau cu flori. Regele era aclamat în fiecare zi. Pe scurt, acolo era un paradis.¹ Și la Akhetaton viața se scurgea în petreceri, dar exista totuși o deosebire. Regele eretic practica virtuțile familiale, așa cum le înțelegem noi, pe cînd Ramessizilor le-a plăcut variația. După cîte știm, cît a domnit Ramses al II-lea, cinci femei au purtat titlul de mare soție regală. Acest număr nu e extraordinar de mare pentru un rege care a domnit peste șaiszeci de ani, dar cei o sută șaiszeci și șapte de copii dovedesc că nu s-a mulțumit numai cu soțiile oficiale. Cum reușe toată această lume să se înțeleagă, nu putem să ne închipuim, din cauza lipsei de documente. Să notăm numai un exemplu de galanterie dat de marele rege. El încheiase pace cu adversarul său Khattusil, regele hitiților. Totuși, ostilitățile nu încetau. Ori de cîte ori o ceată de egipteni întîlneau o ceată de hitiți, aveau loc ciocniri. Khattusil luă atunci o mare hotărîre. Alcătuiind o delegație încărcată cu tot felul de bunuri și punînd în fruntea ei pe fiica sa iubită, el le trimise lui Ramses. Cortegiul plecă în anotimpul cel rău, dar

¹ Montet, *Drame d'Avaris*, 116—129.

zeul Sutekh, care nu-i refuza nimic lui Ramses, urmaşul său îndepărtat, făcu, la cererea lui, o minune. Deodată se făcu vară. Un soarec radios luminea lunga călătorie a prinţesei din capitala sa, din centrul Asiei Mici, şi pînă în Egipt. Dar nu numai atît. Ramses se hotărî să ridice o cetate între Egipt şi Fenicia, pe care o numi Marele-Ramses-victorios. El o puse sub protecţia a patru divinităţi, două asiatice, Sutekh şi Astarteea şi două egiptene, Amon şi Uadjit. Duşe acolo provizii, trimise patru statui şi plecă el însuşi să aştepte pe prinţesă şi escorta sa, ca s-o conducă în marcia sa reşedinţă de la Pi-Ramses, în vreme ce poporul îşi exprima zgomotos bucuria de a vedea o prinţesă atît de frumoasă şi de-a afla că soldaţii hitiţi şi egipteni se împăcaseră.¹

Urmaşii lui Ramses al II-lea n-au încercat să-i răpească această glorie. Ramses al III-lea, cu toate că a voit să-l egaleze întrutotul, s-a mulţumit cu un trio de soţii şi cu vreo zece copii, dar îi plăcea societatea femeilor. El juca cu plăcere dame cu frumoase persoane prea puţin îmbrăcate, care-i serveau băuturi şi dulciuri şi-i aduceau flori.

Regilor le plăcea de asemenea societatea tovarăşilor lor de arme şi de vînătoare, ca şi a bărbaţilor vestiţi pentru ştiinţa lor. Khufu şi-a chemat fiii şi fiecare îi povesteşte pe rînd cîte o întîmplare. Acelaşi Khufu aflînd că este undeva un savant care, în acelaşi timp, e şi un făcător de minuni, trimite pe unul din fiii săi să-l caute. Snefru aduce la curte un

¹ După stela căsătoriei lui Ramses II, *Ann. S.A.E.*, XXV şi *Bibl. aeg.*, VII, 12 ; cf. Montet, *Drame d'Aravis*, 134—135.

savant care știe să prezică viitorul. Mult mai târziu, Amenhotep al III-lea împărtăși unui înțelept, care purta același nume ca și el, dorința sa de a-i vedea pe zei.

X. Intrigi de harem

Faraonul era considerat ca un zeu, fiul legitim al lui Amon, dar, cu toate acestea, se găseau nelegiuiri care-i doreau pierzania, care căutau posibilitatea de a-i scurta domnia și de a schimba cursul normal al urmașilor. Spre sfârșitul domniei lui Ramses al III-lea, una din soțiile sale, care se numea Taia, se gândi să asigure fiului ei succesiunea la tron, fiul pe care papyrusul judiciar din Torino îl indică sub numele de Pantaur.¹ Ea se înțelese cu un majordom, Pabakikamun, al cărui nume înseamnă „servitor orb“. Acest personaj făcu pe agentul de legătură între femeile din harem devotate Taiei și mamele surorilor lor, care își asumară sarcina să strângă oameni și să-i convingă să se revolte împotriva stăpînului lor.² El găsi un adept prețios în persoana unui șef al turmelor, Pen-hui-bin, căruia îi procură o carte a regelui Usirmarê Miamum, mare zeu, stăpînul lui.³ Înarmat cu această carte, Pen-hui-bin începu să fabrice figurine de ceară, care trebuiau să aibă influență asupra faraonului și partizanilor lui, fie pentru a-i slăbi, fie

¹ Th. Dévaria, *Le papyrus judiciaire de Turin et les papyrus Lee et Rollin*, Paris, 1868, și *Bibl. égyptologique*, V.

² *Pap. Judiciaire de Turin*, Col. IV, 2—6.

³ *Pap. Lee*, nr. 1 și *Pap. Rollin*.

pentru a-i face să-și uite îndatoririle. În complot mai intrară și alți funcționari și femei. Un conspirator, șeful arcașilor din Kuch, fratele unei femei din harem care scria prea multe scrisori, este indicat în procesul-verbal sub numele de Bin-m-Yat (Răul de la Teba). Un alt ofițer este numit Mese-su-Ra (Ra îl detestă).¹ Fără îndoială că acești bărbați se numeau înainte de dramă „Binele este la Teba” și „Ra îl iubește”, dar ei nu mai erau demni de nume atât de frumoase. Multe persoane avuseseră cunoștință despre complot și vorbiseră prea mult. Zeul Ra nu le îngădui izbînda. Fără să cunoaștem prin ce mijloace, el știu să descopere complotul ; aflăm că marii vinovați și complicitii lor sînt arestați, împreună cu cei care cunoscuseră aceste urzeli și nu le denunțaseră. Se constitui un tribunal, care cuprindea doi vistier-nici, un port-evantai, patru paharnici și un crainic. Faraonul preferase oameni din anturajul său în loc de magistrați de profesie. Într-un discurs preliminar, al cărui început este rău conservat, el îi îndeamnă să fie fără milă. „Tot ce au făcut să cadă asupra capului lor. Cît despre mine, care sînt mereu apărat, care sînt ocrotit pentru veșnicie, mă aflu alături de adevărații regi aflați la rîndul lor în fața lui Amonrasonter și în fața lui Osiris, domn al eternității”.²

Regele nu nimerise bine numind pe membrii comisiei. Doi dintre ei și un ofițer din corpul de gardă, aflînd că unele femei fugiseră, se sustrasera. Ei plecară să le întîlnească într-un loc anumit. Dar nu

¹ *Pap. Judiciaire de Turin*, col. II. .

² *Ibid.*, col. III.

trecu multă vreme și fură găsiți. Ca primă pedeapsă, li se tăie nasul și urechile.¹ Astfel pedepsea regele Horemheb pe magistrații și pe prefecții care abuzau de funcțiunile lor.

Scribul întrebuintează o expresie ciudată ca să ne arate care a fost pedeapsa definitivă : „I-au pus la locul lor. Au murit ei înșiși“. Aceasta ar putea să însemne că nefericiții au fost lăsați în sala de judecată, față în față cu remușcările lor și cu un cuțit bine ascuțit la îndemână. Știau ce le rămânea de făcut. O explicație și mai dramatică a fost sugerată lui Gaston Maspero examinând o mumie dezgropată la Deir el Bahari și cunoscută sub numele de „mumia prințului fără nume“. Ea aparține unui bărbat de douăzeci și cinci — treizeci de ani, bine făcut și fără leziuni, care a fost înhumat fără a fi suferit operațiuni obișnuite de îmbălsămare. Masa cerebrală n-a fost extrasă, iar organele interne erau intacte. „Niciodată o față omenească n-a exprimat mai fidel tabloul unei mai cumplite și mai îngrozitoare agonii. Trăsăturile, oribil crispate, indică într-un mod aproape sigur, că nefericitul a murit de o asfixie provocată și cauzată de o îngropare de viu.“² Această explicație va fi considerată poate prea romanțioasă și împotriva ei se poate obiecta că nu există dovadă că s-a lăsat vreodată vinovaților libertatea de a se pedepsi ei înșiși, deși e sigur că nu exista nici o milă față de cei care atentau la viața faraonului.

¹ *Ibid.*, col. VI.

² Maspero, *Momies royales*, 782 ; *Histoire*, II, 480.

O domnie lungă și întîmplări de felul celei pe care am povestit-o, puteau inspira faraonului dorința de a comunica posterității experiența sa despre oameni. Mai mulți suverani au lăsat instrucțiuni în acest sens, cum este tatăl lui Merikarê, Sehotepibrê.¹ Dar n-a rămas nimic de la Setui, care a intrat în Amentit la adînci bătrînețe, nici de la Ramses al II-lea, care atîția ani a jucat rolul unui zeu printre oameni. În schimb, de la Ramses al III-lea, ne-a parvenit intact lungul document pe care l-a dictat la sfîrșitul vieții.² Regele are siguranța că a domnit bine. El a folosit cea mai mare parte din resursele țării ca să mărească și să înfrumusețeze templele zeilor, mai ales pe cel al lui Amon de la Opet, pe al lui Tum de la Iun, pe cel al lui Ptah de la Memfis, fără să uite de altfel pe zeii de mai mică importanță. I-a înzestrat cu un personal numeros și bine stilat, cu turme și proprietăți. La fiecare sărbătoare, a trimis spre sanctuare mîncare și băutură. Făcînd acestea, nu a neglijat nici pe oameni. A făcut să domnească ordinea și pacea. A tăiat

¹ Scharff, *Der historische Abschnitt der Lehre für König Merikarê*, München, 1936; Maspero, *Les enseignements d'Amenemhat I-er à son fils Saneuasrit I-er*, Cairo, 1914; Unii particulari au publicat și ei învățăături, mai ales în Imperiul Mijlociu, care combinau elogiul regelui cu sfatul de a-l servi cu un devotament absolut. Cf. Kuentz, *Deux versions d'un panegyrique royal*; *Studies presented to F. Ll. Griffith*, Londra, 1932.

² Este *Papyrus Harris*, I, din care există de curînd o ediție comodă, *Bibl. aeg.*, V. Dl. Tresson pregătea un index al acestui prețios document.

în bucăți sau a înrolat în cazărmile sale pe libienii care se instalau ca la ei acasă în fișia de Deltă cuprinsă între Nilul occidental și Sahara. Popoarele mării s-au vindecat pentru multă vreme de pofta de a mai ataca litoralul egiptean. A construit flote întregi, a trimis nenumărate expediții în toate părțile pentru a aduce tămîie, terebint, turcoaze, aur și ăramă, abanos și fildeș, precum și brazi din Liban. Egiptul a devenit o grădină. Nimeni nu-i tulbura pacea.

„Am făcut să trăiască pămîntul întreg, cu locuitorii lui, *rekhyt*, *payt* și *henmyt*, bărbați și femei. Am smuls pe om din mizerie. L-am apărat împotriva celui puternic care-l asuprea... Pămîntul a fost sătul și fericit în timpul domniei mele. Am făcut bine zeilor ca și oamenilor. Nu mi-am însușit nimic din ce era al tuturor. Mi-am sfîrșit domnia pe pămînt ca suveran al celor două țări. Voi erați servitorii mei sub amîndouă picioarele mele. Erați scumpi inimii mele, ca și faptele voastre. Să citiți decretetele și cuvintele mele. Iată că eu odihnesc în necropolă, ca și tatăl meu Ra. Mă amestec cu marea Eneadă a zeilor din cer, pe pămînt, în Duat.“¹

Încrezător în zeii săi, regele are totuși o îngrijorare: fiul său pe care Ra însuși l-a zămislit, fiul lui Amon ieșit din carnea sa, să fie încoronat stăpîn al celor două țări ca Ta-tenen. Fără îndoială, lumea stă sub sandalele sale. Toți sărută pămîntul înaintea lui. Dar oare egiptenii vor urma ei sfatul celui care e acum confundat cu zeii care l-au creat, cerînd să

¹*Pap. Harris*, I, 79, 1—5.

fie urmat oricînd, adorat, lăudat și să i se preamărească frumusețea, cum fac dimineata pentru Ra? Ca și cum ar fi ghicit că zilele frumoase ale Egiptului faraonic s-au sfîrșit, regele înmulțește rugăciunile către toți zeii în favoarea fiului său. El îi zice lui Amon :

„Ascultă rugăciunile mele. tatăl meu, stăpînul meu. Eu sînt singur în Eneada zeilor care stau alături de tine. Fă ca fiul meu să apară ca rege în locuința lui Tum... Tu l-ai proclamat rege cînd era tînăr, tu l-ai pus ca suveran, Viață, Sănătate, Forță, al pămînturilor, deasupra oamenilor. Dă-i o regalitate de milioane de ani... Dă tinerețe membrilor lui, copii în fiecare zi. Tu ești scutul care-l înconjoari în fiecare zi. Pune sabia și măciuca lui deasupra asiaticilor doborîți de teamă față de el ca și cum el ar fi Baal. Să lărgească frontierele după voia lui. Țările și pustiuurile să se teamă de el. Înlătură răul, catastrofele, dezastrele. Fă ca bucuria să sălășluiască în inima lui, toți să strige, să cînte și să danseze înaintea frumoasei lui fețe. Pune dragoste pentru el în inima zeilor și zeițelor, iubire, venerație pentru el în inima lui Payt...

Fă ca Nilul să fie mare și puternic în orice anotimp. pentru a-i hrăni regalitatea cu numeroase daruri. Fă să vină în palatul său sacru regii care nu cunosc Egiptul, cu spatele încărcat.“¹

În termeni tot așa de insistenți, el repetă rugămintea sa lui Thum, lui Ptah, tuturor zeilor și zeițelor din Marea Eneadă. Ultimele rînduri ale documentu-

¹ *Ibid.*, 22. 2—23, 4

lui vor fi un suprem apel către zei și către oameni, pentru acest fiu iubit. Oare vreun înțelept, cum a dat atîția Egiptul, înștiințase pe Ramses al III-lea că nenorocirile, pe care abilitatea, curajul, norocul său le îndepărtaseră, aveau să se abată peste Tomery? În adevăr, în vremurile vechi, Kufu fusese înștiințat că dinastia lui avea să se sfîrșească după trei generații. Dinastia lui Ramses nu mai avea înaintea ei decît șaptezeci de ani și ultimii ani aveau să fie nefericiți; dar sub alți stăpîni, Egiptul avea să mai cunoască zile bune.

CAPITOLUL IX

ARMATA ȘI RĂZBOIUL

I. Avantajele și inconvenientele meseriei de militar

Scribii considerau meseria de militar cu mult mai prejos decît a lor, dar discipolii, orbiți de aparențe înșelătoare, preferau cîteodată spada și arcu și mai ales carul tras de doi cai iuți, în locul penei de scris și a paletei. Acești tineri nebuni aveau în adevăr nevoie să li se arate necazurile soldatului. Printre exercițiile de stil pe care ni le-a lăsat epoca răsărită, descrierea acestor necazuri ocupă un loc important. Viitorul ofițer de infanterie era luat încă din leagăn. Cînd avea abia doi coți înălțime, era închis în cazarmă. Acolo era supus unui antrenament atît de aspru, încît trupul i se acoperea de plăgi care nu se vindeau niciodată. Dacă se odihnea, era bătut ca un pergament. Cînd, în sfîrșit, era bun de mers la război, viața lui devenea un infern : „Vino să-ți povestesc expedițiile lui în Siria și marșurile prin munți. Pîinea și apa îl apasă pe umeri ca încărcătura unui măgar. Vertebrele spatelui îi sînt strîmbe. Bea apă amară și doarme cu ochii deschiși. Cînd dă ochi

cu dușmanul, e ca o pasăre prinsă în capcană. În trup nu mai are nici o putere. Când vine vremea să se întoarcă în Egipt, e ca un lemn mâncat de viermi. Se simte bolnav și adesea e cuprins de paralizie. Hainele îi sînt furate de hoți și ordonanța îl părăsește.“¹

Ofițerul cu carul e scutit de această oboseală. Dacă a primit doi cai frumoși, din grajdul regal și cinci ordonanțe, el nu mai poate de bucurie. Aleargă, mîndru, prin oraș. Provoacă pe cei ce îndrăznesc să nu-l admire. Și-a procurat două din cele cinci ordonanțe și acum trebuie să-și cumpere un car. Oiștea costă trei *debeni* de argint, caroseria cinci. Mica avere pe care o moștenise de la tatăl și mama lui, se duce toată. Mai are și alte necazuri. Cade de pe car și e rănit. Carul e părăsit într-un șanț, tocmai cînd șefii vin să-și facă inspecția. E condamnat să fie biciuit. E călcat în picioare și primește o sută de lovituri.²

Evident, acest tablou e lipsit de sinceritate. El dovedește mai ales că literații nu-i puteau suferi pe militari, care poate că-i tratau pe aceștia la fel. Soldații bătrîni, care după numeroase campanii în Siria, în Nubia sau în Libia, s-au putut întoarce în țară ca să-și sfîrșească viața într-o casă confortabilă, ca Ahmose, fiul lui Abana, sau care au obținut o sinecură la curte, ca Ahmose din Nekhabit, n-au păstrat o amintire prea rea despre serviciul lor activ : „Numele unui viteaz, spune fiul lui Abana, nu va dispărea niciodată de pe acest pămînt“. Meseria era bine plă-

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 26.

² *Bibl. aeg.*, VII, 27.

tită. După fiecare acțiune victorioasă, se împărțea prada. Viteazul, al cărui nume fusese semnalat crai-
nicului regal, primea un teren în orașul lui, o parte
din bunurile luate de la dușmanii regelui și sclavi
de ambele sexe. Ahmose a primit nouăsprezece și a
obținut de mai multe ori aurul vitejiei, sub forma
unor coliere și cupe asemănătoare cu cupa lui Thuty,
pe care e gravat în hieroglife : „Dat prin bunăvoința
regelui Menkheperre nobilului prinț, tată divin, iubit
de zeu, care a umplut inima regelui prin toate țările
străine și prin insulele Mării Verzi, care a umplut
magaziile cu lapis, argint și aur, însărcinatul nostru
în țările străine, șeful soldaților, lăudat de zeul cel
bun, cel căruia stăpînul celor două țări îi asigură
subsistența scribul regal Thuty.“¹

Un alt soldat de carieră, Didu, care a fost rînd pe
rînd șef în pustiurile de la vest de Teba, mesager
regal pentru toate țările străine, portdrapel în garda
majestății sale, comandant al corăbiei *Mery-Amon* și
la urmă șeful poliției, a primit și el, în numeroase
ocazii, aurul elogiului. El purta la gît, atîrnat de un
cordon, pe deasupra grumăjerului, un medalion cu
albine și un leu de aur.² Un alt portdrapel, contem-
poranul său, care răspundea la numele răsunător de
Neb-Kêmi (domn al Egiptului), primise o brățară
de argint aurit.³

Încă și mai fericit, fusese portdrapelul *Nebamon*,
care ajunsese la bătrînețe, servindu-l pe faraon cu

¹ Urk., IV, 999. Cupa în Vernier, *La bijouterie et la joail-
lerie égyptienne*, pl. 20.

² Champollion, *Notices descriptives*, 527—8 ; Urk., IV, 995.

³ Urk., IV, 997.

curaj și credință, fără ca în cursul lungii sale cariere să-și fi atras vreo pedeapsă sau vreo observație. Majestatea sa, care-i cunoaște meritele, a hotărît să-i asigure o bătrînețe onorabilă, într-o casă frumoasă cu două etaje, prevăzută cu o curte interioară umbrită de un palmier. I se vor da servitori, turme, pămînturi și șerbi, și va fi scutit de orice rechiziție a funcționarilor regali. Îi este conferită demnitatea de *amakh*. Faraonul, care n-a vrut să-l scoată cu totul din serviciul activ, l-a numit șeful poliției în partea de vest a orașului. Aceste titluri și aceste bunuri îi sînt oferite în cursul unei adevărate parade. Cînd Nebamon era portdrapel, el se afla, ca și Didu, pomenit mai sus, pe bordul vasului de război *Mery-Amon*. Drapelul său reprezenta de altfel o corabie cu o cabină centrală, o cîrmă și greemenți. Tot echipajul e pe corabie să vadă cum e răsplătit fostul său comandant. Ofițerii stau pe scăunele în formă de X. Oamenii, în picioare, cot la cot, formează patru rînduri. Nebamon predă drapelul pe care l-a purtat cînd era tovarășul stăpînului celor două țări, în ținuturile străine din sud și din nord. El salută drapelul. Apoi un ofițer, un portevantai al regelui, îi dă un nou drapel, o gazelă care poartă pe spate o pană de struț, semnul polițiștilor de la vestul Tebei, precum și un sul palmiform, puțin mai lung decît palma, care conține poate copia decretului regal cu privire la Nebamon. După aceasta, soldații Medjaiu vor defila prin fața noului lor șef. Doi ofițeri, căpitanul soldaților Medjaiu, Teri și locotenentul Mana, îngenunchează și-și pun coatele pe pămînt în fața lui. I se prezintă o serie de stegulețe, pe care erau înscrise

fără îndoială numele, numărul sau semnul distinctiv al unităților care formau corpul polițiștilor Medjaiu. În sfîrșit, goarna sună adunarea și începe defilarea. În frunte se află portdrapelul, urmat de arcașii care merg în fața grosului infanteriei, cu soldați înarmați cu o sulită și un scut. Cînd trec prin fața lui Nebamon, arcașii ridică arcul cu mîna dreaptă. Apoi îl atîrnă de gît, ca să aibă brațele libere și merg strîngînd pumnii.¹

Iată niște oameni care n-au avut de ce să se plîngă de suveranul lor. Știm mult mai puțin despre ofițerii subalterni și despre soldații de rînd, care n-au avut posibilitatea să-și construiască un mormînt și să-l decoreze cu imagini menite să amintească viața lor militară. Totuși, imaginile existente ne informează oarecum și despre soarta trupei. Ofițerii superiori, scribii regali și scribii recruților, ca Tjanusi, Horemheb, Amenemheb se arată foarte preocupați de hrana soldaților. De obicei, li se dă pîine, carne de vacă, vin, prăjituri, legume și tot felul de lucruri bune. Conduși de gradații lor, oamenii sosesc în ordine, fiecare cu sacul în mînă. Ei intră pe o poartă și găsesc într-o curte ulcioare, coșuri cu peșmeți, chiftele, bucăți de carne. Bărbați în vîrstă, îmbrăcați în haină albă, sînt așezați jos în dosul coșurilor. Sînt, fără îndoială, brutari și bucătari. Scribii înregistrează pe rînd oamenii și rațiile.²

¹ Cariera și recompensele primite de Nebamon ne sînt cunoscute din textele și picturile din mormîntul său din Teba (nr. 90) : *Th. T. S.*, III, v. mai ales pl. 24—29.

² *Urk.*, IV, 911 ; *Wr. Atl* I, 186, 280.

După ce a fost numit comandant al armatei Medjaiu, Nebamon trebuie să supravegheze instrucția și întreținerea recruților. El se achită de această sarcină, așezat pe un scăunel, ajutat de două ordonanțe, care-i țin la dispoziție un alt scăunel, un sac, sandale, bastoane. În prezența lui, scribii aduc și înregistrează provizii, pecetluiesc ulcioare cu vin, marchează boi.¹ Putem presupune că toate aceste merinde nu erau destinate numai lui Nebamon, ci trupeii pusă sub ordinele lui, căci Nebamon este cel care-i întreține pe recruți.

Ramessizii vor, ca și predecesorii lor de altfel, ca soldații să fie bine hrăniți și bine echipați. Ei au făcut tot ce le stătea în putere ca aceștia să fie mulțumiți de soarta lor. De aceea Ramses al III-lea reproșează atât de sever armatei sale că l-a părăsit, singur în mijlocul dușmanilor, neputînd conta decît pe ajutorul lui Amon.

„Cît de lași ați fost, conducători de care ! Sigur că n-am de ce fi mîndru de voi. Totuși, nu există nici unul dintre voi căruia să nu-i fi făcut bine în țara mea. Nu m-am purtat ca un domn ? Nu erați voi niște săraci ? Am făcut din voi oameni mari, pe sufletul meu *ka*. Am pus pe fiu sub ascultarea tatălui său. Am înlăturat orice rău din această țară. V-am dat și alte lucruri, care mai înainte vă fuseseră luate. Oricine își exprima o dorință, eu i-o realizam... Nici un stăpîn n-a făcut pentru soldații săi ce a făcut majestatea mea pentru voi. Vă lăsam să stați în orașele voastre, fără să vă faceți slujba de ofițer, și la fel

¹ Th. T. S., III, 21, 31—33

făceau și conducătorii mei de care. Le dădeam drumul spre orașele lor, zicînd : «Îi voi găsi totdeauna gata pentru luptă și pentru marș».”¹

Ramses putea să-și închipuie că viața armatei sale era ușoară, căci după cîțiva ani de la urcarea sa pe tron, dușmanul, învins peste tot, nu mai îndrăznea să se arate. Soldații deveniseră un fel de rentieri, care locuiau în orașe alese de ei, împreună cu familiile și dispuneau de mult timp liber : „I-am lăsat pe soldați și pe conducătorii de care să se instaleze unde au vrut. Sardanii, Qahaq-ii (mercenari de origine libiană), în orașele lor, dormeau lungiți pe spate. N-aveau să se mai teamă nici de războinicul libian, nici de dușmanul sirian. Armele, arcurile, erau așezate în magazine. Ei erau sătui, băuți, plini de satisfacții. Femeile și copiii lor trăiau alături de ei. Nu se mai uitau în urmă. Inima le era liniștită. Eu eram garanția și protectorul vieții lor.”² De altfel, ceea ce spune Herodot despre armata egipteană, din vremea regilor Psametik, era valabil și pentru epoca Ramessizilor. Existau două feluri de războinici, care se numeau *calasiri* și *hermotybi*, după cum Ramses deosebea pe infanteriști, *mechâu* și pe conducătorii de care, *tentheteri*. Ei nu învățau nici o altă meserie decît meseria armelor, din tată în fiu. Toți erau proprietari, iar oamenii din garda regală primeau rații suplimentare de grîu și de carne.³

¹ Poème de Qadech, ed. Kuentz, 172—185.

² Pap. Harris, I, 78.

³ Herodot, II, 164—8 ; Diodor, I, 73.

II. Serviciul interior

Cînd regii tebanî întreprinseră războiul de eliberare împotriva hicsoşilor, armata lor era formată numai din egipteni. Curînd, le-a venit ideea să încorporeze şi prizonieri. În regimentul pe care-l comanda Tjanuni, scrib regal pe vremea lui Tutmes I, găsim un escadron de vlăjgani cu totul deosebiţi de recruţii indigeni.¹ Egiptenii erau înalţi şi subţiri, cu umerii largi şi cu pîntecele plat. Aceşti străini aveau membre groase şi părul lung, pe gît. Centura le scotea în relief un pîtec proeminent. Îşi agăţau la spate cozi de panteră şi la fel pe pulpa piciorului. Cu siguranţă că veneau din ţările meridionale, dar nu erau negri. La exerciţii mergeau cu paşi mari, toţi deodată, întinzînd mîna dreaptă, în care ţineau un băţ. Akhenaton prefera chiar şi străini. În garda sa personală, care-l aştepta la ieşirea din palat şi-l însoţea la templu, se numărau mai mulţi străini, sirieni, libieni, negri, decît egipteni.²

Odată cu Horemheb, în armata egipteană îşi fac apariţia hitiţii şi odată cu Setui, popoarele mării. Garda lui Ramses al II-lea era alcătuită în întregime din sardani.³ Aceştia erau nişte voinici înalţi, slabi, bine făcuţi. Desenatorii egipteni, atît de buni observatori, au prins exact trăsăturile care deosebeau pe egiptenii cu trăsături regulate şi cu profilul bine desenat, de libienii osoşi, de negrii cu faţa turtită, de

¹ *Wr. Atl.*, I, 236.

² Davies. *El Amarna*, III, 31, 39; *Wr. Atl.*, II, 13.

³ Basorelief din templul lui Ramses al II-lea la Abydos; Kuentz, *La bataille de Qadech*, pl. 22; *Wr. Atl.*, II.

semitii cu nasul coroiat. Un zid din templul de la Abydos ne arată că faraonul a înregimentat și europeni împotriva coaliției care-l amenința. Succesele armatei lui Ramses al III-lea împotriva libienilor și a popoarelor mării l-au ajutat să facă numeroși prizonieri, care imediat au fost marcați, ca animalele, sigilați cu numele său, încadrați, înregimentați și supuși disciplinei egiptene.¹

Antrenamentul consta din marșuri de ansamblu și din lupte corp la corp. Una din plăcerile regelui era aceea de a asista, împreună cu curtea sa, la astfel de lupte și la concursurile instituite pentru soldații cei mai bine antrenați.²

Prinții poartă evantaie cu minier. Printre ei, sînt amestecați prinți străini, cum e de exemplu transfugul Hadah, dușmanul lui David. Sirienii se recunosc după eșarfa înnodată în jurul trupului, după părul lung, strîns cu o panglică, după barba lor. Negrul poartă cercei mari și și-a înfipt în păr o pană de struț. Hititul și libianul și-au pus costumul de ceremonie. Toți într-un glas îl salută pe faraon : „Tu ești ca Montu, faraon, Viață, Sănătate, Forță, bunul nostru stăpîn. Amon ți-a supus pe acești străini care veneau împotriva ta“.

Acum luptătorii se află în arenă. În primul rînd, se iau la întrecere doi bărbați înarmați cu un baston și îmbrăcați cu șorțul militar, format dintr-un enorm accesoriu de formă triunghiulară, cu partea ascuțită în jos. Antebrațul stîng e strîns cu o curea, mîna

¹ Pap. Harris, I, 76.

² Ceea ce urmează după *Medinet-Habu*, 112.

dreaptă e apărată de o mânășă de piele, bărbia și obrajii de o bandă groasă, care se leagă de alta frontală. Unul din campioni se înclină spre prințul regal, mare comandant al armatei, care-l încurajează zicînd : „După inima ta, după inima ta, o luptătorule“. Celălalt ridică ambele brațe spre cer. Apoi lupta începe. Cei doi adversari își administrează lovituri serioase, apărîndu-și fața cu brațul stîng. Se desfid : „Ia seama, te fac eu să simți mîna unui campion“.

După scrimă, urmează luptătorii. Un egiptean îl ridică în sus pe adversarul său libian, care-l mușcă de mînă. Cel mușcat strigă : „Păzea, sirianule (*sic*), care muști cu gura ! Faraonul, Viață, Sănătate, Forță, stăpînul meu, e cu mine, împotriva ta !“ Să credem oare că faraonul va întrerupe lupta și va pedepsi pe luptătorul necinstit sau, mai simplu, că acest procedeu nedrept nu va împiedica triumful campionului egiptean, pe care stăpînul său îl susține ? Iată acum doi egipteni care se întrec. Cel din stînga a ridicat piciorul adversarului și anunță, în jargonul lui de soldat, c-o să-l arunce la pămînt în fața faraonului.

În sfîrșit, un egiptean, poate învingătorul din lupta precedentă, se măsoară cu un negru. Arbitrul egiptean își încurajează compatriotul, deși asta nu se prea face : „Ia seama că te afli în fața faraonului, Viață, Sănătate, Forță, stăpînul nostru bun !“ Campionul îl ridică pe negru în sus și-l trîntește de pămînt, însoțindu-și gestul cu vorba : „Ah, iată-te sus, negru murdar ! Am să te duc bucățele în fața faraonului“. Scena a treia. Negrul atinge pămîntul cu genunchii și umerii. El s-a retras, fără îndoială, căci

învîgătorul se scoală și, ridicînd brațele, își strigă victoria : „Amon, zeu viu, învîgătorul străinilor ! Marele regiment Ursimarê-este-conducătorul a dăruit tot pămîntul !“

Amorul-propriu al egiptenilor era satisfăcut. Ne putem întreba cum privea curtea triumful străinilor, cînd se întîmpla ca ei să fie mai puternici ? Fără îndoială că destul de rău. Dar autorul basoreliefurilor, care a reprodus această scenă, nu ne arată dinadins nici reacția publicului, nici premiile decernate învîgătorilor. Dimpotrivă, el i-a observat bine pe prinții străini care, din planul al doilea al spectatorilor, privesc spectacolul. Expresia lor indiferentă nu anunță nimic bun.

III. Armata în timp de război

Armata egipteană a avut numeroase ocazii să-și arate forța sub dinastia a XIX-lea și a XX-a. Dacă ne încredem în povestirile și basoreliefurile oficiale, mai ales în cele care evocă înaltele fapte ale lui Setui, în Palestina, ale lui Ramses al III-lea împotriva libienilor și a popoarelor mării, atunci expedițiile războinice ne apar ca o dramă în patru acte : I. Distribuirea armelor și plecarea armatei. II. O mare luptă în cîmp deschis. III. Asedierea și cucerirea unui oraș. IV. Întoarcerea în triumf. Sub Ramessizi, lucrurile s-au petrecut adeseori în acest fel. Totuși, nici în antichitate, victoria nu era un lucru mai sigur decît în timpurile moderne. Egiptenii nu vorbesc cu plăcere de înfrîngerile lor și știm că au suferit unele

destul de dureroase. În ultimii ani ai dinastiei a XVIII-a, soldații regelui hitit Subbiluliumma i-au bătut și i-au urmărit pe egipteni prin Siria, ca să răzbune uciderea prințului care se dusese în Egipt la chemarea văduvei faraonului.¹ Dar, în ansamblu, epoca de care ne ocupăm a fost glorioasă pentru armatele egiptene. Să le urmărim în marșul lor irezistibil.

IV. Adunarea și distribuirea armelor

Înainte de a împinge țara în război, faraonul cerea părerea consilierilor săi, chiar când era hotărât să facă după capul său. Așa a făcut Kamose, unul din liberatorii Egiptului, când a hotărât, sub inspirația lui Amon, să-i atace pe hicsoși, care, începînd din secolul al XIV-lea, ocupau toată Delta și nomele din Egiptul de Sus și care avuseseră ambiția să-și întindă dominația și să impună cultul zeului lor, Setekh, și în Egiptul rămas independent. Consilierii, oameni fricoși, ar fi preferat să mai aștepte, căci se temeau să nu agraveze o situație și așa destul de rea, dar cu care se obișnuiseră. Regele își impuse voința și războiul fu hotărât.² Nu știm dacă a fost trimis vreun mesager la hicsoși să le anunțe voința faraonului, sau dacă aceștia au înțeles intențiile tebanilor numai când i-au văzut înaintînd înarmați

¹ Cavaignac, *Subbiluliumma et son temps*, Paris, 1932, 70—72 (*Annales de Subbil.*, p. 27).

² Tablata Carnavon în *J.E.A.*, III, 95—110 ; Montet, *Drame d'Avaris*, 94.

spre nord. Regii din vechiul Orient își scriau mereu. Ei își trimiteau enigme, amenințări, reclamații, plângeri, își anunțau nașterile, doliurile, intrigile unora și altora. Un tratat în toată regula, cu preambul, numeroase articole și concluzie, constată sfârșitul ostilităților între hitiți și egipteni, în anul XXI al lui Ramses al III-lea. Acest tratat a fost considerat multă vreme ca cel mai vechi din lume. Mai cunoaștem acum și altele, dar, pentru moment, nu posedăm nici un document care să notifice altei puteri declarația de război. Totuși, consider ca probabil că o astfel de notificare avea loc, căci vom vedea că în timpul ostilităților adversarii schimbă mesaje.

Cînd războiul părea iminent, majestatea sa își pregătea infanteria, îi înarma pe sardanii capturați în alte bătălii și-i instruia pentru luptă. Sardanii constituiau un corp special, comandat direct de faraon. Grosul armatei, alcătuit din egipteni, sirieni, libieni și meridionali, era împărțit în mai multe corpuri. Textele din vremea lui Setui citează corpul lui Amon, cunoscut și sub numele de „Arcuri prețioase“, corpul lui Ra, zis „Brațele numeroase“ și corpul lui Sutekh, „Arcuri puternice“. ¹ Un alt corp, al lui Ptah, apare, după cîte știm, la începutul domniei lui Ramses al II-lea.

Distribuirea armelor și a echipamentului se făcea cu multă solemnitate. ² Asista chiar și regele Ramses al III-lea, care lua loc pe o estradă cu balcon ;

¹ După stela lui Setui I, găsită la Beisan, *Mélanges V. Loret*, *Bull. I.F.A.O.*, XXX.

² Cece ce urmează, după *Medinet-Habu*, 29.

sprijinindu-și brațul pe o pernă, el primea salutul și asculta discursurile ofițerilor săi. Apoi lua cuvîntul : „Scoateți armele, să se arate armele, pentru a înfrînge, prin vitejia tatălui meu Amon, țările răsculate care nu cunosc Egiptul !“ Regele era îmbrăcat în costum de ceremonie, cu haină de lux și cu sandale în picioare. Fiul său, scribul regal și mai mulți ofițeri superiori stăteau alături. Armele erau așezate pe categorii. Ici, coifurile care acoperă bine capul și ceafa, prevăzute cu o vizieră și cu două curele pornind din creasta coifului și terminate cu ciucuri, colo arcurile triumghiulare, tolbele cu săgeți, tunicile de zale cu mîneci scurte, care să acopere tot torsul, spadele în formă de seceră, prevăzute cu o coadă lungă terminată cu o măciucă pe care egiptenii o numeau *khopech*, adică braț. Soldații, îmbrăcați simplu, cu un sari și un accesoriu triumghiular, soseau pe rînd, cîte unul, cu mîinile goale. Primeau armele și plecau, în vreme ce numeroși scribi notau numele și armele.

Prin secolul al XIII-lea, egiptenii sfîrșiră prin a adopta armele vechilor lor dușmani, sirienii. Ei nu-i învinseseră decît cu propriile lor arme. Coifurile, pe care Ramses al III-lea le distribuia oamenilor săi și care sînt de altfel reprezentate în culori într-una din camerele mormintului său, seamănă mult cu coifurile războinicilor sirieni, pe care le cunoaștem bine din scenele de bătălie de pe carul lui Tutmes al IV-lea, din procesiunile purtătorilor străini de ofrande și, în sfîrșit, din opere originale.¹

¹ Montet, *Les reliques de l'art syrien*, 32—33 ; Kémi, IV, 200—201.

Forma este aceeași. Egiptenii au înlocuit doar coada de cal prin curele cu ciucuri. Zeul Seth, care în această epocă se numește Sutekh, cel mai asiatic dintre zeii egipteni, are pe cap un coif asemănător, împodobit în față cu un disc solar, cu două coarne ascuțite și cu o panglică lungă, legată în vîrf, care atîrnă pînă aproape de pămînt și se termină cu o floare triumghiulară. Sutekh era un zeu războinic și s-ar putea susține că coiful soldaților nu era decît coiful zeului, transformat din nevoi practice, dar nu trebuie să uităm că Sutekh era împodobit după moda asiatică și că seamănă cu Baal ca un frate.

Războinicii asiatici întrebuițau de multă vreme un arc triumghiular, pe care egiptenii l-au adoptat, schimbîndu-l mult. La început, se serveau de un arc cu curbura dublă, pe care l-au înlocuit, în Vechiul Imperiu, cu un arc cu curbura simplă, dar vechiul model nu fusese părăsit cu totul. Cu un arc asemănător străpungeau Tutmes al III-lea și Amenhotep al II-lea plăcile de aramă. În epoca despre care vorbim, toată armata egipteană e dotată cu arcul triumghiular, poate mai ușor de fabricat în serie. Cît despre spada în formă de seceră, s-a dovedit că e o armă de veche tradiție asiatică.¹ În Imperiul de Mijloc, fiecare rege din Byblos dorea să i se pună în mormînt un arc de lux. Războinicii sirieni îi prezentară asemenea arcuri marelui preot al lui Amon, Menkheperrêsenb. Egiptenii își dădură seama că era o armă redutabilă și regele o adoptă, toată lumea urmîndu-i exemplul.

¹ *Ibid.*, 34—36.

Tunica de zale a fost inventată tot în Siria.¹ Era o vestă de piele, garnisită cu mici plăci de metal. Sirienii de pe carul lui Tutmes al III-lea sînt în majoritate îmbrăcați în tunică de zale. Unii o înlocuiesc cu două benzi late, care se încrucișează pe piept. Tunicile nu-i apără pe dușmani de săgețile faraonului, dar egiptenii au observat că prezentau totuși unele avantaje.

Carul, care joacă un rol important în războaiele din această vreme, este împrumutat de egipteni tot din Siria.² Nu se știe exact în ce moment au cunoscut sirienii calul, nici cînd a fost inventat carul. În documentele din Imperiul de Mijloc, atît siriene, cît și egiptene nu se vede nici unul, nici altul. Povestirea lui Kamose nu-l menționează, dar, de la începutul celei de a XVIII-a dinastii, calul și carul sînt întrebuițate frecvent de cei doi adversari. Prioritatea aparține sirienilor, căci numele carului și al părților lui componente, al calului și al hamurilor, în limba egipteană, sînt luate din vocabularul semitic. Ornamentele figurate pe caroserie, palmetele, animalele care stau față-n față, dantela de spirale, sînt tot de proveniență asiatică. Totuși, carele faraonului și ale prinților „în care atîta aur stă grămadă“, dau dovadă de un lux, pe care nu l-ar fi putut avea stăpîinii din Retenu.³ Hamurile sînt înfrumusețate cu discuri de aur și întărite cu metal. Totuși, nici această eleganță și nici această bogăție nu trebuie să ne facă

¹ *Wr. Atl.*, II, 1.

² Montet, *op. cit.*, 37—38.

³ *Medinet-Habu*, 16, 31. 62. Pentru aparătura de ochi decorate cu imaginea lui Setekh, *ibid.*, 25 ; *Wr. Atl.*, II, 18.

să uităm că nu sînt prea potrivite cu rolul de a utiliza la maximum forța cailor și de a o disciplina. Căpestrele sînt formate dintr-o căpiște și din două curele care se leagă cu frontalul, cu zăbala și cu apărătoarea de ochi. Calul poartă pe cap un panaș de flori artificiale sau pene de struț. Frîiele au zăbală. Hamurile erau formate din trei piese principale : o bandă destul de lată, rotunjită, care acoperea greabănul, o bandă mai mică care trecea pe sub trup, destul de slab legată și una mai strînsă, care se sprijinea pe piept. Restul corpului era liber. Curelele legate cam peste tot zburau în vînt. Pe piele luceau discuri de aur. Imaginea lui Sutekh, stăpînul cailor, este gravată pe apărătoarea de ochi.

Echipajul carului era format din doi oameni, vizitiul și luptătorul. Primul ține în mînă un bici, care adeseori este un obiect de lux. Luptătorul dispune de un arc, de săgeți și de vreo zece sulite lungi și subțiri, puse într-o tolbă și într-un toc fixat de caroserie. Platforma carului se afla aproape la un cot și jumătate deasupra solului. Era pusă direct pe osii, fără arcuri. Asemenea care se răsturnau ușor pe drumurile pietroase ale Siriei. E adevărat că echipajul, dacă prevedea accidentul, avea timp să sară jos, deoarece carul era deschis la spate. Cînd carul era sfărîmat, ocupanții n-aveau nimic mai bun de făcut decît să deshame caii și să sară pe spinarea lor. Așa făceau sirienii. La fel făceau și egiptenii, cînd aveau prilejul, cel puțin așa presupun eu, căci desenatorii lor, cînd zugrăveau o scenă de bătălie, nici nu puteau concepe ideea că un car egiptean s-ar putea răsturna.

Cît despre sardani, ei rămaseră, și după ce farao-nul i-a încorporat în armată, tot așa cum erau cînd luptau împotriva lui. Și-au păstrat șorțul, scutul rotund, spada cu lama triunghiulară și coiful, de forma unei strachini întoarse, cu o creastă împodobită cu disc și corn. Asemenea și filistenii, care se recunoșteau după diadema lor cu pene. Armamentul sirienilor era la fel cu cel egiptean. Unii și-au păstrat medalionul și șorțul împodobit cu ciucuri. Negrii au rămas credincioși arcului cu o curbă dublă, pe care strămoșii lor îl întrebuintau de secole. Mulți purtau și praștii.

V. Ordinca marșului

Egiptul este acum gata de luptă. Armata e adunată în cîmpia Deltei. Ea se va așeza în ordine de marș și va trece, sprintenă, pe podul Sile, peste lacul cu crocodili, pe care un desenator din vremea lui Setui l-a reprezentat pe un zid la Karnak. Un regiment de infanterie deschide marșul.¹ Infanteriștii sînt așezați în coloane de cîte unul și înaintează paralel în număr de șapte sau opt. Apoi vin trompetiștii, ale căror instrumente de aramă sau de argint, drepte și lungi de un cot, nu puteau scoate decît cîteva sunete și acelea prea puțin răsunătoare. Toba era cunoscută, dar n-am găsit-o în scenele de război, deși figurează la prezentarea recruților și la serbări,

¹ *Medinet-Habu*, 17—31.

ceea ce înseamnă că era rezervată serviciului interior.

În urmă, venea un grup de ofițeri, atașați în mod special persoanei regelui, apoi un prim car, pe care era înfiptă flamura berbecului cu discul pe cap, care asigura întregii armate protecția marelui zeu teban. Acest car era urmat de un alt grup de ofițeri. În sfârșit, carul regelui, condus chiar de Ramses, înaintează precedat de doi purtători de umbrele, care merg pe jos. Un leu fără zgardă merge pe lângă cai. Toată armata înaintează la pas, infanteriști de toate categoriile, carele și oamenii cu aprovizionarea împingându-și măgarii încărcăți cu baloturi și cu ulcioare sau conducând carele trase de șase boi. Pustiul e nesfârșit, iar Palestina e o țară săracă. Egiptenii știau din experiență că foarte multă vreme armata avea să trăiască numai din ceea ce adusesese cu ea.

Șirul de războinici și de care șerpuiește multă vreme pe poteci. Ajung la primul loc cu apă numit *Hupana*, alături de un migdol și de o stelă numită Stela leului.¹ Din fântână în fântână, se ajungea, după caz, la Bir-Sabe și Hebron sau la Gaza, pe malul mării. Plajele, dunele, oazele urmează unele după altele, pînă în apropiere de Magedo, unde terenul se ridică și devine stîncos. Ajungeau apoi în apropiere de grădinile din Tyr și Sidon, unde se bucurau de o odihnă binefăcătoare. În cîmpia de la Beyruth, se aflau bogății nesfîrșite. De acolo, pe deasupra colinelor acoperite cu pini și cu brazi, se zăreau munții înalți. După ce se odihneau, treceau pe lângă un

¹ *Wr. Atl.*, II, 34, 40, 43, 44.

torent rapid și înghețat și prin fața stelelor gravate la începutul domniei lui Ramses al II-lea, de pe care se șterseseră inscripțiile. După ce traversau citeva sate de pescari, de tăietori de lemne sau de agricultori, ajungeau la un alt fluviu, care semăna mult cu cel dinții. În fiecare an, apele lui erau înroșite de sângele unui zeu. Ar fi putut s-o ia peste munți, dar mergînd de-a lungul coastei ajungeau, după o scurtă etapă, în orașul sfînt Hapui, locuit de negustori lacomi și vicleni, gata oricînd să-și vîndă lemnul și să-și închirieze corăbiile egiptenilor. Merita să se oprească acolo și să ceară protecția zeiței locale, care semăna ca o soră cu Hathor din Memfis și din Iunit. Acum erau întorși cu spatele către mare. Străbăteau păduri și urcau tot mai sus, ca să ajungă în deșert. Muntele, acoperit de zăpadă, care li se părea atît de îndepărtat cînd mergeau pe malul mării, nu părea mai înalt decît piramidele, cînd le priveau de la Memfis. În sfîrșit, o briză minunată îi răcorea pe soldații obosiți. Podișul se sfîrșea brusc și coborau într-o cîmpie înverzită, tot așa de bine cultivată ca și cîmpia Egiptului, presărată cu tîrguri tot la fel de numeroase, străbătută în toate sensurile de ape răcoroase. Toată lumea știa că nu mai era mult pînă la Qadech.

VI. Lupta

La adăpostul întăriturilor sale, dușmanul putea să ducă cu succes un război defensiv. Dacă se simțea în stare să-i înfrunte pe năvălitori în cîmp deschis, era

obiceiul să se propună o zi și un loc pentru bătălie și să se țină seama de cererile adversarului. Cînd etiopianul Piankhi își trimisese armata spre nord ca să-i atace pe egipteni, el aminti de acest obicei sau mai curînd de această lege, într-o scrisoare celebră :

„Să nu se atace noaptea, ci, după regula jocului, luptați ziua ; anunțați-i din timp de momentul luptei. Dacă el spune că soldații sau cavaleria vreunui alt oraș este în întîrziere, atunci așteptați pînă ce armata sa va fi sosit. Veți începe lupta cînd vă va spune el. Dacă aliații săi se află în vreun alt oraș, să se întîrzie pentru ei. Prinților, pe care el îi aduce ca să-l ajute, ca și libienilor, luptătorii săi credincioși, să li se anunțe lupta dinainte, zicînd : «Tu, oricum te-ai numi, care comanzi trupele, înhamă cei mai buni cai din grajdul tău și pregăteșteți linia de bătălie. Vei afla că Amon zeul este acela care ne trimite».”¹

Aceste instrucțiuni ale lui Piankhi n-au fost totdeauna înțelese.² În realitate, ele sînt conforme legilor războiului, așa cum le-au practicat antichitatea și Evul-Mediu, sau cel puțin așa cum erau recomandate în acele vremuri. Montaigne ne spune că, în urma unui vicleșug al legatului Lucius Marcius „bătrînii din Senat, păstrători ai obiceiurilor părinților lor, acuzară această faptă ca potrivnică vechiului obicei, care cere, spuneau ei, să lupte cu virtute, nu cu vicleșug, nici prin surprindere și atacuri de noapte,

¹ *Urk.*, III, 8 (*Piankhi*, 9—12).

² *J.E.A.*, XXI, 219—223.

nici prin fugă și întoarceri neașteptate, începînd lupta numai după ce a fost anunțată și adeseori după ce a fost fixată ora și locul bătăliei“. ¹ După cum se vede, de la egipteni, pînă la vechii romani, obiceiurile n-au variat. Mulțumită lui Montaigne, noi înțelegem ce voia să spună șeful etiopian cu „regula jocului“. Adversarii să se așeze unul în fața altuia fără să înșele, fără să ascundă nimic din forțele și intențiile lor și să înceapă lupta cu egalitate de șanse, ca jucătorii care au același număr de pioni la începutul partidei. Zeul va acorda victoria celui mai bun.

Avem dovada că egiptenii au adoptat acest obicei loial cu mult înainte de Piankhi, din epitetul care se dă adeseori lui Seth, zeul războinic, „vestitorul luptei“. ² Și mai convingătoare este povestirea bătăliei de la Magedo, pe care a susținut-o armata lui Tutmes al III-lea împotriva unei coaliții asiatice. ³

Armata egipteană sosise în ziua de 16 a primei luni din *chemu*, în orașul Yiehem. Majestatea sa a ordonat să se adune, în consiliu, vitejii săi soldați și le-a anunțat că netrebnicul de la Qadech, instalat la Magedo, strînsese în juru-i pe șefii țărilor care se aflau mai înainte în apa Egiptului, începînd de la Naharina, și că le spusese : „Sînt gata să mă lupt cu majestatea sa aici, la Magedo“. „Spuneți-mi, ce cre-

¹ *Essais*, ed. Firmin-Didot, I, p. 20. Datorez această referință d-lui Hean Yoyotte. Pentru alte exemple analoage, a se vedea Montet, *Drame d'Avaris*, 29, 215.

² *Livre des morts*, 125 B, fraza 25 : „O, vestitor de luptă (*serkheru*) care ieși din Unes“. Unes este un oraș al lui Seth.

³ *Urk.*, IV, 649 ssq.

deți despre asta“, adăugase regele. Consilierii presimțeau o cursă. Drumul care ducea de la Yichem la Magedo se îngusta din ce în ce. Trebuiau să meargă în rînd cîte unul, cal după cal și om după om. Cînd avangarda va fi angajată în luptă, ariergarda nici nu va părăsi Aluna. Ar fi mai bine să apuce pe un drum ocolit, care i-ar ajuta să ajungă la Magedo cu toată armata. Acest plan rezonabil e respins de faraon, care exclamă : „Atîta vreme cît trăiesc, atîta vreme cît Ra mă iubește, cît tatăl meu Amon mă protejează, cît sufletul meu înflorește în viață și în durată, majestatea mea va merge pe drumul cel mare de la Aluna. Să meargă cine va vrea dintre voi pe drumul de care spuneți. Va merge cine va vrea în urma majestății mele. Căci acești dușmani pe care Ra îi urăște vor gîndi : «Majestatea sa merge pe alt drum si se îndepărtează, căci îi e frică de noi»“. Această cuvîntare îi convinge pe toți : „Iată, o vom urma pe majestatea ta în orice loc va merge. Servitorul va fi în urma stăpînului său“.

În lumina instrucțiunilor lui Piankhi, situația pe care o avea de examinat consiliul de război era clară. Decăzutul de la Qadech trimisese faraonului un mesaj, în care-i propunea o zi și un loc pentru luptă. Consilierii n-aveau încredere, dar Menkhuperrê consideră nedemn de el și de divinitățile care-l iubeau și-l protejau să se îndoiască de o propunere conformă obiceiurilor. Ceea ce urmă, îi dădu dreptate. Armata se angajă în valea strîmtă, cu regele în frunte și o umplu în întregime. Mereu neîncrezători, ofițerii îl

rugară pe regele lor să nu plece înainte ca ariergarda să treacă de locul primejdios. Dar această precauție se dovedi inutilă. Dușmanii, desfășurați între Tsanakh și Magedo, nu încercară să contracarezze mișcările armatei egiptene, care putu să ia poziție de luptă la sud de Magedo, spre mijlocul zilei și să se pregătească, în liniște, pentru bătălia care trebuia să înceapă a doua zi de dimineață. Regula jocului fusese respectată.

Consilierii își făcură însă datoria rugându-l pe rege să fie prudent. Armata pe care o aveau în față era comandată de regele din Mitani și cuprindea un mare număr de Amu, acei dușmani eterni și perfizi, despre care un bătrîn rege din dinastia a XI-a zicea, în învățăturile pe care le scrisese pentru fiul său Merikarê : „Cît despre ticălosul Amu... el nu poate sta pe loc, picioarele lui se mișcă fără încetare. Se tot luptă de pe vremea zeului, fără să fie nici învingător, nici învins. El nu anunță ziua bătăliei, procedînd ca unul care vrea să dea o lovitură pe la spate.“¹ Amu, care-și cunoștea bine pădurile și munții, fugea de lupta în cîmp deschis, unde nu se simțea tare. El hărțuia armata egipteană, apoi dispărea. Secretul și surpriza erau armele lui cele mai bune. Și chiar cînd egiptenii aveau de a face cu un adversar de talia sa, surpriza putea juca un rol însemnat. În fața orașului Qadech, fusese gata să joace un rol dezastruos pentru egipteni, pe cînd Ramses al II-lea

¹ Pap. 1116 din muzeul Ermitaj, 91—98 ; Montet, *Drame d'Avaris*, 29.

și armata lui mergeau în întâmpinarea armatei hitite.¹

Netrebnicul Khatti coalizase împotriva Egiptului toate țările septentrionale, începînd de la marginea mării. Acestora li se alăturaseră popoarele din Asia Mică, dardanienii, Ilionul, Kechkech, Qarqech, licienii și popoare din Europa, ca mysienii. Regele din Khatti se lipsise de toate bunurile lui ca să-i convingă să lupte împreună cu el. Erau așa de mulți, încît acopereau munții și văile. S-ar fi zis că e o invazie de lăcuste. Toate aceste forțe erau ascunse la nord-vest de Qadech. Egiptenii, care-i credeau încă în întîrziere în regiunea Alep, pentru că agenții lor de informații nu-i semnalaseră nicăieri, avansau cu încredere pe valea rîului Oronta. Ramses, care trecuse rîul prin vad, deschidea marșul cu escorta sa, urmat de corpul de armată al lui Amon. Corpul Ra traversa Oronta prin vadul de la Chabtun, corpul Ptah aștepta în cantonamentul său din Irnam ca vadul să fie liber. Corpul Sutekh, cel din urmă, se silea să-i ajungă pe ceilalți, dar se afla încă în urmă, la distanță de cîteva zile de marș.

În vreme ce regele se afla la Chabtun, doi din acei beduini, care erau groaza caravelor ce circulau între Siria și Egipt și a cultivatorilor de pe lîngă istmul de Suez, se înfățișară majestății sale ca să-i spună, din partea fraților lor, că voiau să se despartă de regele din Khatti și să devină servitorii faraonului. „Unde sînt frații voștri, întrebă faraonul, și ce infor-

¹ Ceea ce urmează, după *Poème* și mai ales *Bulletin de Qadech*: Kuentz, *La bataille de Qadech*, Cairo. 1928; *Wr. Atl.*, II.

mații aduceți majestății mele ? — Ei sînt acolo unde e ticălosul rege din Khatti, răspunseră beduinii, căci josnicul din Khatti se află în regiunea Alep, la nord de Tunis. Se teme prea mult de faraon, Viață, Sănătate, Forță, ca să vină spre sud, de cînd a auzit spunîndu-se că faraonul se îndreaptă spre nord.“ Mîșteau. Acești spioni veniseră din porunca nelegiuitului din Khatti să se informeze de poziția egiptenilor și, prin informații false, să le înșele vigilența.

În adevăr, regele hotărî să-și așeze tabăra la nord de Qadech, pe malul de vest al riului Oronta. Egiptenii traseră pe cîmpie un vast dreptunghi, pe care-l înconjurară cu o palisadă făcută din scuturi sau din lucruri de forma scutului. În centru, se ridică un cort mare pentru rege și alte treizeci mai mici și tot locul fu acoperit de aceste corturi. Leul regelui, legat cu o labă de un arc, moțăie. Caii au fost desbămați, ca să li se dea de mîncare. S-au descărcat măgarii, care se tăvălesc în praf, aruncă cu copitele, aleargă în galop. Se așază armele, în vreme ce alte căruțe, trase de boi, își fac intrarea. Ofițerii superiori se instalează în barăci de lemn, cu acoperișul susținut de un stîlp și cu ușă, ca o casă. În interior, sînt instalate, pe suporturi, căni și ligheane. S-au despachetat mesele, scăunelele și rogojinile. Oamenii de corvoadă, conduși de un gradat, curăță praful cu o măturică, după ce au stropit locul cu apă. Alții trebăluiesc, împingînd măgarii sau purtînd baloturi atirnite de o cobiliță. Alături de barăci, un cal își afundă capul într-o iesle. Un grăjdar liniștește alți doi cai, care se ridică în două picioare. Cît despre vizitiu, bine instalat în carul său, doarme adînc. Un

soldat bea. Nimeni nu se gîndește la primejdie.¹ Dar o patrulă egipteană a prins două patrule ale vicleanului din Khatti. Ostașii sînt aduși în fața regelui, care stă pe tronul său de aur instalat pe o estradă. Bățul e un mijloc sigur pentru a-i face pe oameni să vorbească. Prizonierii mărturisesc tot : „Aparținem regelui din Khatti, el ne-a trimis să vedem locul unde se află majestatea sa. — Dar unde este el, vicleanul din Khatti ? Auzisem spunîndu-se că se afla în regiunea Alep la nord de Tunis ! — Nu, netrebnicul rege din Khatti vine cu numeroasele neamuri care sînt cu el... Sînt mai mulți ca nisipul mării. Sînt gata de luptă în apropiere de Qadech-cel-Vechi“. Regele spumegă de mînie : „Iată-i ascunși în apropiere de Qadech-cel-Vechi și șefii mei de neam străin nu știau și nici ofițerii mei din țara faraonului care sînt cu ei ! Și ni se spune că vin !“ Consilierii recunosc că s-au comis greșeli : „Nu-i bine, e o mare greșeală pe care au făcut-o comandanții străini și ofițerii faraonului, Viață, Sănătate, Forță, care n-au aflat unde se găsea netrebnicul din Khatti, ca să prezinte zilnic raport faraonului, Viață, Sănătate, Forță.“ Vizirul fu însărcinat să grăbească sosirea armatelor întîrziate la sud de Chabtun și să le aducă în locul unde se afla majestatea sa, dar în vreme ce faraonul ținea consiliu, netrebnicul din Khatti se apropia cu soldații, echipajele și cu toți aliații lui, trecînd vadul pe la sud de Qadech. Surprinși, soldații și carele egiptene

¹ După un basorelief din mormîntul lui Horemheb, la Saqqarak, împărțit între muzeul din Bologna și Berlin ; *Wr. Atl.*, I, 386 și *J.E.A.*, VII, 33.

fug în dezordine. Dușmanii iau prizonieri chiar din escorta majestății sale.

În momentul acestei mari primejdii, faraonul se ridică întocmai ca tatăl său, Montu. Își pune echipamentul de luptă, își îmbracă platoșa. Scutierul Menna, cînd văzu ce număr mare de care străine îl înconjură pe stăpînul său, începu să tremure. Își pierdu curajul. O mare frică intră în oasele sale. El zise majestății sale : „Bunul meu stăpîn, o viteaz suveran, mare apărător al Egiptului, în ziua de luptă iată-ne singuri în mijlocul dușmanilor. Soldații și echipajele ne-au părăsit. Cum vei face ca să ne salvezi ? Fă să rămînem curați. Scapă-ne, Usirmarê !”

Majestatea sa își liniștește tovarășul. Nu se teme de nimic. Soldații l-au părăsit. În loc să lupte, ei se gîndeau la pradă. Nu mai sînt lîngă el nici prinți, nici scutieri, nici călăuze, nici ofițeri, dar nu în zadar Ramses a construit atîtea monumente, a ridicat părintelui său atîtea obeliscuri, a umplut cu prizonieri castelele sale de milioane de ani, a adus corăbii încărcate cu produse exotice. Chemarea regelui răsună pînă la Teba. El are acum un aliat care valorează mai mult decît milioane. Ramses aruncă săgeți în dreapta. Se apără în stînga. Cele două mii cinci sute de care inamice sînt răsturnate împreună cu caii lor. Dușmanii nu-și mai găsesc mîinile, ca să se servescă de ele. Inimile le-au căzut în pîntece. Nu mai știu să tragă, nici să-și apuce spada. Regele îi împinge în apă ca pe crocodili. Cei care se tîrăsc nu se mai scoală. Netrebnicul rege din Khatti, care asista în mijlocul soldaților și al carelor conduse de cîte trei războinici, dă bir cu fugiții, tremurînd. Soldații săi, echipajele, alia-

ții, regele din Irtu, regele din Mesa, regele din Aluna, regele din Lycia, cel din Dardania, regele din Karkemich, regele din Qerqech, cel din Alep și propriii lui frați, toți bat în retragere, uimiți de vitejia faraonului și strigînd : „Să scape cine poate“. Majestatea sa aleargă în urma lor ca un grifon. Dă foc cîmpiei din Qadech, ca să nu se mai cunoască locul călcat în picioare de mulțimea lor.

În sfîrșit, sosesc și soldații egipteni, acum cînd lupta e cîștigată prin curajul faraonului și de asemenea din altă cauză despre care autorul poemului n-a crezut necesar să ne mai informeze. Faraonul îi copleșește cu muștrări : „Nimeni dintre voi nu era acolo... nici un bărbat nu s-a sculat să-mi dea o mîină de ajutor în timp ce luptam. Jur pe kâ al tatălui meu Amon... Nici unul din voi n-a venit să mă ajute, ca să-și poată povesti vitejiile pe pămîntul Egiptului... Străinii care m-au văzut, vor duce faima numelui meu pînă în țările cele mai îndepărtate pe care nu le cunosc.“

Supuși, soldații aduc omagii vitejiei stăpînului lor. Nobilii și echipajele sale laudă forța brațului său : „Măreț luptător, cu inima tare, tu ai salvat armata și carele. Tu ești fiul lui Amon, care se manifestă prin brațele tale. Tu ai distrus țara lui Khatti prin brațul tău viteaz. Ai strivit pentru totdeauna spinarea lui Khattî !“

Regele răspunde prin alte reproșuri :

„E frumos numele celui care a luptat bine. Din vremea veche era respectat omul pentru brațul său, dar eu nu voi face vreun bine nici unuia dintre voi,

căci m-ați părăsit cînd eram singur în mijlocul dușmanilor mei.“

Aceste reproșuri nu impresionează prea mult. Armata a pierdut doar ocazia de a primi recompense. I s-a întîmplat și regelui Piankhi să se înfurie împotriva armatei sale, deși luptase bine. Această armată îl silise pe Tefnakht să fugă spre nord cu ceea ce mai rămăsese din trupele sale, dar regele ar fi vrut să captureze sau să distrugă dintr-o singură lovitură pe toți dușmanii lui. Cînd armata a înțeles că regele era nemulțumit, a cucerit trei cetăți apărate cu înverșunare. Piankhi a aflat despre aceasta, dar inima lui nu s-a potolit. Într-o zi, majestatea sa a apărut într-un car tras de doi cai, pe platforma corăbiei sale. Furios ca o panteră, a început să-și certe din nou soldații: „Ce așteptați ca să luptați împotriva lor? Oare anul trebuie să se sfîrșească fără ca teama de mine să ajungă în Deltă?“ Toți soldații se loviră în piept, cu multă durere.¹

În acest timp, vicleanul rege din Khatti trimise un mesager ca să laude numele faraonului ca pe Ra, zi-cînd: „Tu ești Suthek, Baal în persoană, teama de tine e ca un foc în țara Khatti!“ Mesagerul era aducătorul unei scrisori, care nu era altceva decît o cerere de armistițiu: „Servitorul prezent aici vorbește și-ți face cunoscut că tu ești fiul lui Ra în persoană. El ți-a dat ție toate țările reunite într-una singură. Iată țara Kêmi și țara Khatti la dispoziția ta. Ele sînt la picioarele tale, venerabilul tău părinte Prâ ți le-a dat ca să-ți exerciți regalitatea asupra noastră... Crezi

¹ *Urk.*, III, 14—17.

că-i bine să-i ucizi pe servitorii tăi ?... Iată ce-ai făcut ieri. Ai ucis milioane... Tu nu vei lăsa moștenire. Nu fura din bunurile tale, rege puternic, glorios în luptă. Acordă-ne viața !“¹

Atunci, majestatea sa se grăbi să convoace pe comandantul armatei și ai echipajelor și pe nobilii săi și le făcu de îndată cunoscut mesajul netrebnicului rege din Khatti. Fără să stea o clipă pe gânduri, ei spuseră într-un glas : „Pacea este un lucru foarte bun, suveranul nostru stăpîn !“ Era strigătul inimii lor, dar ei se corectară îndată : „Dacă tu ești acela care o faci, nu există nici un rău în pace. Cine te va saluta în ziua miniei tale ?“²

Regele binevoi să asculte de aceste vorbe. Armata egipteană plecă în pace spre sud, fără să fi luat Qadech, fiecare putînd să-i zărească zidurile crencelate dincolo de unul din brațele rîului Oronto.

Faraonul scăpase de un dezastru total. Rău informat asupra poziției hitiților, fără călăuze, fără avangardă, el își aruncase armata într-o țară dușmană. Își datorase salvarea vitejiei gărzii regale, compusă mai ales din sardani, căci s-a putut observat că reproșurile lui nu se adresau decît egiptenilor. Hitiții, odată intrați în tabăra faraonului, probabil că nu s-au mai gîndit decît la jaf. Succesul lor inițial s-a schimbat în derută și ei au fost victimele lăcomiei lor. Regele lor era mulțumit să scape atît de ieftin de această mare armată.

¹ *Poème de Qadech*, 295—320.

² *Ibid.*, 323—330.

Alte acțiuni militare avură un rezultat mai limpede, de exemplu marea bătălie câștigată de Ramses al III-lea împotriva libienilor.¹

Ca și strămoșul său, regele își riscă viața. Caii carului său aleargă în galop. El și-a prins friiele la brîu, ca să poată trage cu arcul. Poartă pe cap coiful soldătesc, brățări la amîndouă brațele și la încheietura mîinii, două coliere. Două benzi late i se încrucișează pe piept. Ține în bandulieră o tolă deschisă. Tolba, fixată în flancul carului, e plină de săgeți. Ofițerul, care stă în spatele regelui, nu luptă, ci poartă paharul și carafa de aur pe care le notasem la plecarea din Egipt. Alte care, purtînd cîte doi luptători, urmează carul regelui. Filistenii, înrolați în armata egipteană, fac minuni împotriva libienilor. Comandantul libian Mechecher, fiul lui Kapuro, se socoate pierdut. Caii lui au căzut. Scutierul, străpuns de o lance, a căzut din car. El se întoarce către faraon, și, ridicînd brațul, se recunoaște, printr-un semn cu degetul arătător, învins. Soldații lui se predau în grupuri. Ei țin spada lungă, vertical, ca pe o luminare și întind brațul stîng cu palma spre pămînt.²

Popoarele mării năvăliseră pe vremea lui Ramses al III-lea în hoarde nenumărate, pe mare și pe toate drumurile care duceau în Egipt.³ Căruțe cu roți pline, prinse cu cuie, trase de bivoli, transportau femei și copii. Corăbii lungi, cu prora împodobită cu un cap de leu sau de pasăre, cu pupa ridicată, erau încărcate pînă la refuz cu războinici. Pe uscat, ca și

¹ *Medinet-Habu*, 18—20.

² *Ibid.*, 72.

³ *Ibid.*, 32, 37.

pe mare, încăierarea fu teribilă. Regele coborîse din car ca să tragă mai bine cu arcu. Toată suita era cu el : ofițerii care purtau arcu, tolba, sulița, valeții care-și împărțeau serviciul de toaletă, pămăntuful de pene, sacii din care urmau să se scoată veșmintele de schimb și tot ce trebuia pentru a înlătura dezordinea provocată de bătălie.

După ce victoria era cîștigată, regele se urca pe o estradă, ca să îmbrățișeze cu privirea cîmpul de luptă. Spre regele cu brațul ridicat, se întindeau umbrele ca să-i facă umbră. Drapele erau rînduite lîngă estradă. Prinții și comandanții armatei veneau să-și felicite suveranul, în vreme ce începeau lungile operații de recensămînt pentru evaluarea victoriei.

Ca și pe vremea lui Ahmose, orice războinic care ucisese un dușman îi tăia mîna, iar dacă acest dușman era un libian, îi tăia membrul. Soldații prezentau trofeul crainicului regal. Toate erau puse grămadă împreună cu armele strînse de pe cîmpul de luptă, în apropiere de estradă, triate cu răbdare și numărate de o armată de scribi. Prizonierii legați erau înfățișați regelui. Comandanții lor erau rezervați pentru altă ceremonie. Oamenii valizi erau însemnați cu fierul roșu. Soldații înarmați pînă în dinți stăteau gata să nimicească orice încercare de rebeliune, dar învinșii se resemnau cu soarta lor.¹ Odată marcați, dananienii și filistenii urmau să îngroașe armata faraonului, care, încet, încet se va lipsi de egipteni, căci era mai ușor să ducă alții războiul.

¹ *Ibid.*, 42.

VII. Războiul de asediu

Foarte adeseori, războiul lua forma unui război de asediu, fie că armata dușmană nu avea îndrăzneala să înfrunte armata egipteană, fie pentru că bătălia în câmp deschis îi lăsa liberi destui războinici ca să-i apere fortărețele. Acestea erau zidite pe o înălțime, câteodată chiar pe un munte abrupt. Un șanț plin cu apă și o palisadă formau primele obstacole. Pădurea vecină oferea fugarilor un adăpost, ca și celor care nu avuseseră timp să se refugieze între ziduri înainte de închiderea porților. Își duceau la adăpost turmele de bivoli, preferînd atacurile urșilor decît săgețile egiptenilor. Împrejurimile imediate ale fortăreței erau de obicei cultivate. Viile și smochinii acopereau pantele. Tufișuri înflorite mărgineau drumurile. Înainte de a se retrage, egiptenii tăiau arborii folositori, după cum cerea obiceiul.¹

Fortărețele siriene erau formate din niște turnuri înalte, deasupra cărora se afla o platformă ieșită în afară, prevăzută cu creneluri și cu ziduri lungi, străpunse de porți și de ferestre. Orașele apărate de două sau trei rînduri de ziduri nu erau rare. Cîteodată, un turn servea de pedestal altuia și acesta unui al treilea. Un drapel era înșipt în vîrfurile celui mai înalt turn.²

Egiptenii aruncau cu săgeți în creneluri și-i mîna, în fața lor, pe fugari. Cei care ajunseseră la adăpost, se aplecau, cu mîinile întinse, ca să-i tragă în sus pe

¹ Montet, *Les reliques de l'art syrien*, 5—10.

² *Medînet-Habu*, 95.

cei întârziați. Apărătorii aruncau cu săgeți, cu sulii și cu pietre. Alții așteptau cu spada în mână. Preotul ardea rășină pe o sobiță cu miner, asemănătoare cu cea pe care egiptenii o numeau *akh*, ca să-i ceară ajutorul zeului cetății și ținea mîna ridicată ca Moise în lupta împotriva lui Amalec. Uneori se apleca peste creneluri spre luptătorii de la etajul inferior, spre a-i încuraja. Toate aceste mijloace de apărare erau însă fără efect. Împrejurimile fortăreței se acopereau cu cadavre. Unii apărători erau uciși la postul lor.

Egiptenii, ajunși la poalele zidului, sparg porțile cu lovituri de topor și ridică scări. În curînd, prima linie va fi ocupată.

Cînd lucrurile ajungeau aici, dacă asediații țineau la viață, nu le rămînea decît să înceteze rezistența și să imblînzească, prin daruri, cruzimea învingătorilor. Comandantul din Amar întoarce cădelnița cu rășină spre Ramses al III-lea și, cu brațul stîng, schițează un gest de adorație: „Dă-ne suflul vieții ca să putem respira din fiu în fiu prin puterea ta.”¹ Șefii ies pe rînd. Unii se tîrăsc în coate și în genunchi. Ceilalți aduc vase cu flori artificiale, amfore decorate cu figuri de animale în *ronde-bosse*, bijuterii. Aceste obiecte erau foarte apreciate de rege și de marii preoți, care se duceau să le ia și din tezaururile templelor. Armata era interesată și de alte profituri, ca grîne, vin, animale și arme. Soldații erau îndestulați cu hrană și băutură în fiecare zi, ca oamenii bogați din Egipt într-o zi de sărbătoare. Ora-

¹ *Ibid.*, 34.

șele siriene erau bogate în cai. Elita războinicilor mergea în care. În orașul Magedo, Tutmes al III-lea luă carele împodobite cu aur ale netrebnicilor din Qadech și Magedo și 892 de care de la netrebnicii săi soldați. E adevărat că prinții locali făcuseră o adevărată coaliție împotriva Egiptului. Le veniseră aliați chiar și de pe Eufrat. Tutmes îi trimise înapoi pe acești prinți străini călare pe măgari, cu capul întors spre coada animalului. Victoria îl dispusese pe faraon.

Colinele Libanului erau acoperite cu păduri. De pe vremea zeului, egiptenii veneau la Byblos să caute lemne pentru bărcile divine, pentru stâlpii cu flămuri care se ridicau în fața pilonilor templelor și pentru sute de nevoi profane și sacre. Lemnul cel mai căutat era cel de brad (*âch*), mai ascuțit decât barba spicelor și drept ca o lance, lemnul roșu de cedru, *mer*, roșcovul, *sesnedjem*, un lemn neidentificat pe care-l numeau *uân* și care poate că este ienupărul. Odată stăpîni peste Siria, egiptenii începură să intensifice exploatarea pădurilor. Sub Tutmes al III-lea soldații se împrăștiară prin munți și tăiară copacii. Comandanții sirieni îi tirau pe țarm cu ajutorul boilor. Prinții din Liban se imbarcau pe corăbii cu produse minunate din pămîntul sfînt.¹ Pentru egiptenii din vremea dinastiei a XIX-a, Siria nu mai este o colonie bună de exploatat. Hitiții le-o contestă și sirienii înșiși se apără mai bine. Totuși, enorme cantități de produse și de mărfuri sînt încă îndreptate

¹ Montet, *Reliques*, 10—11.

în fiecare an spre Egipt. Setui va ști și el să-i constrîngă pe emirii din Liban să-și taie brazii pentru el.¹

VIII. Războiul din Nubia

Războiul pare a avea caracterul unei promenade militare, cînd este dus împotriva țărilor din sud. Egiptenii înconjoară triburile, ai căror oameni sînt îmbrăcați cu o piele de panteră, înarmați cu un scut și cu o sabie mare. Femeile își poartă copiii mici într-un coș prins de spate. Îi adună pe ceilalți și aleargă să se ascundă între palmieri. Lupta este inegală și se termină, desigur, în avantajul egiptenilor, care se pregătesc să adune o pradă bogată, căci meridionalii erau foarte pricepuți și confecționau mobile frumoase de aur, abanos și fildeș. Ei aveau în colibele lor mari provizii de pene de struț, colți de elefant, piei de pantere, coarne și parfumuri.²

IX. Intoarcerea triumfală

Faraonul și-a întins stăpînirea pînă la capătul pămîntului. Tot ceea ce soarele luminează cu razele sale a fost martor al succesului său. Acum își stabilește frontiera unde vrea. Așa hotărîse părintele său Amon-Ra și toți zeii părinților săi. Nu-i mai rămî-

¹ *Wr. Atl.*, II, 34—35.

² *Medinet-Habu*, 9 ; *Wr. Atl.*, II, 165—166.

nea decît să se întoarcă în scumpa lui țară, Tomery, ca să primească aclamațiile poporului și adulațiile preoților, care se pregăteau să aștearnă nume și cifre în cărțile lor sfinte, să consacre zeilor cea mai frumoasă parte din pradă, să răsplătească pe viteji și să pedepsească pe cei răsculați, ca să dea un exemplu pămîntului întreg.

Pentru întoarcere, armata se așază aproape în aceeași ordine ca și la plecare. Prizonierii, înfierați, merg înaintea carului regelui, cu mîinile prinse într-un laț și cu o frînghie de gît. Cei mai mulți au brațele legate la spate sau deasupra capului.¹ Serbările încep îndată ce pun piciorul pe pămîntul egiptean. Profeții, îngrămădiți pe podul Sile, întind buchete.² Cîțiva dintre comandanții prizonieri trebuia să fie uciși cu mare pompă. Asemenea lui Hercule, Amenhotep al II-lea ucise opt în fața corăbiei sale. Șase fură spînzurați la Teba, în fața zidului templului, iar alți doi la Napata, „ca să se ducă vestea victoriei majestății sale pentru totdeauna în toate țările și-n toți munții țării negre.“³ În ultimul moment, cei învinși mai fac un gest de supunere, libienii ridicînd degetul arătător, ceilalți întorcînd palma către călăul lor.

După victoria lui Ramses al III-lea, bătrînul rege libian Kapuro scrisese faraonului, cerîndu-i grațierea fiului său căzut viu în mîinile egiptenilor și pro-

¹ *Medinet-Habu*, 10—11. 24.

² *Wr. Atl.*, II, 39.

³ Kuentz, *Deux stèles d'Amenophis*, CI, 19—20.

pusese să sufere supliciul în locul lui.¹ Însă libienii deveniseră atât de amenințători, încît inima faraonului nu voi să se deschidă către milă : „Ei au asediat Egiptul, spune Ramses al III-lea în testamentul său politic, au luat orașele din partea de vest, de la Hatkaptah pînă la Qarban. Au cucerit tot țărmul marelui curent, punînd stăpînire pe orașele ținutului și pe boi timp de mulți ani. Dar eu i-am distrus, ucigîndu-i într-o singură luptă... i-am silit să treacă înapoi frontiera Egiptului. Pe cei care au rămas, i-am adus ca pe o pradă în vîrfurile sabiei, adunîndu-i ca pe niște păsări înaintea cailor mei, femeile și copiii în număr de miriade, animalele lor cu milioanele. Le-am înregimentat prinții. I-am făcut comandanți de arcași și șefi de triburi. I-am înfierat, sclavi sigilați cu numele meu.“²

După ce dușmanii aleși pentru supliciu erau executați, în temple avea loc o altă ceremonie, în cursul căreia se hotăra soarta prizonierilor și în același timp se împărțea prada.

Bogățiile aduse din netrebnica țară Khatti au fost expuse în fața imaginilor zeilor. Ele constau în vase și amfore, cupe în formă de cap de berbec și pahare de aur și de argint încrustate cu pietre scumpe, la fel cu cele pe care sirienii asediați le ofereau învingătorilor cînd predau orașul, la fel cu cele pe care le aduceau, în timp de pace, delegații de la Retenu, de la Amar sau de la Naharina, pentru a-și achita contribuția de război sau pentru a intra în grațiile

¹ *Medinet-Habu*, 85—6 (poem despre al doilea război din Libia, rîndurile 26—27). Scena : *Ibid.*, 75.

² *Pap. Harris*, I, 77.

regelui. Regele sosoște la rîndul său, tîrîndu-i pe prizonierii cu mîinile legate și cu frînghia de gît ; sînt negri, libieni, sirieni, amu, amoritani, hitiți.

Prizonierii se recunosc învinși. Faraonul e ca un foc care se întinde cînd lipsește apa. El suprimă cu vorba orice răscoală și orice blestem. Recunoaște că tatăl său Amon i-a acordat victoria asupra popoarelor dușmane. Înapoiază deci zeilor ceea ce aceștia i-au dat, dăruind templelor o parte din prizonieri și din bogățiile aduse.¹

. ¹ Montet, *Reliques*, 22—26. '

CAPITOLUL X

SCRIBII ȘI JUDECĂTORII

I. Administrația

Egiptul a avut încă de la origini o administrație savantă. Chiar din vremea primei dinastii, funcționarii regelui imprimau, cu ajutorul unui cilindru, pe dopurile ulcioarelor, numele și titlurile lor. Toate personajele cunoscute de noi, fie de pe o statuie sau de pe o stelă, fie de pe mormîntul lor, au cel puțin un titlu. Unii pot cita mai multe duzini. Pentru perioada Vechiului Imperiu, titlurile și numele funcționarilor sînt destul de numeroase ca să umple un volum. Din perioada remesidă, a ajuns pînă la noi un manual de ierarhie egipteană.¹ El pune în frunte pe zei și zeițe, spiritele, pe regele domnitor, soția regală, mama divină a regelui și pe copiii regali. Apoi vin magistrații, printre care vizirul e cel dintîi și toți cei care aveau fericirea să trăiască lîngă soare, marii comandanți de trupe, scribii cărților din biblioteca regală, ma-

¹ Maspero, *Un manuel de Hiérarchie égyptienne, Etudes Egyptienne*, II, 1—66.

jordomiii, crainicii, portumbrela și portevantaiul, scribii regali, intendentul casei albe, scribul superior al rulourilor de la curtea supremă, scribii impozitelor. O a doua serie cuprinde pe reprezentanții faraonului în străinătate, în provincii și orașe, pe mesagerii regali pentru toată țara, pe însărcinatul cu sigiliul rezervoarelor, pe însărcinatul cu gurile canalelor. Funcționarii specializați formează o adevărată legiune. Fiecare din acești înalți funcționari dispunea de un personal numeros. Guvernatorii nomelor se sileau să trăiască în reședința lor întocmai ca faraonul în capitală și să aibă o casă după exemplul casei regale. Un zeu ca Amon, care stăpînea bogății imense, crease un corp savant ca să le administreze. ¹

Un prim profet are pe lângă el un majordom, un șef de casă, un șambelan, un valet, scribi, un comandant de marinari și servitori. Al doilea profet are de asemenea funcționari atașați persoanei sale. Al treilea profet ar fi cel mai nefericit dintre oameni, dacă nu l-ar întovărăși o curte în toate plecările sale. Acum, trebuie să enumerăm un popor întreg de șefi, de superiori, de scribi, care împărțeau între ei toate operațiile, toate lucrările pe care le hotărau membrii înaltului cler. Cei mai importanți dintre acești funcționari erau șefii și scribii tezaurului, precum și scribul sigiliului divin al casei lui Amon. Un zeu mai puțin răspîdit ca Amon, dar foarte important, ca Min, domn peste Ipu și Coptos, poseda, alături de numerosul său cler, un personal administrativ conside-

¹ Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon de Karnak*, cap. II, 1—66.

rabil, scribi, șefi de lucrări, responsabili cu turmele, cu lenjeria, cu transporturile, magazioneri și contabili.¹ Ca în toate țările, administrația egipteană tinde să se amplifice, nu să se reducă. Ramses al III-lea i-a îmbogățit pe zei, de la un capăt la altul al domniei sale de treizeci și unu de ani. La fiecare extindere a domeniului lor au luat ființă funcțiuni noi. Mereu avea nevoie de cât mai mulți scribi pentru a ridica impozitele, pentru a le transporta, pentru a-i păzi pe sclavi, pentru a întreține canalurile și drumurile, cheiurile și antrepozitele.

II. Recrutarea și formarea funcționarilor

Întemeietorul dinastiei a XIX-a, Paramses, reușise, în cursul unei lungi cariere, să cumuleze importante funcțiuni, titluri religioase și comandamente militare în regiunea orientală a Deltei. Chemat la Teba de regele Horemheb, ca să conducă lucrările templului de la Opet, el trecu fiului său Setui, care era în floarea vârstei, cea mai mare parte din titlurile și funcțiunile sale.² Funcționarii cei mici îi imitau pe cei mari. Un oarecare numit Neferperit, care făcea parte din escorta regală când faraonul se afla în munții Retenu, însoțise în Egipt patru vaci de rasă feniciană, două de rasă egipteană și un taur, totul destinat Castelului de milioane de ani. El obținuse pentru fratele lui slujba de păzitor al acestei mici turme și pentru fiul său funcția de purtător de vase cu lapte. Nu nu-

¹ Gauthier, *Le personnel du dieu Min*, Cairo, 1931.

² V. Stela din anul 400 în *Kêmi*, IV, 210—212.

mai că aceste slujbe erau garantate titularului lor pentru toată viața, dar trebuiau să rămână în familie și să fie transmise din tată în fiu, din moștenitor în moștenitor.¹ Nimeni n-avea nimic de obiectat. Toți capii de familie doreau să facă la fel. Legea prevede că funcționarul nesupus va fi scos din slujba sa și pedepsit aspru și, mai mult decât atât, va fi pedepsit în copiii săi, care vor fi siliți să presteze munci manuale sau josnice.²

Din aceste texte, n-am putea totuși trage concluzia că funcțiuni pline de răspundere, cerind o mare capacitate, erau date cu ușurință fiului titularului, când acesta murea. De fapt, fiii funcționarilor intrau în administrație când terminau școala și înaintau în grad după zelul și talentul lor, și după puterea protectorului lor.

În general, școala face parte din templu. Viitorul mare preot al lui Amon, Bakenkhonsu, frecventă timp de doisprezece ani școala de scriere, care se afla în templul stăpînei cerului.³ S-a găsit în incinta Rame-sseum-ului, la Tanis, la Deir-el-Medineh și în alte sanctuare, ostraca și papirusuri care sînt lucrări de școlari. Studiile începeau devreme. Bakenkhonsu n-avea decât cinci ani cînd fu trimis la școală, dar tatăl său, care era un preot eminent și care avea ambiții pentru el, l-a ajutat poate mai mult decât pe un copil obișnuit. Totuși, presupunem că în clipa cînd băiețașii încetau de a mai umbla în pielea goală și-și legau

¹ *Urk.*, IV, 1020—1021.

² Decretul lui Nauri, *Bibl. aeg.*, IV.

³ Lefebvre, *op. cit.*, 127—8.

prima lor centură, nu mai era departe ziua când luau drumul școlii.

Știm că viitorul ofițer era luat de mic de tot de la părinții săi, dar în genere regimul școlilor era externatul. Micul școlar aducea cu el, într-un coșuleț, puțină pîine și o cană cu bere, pe care mama lui i le pregătea în fiecare dimineată.¹ Pe drum spre școală, ca și la întoarcere, avea tot timpul să se ciondănească și să se bată cu micii săi camarazi. O poveste egipteană, publicată de curînd, ne prezintă un copil atît de înzestrat, încît îi întrecea pe camarazii lui mai mari. Aceștia îl întrebară însă într-o zi : „Al cui fiu ești ? N-ai tată ?” Și cum el nu răspundea nimic, nu încetară să-l copleșească cu batjocuri și lovituri, repetînd : „Al cui fiu ești ? N-ai tată acasă ?”²

La școală copilul învăța mai întîi să citească și să scrie. Papirusul era un material mult prea prețios ca să fie dat copiilor. Pentru exercițiile lor, li se dădeau plăcuțe de metal lustruit cu grijă, pe care erau trase linii sau pătrățele. La Teba se mulțumeau cu bucăți de piatră tăiate grosolan. Acestea erau caietele lor de teme. Școlarii învățau să facă semne izolate, hiéroglife, mici desene, să copieze fragmente din ce în ce mai lungi. Acestea erau și caietele lor de lecții. Unele poartă și date. Dacă ar fi destul de numeroase și complete, am putea presupune cîte zile îi trebuiau unui școlar ca să studieze și să învețe pe dinafară o operă clasică, cum sînt *Imnul Nilului* sau *Sfaturile lui Amenemhat*.³ După ce a stricat destule din aceste ma-

¹ *Papyrus moral de Boulaq*, VII (Maspero, *Histoire*, II, 503).

² *Vérité et mensonge*, Pap. Chester Beatty, II, 5.

³ Maspero, *Hymne au Nil*, p. XIII și p. 19.

teriale ieftine, școlarul, promovat student, avea voie să copieze pe un frumos papirus nou, nu un fragment, ci o lucrare întreagă. Așezat pe vine, el desfășoară o parte din ruloul nou, egal în lățime cu pagina modelului. Și-a pregătit cerneala roșie și cerneala neagră, și-a ales o pană potrivită și începe să copieze fie o poveste, fie o culegere de versuri sau de precepte morale, fie modele de scrisori. Titlurile și începuturile de capitole sînt scrise cu cerneală roșie, textul obișnuit cu cerneală neagră. Orice scrib era în același timp un desenator și un pictor. Pentru miniaturi, el întrebuinta cerneluri verzi, albastre, galbene sau albe.

Educația nu consta numai din studiul gramaticii și al scrierii, din cunoașterea textelor clasice, a legendelor divine și a desenului. Funcționarii egipteni au ocupații extrem de variate și trec cu o uimitoare ușurință de la un serviciu la altul. Unii au fost mai întîi polițist și judecător, apoi s-au dus în depărtări să caute pietre, au construit corăbii, au curățat canale și, cînd a izbucnit războiul, au îndeplinit funcția de comandant de stat-major. Deci, era nevoie ca studenții să fie inițiați în cunoașterea legilor și a principalelor tehnici. Existau oare concursuri și diplome ? Am fi ispitiți să credem că da, văzînd întrebările pe care scribul Hori le pune unuia din confrății săi pe care ar vrea să-l prindă cu vreo greșală : Care este rația unei trupe în timp de război ? Cîte cărămizi trebuiesc pentru construirea unei rampe de dimensiuni date ? De cîți oameni e nevoie pentru a transporta un obelisc ? Cum se ridică un colos ? Cum se organizează o expediție militară ? Și, pentru a sfîrși, tot felul de în-

trebări privind geografia Siriei. Un întreg program de studiu.¹

Pasiunea pentru lucru era, desigur, foarte variabilă la toți acești viitori scribi. Cîteodată, profesorii se plîng văzîndu-i atît de leneși : „Scrie cu mîna ta, tot repetă scribul Amenmose, discută cu alții mai savanți ca tine... Ești priceput numai dacă studiezi în fiecare zi... Dacă o singură zi lenevești, vei fi bătut. Urechea tînărului e la spate. El nu ascultă decît de cel care-l lovește. Lasă-ți inima să-mi asculte vorbele. Asta îți va aduce folos. Maimuțele învață să danseze. Caii se dresază. Șoimul învață să zboare. Omul progresează discutînd. Nu neglija scrierea. Lasă-ți inima să-mi asculte vorbele, ai să le găsești folositoare.“²

Acest pedagog crede, sau se prefacă a crede, că studiul n-are alt dușman în inima tînărului decît lenea și încăpățînarea. Dar, deoarece animalele se domesticesc sau se dresază, el socotește că, făcînd apel la ambiție și bun-simț și mai ales mulțumită unor corecțiuni energice, își va readuce pe elevul zăpăcit pe calea triumfului care duce la cele mai onorabile slujbe. Vai ! tinerii egipteni aveau și alte înclinații, mai plăcute : „Mi se spune că neglijezi scrierea, afirmă un profesor tot așa de cicălitor ca și Amenmose, dar mai bine informat, și că te-ai apucat de dans. Mergi din cîrciumă în cîrciumă. Mirosul berei îți întovărășește fiecare pas... Ești ca un altar lipsit de zeul său, ca o casă fără pîine. Ești găsit izbindu-te

¹ *Pap. Anastasy*, I, 13, 5 ssq., în Gardiner, *Eg. hieratic texts*, Leipzig, 1911. 16—34.

² *Bibl. aeg.*, VII, 23—24. Texte asemănătoare : *Bibl. aeg.*, VII, 35.

de pereți. Oamenii fug din fața ta. Dacă ai ști că vinul e o nenorocire ! Dar tu nu-ți cunoști demnitatea !”¹ Uneori se întâmpla să fie și mai rău. Libertatea pe care o avea bărbatul, în Egipt, de a-și aduce concubine în casă, de a cumpăra sau de a închiria sclave, împiedica, într-o oarecare măsură, dezvoltarea caselor de toleranță. Existau totuși unele, în care clienții nu erau numai ispitiți să bea mai mult decât trebuie, dar unde găseau dansatoare și muzicante de profesie, în genere, femei ușoare, chiar dacă erau cîntărețele lui Amon. Acolo, oricine se putea iniția în farmecele muzicii străine. Se cînta, se declama cu acompaniament de tamburină sau de harpă. Omul se iniția și în alte plăceri, trezindu-se pînă la urmă în stradă, într-o ținută obscenă și, după multe eforturi zadarnice de a se ține pe picioare, se rostogolea în șanț sau era implicat în cine știe ce scandal.²

III. Magistrați buni și magistrați răi

Oamenii legii, oricît de neînsemnați, erau temuți de populație, de meșteșugari și de felahi. Adeseori vizita lor anunța o bătaie în regulă sau confiscarea micului avut. Fără îndoială că moralistii recomandau agenților autorității să se poarte cu milă și moderație : „Nu fura din impozitele strinse și nici nu fi prea aspru. Dacă găsești pe listă un sărac rămas în urmă

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 47.

² *Bibl. aeg.*, VII, 47 (urmarea precedentei), Pleyte și Rossi, *Les papyrus hiératiques de Turin* ; *Pap. Moral de Boulaq*, 3—6, 11.

cu plata, împarte-o în trei părți. Lasă două, ca să-î rămână de plată numai una.“¹ Unii funcționari au amintit, pe o stelă din mormîntul lor sau pe o statuie ridicată în templu sub privirea zeului lor, că s-au inspirat din astfel de reguli : „Am făcut, spune vizirul Ptahmose, ceea ce laudă oamenii și ceea ce le place zeilor. Am dat piine celui flămînd. L-am săturat pe cel care n-avea nimic.“² Un alt vizir, Rekhmarê, a administrat cu grijă domeniul regal. El a umplut templul cu statui și a pus să i se construiască un splendid mormînt, dar de asemenea l-a apărat pe cel slab împotriva celui puternic, pe văduva fără rude, a pus pe copii în locul tatălui lor.³ Subalternii marelui preot al lui Amon, Bakenkhonsu, n-au avut de ce să se plîngă de șeful lor, cel puțin dacă-l credem cînd spune : „Am fost ca un tată pentru subalternii mei, instruindu-le fiii, dînd mîna celor nefericiți, asigurînd existența celor în nevoie. Nu mi-am terorizat servitorii, ci am fost ca un tată pentru ei... Am făcut funeralii celui care nu avea moștenitor, un sicriu celui care n-avea nimic. Am apărat pe orfan și m-am ocupat de drepturile văduvei. N-am alungat pe fiu din locul tatălui. N-am smuls copilășul din brațele mamei sale... Mi-am plecat urechea către cei care spuneau adevărul. Am îndepărtat pe cei care erau plini de nedreptăți.“⁴ La fel Khâemhat, fost scrib regal și șeful grînarelor, s-a coborît în necropolă după ce a fost dezvinovățit pe pămînt. Nimeni

¹ *Pap. Moral de Boulaq.*

² *Mélanges Loret, Bull. I.F.A.O., XXX, 497.*

³ *Urk., IV, 1044—1046.*

⁴ *Lefebvre, op. cit., 127 ssq.*

nu l-a acuzat... Cînd a ajuns în marea sală de judecată, toate actele sale au fost găsite, după ce au fost puse pe balanță, drepte, de către zeii care locuiau acolo. Thot l-a dezvinovătit în fața tribunalului tuturor zeilor și zeițelor.¹

Aceste fapte sînt reconfortante. Totuși, un suveran, care cunoaște bine oamenii, pune pe fiul său să se fe-rească de judecători : „Tu știi că sînt fără milă în ziua în care judecă pe cel nenorocit“. La fel Horemheb, bătrîn militar, între descendenții lui Akhenaton și Ramses I, nu-și face iluzii. El știe că în anii tulburi care au urmat după revoluția religioasă, scribii, strîngătorii de impozite și toți funcționarii mărunți i-au stors pe oamenii săraci într-un mod îngrozitor, furîndu-i și pe locuitori și pe faraon. Cînd erau dați în judecată, cei care ar fi trebuit să-i apere pe contribuabili, primeau bani ca să-i achite pe criminali și condamnau pe cel nevinovat, prea sărac ca să-i poată cumpăra. Horemheb, care căuta să stîrpească nedreptatea și să pedepsească minciuna, promulgă un edict împotriva înșelătorilor. Orice magistrat dovedit că a abuzat de funcția lui, era condamnat să i se taie nasul și era deportat într-un fel de lagăr de concentrare, situat la Sile, în istmul de Suez.²

Într-un decret, publicat acum cîțiva ani, Mematrê se adresează cu destulă severitate vizirilor, miniștrilor, judecătorilor, fiului regal din Kuch, comandanților de arcași, intendenților aurului, prinților, șefilor de triburi din sud și din nord, crainicilor, șefilor

¹ *Ann. S.A.E.*, XL, 605.

² Maspero, *Histoire*, II, 347.

grajdurilor, purtătorilor de umbrele, tuturor gardienilor casei regale și tuturor oamenilor trimiși în misiune. Apăra, împotriva acestor funcționari, templul de milioane de ani pe care regele îl sfințise la Abydos și pe care-l înzestrase generos cu bogății, personal și turme. Regele avea motive să se teamă că i se vor rechiziționa păstorii, pescarii, plugarii și meșteșugarii, că se va vîna și pescui în lacurile și pe terenurile sale de vînătoare, că i se vor confisca corăbiile, mai ales cele care se întorceau din Nubia încărcate cu produse meridionale. Orice funcționar care va pune mîna pe bunuri aparținînd templului — spunea decretul — va fi pedepsit cu cel puțin o sută de lovituri, va trebui să dea înapoi ce a luat și să plătească de o sută de ori valoarea pentru pagube și interese. În unele cazuri, penalitatea era de două sute de lovituri și cinci fracturi. Ea mergea chiar pînă la tăierea nasului și a urechilor și la arestarea vinovatului, care era trimis ca muncitor în personalul templului.¹

E de mirare că regele pedepsește cu atîta asprime pe agenții administrației sale, în favoarea privilegiatilor care formau un stat în stat. De altfel, este adevărat că funcționarii nu aveau totdeauna un prea mare respect pentru privilegiile clerului.² Dar ne întrebăm dacă pagubele cauzate unui meșteșugar sau agricultor erau tot așa de sever reprimare. Povestea țăranului din Oaza de sare, deși e incompletă, dovedește cel puțin că regele dorea sincer să guverneze fără abuzuri.

¹ *Bibl. aeg.*, IV.

² *Bibl. aeg.*, VII, 5. Povestea celor trei elevi ecleziaștii trimiși în armată.

IV. Menținerea ordinii

Sub ultimii Ramses, se petrecură evenimente extraordinare la Teba și, desigur, în tot Egiptul. Furturi, abuzuri de putere, crime se văzuseră în toate epocile, chiar sub cei mai buni regi, dar nu se văzuseră încă bande organizate, jefuind templele și mormintele, unde zăceau imense bogății, apărute mai ales de naivitatea și de superstiția populației. Încă de pe vremea Vechiului Imperiu, egiptenii aveau obiceiul să graveze, cu caractere mari, ca să fie văzute de oricine, o înștiințare informînd pe cei care s-ar purta tîlhărește într-un mormînt, care ar strica sau ar fura statuile, pietrele și inscripțiile și toate obiectele mobilierului funcrar, că fapta lor rea nu va rămîne nepedepsită : „Acela care ar făptui ceva împotriva acestora, să fie atacat de crocodil în apă, de șarpe pe uscat. Niciodată nu i se vor face ceremonii. Zeul îl va judeca.”¹ Mult mai tîrziu, un nomarh din Siut, care avea motive să se teamă că mormîntul lui nu va fi respectat, căci el însuși pusese mîna cu forța pe un mormînt mai vechi, punea să se graveze pe el o înștiințare mai amănunțită : „Toți oamenii, toți scribii, toți savanții, toți tîrgoveții și oamenii obișnuiți care vor vorbi tare în acest mormînt, care vor strica scrierea, vor distruge statuile, se vor expune miniei lui Thot, cel mai aspru dintre zei, vor avea parte de cuțitul călăului regelui care locuiește în marile castele. Zeii lor nu le vor mai primi ofrandele“. Dimpotrivă, sînt făgăduite binecuvîntări vizitatorului respectuos, care

¹ *Urk.*, I, 23.

va deveni un bătrîn în oraşul său, un *amakhu* în noma sa.¹

Nici egiptenii din Noul Imperiu n-au pierdut încrederea în virtutea acestor inscripţii ameninţătoare. Menmatrê, găsind apă în deşert, în apropiere de minele de aur, construi acolo un sanctuar închinat lui Amon-Ra şi altor divinităţi, nu numai pentru a le mulţumi, ci şi ca să-i ajute pe cei care spală aurul ce trebuia predat tezaurului regal. Regilor viitori, care vor respecta hotărârile lui Menmatrê, zeii Amon, Harakhte şi Tatenen le vor îngădui să guverneze pămîntul cu inima fericită, să învingă ţările străine şi Ţara Arcului ; dar regele, care nu va ţine seama de ele, va trebui să dea socoteală la On, în faţa nu se ştie cărui tribunal. Prinţul, care-l va sfătui pe stăpînul său să-i ia pe mineri şi să-i pună la altă muncă, „flacăra îi va arde carnea. Arsura îi va devora membrele. În sfîrşit, orice bărbat care ar fi surd la ordinul lui, Osiris să stea în spatele lui, Isis în spatele femeii lui, Horus în spatele copiilor lui, împreună cu prinţii din Todjuser care-şi îndeplinesc misiunea.“² Heri-Hor, mare preot al lui Amon, şi-a pus statuia în templu ca să stea lingă zeu şi să-l salute cînd pleacă în procesiune. Nenorocire celui care-i va schimba locul, chiar după mulţi ani : „El se va expune miniei lui Amon, a lui Mut şi a lui Khonsu. Numele lui nu va mai exista în ţara Egiptului. Va muri de foame şi de sete.“³ Amenhotep al III-lea a dat un decret, re-

¹ *Siut*, I. 223—229. Mormîntul lui Puyemrê la Teba conţine acelaşi avertisment (*Kêmi*, III, 46—48).

² Inscripţia din templul de la Radeshich, *Bibl. aeg.*, IV.

³ Lefebvre, *op. cit.*, 213.

glementînd castelul din Ka al favoritului său Amenhotep, fiul lui Hapu. Fundația este pusă sub protecția lui Amonrâsonter, atîta vreme cît va dăinui pe pămînt. Cei care-i vor aduce vreo stricăciune vor fi expuși miniei lui Amon : „El îi va sorti focului în ziua miniei sale. *Ureus*-ul său va vărsa flacără pe fruntea lor, le va distruge carnea și le va devora trupul. Vor deveni ca Apopi în dimineața zilei de Anul nou. Nu vor mai putea înghiți ofrandele morților. Nimeni nu le va vărsa apa fluviului. Fiii lor nu le vor ocupa locul. Femeile lor vor fi violate sub ochii lor... Ei vor fi sortiți cuțitului în ziua masacrului. Trupurile lor vor pieri, căci lor le va fi foame și nu vor avea ce să mănînce.“¹

Teama de zei și oroarea de pedepsele postume au putut apăra templele și mormintele atîta vreme cît o poliție cinstită și vigilentă veghea la vest de Teba. A venit însă o zi în care poliția și-a uitat datoria. În aceea zi, inscripțiile înspăimîntătoare și-au pierdut puterea.

După cîte știm, cele dintîi acte de jaf au avut loc în anul XIV al domniei lui Ramses al IX-lea, dar fără îndoială că acestea n-au fost cele dintîi. Timp de ani de zile, mormintele au fost jefuite fără ca prințul *Kher*-ului, adică al necropolei, de care depindeau poliștii, corpul Medjaiu și un corp numeros de gardieni, să fi ridicat măcar degetul cel mic spre a pune

¹ Stela 138 din *Br. Mus.*, în Robichon și Verille, *Le temple du scribe royal Amenhotep, fils de Hapou*, 3—4.

capăt acestor jafuri. Deși lucrurile nu-l priveau pe el, prințul orașului a fost acela care a denunțat scandalul, într-un raport către vizir și către o comisie de mari funcționari. Acest raport era foarte alarmant. Prințul *Kher*-ului, Paură, acuzat direct, fu obligat să-i pună pe cei de la poliție să facă o anchetă. S-a verificat un grup de morminte din cartierul nordic al necropolei, începînd cu cel al regelui Amenhotep I, a cărui memorie era scumpă întregii populații de pe țărmul stîng. Paser afirma în raportul său că mormîntul fusese violat. Paser se înșelase. Mormîntul regelui era intact. Era de asemenea intact un mormînt vecin cu templul aceluiași Amenhotep, foarte cunoscut, pentru că se vedea în fața lui o statuie reprezentînd pe regele Antef ținîndu-și cîinele, Bahka, la picioare. Hoții atacaseră aceste două morminte, dar nu putuseră ajunge la camera funerară. În schimb reușiseră să profaneze mormîntul regelui Sekhemrê-Chedtaui, fiul soarelui Sobekemsaf. Sala unde se odihnea acest rege împreună cu soția lui, regina Nubkhas, fusese golită de tot conținutul ei. Cinci alte morminte regale erau intacte, dar, din patru morminte aparținînd cîntăreților din casa de adorație a lui Amonrâsonter, două erau violate. Cît despre cimitirul vecin, unde se odihneau cîntăreții, strămoșii și locuitorii regiunii, el oferea un spectacol lamentabil. Toate mormintele fuseseră violate. Bandații aruncaseră mumiile din sicriile lor de lemn sau de piatră și le lăsaseră părăsite pe jos, după ce smulseseră aurul și argintul și furaseră tot mobilierul fu-

nerar. Unii din bandiți fiind atunci arestați și interogați, procesul verbal al interogatoriului fusese și el trimis de prințul Paurâ comisiei de anchetă.

Aceste importante personaje n-aveau cu ce să se mîndrească. Ar fi trebuit să caute să pună mîna pe bandiți, să destituie și să pedepsească pe toți cei care erau răspunzători de aceste orori, din cauza neglijenței sau pentru că erau compliciti hoților. Or, supărarea lor se întoarse înainte de toate împotriva prințului orașului, Paser, care-i obligase să iasă din inerta lor și acum îi amenința că va înainta un raport faraonului și va cere să-i aresteze pe toți. Pentru a se debarasa de acest personaj supărător, i se trimite un martor fals, un oarecare Pakharu, lucrător în metal, care-i povesti cum se dusesese cu banda lui să jefuiască marile locuințe. Prințul *kher*-ului, care știa la ce să se aștepte de la această mărturie, întreprinse o anchetă, care stabilea minciuna. Apoi Comisia de anchetă se reuni sub președinția vizirului. Aceasta convoacă pe muncitorul în chestiune și pe preinșii săi complici, ca și pe acuzator. Vizirul rezumă problema și făcu cunoscut rezultatele anchetei : „Am verificat locurile despre care prințul orașului pretindea că au fost violate de muncitorii castelului de la Ausirmarê Miamun. Le-am găsit intacte. S-a constatat că tot ce spusese el era fals“. Muncitorii fură interogați și confrunțați cu Paser. Se constată că în adevăr ci nu cunoșteau nici una din locuințele faraonului care fuseseră violate. Muncitorii, care erau personaje dintre cele mai suspecte și aparțineau

primului profet al lui Amonrâsonter, fură puși în libertate și-și reluară locurile dinainte.¹

Oricît ar fi fost de dispuși să închidă ochii asupra jafurilor bandiților, polițiștii nu putură totuși evita arestarea unora dintre cei care jefuiseră mormîntul regelui Sobekemsaf. Mulțumită pieselor anchetei, care au ajuns pînă la noi, putem să ne închipuim cum operau. Un zidar, cu numele de Manpanofer, aparținînd marelui preot al lui Amonrâsonter, se asociase cu alți șapte meșteșugari, zidari ca și el sau dulgheri, cu un agricultor și un barcagiu, tovarăș indispensabil, căci trebuiau să treacă Nilul încoace și încolo cu prada, fără să deștepte atenția curioșilor. Acești ticăloși operau de vreo patru ani, cînd hotărîră să atace piramida lui Sobekensaf. „Ea nu semăna deloc cu piramidele și mormintele nobililor pe care aveam obiceiul să le jefuim.“ Își luară instrumentele de aramă și săpară un coridor de trecere în masa piramidei. Acest lucru nu s-a făcut cu ușurință, dar sfîrșiră prin a ajunge în încăperile subterane. Își aprinseră torțele, înlăturară ultimele obstacole și se aflară în fața a două sarcofage, al regelui și al reginei. Dar ei nu veniseră să facă arheologie. Ridică ră capacele sarcofagelor fără întîrziere și găsiră înlăuntru sicriele de lemn aurit, pe care de asemenea le deschiseră. Nobila mumie a regelui, întinsă în sicriul ei, era înarmată cu o spadă, care poate că era împodobită, ca și cea a reginei, cu palmete și scene de vi-

¹ Aceste întîmplări sînt cunoscute din *Papyrus Abbot*: Moller, *Hieratische Lesestücke*, III, 16 ssq și din *Papyrus Amherst et Léopold*, editate de J. Carpat și Alan-H. Gardiner, Bruxelles, 1939.

nătoare. O mască de aur îi acoperea fața. De gît erau atîrnate coliere și talismane. Toată mumia era acoperită cu aur. Bandiții adunară tot aurul, argintul, bronzul, și toate bijuteriile. Dădură foc sicriilor. Aurul cîntărea 160 de *debeni* (14 kilograme și jumătate). Făcură opt părți egale și trecură înapoi Nilul. Fie că au flecărit, fie că n-au putut ascunde față de toată lumea expediția lor, Amonpanofer fu arestat de gardienii orașului, care-l închiseră în biroul prințului Paser. Hoțul scoase cei douăzeci de *debeni* de aur și-i dădu scribului cheiului, care-l eliberă fără altă formă de proces. Se duse apoi să-și caute tovarășii, care, foarte cinstiți, făcură un nou partaj, de data asta de șaptesprezece *debeni* și jumătate. Deoarece trebuiau să se despăgubească, banda își reîncepu operațiile, pînă cînd autoritățile se hotărîră să-i aresteze. „Dar, adăugă hoțul, un mare număr de oameni din ținut jefuiau mormintele ca și noi și sînt tot atît de vinovați.“ Îi ținură închiși cîtva timp. Magistrații îi sili-
liră să mărturisească și-i duseră pînă la piramida pe care o violaseră, pentru a reconstitui crima. Hotărîră să-i dea pe cei opt hoți pe mîna marelui preot al lui Amon, șeful lor, dar cînd să opereze acest transfer, din opt nu mai rămăseseră decît trei, căroră li se adăugase un individ dintr-o altă bandă de șaptesprezece. Ceilalți își luaseră tîlpășița. Magistrații lăsară marelui preot grija de a-i regăsi.

După trei luni, zidarul Amenpanofer, a cărui mamă fusese surghiunită în Nubia, fu regăsit și adus în fața unui tribunal. Împreună cu încă patru, el violase mormîntul unui al treilea profet al lui Amon. Sco-
saseră afară sarcofagul de lemn aurit, lăsînd mumia

într-un colț al mormîntului. Ducîndu-se cu toții în insula Amenemopet, ei puseră aurul de-o parte, îl împărțiră și arseră sicriul. Amonpanofer începu din nou, fu prins, eliberat, iar o luă de la capăt pînă la o nouă arestare, care-l aduse în fața judecătorilor.¹

Bandiții ce jefuiau mormintele regilor și ale particularilor se recrutau la început dintre tăietorii de piatră din cariere și dintre zidarii și meșteșugarii folosiți în necropolă. Ceata lor se mări repede cu mici funcționari care depindeau de templele din vest și de *Kher* și cu membri ai clerului. O bandă formată dintr-un preot, Pan-un-heb și patru părinți divini, Mery bătrînul, fiul său Paisem, Semdy și Pakharu, își începură meseria despuind de colicrul ei o statuie din Nefertum a regelui Usirmarê Sotepenrê, marcele zeu. Această bijuterie, pe care o topiră, le aduse patru *debeni* și șase *qites* de aur. În calitatea lui de decan de vîrstă, Mery bătrînul împărți prada.² O altă bandă, în care se asociaseră preoți, scribi, păzitori de boi, exploata Casa de aur a regelui Usirmarê Sotepenrê. Nu știm exact ce se înțelegea prin Casa de aur a regelui, nici unde se afla. Poarta exterioară, din granit din Abu, avea zăvoare de aramă. Ușile erau acoperite cu aur. Acest monument trebuie să fi fost foarte prost păzit. Preotul Kauharoi, împreună cu patru confrăți, l-au vizitat de mai multe ori și au luat de fiecare dată cîte o grămadă de aur, pe care au schimbat-o în oraș pe grîu. Într-o zi, un păstor le căută ceartă : „De ce, le zise el, nu-mi mai dați nimic ?” Ei se reîntoarseră la nesecata lor rezervă și

¹ Pap. Br. Mus., 10054. R^o 2. 7.

² Pap. Br. Mus., 10054. R^o III. 7—9.

plecară cu cinci *qites* de aur. Cumpărînd cu aceste patruzeci și cinci de grame de aur un bou, ei îl dăruiră păstorului. Dar scribul cărților regale, Setuimose îi auzise pe preoți și pe păstor certîndu-se. Prinziînd ocazia, el declară : „Am să mă duc să fac un raport primului profet al lui Amon“. Preoții nu așteptară să le-o spună de două ori. În două expediții ei își procurară patru *qites* și jumătate de aur, cu care cumpărară tăcerea bibliotecarului. Preotul Tutuy, care era unul din credincioșii Casei de aur, voi să-și întindă zona operațiilor. Împreună cu preotul Nesiamon, el își puse ochii pe porțile cerului. După ce luă tot aurul de pe ele, le dădu foc.¹ În același timp, dispăru o mare parte din mobilele prețioase. Într-o zi, hoții furară racla portativă a primului profet al lui Amon, Ramsesnekht, mort cu puțin înainte. În altă zi, o altă bandă sustrase racla portativă a lui Usirmarê Sotepenrê, marele zeu și cele patruzeci de case de aur ale regelui Menmatrê Setui, care se aflau depuse în tezaurul castelului Usirmarê.² Rapoartele și interogatoriile în legătură cu aceste acte de jaf ar putea forma un volum gros. Totuși, ele nu menționează decît afaceri destul de neînsemnate, deoarece nu semnaleză decît un singur mormînt regal violat. Or, aproape toate mormintele din valea regilor și din valea reginelor au fost violate și jefuite înainte de începutul dinastiei a XXI-a, adică în mai puțin de treizeci de ani. Pentru a salva mumiile faraonilor, vizirii și marii preoți ai lui Amon se resemnă să

¹ *Pap Br. Mus.*, 10053, V°, III, 6—16.

² *Pap. Br. Mus.*, 10403 I 6 ssq. T. Eric Peet, *The Mayer papyri, A and B*.

le scoată din sicriile lor și să le depună, fără bijuteriile și masca lor de aur, înfășurate numai în fișii de pînă, în sicrie de lemn, care fură îngropate în cîteva ascunzători. Mormîntul lui Tutankhamon a fost aproape singurul cruțat, împreună cu mormîntul reginei Ah-hotep, care se afla în regiunea unde ope-raseră cei dintîi tîlhari. Mi se pare puțin probabil ca mormintele regilor (cu numele de) Amenhotep, Tut-mes, Setui și Ramses să fi fost toate jefuite de cîțiva meșteri, chiar constituiți în bandă, cărora în vremuri normale poliția le-ar fi venit repede de hac. Sub ul-timii Ramses, Egiptul a fost sfîșiat de un groaznic război civil, care a pus față-n față clerul și partizanii lui Amon cu clerul și partizanii lui Seth, răspîndiți în toată țara, dar cu deosebire numeroși și activi pe lîngă Coptos, Oxyrrhinque, Tell Modam, Pi-Ramses. Îmi închipui că în timpul acestui război au fost jefuite mormintele, fie de către partizanii lui Amon, fie de către partizanii lui Seth, sau de amîndoi pe rînd, fiecare avînd scuza să nu lase adversarului ase-menea bogăție de metal prețios. Exemplul fiind dat de sus, oamenii săraci continuă să ia banii de unde-i găseau, mai ales că din cauza anarhiei viața devenise îngrozitor de scumpă. Mărfurile erau rare și nu se schimbau decît pentru aur sau argint curat. Se dă-deau patruzeci și cinci de grame de aur pentru un bou.

Complicii unui anume Bukhâf mărturisesc că au cumpărat cu partea lor terenuri, grîne, stofă, sclavi. Cumpărarea unui sclav nu putea trece neobservată, deoarece el era înregistrat într-un birou oficial. Ast-fel încît, judecătorul, aflînd că oameni de condiție umilă și-au procurat un sclav, îi întreabă despre

veniturile lor. Scribul tribunalului întreabă pe o tebană anume Ary-nofer : „Ce zici despre banii pe care i-a adus Panehsy, bărbatul tău ? — Nu l-am văzut !“ Vizirul insistă : „Prin ce mijloace ai dobândit servitorii care erau cu el ? — N-am văzut cu ce i-a plătit. Se afla în călătorie cînd era cu ei“. Magistrații pun o ultimă întrebare : „De unde veneau banii cu care Panehsy a pus să se lucreze la Sobekemsaf ? — I-am cîștigat vînzînd orz în anul hienelor, cînd era foamete !“¹

Tribunalul n-a simțit nevoia să ceară inculpatei să precizeze ce înțelegea ea prin anul hienelor. Era o expresie obișnuită, dar ea ne cam încurcă. Unii egiptologi au crezut că în acel an se arătaseră hienē la Teba, așa cum s-au văzut cîteodată la noi lupi dînd tîrcoale la marginea marilor orașe. Alții au crezut că nu e decît o imagine. Anul hienelor a fost poate acela în care dușmanii lui Amon au pus stăpînire pe Teba, jefuind templele și necropolele. Demoralizarea era mare. Un hoț strigă tatălui unei femei care făcea parte din banda lui Bukhaf : „Bătrîn ticălos, netrebnic, dacă ești ucis și aruncat în Nil, cine are să te caute ?“² Ramses al III-lea avea dreptate cînd implora pe zei, cu o insistență atît de patetică, să acorde fiului său o domnie prosperă. Vedea apropiindu-se catastrofa, care s-a și produs cam la trei sferturi de secol după moartea lui. După un sfert de secol sau mai mult, Egiptul a ieșit din această criză micșorat

¹ *Pap. Br. Mus.*, 10052. II. 14—30 ; XI, 4—9

² *Ibid.*, III, 16—17.

și în timpul acesta s-a văzut ceea ce nu se mai întâmplase de pe vremea hicsosilor, adică meșteșugari, scribi și preoți jefuind pe zei și pe morți.

V. La tribunal

După ce ordinea a fost restabilită, a început represiunea. Încă de pe vremea domniei lui Ramses al III-lea, o comisie de anchetă, prezidată de vizir, care era după faraon personajul cel mai important din regat, se informase despre întinderea pagubelor. Această comisie ni s-a părut mult mai dornică să nu afle adevărul, decât să-l descopere. Unii bandiți sînt arestați, dar ei își cumpără libertatea cu puțin aur și încep din nou. Profită de faptul că sînt transferați din închisoarea prințului orașului în închisoarea marelui preot, ca s-o șteargă. Dar după reînceperea jafurilor, care s-a produs în ultimii ani ai domniei lui Ramses al IX-lea, o altă comisie de anchetă, formată din vizir, funcționari regali, un intendent al tezaurului, doi port-umbrelă, scribi și crainici, se puse pe lucru, de data aceasta cu toată hotărîrea. Se întâmpla uneori ca unii păgubași să consulte statuia unui rege sfînt, ca să obțină restituirea unui obiect furat, sau plata integrală a unei rente. De data aceasta, problema era prea serioasă, așa încît regele sfînt e lăsat în colțul lui și judecătoriirecurseră la alte mijloace ca să afle adevărul.

La începutul unei ședințe consacrate interogatoriului marilor bandiți care jefuiseră mormintele, vizirul zise păstorului Bukhaf : „Tu erai în expediție cu

banda ta. Zeul te-a prins. El te-a adus aici. El te-a dat în puterea faraonului. Numește-i pe cei care erau cu tine în marile locuințe !” Inculpatul nu se lasă prea mult rugat și numește șase dintre tovarășii lui. Dar tribunalul nu se mulțumește cu atât. Bukhaf este bătut cu bastonul. Atunci el jură că va vorbi. E întrebare din nou : „Spune, cum ai reușit să ajungi la marile locuințe venerate ?” El pretinde că mormîntul unde a pătruns fusese deja deschis, ceea ce-i aduce o nouă ciomăgeală, căreia el îi pune capăt declarînd : „Jur că voi vorbi”. I se storc astfel treisprezece nume, după care spune : „Iau martor pe Amon, iau martor pe suveran că dacă se află că am ascuns pe vreunul din cei care se aflau cu mine, să fiu pedepsit în locul lui !”¹ Atunci începe monotona defilare a complicilor, la care se adaugă alți indivizi, ale căror nume sînt pronunțate în cursul instrucției. Inculpații jură că nu vor minți, sub pedeapsa de a fi surghiuniți în Nubia, de a fi mutilați sau a fi puși pe lemn. Am mai întîlnit această expresie. Mai mulți dintre cei care complotaseră împotriva lui Ramses al III-lea au fost condamnați să fie puși pe lemn. Unii egiptologi au crezut că aceasta înseamnă a fi tras în țeapă. Nu este sigur. Pe basoreliefurile siriene se văd oameni trași în țeapă. Însă pe basoreliefurile egiptene nu s-au văzut niciodată, dar adeseori se vede cîte un individ legat de un stîlp, desigur ca să fie ciomăgit cu bastonul.² Presupun deci că individul condamnat să fie pus pe lemn era legat de un stîlp, poate pînă ce murea.

¹ *Ibid.*, I, 6 ; II, 16.

² În mormîntul lui Merreuka, A 4 sud.

Cîteodată, la întrebarea judecătorului, inculpatul răspundea : „Nenorocire mie, nenorocire trupului meu !“ Fără să se emoționeze, judecătorul punea întrebarea și dacă răspunsul nu-l satisfăcea, se trecea la ciomăgeală. Bătaia era de mai multe feluri, căci se întrebuintează trei termeni diferiți : *badjana*, *nadjana* și *manini*. Unii le-au îndurat pe toate trei, dar n-am putea spune exact prin ce se deosebesc. Bătaia era aplicată pe spate, dar și pe mîini și pe picioare. Acest tratament energic dezleagă multe limbi, dar nu întotdeauna. Adeseori, grefierul constată că după două sau trei bastonade, acuzatul tot n-a mărturisit. După toate aparențele, acesta rămînea la dispoziția justiției. Adeseori judecătorul care n-a obținut nici mărturii și nici vreo informație lămuritoare, invită pe nenorocit să indice un martor care să-l susțină. Foarte rar se întîmplă ca un acuzat să fie pus în libertate. Fiind introdus un trompetist, numit Amonkhâu, vizirul îl întrebă : „Ce mijloace ai întrebuintat împreună cu arzătorul de rășină Chedsukhonsu, cînd ai ajuns la marea locuință de unde ai furat banii, după expediția hoților ?“ El zise : „Nenorocire mie, nenorocire trupului meu ! Îi spuneam lui Perpatjau trompetistul, tovarășul meu cu care mă certam : «Au să te ucidă din cauza furturilor din *kher*...»“ Fu iar interogată, bătut la tălpi și la palme. El repeta : „N-am văzut nimic. Ce-am văzut, am spus“. Îl interogară din nou în luna a patra din vară, ziua a zecea. Fu găsit nevinovat în ce privea furturile și eliberat.

Mulțumită acestei grămezi de documente, asistăm la numeroase interogatorii, dar nu ne-au parvenit judecățile și nu cunoaștem condamnările care s-au

pronunțat. Poate că nenorociții aceia au pierit în chinuri, sau și-au sfârșit biata lor viață în mine și în cariere.

VI. Primirea tributarilor străini

Am văzut că funcționarii statului erau ocupați mai ales cu valorificarea domeniului regal, cu reprimarea banditismului, cu împărțirea dreptății și cu strângerea impozitelor, iar în vreme de foamete, cu aprovizionarea populației. Aceasta era munca lor obișnuită. Cîteodată, unii privilegiați aveau sarcini mai plăcute. Se pare că nici una nu putea fi mai agreabilă decît aceea de a primi, la intrarea lor în Egipt, și de a introduce la faraon, pe delegații țărilor străine, care veneau fie ca să achite o contribuție de război, fie ca să-și exprime dorința de a fi în bune relații cu regele sau să aducă vestea că într-o țară îndepărtată o prințesă bolnavă nu reușea să se vindece și că știința unui medic egiptean sau prezența unui zeu milostiv erau singurele mijloace de a-i reda sănătatea.

Delegații de la Retenu, de la Naharina sau din marginile Asiei puteau lua drumul pe uscat și erau primiți de grănicerii drumurilor lui Horus sau puteau veni pe mare. Corăbiile lor semănau cu ale egiptenilor, ceea ce nu trebuie să ne mire, pentru că egiptenii erau ucenicii meșterilor din Byblos, în ce privește construcția navală.

Cînd sosesc în port, delegații sirieni ard tămîie și-și exprimă, prin gesturi largi, bucuria de a fi terminat

cu bine această lungă călătorie. Ei își descarcă imediat mărfurile, în vreme ce egiptenii instalează pe chei restaurante și bufete cu răcoritoare, și apoi intră îndată în legătură cu un funcționar egiptean, care-i va conduce la vizir. Alaiul lor era dintre cele mai distractive. Probabil că o mulțime de oameni venea să-i vadă trecînd. Artiștii, care într-o zi trebuiau să-i reproducă în mormîntul vizirului, îi examinau cu o deosebită atenție. Bărbații erau îmbrăcați cu fuste brodate cu lîă multicoloră, împodobite cu ciucuri, sau cu rochii lungi cu mîneci, care se încheiau în față cu un șnur și cu nasturi sau erau drapați într-o eșarfă de lîă. Unii purtau la gît medalioane. Femeile aveau rochii cu volane. Servitorii duceau cu ei cai, urși, elefanți ceva mai mari decît un vițel și purtau pe umeri ulcioare, care conțineau rășină de terebint, smoală, miere, untdelemn sau coșuri pline cu aur sau cu lapis-lazuli. Egiptenii apreciau și mai mult produsele manufacturate, carele și armele, obiectele de podoabă și vasele de metal. Sirienii ajunseseră la o virtuozitate uluitoare în fabricarea lor. Ei nu se mai mulțumeau, ca la începutul dinastiei a XVIII-a, cu amfore cu mînere florale, cu cratere împodobite cu un buchet de plante artificiale, ci făceau vase imense cu picior, ornate în întregime cu motive gravate sau încrustate, împodobite cu plante, capete de oameni sau de animale, care se grupau în jurul piciorului, al pîntecelui sau al capacului. Unele din aceste vase aveau un corp triplu și trei gîturi. Capacele erau de forma capului lui Bes sau a capului unui grifon. Unele vase cu două toarte formau baza, de unde ieșea un edificiu cu mai multe etaje sau care

susținea un sfinx cu cap de femeie. Cîteodată, dimpotrivă, craterul era susținut de doi bărbați, așezați spate-n spate. Notăm și vasele cu capul lui Bes sau cu cap de femeie, cu toarta făcută dintr-un colț natural sau artificial de elefant, acoperită cu un decor bogat. Asemenea piese n-au nici o întrebuintare practică. Sînt numai vase de ceremonie. Ele nu plăceau egiptenilor, care puneau să se copieze în atelierele lor modelele cele mai simple. Dar se poate aprecia interesul pe care-l purtau acestor produse străine, cînd vedem cu ce grijă au fost ele reproduse, de exemplu în mormîntul lui Amiseba. ¹

Alaiurile meridionalilor nu întrec pe cele ale asiaticilor în ce privește pitorescul. Împodobiti cu coliere, cu cozi de pantere prinse de brațe, cu craniul ras și cu trei smocuri de păr, ei înaintează dansînd, în sunetul tamburinei. Femeile lor sînt îmbrăcate cu o fustă sau o rochie cu volane și poartă pînă la patru copii, într-un coș prins de spate. Ei aduc scuturi de piele, de fildeș, pene și ouă de struț, piei de pantere, ulcioare și baloturi. Trag de frînghie maimuțe, gheparzi, girafe cu gîtul lung. Însă nici unul din aceste cortegii nu se poate compara cu acela care i-a fost prezentat lui Tutankamon de fiul regal din Kuch-Huy. ² Viceregele, purtînd încă la gît colierele de aur dăruite de suveranul său, primește pe colaboratorii

¹ Pentru alaiurile delegaților țărilor nordice, vezi ale mele *Reliques de l'art syrien dans l'Égypte du Nouvel Empire*, Paris. 1937.

² *Th. T. S.*, IV., 23—30. A se compara *Wr. Atl.*, I, 35, 36, 224 (Amiseba); 247—248 (Horemheb); 265 (Anna); 270—284—285 (Amenmose); 292, 293, 336, 337 (Rekhmarâ); Maspero, *Histoire*, II, 269 (templul din Neit-Uely); *Medinet-Habu*, II.

săi egipteni care-l salută, ingenunchează și-i ating picioarele sau rochia. Cea mai mare parte din nubieni au adoptat costumul egiptean, păstrînd totuși unele din podoabele lor naționale. Părul lor lung formează un fel de calotă prinsă cu o diademă, pe care e fixată o pană de struț. Inele groase le atîrnă de urechi. Gîtul e strîns într-un colier de perle. La încheietura mîinii, strălucesc brățări masive. Unii poartă pe spate o piele de panteră și, pe deasupra, o centură, o curea și în față un accesoriu triunghiular pe care se disting sori strălucitori. Prinții poartă cu grație rochia transparentă și plisată, pectoralul egiptenilor și sînt încălțați cu sandale. Copiii lor, ca și cei ai egiptenilor, lasă să le atîrne pe obrazul drept o buclă lată de păr împletit. De brațele lor sînt agățate cozi de pantere. În vreme ce purtătorii de ofrande au în urechi inele simple, cerceii lor sînt niște discuri de aur și pandantive.

Trupa e formată din războinici, care pun genunchiul în pămînt și cer suflul vieții, purtători de ofrande care prezintă pe platouri săculețe și inele de aur, piei de pantere, girafe, boi cu coarne imense, terminate cu niște palme. Un grup de prinți merge înaintea regelui țării, care e așezat într-un car destul de asemănător cu cel al egiptenilor și asiaticilor, cu deosebirea că e prevăzut cu o imensă umbrelă de pene de struț și e tras de doi boi fără coarne. Cîțiva prizonieri, cu cătușe la mîini, cu lațul de gît, urmează carul. Negrese, purtîndu-și sugarii într-un coș legat de spate și tîrîndu-și copiii tunși după moda țării, închid procesiunea. Ele sînt goale pînă la brîu. Ca și bărbații, poartă cercei, cozi de panteră și brățări masive.

Popoarele meridionale aveau meșteșugari foarte iscusiți, chiar dacă nu erau așa de ingenioși ca fenicienii. Se pare că guvernatorii egipteni ai Nubiei, care erau numiți „fiii regali din Kuch“, au făcut eforturi pentru a dezvolta arta indigenă. Nubienii confecționau nu numai articole imitate după modele egiptene, scaune, paturi, perne de pus la căpătîi, care, dar și arme, deosebite de cele ale egiptenilor. Scuturile lor de piele bordate cu o panglică de metal și întărite cu cuie, erau cîteodată împodobite cu scene luate din repertoriul oficial. Se vedeau pe ele un sfînx cu cap de berbec călcînd în picioare pe dușmani, sau faraonul străpungînd cu lancea un nubian. Dar egiptenii apreciau și mai mult reproducerile în aur ale satelor de negri, puse în coșuri sau pe o măsuță. O colibă în formă de piramidă foarte înaltă este umbrită de palmieri. Copii și maimuțe se urcă în copaci ca să culeagă fructele. Girafe și păzitorii lor circulă prin sat. La periferie, negri care salută. Piciorul măsuței este împodobit cu negri legați de un stîlp și cu însemnele regale. De măsuță sînt atîrnate piei de pantere și lanțuri de aur. Este minunca expoziției, capodopera orfevreriei nubiene de inspirație egipteană.

Își merita răsplata fiul regal din Kuch care aducea asemenea tezaure din țările Sudului, la care se adăugau lingourile de aur, de abanos și de fildeș, și care se putea lăuda că a făcut să domnească pacea în acca parte a lumii.

CAPITOLUL XI

ACTIVITATEA ÎN TEMPLE

I. Credința

Herodot a spus că egiptenii erau cei mai evlavioși dintre oameni.¹ Ei credeau că totul în univers aparține zeilor, că aceștia sînt izvorul oricărei bogății, că cunosc dorințele noastre și că pot interveni în orice moment în afacerile omenești. Dacă Ramses al II-lea, părăsit de soldații săi și înconjurat de dușmani în preajma orașului Qadech, a putut să treacă peste primejdie, aceasta s-a întîmplat, chipurile, pentru că glasul lui a răsunat pînă la Teba și a fost auzit de Amon. Dacă o vreme splendidă a apărut în anotimpul rău și a apărut călătoria logodniciei lui, prințesa hitită, aceasta pentru că Sutekh nu-i refuza nimic. Dacă fîntînarii găseau apă în deșertul Ikayta, era pentru că tatăl său Hapi îl iubea pe Ramses al III-lea mai mult decît pe toți regii care domniseră mai înainte. Ideea că zeii protejau pe unii oameni, încuraja citeodată dorințe nebunești. Se zice că regele Amen-

¹ Herodot, II, 37.

hotep voia să-i vadă pe zei pe cînd era încă în viață.¹ Prințul Kornekht, fiul lui Osorkon al II-lea și al reginei Karom, dorea ca vulturul divin să fie alături de el cînd va fi înconjurat de antilopele din deșert și de păsările cerului,² desigur pentru a înțelege limbajul lor, rezervat unui mic număr de inițiați și mesajele importante pe care zeii binevoiesc să le încredințeze. Mulți erau gata să creadă că unii privilegiați puteau porunci naturii, cerului, pămîntului, nopții, munților și apelor, puteau suprima obstacolul timpului și spațiului.³ Acestea erau nebunii trecătoare. Cînd Ramses al III-lea dictă papirusul Harris, de fapt el nu cerea zeilor Egiptului, celui mai mare, ca și celor mai mici, decît lucruri simple și rezonabile, pentru el însuși o eternitate fericită, pentru fiul său să devină un rege puternic și respectat, să-i fie acordată o domnie lungă și un Nil generos în fiecare an. Credea că merită aceste daruri, căci zeii l-au așezat în locul tatălui său, după cum puseseră pe Horus în locul lui Osiris. El n-a asuprit, n-a furat, n-a călcat poruncile zeilor. Dorințele oamenilor obișnuiți, bogați sau săraci, erau mult mai umile. Părinții care nu aveau fii, cereau lui Imhotep să le dea unul. Cînd Bytau, cel din legendă, este urmărit de fratele lui, furios ca un nebun, el își amintește că Harakhte știe să deosebească adevărul de minciună. De obicei, se știe că zeului îi e milă de cei săraci. Cînd totul este împo-

¹ Josèphe, *Contre Apion*, I, 232 și 254—255.

² *Kêmi*, IX, 40.

³ Ca preotul care propuse lui Nenoferkeptah să-i arate o carte scrisă de mîna lui Thot, în romanul lui Setna (Maspero, *Contes populaires*, ed. 4-a, 131.

triva lor, el rămîne singurul sprijin, judecătorul care nu primeşte daruri şi nu influenţează pe martori. La tribunal, săracul, care n-are nici bani, nici aur pentru scribi, nici haine pentru servitori, descoperă că Amon se preface în vizir, ca să facă să iasă la iveală adevărul şi să asigure izbînda celui slab împotriva celui puternic.¹ Un scrib contează pe Thot ca să reuşească în cariera lui. „Vino la mine, Thot, ibis sacru, tu zeul pe care-l iubeşte Chnum, secretarul celor nouă zei, vino la mine, ajută-mă, fă-mă priceput în meseria ta, căci meseria ta e cea mai frumoasă dintre toate. Iar cel care se pricepe e făcut prinţ.”²

Această credinţă arzătoare şi în acelaşi timp raţională ne surprinde adeseori. Dorinţa de a înconjura pe zeu cu lux datează din toate timpurile şi din toate ţările. Dar bogăţia templului din vremea Noului Imperiu întrece orice imaginaţie. De la urcarea pe tron a lui Ahmose, tot prisosul şi toate economiile se îngrămădeau acolo. A clădi noi sanctuare, a mări şi înfrumuseţa pe cele existente, restaurînd zidurile şi porţile, construind bărci sacre şi ridicînd statui, înlocuind cărămida cu piatră, lemnul local cu lemn exotic, acoperind cu plăci de aur vîrfurile obeliscurilor şi pereţii marilor locuinţe, mobilînd fiecare încăpere cu mobile încrustate cu aur şi pietre preţioase, ştim de mult că aceasta a fost grija principală a tuturor regiilor. Fără îndoială că în vremea lui Akhenaton şi poate şi în anii puţin cunoscuţi care au precedat venirea pe tron a lui Sethnakht, s-a lucrat mai încet şi a fost ca un fel de repetiţie a ceea ce avea să se

¹ *Bibl. aeg.*, VII, 16—17.

² *Bibl. aeg.*, VII, 60.

realizeze în mare sub ultimii Ramses, dar domniile glorioase și înfloritoare încercară să îndrepte aceste neajunsuri.

Ca și grecii și romanii, sîntem și noi uimiți de numărul și formele ciudate ale divinităților. Vigneta unui papirus din muzeul din Cairo reprezintă o preoteasă, o fiică de rege, anume Isitemheb, care se apleacă, cu o mișcare plină de farmec, pe marginea unui bazin, în fața unui crocodil lungit de cealaltă parte, la poalele unei sălcii.¹ Fără cea mai mică silă, această preoteasă bea apă din bazinul unde se zbenzguie monstrul, care-o observă cu indiferență. Acest crocodil este zeul Sobek, unul din zeii cei mai răspîndiți. El avea două centre de cult, unul la Fayum, pe care grecii îl vor numi Crocodilopolis, celălalt la Sumenu, la sud de Teba și sanctuare aproape peste tot.

Locuitorii din Memfis și On preferau taurul în locul crocodilului, care se numea Hapi la cei dinții și Mer-uer la ceilalți. Taurul Hapi se recunoștea după semne care ne-au fost transmise de greci.² Cînd era identificat, se însemna cu grijă nașterea și era introdus, cu ceremonie, în templul lui Ptah. Atîta vreme cît trăia, era îndopat cu dulciuri și tratat cu onoruri. Cînd murea, poporul întreg se îmbrăca în doliu. Era mumificat, i se pregătea un mormînt și era înmormîntat cu un prinț. La Chmunu erau venerați ibișii.³ Un

¹ Kuentz. *Quelques monuments de culte de Sobok*, pl. II, *Bull. I.F.A.O.*, XXVIII, 113—172.

² Herodot, III. 28—29 ; Strabon. XVII, 1, 31 ; Plutarh, *Isis et Osiris*, 43 ; Amianus Marcellinus. XXII. 14.

³ Herodot. II, 67. Necropola ibișilor a fost descoperită de curînd în deșert. lîngă mormîntul lui Petosiris, în fața cu Chemunu.

ibis privilegiat primea onoruri divine. Se aduceau din tot Egiptul ibiși morți și mumificați, care erau depuși într-o peșteră imensă. Se găseau peste tot șoimi sacri, nu numai în orașul Nekhen, pe care grecii îl vor numi Hierakonpolis, dar și în fața orașului Nekhen, la Nakhen și în toate locurile pe care egiptenii de azi le numesc Damanhur (orașul lui Horus) sau Sanhur (sprijinul lui Horus), și în altele, de exemplu la Hat-hirib, unde necropola lor a fost restaurată în întregime de Djer-her, salvatorul, la Tanis, unde misiunea noastră a găsit de curînd schelete de șoimi în ulcioare mici. La Bast, o pisică primea omagiile populației. La Amit, era redutabilul șarpe Uadjit. Țăranii din Tebaida ofereau aceluiași șarpe, pe care-l cunoșteau sub numele de Renutet, trufandalele recoltei lor.

Dar nu numai animalele se bucurau de aceste atenții pioase. Plantele își aveau și ele partea lor. Bărbați sau femei, perechi sau izolați, se apropiau cu respect de un sicomor, cu mîinile întinse, spre a primi apa vărsată de o zeiță ascunsă în copac. Fiecare oraș avea arborile lui sacru, după cum își avea zeul local, dar zeul local nu era de ajuns spre a potoli arderea lor religioasă. În orice oraș, oricît de puțin important, se asociau zeului local alte divinități, venite dintr-un oraș mai apropiat sau mai îndepărtat. Cînd Ramses al II-lea și-a întemeiat reședința din Delta orientală, a reunit acolo o întreagă societate divină. Amon ședea alături de Seth, dușmanul său de ieri, Tum din On și Ptah din Memfis, zei din Delta și cei ai sirienilor și fenicienilor, căci egiptenii, ea și cînd n-ar fi avut destui zei în țara lor, au început să-i adopte și pe cei din țările vecine. Ucigașul lui

Osiris și-a schimbat capul de ogar cu un cap omenesc. El a adoptat costumele și atributele lui Baal, un coif ascuțit, pe care strălucește discul solar, din care ies două coarne ascuțite și din care cade, din vîrf pînă jos, o panglică lungă, și un fel de fustă brodată și împodobită cu ciucuri. Zeul are ca tovarășă, în loc de sora lui Isis, pe cananeana Anta.¹ Astartea, la venirea ei în Egipt, a fost onorată ca o regină, ca toate divinitățile.² Construind o cetate între Egipt și Siria pentru a-și aștepta logodnica, Ramses n-o putea lăsa fără protectori divini. El alese doi zei egipteni, Amon și Uadjit și doi asiatici, Sutekh și Astartea.³ Un zeu cananean, Hurun, care ca și Horus avea forma unui șoim, părea că dorește să ia locul acestui antic patron al monarhiei, pe vremea domniei lui Tutankamon.⁴ Memfis, unde un întreg cartier aparținea tyrienilor, era ca un rezumat al tuturor cultelor egiptene și străine.⁵ Teba, orașul cu o sută de porți, ar fi meritat să fie numit orașul cu o sută de zei.

II. Clerul

Știm că orice templu era ca un orășel, care adăpostea între zidurile sale funcționari, polițiști, meșteșugari și cultivatori, și aceștia trăiau acolo ca în-

¹ Montet, *Drame d'Avaris*, 140—141 și pl. VI.

² Alan-H. Gardiner, *The Astarte papyrus*, în *Studies presented to F. LI Griffith*, 83.

³ Montet, *Drame d'Avaris*, 134.

⁴ *Ibid.*, 142—143.

⁵ *Bibl. aeg.*, VII, 88—91.

tr-un oraş obişnuit. Deşi depindeau de templu, ei nu erau totuşi călugări. Această calitate era rezervată celor care se numeau *uâbu*, cei curaţi, *it neter*, părinţi divini, *hemneter*, omul cu ruloul, *kheryhebet*, care ţinea în mână programul ceremoniei însemnat pe un rulou de pergament, membrilor *unuyt*-ului, colegiu compus din cel puţin douăsprezece persoane, deoarece cuvîntul *unut* înseamnă oră. Aceşti călugări se schimbau din oră în oră, ca să asigure zi şi noapte o adoraţie continuă. În multe temple, un şef al mistereleor se ocupa de reprezentaţiile sacre, despre care vom vorbi mai departe. Preotul *semm*, necunoscut în clerul lui Amon, juca un rol important la On şi la Memfis. La Teba, clerul lui Amon avea în fruntea sa patru *hemu neteru*. Primul servitor divin, cu toată simplitatea numelui său, era unul din cele mai însemnate personaje din Egipt. La On, şeful clerului din Tum se numea mare vizionar, *ur ma*, cel al lui Ptah din Memfis, şeful artiştilor ; la Chmunu, mai marele celor cinci era şeful templului lui Thot. În multe temple, principalul personaj era, ca şi la Amon, un servitor divin. Noi am luat de la greci obiceiul să-i numim pe aceşti *hemu neteru* profeţi, pentru că aveau cîteodată datoria de a interpreta voinţa zeului, dar aceasta nu era singura lor funcţie şi nu sîntem siguri că le era rezervată lor. Oricare ar fi numele lor, în vremea Noului Imperiu, profeţii tind să se deosebească de mulţimea cetăţenilor. Ei dispreţuiesc rochia plisată, cu mîneci, şi adoptă o fustă lungă. Torsul lor e gol. Îşi rad complet barba, mustăţile şi părul.

După cum templul dădea adesea ospitalitate mai multor zei, de asemenea membrii clerului nu rămî-

neau în mod obligatoriu toată viața în serviciul aceluiași zeu. Setui, mare preot al lui Seth, era în același timp conducătorul serbărilor lui Banebded și însărcinat cu programul lui Uadjit, care judeca cele două țări. Nebufen, care a fost numit de Ramses al II-lea mare preot al lui Amon, nu aparținuse niciodată clerului acestui zeu. El era mare preot al lui Anhur la Tjiny și al lui Hathor la Denderah. Un al doilea preot al lui Amon, care nu se ridica la cel mai înalt grad, s-a consolat când s-a văzut numit mare peste vizionari și *sem* la On din Mentu, oraș din noma tebană.

Un mare număr de femei participau și ele la cult. Orice templu avea un corp de cîntărețe, a căror datorie era să cînte agitînd sistrele sau crotalele în timpul ceremoniei. Aceste femei nu locuiau în templu, ci cu familia lor, căci slujba aceasta nu cerea prezența lor decît în anumite zile, pentru cîteva ore. Dimpotrivă, femeile care alcătuiau *Kenerit*-ul trebuiau să locuiască în templu, căci cuvîntul *khener* indică tot așa de bine o închisoare, ca și părțile cele mai ferite ale unui templu sau palat. Superioara lor se numea soția divină sau divina adoratoare. S-a presupus adeseori că femeile din acest harem divin constituiau un colegiu de curtezane sacre, ca acela care exista la Byblos, oraș impregnat cu totul de civilizația egipteană. Nu s-a dovedit că a existat o asemenea instituție în Egipt. În adevăr, cîntărețele lui Amon aveau cîteodată moravuri ușoare și frecventau locuri suspecte. Dar ar fi fără îndoială greșit să le judecăm, după singurul exemplu conservat pe un papirus de la

Torino ¹, pe toate muzicantele lui Amon. De altfel, aceasta n-ar dovedi că femeile atașate templului trebuiau, ca și femeile din Byblos în timpul serbărilor, să se ofere străinilor și să verse în tezaurul templului micile venituri pe care le scoteau din această meserie.

După cum funcționarii erau recrutați mai ales din familiile de funcționari, tot așa și preoții erau aproape totdeauna fii de preoți. ² Astfel, Bakenhonsu, fiul unui al doilea profet al lui Amon, a fost trimis la școală de la vârsta de cinci ani, cu scopul de a intra mai târziu în cler. Fiii și nepoții marelui preot Rome-Roy făceau cu toții parte din cler. Fiul lui cel mai mare servea pe lângă el ca al doilea mare preot. Fiul cel mai mic oficia într-un templu la vest de Teba. Nepotul era părinte divin. Totuși, se putea întâmpla ca intențiile familiilor să fie în contradicție cu inclinațiile copiilor. O scrisoare administrativă ne informează că vizirul prezentase trei tineri ca să fie preoți în castelul Merenptah, aflat în templul din Ptah. Un funcționar, căruia puțin îi păsa de dreptul clericilor, ca și de cei pe care-i proteja decretul lui Setui, de care am vorbit mai înainte, puse mîna pe ei și-i trimise în nord, ca să devină ofițeri. Era un abuz de putere. Un scrib scrie imediat ca să semnaleze faptul și cere întoarcerea acestor tineri. ³

Școlarii care se consacrau serviciului religios învățau, ca toți copiii, gramatica și scrierea, dar și alte

¹ Peyte și Rossi. *Les papyrus hiératiques de Turin*.

² Hapi-Djefai din Siut adresîndu-se membrilor Consiliului templului declară : „Eu sînt fiu de preot ca ficcare din voi” (Siut, I, 288).

³ *Bibl. aeg.* VII. 5.

lucruri. Trebuiau să cunoască imaginile zeilor, titlurile, epitele, atributele, legendele lor, ceea ce nu era puțin lucru.¹ La sfârșitul studiilor, susțineau un examen. Cel care fusese considerat demn de a intra în corporație își scotea veșmintele, era îmbăiat, ras, parfumat cu uleiuri, apoi se îmbrăca cu veșmintele sacerdotale, înainte de a fi introdus în orizontul cerului. Pătruns de teamă la ideea puterii divine, el putea, în sfârșit, să se apropie de zeu în sanctuarul său.²

III. Cultul

Cultul oficiat în toate templele din Egipt, în numele și pe cheltuiala regelui, era un act secret, care se săvârșea fără participarea publicului, în obscuritatea sfintei-sfintelor. Preotul calificat se purifica mai întâi în Casa dimineții. El lua cădelnița, o aprindea și înainta spre sanctuar, purificând aerul cu miros de terebint. Naosul în care se afla statuia de lemn aurit a zeului sau a zeiței era închis. Preotul rupea sigiliul de argilă, trăgea zăvorul și deschizând cele două uși, lăsa să apară imaginea divină. El se prosterna, împrăștia uleiuri peste statuie, o tămâia și recita imnuri de adorare. Până în acel moment, statuia nu era decât un obiect neînsuflețit. Preotul îi va da viață prezentându-i pe rînd ochiul scos lui Horus de dușmanul său, Seth, și regăsit de zei și o statueta a lui Maat,

¹ Min-mose, care trăit sub Ramses al II-lea, era mare cunoscător al secretelor cerului, pămîntului și împărăției subterane (Luvru C 218).

² Erman, *La religion des égyptiens*, 223.

Adevărul, fiica lui Ra. Zeul era apoi scos afară din naos. Preotul proceda la toaleta lui, ca și cum ar fi făcut toaleta regelui. Îl spăla, îl tămăuia, îl îmbrăca, îl parfuma, îl așeza la loc în naos și punea în fața lui mâncăruri, care apoi erau arse în întregime. După ultima purificare cu natron, cu apă și terebint, slujba era sfârșită. Nu mai rămânea decât să închidă naosul, să tragă zăvorul, să sigileze. Preotul se retrăgea cu spatele și ștergea urma pașilor săi.¹

În schimbul acestor îngrijiri, zeul dăruia regelui viața, nu numai cea trupească, ci și viața sufletească și un viitor de bucurii fără sfârșit pentru toată veșnicia. Poporul, care nu lua deloc parte la acest cult zilnic, se mulțumea să știe că faraonul, fiind iubit de părinții săi zeii, tot felul de binecuvântări aveau să se răspîndească asupra Egiptului. El își lua revanșa cu ocazia procesiunilor zeului, despre care vom vorbi mai departe, dar, așteptînd aceste zile de petrecere, desigur că era permis oricui voia, poate în schimbul unei mici ofrande, să străbată curțile, să se apropie de parc, să intre în locuința zeului, unde se zbenguia liber berbecul sau taurul care avea privilegiul să-l încarneze pe zeu, sau de bazinul unde se scălda crocodilul lui Sobek. Nimic nu împiedica pe un egiptean din popor să depună la picioarele unei statui a lui Amon, dacă era teban, sau a lui Ptah, dacă se afla la Memfis, o mică stelă de calcar pe care era gravată, alături de imaginea zeului, o ureche, de obicei mai multe urechi, trei sau nouă, cîteodată chiar foarte

¹ Ritualul e cunoscut după trei papirusuri din muzeul din Berlin și după basoreliefurile templului din Abydos. Moret, *Le rituel du culte divin journalier en Égypte*, Paris, 1902.

multe, pînă la patruzeci și opt sau trei sute șaptezeci și opt de urechi și ochi. Era un mijloc ingenios de a-l constrînge pe zeu să asculte și să-l observe pe cel care-l roagă și care putea cere tot felul de lucruri.¹

În toate templele se aflau de asemenea statui și stele numite tămăduitoare.² Pe fața lor principală, stelele erau decorate cu copilul Horus gol, în picioare pe un crocodil și ținînd în mîini șerpi, iar deasupra micului zeu, un Bes strîmbîndu-se. Pe cealaltă parte sau în josul stelei se povestea cum copilul divin fusese mușcat, în lipsa mamei sale, de un șarpe în mlaștinile de la Akhbit. Stăpînul zeilor, auzind țipetele mamei, poruncise lui Thot să vindece copilul. Sau se povestea cum a fost vindecat Bastit de către Ra de mușcătura unui scorpion sau se amintea că Osiris, aruncat în Nil de fratele lui, a fost apărat de dinții crocodililor în mod miraculos. Statuile reprezentau și personaje sfinte, care în viața lor s-au ilustrat ca împlînzitori de șerpi. Statuia sau stela era pusă pe un soclu. Un bazin plin cu apă o înconjura și comunica printr-o rigolă cu un al doilea bazin, săpat pe treapta de jos a soclului. Cînd un om fusese mușcat, se stropsea cu apă statuia sau stela. Ea se impregna de puterea formulelor și a recitărilor. Apa se strîngea jos și rănitul bea din ea : „Veninul nu intră în inima lui, nu arde în pieptul lui, căci Horus e numele lui,

¹ H.-P. Blok, *Observații asupra citorva stele zise „cu urechi”, „Kêmi, II, 123—135.*

² Lacau, *Les statues „guérisseuses” dans l’ancienne Égypte. Monuments Piot, XXV (1922) ; Erman, La religion des égyptiens, 355 ; Lefebvre, La statue guérisseuse du Louvre, Mélanges Loret, 89, ssp.*

Osiris numele tatălui său, Neith plîngătoarea numele mamei sale“. Odată vindecăt, rănitului îi rămînea să mulțumească, printr-o rugăciune, sfîntului care-l vindecase, ceea ce nu-l scutea, desigur, să dea un mic obol și părintelui, pur și divin, care împrăștiase apa.

Totuși, autorii acestor umile cereri nu se simțeau la largul lor în somptuoasele locuințe divine din Teba, din Memfis și din marile orașe. Ei aveau încredere în Amon sau în Ptah, dar preferau să-i vadă pe acești zei departe de oficialități, în sacruare pe măsura lor. Muncitorii din necropolă adoptaseră ca patroană o zeiță-șarpe pe care o numeau Merseger, Prietena liniștii. Ea locuia de preferință pe vîrfurile muntelui care domina satul și cînd se vorbea despre munte, nu se știa bine dacă era vorba de zeiță sau de sălașul ei. Un funcționar din necropolă, numit Neferăbu, luă într-o zi ca martor pentru ce spunea, pe Ptah și Vîrfurile. Din cauză că mințea, după puțin timp orbi. Se căi de păcatul lui față de Ptah, care-l făcuse să vadă întunericul în plină zi. Ceru iertare acestui zeu, care nu lasă nici o faptă fără plată. Cu toate acestea, nu se vindeca. Atunci, se umili în fața Culmii de Vest, marea și puternica. Această suverană veni la el sub forma unei brize plăcute și-l făcu să-și uite nenorocirea. „Căci Culmea de Vest e miloasă atunci cînd e rugată.“¹ Micul sanctuar de la Merseger cunoștea o faimă care se putea măsura după marea număr de stele și ex-voturi găsite acolo. Dar zeița se împăca foarte bine cu vecinătatea altor mari zei care-și aveau

¹ Stela 589 din Br. Mus., și stela 102 de la Torino în Erman, *Denksteine aus der thebanischen Gräberstadt*, (Stiz. Berl. Ak., 1911, p. 1100.

sanctuarele alături de al ei. Un muncitor decorator căzînd grav bolnav, tatăl și fratele lui se adresară lui Amon, care-l ajuta chiar și pe cel de pe lumea cealaltă. Stăpînul zeilor veni ca vîntul de nord, ca o briză proaspătă să-l salveze pe acest nefericit, căci el nu putea sta mînios nici o zi întreagă. Supărarea lui nu ținea decît o clipă și nu rămînea nici o urmă din ea. ¹

Acești muncitori, care-și alescseră ca patroană pe Prietena liniștii, adoptară și un patron, pe cel dintîi dintre suveranii Noului Imperiu, Amenhotep I, care pusese să i se construiască mormîntul în Valea regilor. ² El fusese cel dintîi binefăcător al populației care se strînsese la Deir el Medineh. Cultul lui deveni repede așa de popular, încît i se înălțară mai multe sanctuare la Teba, pe țărmul stîng. S-au găsit ruinele unui templu al lui Amenhotep al grădinii ; se cunosc numele altor trei care se numesc Amenhotep al pieței, Amenhotep navigînd pe apă, Amenhotep favoritul lui Hathor. Sărbătoarea acestui bun patron ținea patru zile, în timpul căroră muncitorii, soțiile și copiii lor se cinsteau și cîntau într-una. Preoții care purtau statuia în timpul procesiunii, o apărau de soare, îi făceau vînt cu evantaiul, o tămîiau. Aveau așa de mare încredere în el, încît îi cereau să le rezolve neînțelegerile. Era o justiție de pace, mai expeditivă și mai puțin apăsătoare decît cea a vizirului și a scribilor. O reclamantă se exprimă astfel : „Vino la mine, stăpînul meu ! Mama și frații mei îmi caută

¹ Stela 23 177 din muzeul din Berlin, Erman, *op. cit.* p. 1 088—1 097.

² Cerny, *Le culte d'Amenophis I chez les ouvriers de la nécropole thébaine*, Bull. I.F.A.O., XXVII, 159 ssq.

ceartă“. Tatăl defunct lăsase reclamantei două bucăți de aramă și o rentă de șapte măsuri de grâne. Mama luase arama și nu-i dădea decît patru măsuri. Un muncitor lucrase un sicriu cu lemnul lui. Munca și furniturile fuseseră evaluate la treizeci și unu de *debeni* și jumătate. Stăpînul nu voia să plătească decît douăzeci și patru de *debeni*. Se furaseră hainele unui gravor. Păgubașul depuse plîngerea în fața statuii regelui sfînt : „Stăpînul meu, vino azi ; cele două haine ale mele au fost furate!“ Un scrib citește o listă de case. Cînd ajunge la casa scribului Amonnekht, reclamantul afirmă că acesta se afla la fiica sa. Zeul e întrebat și răspunde afirmativ. Se contestă unui muncitor, anume Khaemuas, proprietatea unei case. Cei din jur se adresează tot statuii, care răspunde da, printr-o adîncă înclinare.

Poate pentru a imita bunătatea regelui, cele mai mari divinități binevoiau să dea simplilor muritori un sfat util sau să rezolve o neînțelegere spinoasă. Un șef al poliției asista la o procesiune în onoarea zeiței Isis. Imaginea divină se aplecă spre el din înălțimea bărcii sale. Mai pe urmă, acest bărbat fu repede avansat. În capitală era consultat mai ales marele zeu teban. Un intendent al lui Amon fiind acuzat de delapidare, se ceru sfatul zeului. El fu așezat în barca sa și purtat într-un loc special din templu. Se redactară două scrisori contradictorii : 1. „O, Amonrasonter, se spune despre acest Tutmes că tăinuiește lucruri care au dispărut“.

2. „O Amonrâsonter, se spune despre acest Tutmes că nu posedă nici unul din lucrurile care au dispărut“. Zeul e întrebat dacă vrea să judece. El răspunde

„da“. Cele două scrisori fiind puse în fața lui, Amon indică de două ori pe cea care-l declara nevinovat pe cel acuzat. Tutmes fu reintegrat îndată în funcția lui și i se mai încredințară și alte sarcini. În timpul unei procesiuni, marele preot întrebă pe Amon dacă se putea scurta exilul condamnaților deportați în marea oază. El făcu „da“ din cap. ¹

Dacă regele zeilor nu voia totdeauna să răspundă unor simpli particulari, în schimb el se ocupa cu plăcere de marile interese ale statului. Când Ramses al II-lea, la începutul domniei lui, a vrut să numească un mare preot al lui Amon, zeul asista la adunarea Consiliului, în fața căruia au fost chemați unul după altul toți candidații și toți cei care se credeau în stare să ocupe acest post. El nu fu mulțumit decât la rostirea numelui lui Nebunnef. Marele preot Herihor îl consulta pe Chonsu în numeroase privințe. În Etiopia tronul fiind vacant, prinții defilă prin fața lui Amon, care-l indică pe cel pe care voia să-l instaleze pe tron. ²

Documentele de care dispunem nu descriu cu toată claritatea felul cum își manifesta zeul voința. Cîțiva egiptologi, amintindu-și poate de un capitol din *Don Quijote*, cred că statuile erau articulate și manevrate și că, fără să dea răspunsuri vorbite, puteau să-și ridice sau să-și coboare brațele, să-și miște capul, să deschidă sau să închidă gura. Luvrul posedă poate singurul exemplar al unei statui vorbitoare. E un cap de șacal cu falca de jos mobilă. De obicei, acest Anubis avea gura deschisă. Dacă se trăgea de o

¹ Naville, *Inscriptions historique Pièodjem II*.

² *Urkt.*, III, 94—95 (stela întronării, I, 18—19).

sfoară, el închidea gura. ¹ În alte cazuri, zeul consultat venea purtat de preoții lui. Dacă se înclina, însemna că aprobă. Dacă se trăgea înapoi, dezaproba. ² Urmarea acestor consultații nu ne apare totdeauna clară. Când zeul indica un candidat, se poate admite că problema fusese aranjată definitiv dinainte. Când zeul dezvinovăța pe un acuzat, afacerea nu mai avea urmări. Iloții n-aveau decît să-și caute norocul aiurea. Dar ce se întîmpla dacă zeul descoperea un vinovat? Tot ce avea omul mai bun de făcut, era să restituie obiectele furate sau să plătească ceea ce i se cerea. Dacă se încăpățîna să fie considerat hoț și mincinos, risca să se aleagă cu o porție dublă de lovituri. Când se judeca o neînțelegere, credem că ambele părți promisese să accepte hotărîrea oracolului, oricare ar fi fost ea. În templul lui Amon se aflau polițiști și o închisoare. Pe malul stîng, Medjaiu-ii se aflau fără îndoială la dispoziția zeului, ca să-i execute sentințele.

IV. Procesiunile zeului

Astfel, credincioșii puteau intra oricînd în legătură cu zeul, ca să-și expună greutățile, suferința sau recunoștința. Cel puțin o dată pe an, stăpînul oricărui sanctuar ieșea cu mare pompă din locuința lui și vi-

¹ Boreux, *Catalogue guide* (Luvru, Antichități egiptene, 534—535 cf. Loukianoff, *Une statue parlante ou oracle du dieu Rê-Harmakhis*, Ann. S.A.E., XXXVI, 187.

² Cérny, *Questions adressés aux oracles*, Bull. I.F.A.O., XXXV, 41; cf. J.E.A., XI, 249—255; XII, 176—183.

zita orașul și împrejurimile. Aceste ieșiri ale zeului, așteptate cu nerăbdare, țineau tot orașul cu sufletul la gură. Unele aveau chiar privilegiul de a atrage populația unei întregi regiuni. Herodot a văzut bărci încărcate cu bărbați și cu femei, care se duceau la Bast ca să asiste la serbările lui Bastit. Femeile își agitau într-una crotalele. Bărbații cântau din flaut. Ceilalți cântau și băteau din palme. Animația se întetea la traversarea orașului. Pelerinii strigau glume tari la adresa orășenilor și aceștia răspundeau la fel. Mulți părăseau orașul și afacerile ca să se ducă la serbare. În adevăr, merita să fie văzută, căci cei șapte sute de mii de pelerini se dedau la petreceri îndată ce se sfârșeau sacrificiile. Ei petreceau zgomotos și cam grosolan, căci la Bast se bea mai mult vin într-o săptămână de sărbătoare, spune Herodot, care poate cam exagerează, decît în tot Egiptul în restul anului.¹

V. Procesiunea lui Min

Prezența regelui și a curții dădea unora din aceste procesiuni divine strălucirea unei sărbători naționale. Sub Ramses al III-lea, aniversarea încoronării coincidea cu sărbătoarea lui Min, stăpînul Coptos-ului și al deșertului și zeul fecundității, sărbătoare prăznuită în prima lună a anotimpului *chemu*, cînd începea seceratul.² Ca și zeul, regele va fi deci eroul

¹ Herodot II, 59—60.

² După basoreliefurile de la Medinet-Habu și Karnak, cf. H. Gauthier, *Les fêtes du dieu Min*, Cairo, 1931.

serbării. Strălucitor ca soarele cînd răsare, Ramses al III-lea iese din palatul său numit Viață, Sănătate, Forță. El se va duce cu litiera, din palatul său la locuința tatălui său, Min, ca să-i contemple frumusețea. Această litieră consta dintr-un fotoliu larg, așezat sub un baldachin cu cornișă și prevăzut cu patru brațe lungi. Era nevoie de cel puțin doisprezece oameni ca să-l poarte. Părțile laterale ale fotoliului erau decorate cu un leu în mișcare și cu un sfînx. Două zeițe înaripate îi apărau spatele. Un taburet pe care se afla o perină era fixat în fața fotoliului. Fiii regali și cei mai mari funcționari își disputau onoarea de a purta scaunul regal. Ei fac umbră stăpînului cu umbrele de pene de struț și-l răcoresc cu evantaie. Un grup impunător, compus din alți fii regali și din alți demnitari, deschide drumul. Și-au împărțit între ei însemnele faraonice, sceptrul, biciul, un baston, o secure. Printre membrii clerului, se distinge omul cu ruloul care, avînd în mînă programul serbării, va avea grijă de toate amănuntele. În timpul traseului, un preot va întoarce mereu cădelnița către rege, căci el trebuie să sărbătorească milioane de aniversări și sute de milioane de ani de veșnicie pe tronul său. Înaintea acestora merge fiul mai mare al regelui, moștenitorul prezumtiv. A doua jumătate a cortegiului cuprinde servitori și ostași. Regăsim aceiași oameni pe care-i remarcasem în anturajul regelui, cînd acesta se afla în fruntea armatei, cînd se arunca în luptă sau se avînta în urmărirea taurilor sălbatici. Unul dintre ei poartă scaunelul de care se va folosi majestatea sa cînd va pune piciorul pe pămînt. Ostașii sînt înarmați cu măciuci, scut și lance.

Cînd cortegiul ajunge la locuința lui Min, farac-nul coboară și, așezîndu-se în fața capelei care adăpostește statuia, îndeplinește rituăulul parfumării cu rășină și al libațicii. Apoi prezintă tatălui său ofrande și acesta răspunde prin darul vicții. Ușile sînt deschise. Se poate admira frumusețea zeului care stă în picioare în fața sanctuarului său. Corpul și picioarele sale, pe care Isis nu le separase încă, sînt strînse într-un fel de corset și pe cap poartă o tocă din care ies două pene țepene, de unde atîrnă pînă la pămînt o panglică. O barbă falsă îi este agățată de bărbic, iar la gît are un grumăjer. Sanctuarul lui Min e compus din mai multe camere : o încăpere conică în formă de stup, care seamănă mult cu locuințele indigenilor din țara Punt, legată de o coloană subțire, în vîrfu lui căreia se află o pereche de coarne, un catarg susținut de opt cordaje pe care se cațără negri și, în sfîrșit, un strat de lăptuci. Min este un zeu foarte vechi, care a efectuat o lungă migrație înainte de a ajunge la Coptos, unde a sosit cu un bagaj cam amestecat.

Se recită un imn dansant, în vreme ce statuia, scoasă din naos, e pusă pe o litieră și purtată de douăzeci și doi de preoți. Nu i se văd decît capul și picioarele, căci restul e mascat de draperii decorate cu ornamente în formă de stea. Alți preoți, pe de lături și în urma statuii, agită buchete, evantaie cu miner și flutură umbrele. Alții poartă lăzile în care se află simbolurile canonice ale zeului. Un grup ridică pe o targă stratul cu lăptuci.

Acum regele ia conducerea procesiunii. El a schimbat coiful pe care-l avea pe cap la plecarea

din palat cu coroana Egiptului de Jos ; în mîini ține un baston lung și o măciucă. Se remarcă prezența reginei. O nouă creatură s-a alăturat cortegiului : este taurul alb, care poartă între coarne discul solar, deasupra căruia se află două pene înalte. Acest taur este o încarnație a zeului, care este numit în mod obișnuit Taurul mamei sale. Un preot, cu capul ras și trunchiul gol, tămîiază în același timp pe rege, taurul și statuia zeului.

În urma acestui grup, distingem mai întîi pe purtătorii de ofrande și pe cei care poartă steaguri. Sînt flamurile zeilor care-l întovărășiseră pe Min în perioada migrației sale și care acum iau parte la toate serbările sale, șacali, șoimi, ibiși, un bou culcat, nome și printre ele o a doua nomă din Egiptul de Jos, Khem, unde Min era acasă la el, apoi un bici, o măciucă. Alături de vechii tovarăși ai lui Min, vin regii străbuni, ale căror statui de lemn aurit sînt purtate pe umeri de tot atîția preoți. Cea dintîi e a regelui domnitor, a doua a fondatorului monarhiei, Meni, urmate de restauratorul unității, Nebkherurê și cea mai mare parte din regii dinastiei a XVIII-a și a XIX-a. În această adunare, n-a fost admisă regina Hatchepsiut, pe care nepotul ei Tutmes al III-lea avusese motive serioase s-o urască. Akhenaton, succesorii săi și cîțiva suverani puțin glorioși, au fost de asemenea lăsați la o parte.

Procesiunea se pune în mișcare, dar ea se va opri de cîteva ori înainte de a ajunge la altarul fixat dinainte. În cursul acestor opriri, se va asculta un al doilea imn dansant, din care nu înțelegem mare lucru, dar textul era în cea mai mare parte confuz

chiar și pentru cei mai savanți preoți din epoca ramessidă. Din cauza aceasta era și mai sacru. Reținem numai că zeii dansau pentru Min și că printre ei se afla și un negru, negrul din Punt. În adevăr, Min este numit câteodată Tatăl negrilor și e reprezentat cu fața neagră, pentru că supușii lui primitivi erau mai mult sau mai puțin amestecați cu negrii.

Statuia și cortegiul ajung în sfârșit în piața unde a fost ridicat altarul. Acolo e instalat Min. Doi preoți, care poartă simbolurile geniilor din Est, stau în fața lui, în vreme ce faraonul prezintă o nouă ofrandă bogată. Ceea ce avea loc în acest moment capital este explicat de un pasaj dintr-un imn, care era rostit mai târziu: „Salut, Min, care fecundezi pe mama ta! Cît este de tainic ceea ce i-ai făcut tu în întuneric!” și, de un pasaj din alt imn care spune că Min, Taurul mamei sale, a fecundat-o și i-a consacrat inima sa, atunci cînd coapsa lui era alături de coapsa ei.¹ În realitate, zeul n-a fecundat-o pe adevărata lui mamă, ci pe Isis, care va da naștere lui Horus, cel care va fi încoronat rege al Egiptului de Sus și de Jos.

În memoria acestui eveniment însemnat, regele are acum pe cap dubla coroană. Vulturul lui Nekhabit s-a substituit ureus-ului lui Uadjit, ca să-l

¹ Gauthier, *op. cit.*, 230—231, 239—240. Lefebvre, Moret și Gauthier au presupus că taurul era sacrificat, dar acest sacrificiu nu-i reprezentat nicăieri. Adevăratul rol al taurului a fost recunoscut de Jacobsohn, *Die Dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Aeg. Gluckstadt*; să ne amintim ceea ce au spus Pindar (Strabon, XVII, 1, 19) și Herodot (II, 46) despre berbecul lui Mendes, Baniibded.

apere. El va arunca săgeți în direcția celor patru puncte cardinale, ca să-și doboare dușmanii, apoi va da drumul celor patru păsări numite Copiii lui Horus, Amset, Hapi, Duanmutef și Qebehsenuf, care vor anunța întreg pământul că regele, reînnoind faptele dintîi ale lui Horus, și-a pus pe cap coroana albă și coroana roșie. Aceste păsări sînt dumbrăvencele, care soseau din nord în fiecare toamnă și plecau iar primăvara.

Urcarea pe tron a unui rege credincios și iubit de zei prilejuia Egiptului tot felul de binefaceri, pentru care trebuiau să le mulțumească și mai ales să le mulțumească pentru rodnicia pământului. Statuile au fost puse jos. Asistenții fac cerc în jurul regelui și reginei. Un funcționar remite regelui o seceră de aramă încrustată cu aur și un mănunchi din cerealele *bôti*, cu pământ cu tot, ca un simbol al cîmpiilor care se întindeau cît vezi cu ochii, de la mare pînă la cataractă. Regele taie spicele foarte de sus, cum făceau secerătorii din Tebaida, în vreme ce un preot recită un nou imn lui Min-care-e-pe-cîmpia-cultivată. Într-adevăr, fostul stăpîn al deșertului s-a instalat, înainte de a cuceri Coptos, în regiunea odinioară roditoare care duce din acest oraș în valea Rohanu. El a creat pășunile care fac să trăiască animalele. Snopul de *bôti* e prezentat zeului și regelui care va păstra un spic. Se recită un ultim imn, în care mama lui Min laudă puterea fiului ei, învingătorul dușmanilor lui.

Ceremonia ia sfîrșit odată cu această dublă recitare. Regele își ia rămas bun de la zeu prezentîn-

du-i cădelnița, vărsînd libația și aruncîndu-i noi ofrande. Min mulțumește scurt. Apoi regele își pune din nou coiful cel albastru, pe care-l avea la început și se întoarce la palat.

După cîte știm, zeul și regele, membrii familiei regale, preoții și înalții funcționari sînt singurii actori și singurii figuranți ai mării procesiuni a lui Min. Poporul a fost uitat de artiștii care au reprezentat pe zidurile de la Karnak și de la Medinet-Habu principalele episoade. De altfel, în această epocă a anului, agricultorii aveau foarte mult de lucru pe cîmp, dar, oricum, în oraș era destulă lume fără ocupație care putea să se înșire pe două rînduri la trecerea lui Min și a taurului său alb.

VI. Frumoasa serbare de la Opet

Mai mult decît sărbătoarea lui Min, frumoasa sărbătoare a lui Amon de la Opet era sărbătoarea întregului popor. Ea avea loc în timpul lunii a doua și a treia de inundație, adică atunci cînd apele atingeau nivelul cel mai înalt, cînd agricultorii nu mai aveau nimic de făcut și cînd corăbiile pluteau ușor nu numai pe Nilul cel mare, dar și pe canale, deoarece tot pămîntul era sub apă.¹ Nu se mai circula pe digurile dărîmate de apa care urca, ci pe bărcile și plutele, care fuseseră puse pe apă.

¹ Inscripția publicată de Daressy, *Recueil de travaux* XVIII, 181 ssq.

Locul de plecare era templul din Opet.¹ Lîngă pilonul imens, se instalau scări portative. Personalul templului oferea trecătorilor pepeni verzi, și struguri, smochine din Barbaria, păsări pregătite pentru a fi fripte sau gata fripte, pîini. Înăuntrul templului, tot personalul era în picioare. Cel dintîi lucru pe care-l făceau era să aducă bărcile portative ale zeilor din camerele unde stăteau pe soclurile lor. Barca lui Amon era cea mai mare. Se recunoștea după cele două capete de berbec ce împodobeau prora și pupa. Barca lui Mut era împodobită cu două capete de femeie, care aveau pe cap o piele de vultur cu pene, căci numele soaței lui Amon se scria cu ajutorul unui vultur. A treia barcă, avînd două capete de șoim, aparținea lui Khonsu. Hamalii cărau bărcile în spănare; ei străbăteau curțile și porneau pe aleea marginală de sfîncși cu cap de berbec, care prelungea imensul edificiu. Erau îmbrăcați cu o fustă largă, susținută de bretele, erau rași și cu capul gol. Un tamburist mergea în frunte. Preoți, cu o piele de panteră aruncată pe umeri, ardeau în cădelnițe cu mîner rășină de terebint, aruncau nisip, fluturau umbrele și evantaie.

O flotă importantă era ancorată de-a lungul cheiului. Barca lui Amon, cea a zeiței și a lui Khonsu n-au nici o asemănare cu bărcile portative scoase din ascunzătorile lor. Ele sînt niște adevărate temple plu-

¹ Tutankamon a pus să se reprezinte, în basorelief, pe zidurile templului de la Luxor, cele mai importante episoade ale serbării; *Wr. Atl.*, II, 189—202. Același subiect a fost tratat în templul lui Ramses al III-lea, la Karnak (*Ramses III, temples*, 86—92).

titoare, lungi de 120 sau 130 de coți, prin urmare mai lungi decât cea mai mare parte din corăbiile care pluteau pe Nil și mai ales erau împodobite cu un lux uimitor. Se construiau din brad adevărat, din Liban și erau făcute să plutească cu toată enorma greutate de aur, argint și aramă, turcoaze și lapis-lazuli (patru tone și jumătate de aur). Carcasa era decorată ca și pereții templelor, cu basoreliefuri care-l înfățișau pe rege săvârșindu-și riturile cuvenite în onoarea lui Amon. La mijlocul punții se înălța casa cea mare, acoperită cu un baldachin, în care se aflau bărcile portative, statuile și alte lucruri necesare, care fuseseră scoase cu fast din templu. În fața acestei case mari se aflau, ca la un adevărat templu, o pereche de obeliscuri și patru stilpi cu flamuri. Peste tot, numai sfincși și statui. De proră și de pupă erau agățați doi berbeci uriași. Corăbiile lui Mut și Khonsu, ca și vasul regal, erau cam la fel. Acesta din urmă abia dacă era ceva mai mic.

Aceste corăbii grele nu se puteau mișca singure. Mai întâi ele trebuiau remorcate, fapt care cerea mobilizarea unei întregi armate, alcătuită din soldați în uniformă, cu fustă militară, înarmați cu sulite, cu topoare scurte, cu scuturi, încadrați de stegari și de marinari. Înainte de a începe remorcarea, se recita un imn adresat lui Amon, apoi oamenii indicați pentru această operație apucau cablurile, înconjurați de mulțimea strînsă pe chei. Femeile își agitău sistrele și crotalele. Bărbații băteau din palme, sau cîntau din tamburină ca să acompanieze cîntecele libienilor și ale soldaților. Negri dansau învîrtindu-se. În

mulțime se vedeau agitându-se trompete și soldați cu o pană ascuțită în păr.

În sfârșit, clipa grea a trecut. Vasele sacre au fost remorcate pînă la Nilul cel mare. Ele sînt legate de corăbii-remorchere, care merg cu pînze sau cu vîsle, sub conducerea unui șef ce pocnește din bici. Bărci de toate formele și de toate dimensiunile escortează acest corteiu impunător. Se remarcă o corăbioară frumoasă, de forma unei păsări, cu o cîrmă împodobită cu un cap de om, încărcată pînă la refuz cu provizii. Un om potrivește mărfurile. Un altul așază o piramidă de fructe și legume.

Orășeni veniți din toată regiunea contemplă de pe ambele maluri ale Nilului spectacolul și iau parte la sărbătoare în felul lor. Peste tot sînt instalate corturi și bufete cu răcoritoare. Proviziile sosesc fără încetare. Se aduc turme de boi și de vaci, gazele, mufloni, păsări, antilope. Se aduc coșuri cu flori și terebînt pentru a purifica aerul. Se căsăpesc boi. Sînt tăiați repede și hamalii nu fac decît un pas de la aceste abatoare în aer liber pînă la micile barăci, unde bucătarij s-au și pus pe treabă. Soldații libieni bat fără încetare în tamburinele lor. Dansatoare cu torsul gol se învîrtesc și-n jurul lor se agită sistre și crotale.

Scopul acestei călătorii era Opet-ul meridional. Amon din Karnak avea să fie pentru cîteva zile oaspetele Luxorului, dar nu știm nimic ce făcea acolo. Amon nu-i decît un parvenit în mulțimea zeilor egipteni. El se instalează la Teba în plină perioadă istorică. Egiptenii i-au dat ca tovarășă pe Mut, și ca fiu

pe Khonsu, pentru ca cel mai puternic dintre zei să aibă o familie, dar nu-i cunoaştem nici un mit. După cum Amon a moştenit câteva atribute de la Min, tot atât de bine a putut împrumuta şi câteva elemente din legenda lui. Deci, se poate ca în timpul acestor serbări, care erau neîntrerupte, să se fi reprezentat vreun episod amonian mai mult sau mai puţin original şi poate că s-a evocat, în prezenţa regelui, ajutorul atât de eficace pe care i l-a dat Amon lui Ramses al II-lea, când fusese înconjurat de josiicii soldaţi ai lui Khatti.

Oricum ar fi, întoarcerea flotei sacre era ultimul episod al serbării. Se scoteau de pe corăbii bărcile portative şi se aşezau din nou în sipetele de unde fuseseră luate cu douăzeci şi patru de zile mai înainte. Acelaşi cortegiu, precedat de tamburinişti, parcurgea Aleea berbecilor în sens invers. Regele putea fi mai sigur ca oricând că stăpîneşte toate bunurile care se pot aştepta de la zei : „durata lui Ra, funcţiunea lui Tum, anii de veşnicie pe tronul lui Horus în bucurie şi victoria asupra tuturor ţărilor, forţa tatălui său Amon în fiecare zi, regalitatea celor două ţări, tinereţea trupului, monumente trainice ca cerul pentru veşnicie, circuitul discului sub faţa sa“.

Cît despre popor, el băuse şi mîncase, strigase şi se agitase aproape o lună de zile. Îşi desfătase ochii cu un spectacol măreţ şi simţea că prosperitatea, libertatea, chiar viaţă lui depindea de acest om asemenea zeilor, care escortase pe tatăl său Amon între cele două mari sanctuare ale sale.

VII. Sărbătoarea Văii

Vasul sacru al lui Amon își părăsea golful și pentru o altă sărbătoare, numită Sărbătoarea Văii¹. El traversa Nilul, remorcat de zei. Unii interpreți au presupus că vasul era tras de figuranți împopoțonați cu măști, ca vrăjitorii din Africa ecuatorială. Această interpretare e mult prea comodă. E ca și cum ne-am închipui că doctorii, moașele, surorile și doicile care îngrijesc pe regină și pe noul ei născut ar lua înfățișarea divinităților care se văd pe zidurile de la Deir el Bahari. Aceste reprezentări n-au decît o valoare ideală și dovedesc numai cu cîtă grijă urmăreau zeii toate acțiunile faraonului și cît de recunoscători îi erau pentru toată osteneala ce și-o dădea ca să înfrumusețeze cetatea lui Amon.

Sărbătoarea Văii, mai puțin lungă decît cea de la Opet, dura numai zece zile. Regele ieșea din palat în ținută obișnuită, însoțit de purtători de umbrele și de servitorii săi. Înainte de a intra în templu, el îmbrăca o fustă de lux și-și punca pe cap podoaba cea mai bogată, un disc solar combinat cu pene, *ureus*-uri, coarne de bou și coarne de berbec. El va invita pe Amon să viziteze edificiile de pe țărmul stîng. Sala hipostilă din Ramesseum va fi principalul său loc de odihnă. Regele zeilor va primi acolo vizita zeilor protectori ai morților. Astfel, o statuie a sfîntului rege Amenhotep I își părăsește templul, purtată în litieră de preoți, înconjurată de credin-

¹ Foucart, *La belle fête de la Vallée*, Bull. I.F.A.O., XIV, 1924.

cioși, care agită evantaie cu mâner și umbrele. O barcă sacră îl așteaptă într-un canal vecin și se va întâlni cu Usirhat.¹ Ceremoniile care au loc după întâlnirea acestor zei sînt făcute în folosul morților care se odihnesc în mormintele din munții occidentali.

VIII. Misterele

Procesiunile zeilor nu s-ar fi prelungit atîtea zile și n-ar fi atras atîta lume, dacă organizatorul nu s-ar fi priceput să varieze spectacolele, căci la urma urmei, lumea obosește, chiar dansînd în sunetul tamburinei, să tot contemple o corabie aurită. Pentru a menține interesul publicului, se obișnuia, chiar din vechime, să se reprezinte pe scenă evenimentele cele mai frămîntate din viața zeilor, actorii fiind cîteodată pelerinii înșiși. Toți egiptenii știau că Osiris fusese un rege bun, că Seth îl asasinase și-l aruncase în Nil, că leșul i se oprise la Byblos, că acolo înviase și se întorsese repede. Toți se interesau de o dramă atît de mișcătoare și mulți puteau chiar să joace rolul de figuranți, lăsînd profesioniștilor rolurile principale. Reprezentațiile siriene aveau mult succes la Abydos și la Busiri. Costumele, decorurile, accesoriiile, erau pregătite cu o grijă amănunțită.² Reprezentația cuprindea o mare procesiune, condusă de zeul Up-

¹ *Ibid.*, pl. 14 ; *Wr. Atl.*, I, 118—119.

² Stela 1204 din muzeul din Berlin, Schaefer, *Die Osiris mysterien in Abydos*, 11904 ; scenă din mormîntul lui Khe-reuf la Teba, în Moret, *Mystères égyptiens*, Paris, 1912, p. 11 ; stela lui Ramses al IV-lea, Mariette, *Abydos*, II, 54—55.

Uayt, deschizătorul de drumuri. Dușmanii încercau să se împotrivească înaintării zeului, dar procesiunea victorioasă intra în sanctuar. În cursul unei a doua serbări, adică al unui al doilea act, asasinarea zeului era fie reprezentată, fie numai povestită. Asistenții se lamentau cu mare durere. Apci, o mare procesiune se îndrepta spre mormînt. Într-o altă ședință, lumea asista la masacrarea dușmanilor lui Osiris și întregul popor jubila cînd îl vedea pe zeul înviat întorcîndu-se la Abydos în barca *nechmet* și intrînd în palat. La Busiri, se ridica înalta coloană osiriană, în jurul căreia mulțimea dansa și țopăia în cinstea lui Osiris. Grupuri care închipuiau pe locuitorii celor două orașe învecinate, Pe și Dep, se băteau cu pumnii și cu picioarele, pregătind venirea lui Horus. La Sais, unde Herodot a văzut reprezentații nocturne pe lacul circular, probabil că se mima toată drama, în care era cuprinsă și călătoria miraculoasă la Byblos și metamorfozarea zeului în coloană.

În nordul Egiptului, Herodot a avut ocazia să viziteze Papremis, oraș consacrat lui Seth, ucigașul lui Osiris. El a fost acolo martorul unei scene de luptă de același fel. Statuia zeului era transportată din naosul său dincolo de domeniul divin și păzită de preoți. Cînd venea vremea să fie ousă îndărăt, era instalată pe un car cu patru roți. Mai bine de o mie de oameni cu bîte se năpusteau asupra micului grup care apăra statuia. Aceștia primeau ajutoare. Încăierarea devenea crîncenă. La sfîrșit, nu mai puteau număra ochii învinețiți, nici capetele sparte, deși

oamenii din partea locului pretindeau că totul nu era decît un joc, care amintea faptul că Seth voise să intre la mama lui fără voia servitorilor, care nu-l recunoscuseră. Alungat, Seth plecase să caute ajutor şi-i înlăturase pe cei ce-i stăteau în cale.¹

La Ombos, în Egiptul de Sus, Juvenal a fost martorul unei reprezentatii similare, dar, mai puţin clar-văzător decît Herodot şi orbit de dispreţul pe care î-l inspirau egiptenii, a crezut că asistă la o adevărată luptă între două clanuri duşmane. O veche ură zicea el, separă Ombos de Tentyra, căci fiecare din aceste oraşe detestă zeii celuilalt. Pe cînd unul din aceste oraşe era în sărbătoare, şi se pregătea să petreacă şapte zile, ceilalţi năvăliră peste ei. Îndată începu lupta cu pumnii, apoi cu pietre şi pînă la urmă cu săgeţi. Tentyriţii fugiră lăsînd pe unul din ei pe teren. Ombiţii îl luară, îl tăiară în bucăţi şi-l devorară². Ombos, pe care egiptenii îl numeau Nubit, era un oraş al lui Seth, iar Tentyra era domeniul lui Hathor. Multe locuri din vecinătate văzuseră lupte dintre mama lui Horus şi zeul desfrînat şi bătaios.³ Era una din acele bătălii care se mai reprezenta şi în epoca mai nouă, mai mult cu ţipete decît cu lovituri.

În toate provinciile şi în toate oraşele, legendele locale furnizau ample subiecte dramatice. Cînd ve-

¹ Herodot. II, 63.

² Juvenal, XV.

³ Lîngă Denderat se afla „locul măcelului lui Seth în faţa acestei zeiţe”. Brugsch, *Dict. Géogr.*, 38 şi Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques*, V, 84—85.

dem luxul templelor, numărul preoților și oficialităților care participau la ceremonii, putem să ne închipuim cât de tradiționaliști erau egiptenii. Poveștile îl arată pe faraon, acest zeu de care nimeni nu se apropia decît tremurînd, pedepsit cu cinci sute de lovituri,¹ înșelat de soțiile lui, incapabil să ia singur o hotărîre, sclavul consilierilor și al vrăjitorilor, furat de arhitecții lui. Ca și el, zeii au toate defectele, toate viciile, tot ce are mai ridicol biata noastră omenire.

Adunarea acestor zei trebuie să hotărască cine dintre cei doi, Horus și Seth, să preia îndatoririle lui Osiris. Trecuseră optzeci de ani de cînd se pusese problema, și cei doi candidați tot mai așteptau hotărîrea. Desfrînarea lui Seth nu era egalată decît de prostia și de credulitatea lui. Horus plînge ca un copil cînd e bătut. Neith, chemată de stăpînul universului, nu găsește nimic mai bun de făcut ca să arate ce caz face ea de hotărîrile lui, decît să-și ridice fusta.² Zeul Chu, tot guvernînd lumea, s-a simțit într-o zi obosit și a părăsit-o zburînd, în cer. Geb, care-i urmează, se gîndește să-și pună pe cap *ureus*-ul care-l ajutase pe Chu să cîștige atîtea victorii. Vanitosul ! Întinde mîna să apuce sipetul care ascundea *ureus*-ul. Șarpele, fiul pămîntului, se repede deodată și-și împroșcă veninul împotriva zeului care, ars groaznic,

¹ Faraonul Menkheperre Siamon, în povestea veridică a lui Setna (Maspero, *Contes populaires*, ed. 4-a, 158—171).

² Cearta dintre Seth și Horus povestită în *Pap. Chester Beatty*, I.

aleargă în toate părțile să afle un leac.¹ În dramele populare, care se jucau în temple, fie în incintă, fie în fața pilonilor, fie deasupra bazinelor sacre, nu ne îndoim că zeii erau tratați tot așa de familiar. Se mimau episoade din legendele divine, dar uneori eroii și zeii erau puși să vorbească. Nici una din aceste drame egiptene n-a ajuns pînă la noi. Trebuie să ne mulțumim cu cîteva texte, cum sînt papyrusul dramatic din Ramesseum, recopiat de Sabacon după un original antic, care dă numai titlul cîtorva scene și cîteva replici, sau fragmente de conversație transcrise deasupra scenelor de viață particulară din morminte, mai ales din mormintele din Vechiul Imperiu. Dar existența acestui teatru poate fi considerată ca sigură, mai ales de cînd Institutul francez a găsit la Edfu stela unui comediant de meserie care se exprimă astfel: „L-am întovărășit pe stăpînul meu în turneele sale și am declamat. I-am dat stăpînului meu replica în toate declamațiile sale. Dacă el era zeu, eu eram suveran. Dacă el ucidea, eu înviam“.²

Aceste reprezentații teatrale erau fără doar și poate, principala atracție a serbărilor, care, deși se lungeau atîtea zile, nu puneau la încercare răbdarea poporului egiptean.

¹ G. Goyon, *Les travaux de Chou et les tribulations de Geb, Kêmi*, VI, 1—42.

² Stela din Edfu încă inedită, dar semnalată de Drioton, *Ce que l'on sait du théâtre égyptien* (edițiile revistei din Cairo, 1938). Se crede că s-au găsit ruinele tribunelor unde se instalau spectatorii.

IX. Casa vieții

Cele mai multe din temple cuprindeau, în incinta lor, școli, dar nu numai școli unde micii egipteni învățau să citească și să scrie, ci și școli de uceñicie, unde se formau desenatorii, gravorii, sculptorii, care-și vor utiliza talentul pentru a-i ridica în slavă pe faraon și pe zei. Templele adăposteau de asemenea o bibliotecă, unde se păstrau arhivele și textele de tot felul redactate de scribi, dar și lucrări de morală și de literatură, de care aveau nevoie școlarii, precum și lucrări tehnice. Regele Neferhotep doarește să consulte cărțile lui Tum. Curtenii îi spun : „Majestatea ta să intre în biblioteci ca să poată vedea toate cuvintele sacre“. În adevăr, regele găsește Cartea casei lui Osiris Khentiamentiu, stăpînul din Abydos.¹ Unele temple posedau însă și așezări mai însemnate, care erau numite Casa vieții.²

Regele Ramses al IV-lea ne spune că era un zelos cercetător al Casei vieții de la Abydos. Cercetînd *Analele lui Thot*, care se aflau acolo, el a putut afla că „Osiris este cel mai misterios dintre zei. El este luna. El este Nilul. El este cel care domnește în lumea cealaltă. În toate serile, zeul soarelui coboară la el și formează sufletul unit care guvernează lumea și Thot scrie poruncile lui“. Cercetînd aceste anale, pe care le cunoștea ca și cum le-ar fi scris el

¹ Stelă din anul 2 al lui Neferhotep (Mariette, *Abydos*, II, 28—30).

² Gardiner, *The house of life*, J.E.A., XXIV, 1938, 157—179, a adunat vreo șaiszeci de texte relative la Casa vieții.

însuși, își dăduse seama de varietatea subiectelor tratate acolo și de informațiile care se puteau găsi. Dorind pentru el însuși un sarcofag din piatră de *bekhen*, din valea Rohanu, el găsi în anale povestirea expedițiilor anterioare care aduseseră atâtea sarcofage și atâtea statui pentru Piața adevărului și pentru templu. Când alese prinții, ostașii și înalți funcționari care trebuiau să alcătuiască statul-major al expediției sale, nu uită să le dea ca însoțitor un scrib din Casa vieții. Când Ramses a primit pe ambasadorul prințului din Bakhtan, înainte de a-i da răspunsul, a socotit că trebuie să-i consulte pe scribii din Casa vieții.

Sub Ptolemeu Filadelful s-a descoperit un alt berbec sacru. Mendesienii trimiseră regelui o petiție, cerînd să-l supună examinării scribilor din Casa vieții. Decretul din Canope ne informează că acești scribi se ocupau și de astronomie. Dar tot ei se ocupau și de politică. Astfel, doi scribi din Casa vieții intrară în conspirația împotriva lui Ramses al III-lea. Din aceste mărturii și din cîteva altele, se poate trage concluzia că această Casă a vieții era o adunare de savanți, de teologi și de erudiți, care păstrau tradițiile religioase. Se redactau analele regilor și templelor. Se înregistrau descoperirile științifice și progresele tehnice. Aici s-a inventat cartografia. După toate aparențele, aici luau naștere toate descoperirile și progresele.

Templul ne apare acum ca centrul vieții egiptene. Înainte de toate, este casa zeului, unde se oficiază cultul pe care-l merită binefacerile lui. Este de ase-

menea un centru economic și intelectual. Clerul a creat aici ateliere și antrepozite, școli, biblioteci. În templu și numai în templu puteai avea norocul pe care l-a avut Platon, de a întâlni savanți și filosofi. În sfârșit, în templu s-au născut și s-au dezvoltat reprezentațiile cu subiecte luate din legende și care au ținut egiptenilor loc de dramă și de comedie.

CAPITOLUL XII

FUNERALIILE

I. Bătrînețea

Înțeleptul Ptah-Hotep și Sinuhit ne-au vorbit despre bătrînețe fără iluzii. Este vîrsta urîteniei, a debilității fizice și morale. Omul vede rău, nu mai aude, nu-și mai aduce aminte de nimic. Nu poate face nimic fără să fie copleșit de oboseală. Ceea ce mănîncă, nu-i mai folosește.¹ Cu toate acestea, egiptenii doreau, cum doresc toți oamenii, să atingă această vîrstă vrednică de plîns. Bătrînul care, datorită îngrijirilor, își păstrează aspectul unui tînăr și ale cărui facultăți rămîn intacte, stîrnea o admirație universală. Marele preot Rome-Roy mărturisește că a ajuns la bătrînețe în slujba lui Amon, încărcat de onoruri : „Membrele mele sînt pline de sănătate. Ochii mei văd. Alimentele din templul său rămîn în gura mea.“² S-a vorbit la curte de un tîrgoveț de o sută zece ani care mîncea voinicește cinci sute de pîini, o pulpă de bou și bea o sută de ulcioare

¹ *Maximes de Ptah-hotep*, prolog, *Sinouhit*, B, 168—170.

² Lefebvre, *Grands prêtres d'Amon*, 148.

de bere, fără să se precizeze însă dacă într-o zi, într-o lună, într-un anotimp sau într-un an. De altfel, acest bătrîn era un vrăjitor savant și puternic. Faraonul încercă deci să-l aducă la el, unde va fi hrănit cu lucruri bune din casa regelui, cu provizii destinate celor din suita sa, pînă ce-și va întîlni părinții în necropolă. Propriul fiu al faraonului, însărcinat să-l aducă, străbătu distanța în corabie, apoi în litieră, căci carele nu se cunoșteau încă. Îl găsi pe cel căutat întins pe o rogojină în fața ușii sale. Un servitor îi răcorea fruntea cu evantaiul. Altul îi freca picioarele. La salutul prințului, bătrînul răspunse amabil : „Pace ție, Didifhor, fiu regal iubit de tatăl tău ! Tatăl tău Khufu, cu vorba dreaptă, să te laude, să te ridice în rang ca pe un bărbat în vîrstă. Al tău *ka* să zădărnicească încercările dușmanilor tăi, al tău *ba* să cunoască drumul care duce la poartă !” Prințul îi întinse brațele, îl ridică, îl conduse de mînă pînă la chei. Cu trei corăbii, ei ajunseră la palat și fură primiți de îndată. Regele își exprimă mirarea că nu-l cunoaște încă pe cel mai bătrîn dintre supușii săi. Cu o nobilă simplitate, lipsită de linguire, invitatul răspunse : „Cel care vine este cel care a fost chemat, suzerane, stăpînul meu ! Sînt chemat, iată-mă. Am venit !”¹

Bătrînețea fericită nu însemna numai lipsa de infirmități. Mai era nevoie și de bogăție, sau cel puțin de belșug. Cel care ajunsese în stare de *amakhu*, avea asigurată nu numai pîinea zilelor bătrîneții, dar putea conta și pe un mormînt foarte bun. La în-

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. 3-a, 30—34.

toarcerea sa din exil, Sinuhit primește o casă proprie, demnă de un curtean. La zidirea ei lucrează mulți oameni. Lemnăria e făcută din lemn nou și nu din lemn luat din dărîmături. „Mi se aducea hrană de la palat, de trei, de patru ori pe zi, în afară de ceea ce-mi dădeau mereu copiii regali“. Apoi Sinuhit, căruia i s-a promis ofranda regală funerară, supraveghează acum construcția casei sale veșnice. El o mobilează. Hotărăște cu grijă tot ceea ce trebuie pentru întreținerea mormîntului și a cultului său funerar.¹ Aceasta e o plăcere de bătrîn, cel puțin a unui bătrîn prieten cu regele. Regele acorda sau refuza, după voia lui, acest frumos titlu de *amakh*. Dar, după cum spun panegiriștii săi, era așa de bun și de drept, pe cît era de atotputernic și atotășteptător și oamenii erau siguri că nu va refuza acest titlu nici unuia din cei care-l slujiseră bine.² Regele era modelul după care fiecare mare personaj își regla purtarea. Guvernatorii orașelor și ai provinciilor, șefii profeților, comandanții soldaților aveau pe lîngă ei un personal numeros. Pe măsură ce servitorii și funcționarii îmbătrîneau, un stăpîn milos le asigura un serviciu potrivit cu puterile lor diminuate, masa și casa, în așteptarea morții. Pentru a nu-l lipsi pe Sinuhit de aceste lucruri esențiale, faraonul, care nu-i iertase fuga atîta vreme cît fusese în puterea vîrstei, îl autorizează să se întoarcă atunci cînd îl știe în pragul bătrîneții. Egiptul nu-și sacrifică bătrîinii. N-aș putea jura că pe acest pămînt

¹ *Sinouhit*, B, 295—310.

² Kuentz, *Deux versions d'un panegyrique royal*, *Studies presented to F.LI. Griffith*, 39—110.

binecuvîntat, vreun moștenitor grăbit n-a scurtat niciodată zilele unui strămoș care-și proclama cu prea multă insistență intenția de a ajunge la o sută zece ani. Au existat și regi detronați. Dar se va observa că Amenemhat I, lăsînd după douăzeci de ani de domnie conducerea țării fiului său, trăi în liniște vreo zece ani, în timpul cărora avu răgazul să redacteze învățături pline de dezamăgiri. Apries, învins și detronat, și-ar fi păstrat viața dacă nu i-ar fi dus la desperare pe egipteni prin cruzimi inutile. În general, Egiptul era o țară în care era bine să fii bătrîn.

II. Cîntărirea faptelor

Ne-am înșela foarte tare dacă am crede că egiptenii părăseau cu plăcere pămîntul celor vii. Ei știau că moartea nu ține seama de nici un vaiet, că nu se lasă înduplecată de nici o rugămintă. Nu folosește la nimic să protestezi că ești încă tînăr, căci „ea apucă și copilul de la sînul mamei sale, ca și pe bătrîn.”¹ De altfel, „ce înseamnă anii, oricît ar fi de mulți, petrecuți pe pămînt ? Occidentul e un loc al somnului și al întinericului profund, locul unde sălășluiesc cei care se află acolo. Dormind în feșele lor, ei nu se deșteaptă decît ca să-i vadă pe frații lor. Nu-i mai zăresc nici pe tatăl, nici pe mama lor. Inima lor își uită și soția și copiii. Apa vie, pe care pămîntul o are pentru cei care locuiesc pe el, este

¹ *Pap. moral de Boulaq*, III, 16.

apă stătută pentru mine. Ea vine lângă cel care e pe pământ, dar e stătută pentru mine apa care este lângă mine“. ¹

Ceea ce găsește un credincios să spună bun despre lumea cealaltă, este că acolo a scăpat de rivalii și de dușmanii lui și că în sfârșit și-a găsit odihnă. Unii sceptici remarcău însă că „nimeni nu se întoarce ca să spună ce fac cei morți, ce le lipsește, ca să ne liniștească inima pînă în clipa cînd vom ajunge și noi în locul unde s-au dus ei“. Acest înțelept mai spunea că toate mormintele cad în ruină și că chiar cele ale vechilor înțelepți sînt ca și cînd n-ar fi existat niciodată. ² Totuși, el nu trăgea concluzia că e inutil să-ți pregătești mormîntul cu grijă și să te gîndești la moarte dinainte. Chiar dacă ar fi spus-o, tot nu și-ar fi convins contemporanii, care, în vremea lui Ramses, ca și în epoca piramidelor, își pregăteau amănunțit trecerea din lumea aceasta în cealaltă.

O încercare îngrozitoare îi aștepta pe toți defuncții la intrarea lor în cealaltă lume. Era cîntărirea faptelor. Bătrînul rege care a redactat instrucțiunile pentru Merikarê, face, atent pe fiul său asupra judecătorilor care asupresc pe cel nenorocit. Acest subiect îl face să vorbească de ceilalți judecători : „Nu trebuie să crezi că totul va fi uitat în ziua judecății. Nu te încrede în durată anilor. Ei consideră viața ca o oră. După moarte, omul supraviețuiește și faptele lui stau alături de el. Cel care se va prezenta fără

¹ Stela 1027 din Br. Mus., (Maspero, *Études égyptiennes*, p. 187—188).

² Erman, *La religion des Egyptiens*, 277.

păcate în fața judecătorilor celor morți, va fi acolo ca un zeu. El va umbla liber ca stăpînii veșniciei.“¹ Fiul regelui Usimari, Setna, avu norocul să pătrundă viu în Amentit. El zări acolo „pe Osiris, marele zeu, așezat pe tronul său de aur și încoronat cu diadema cu două pene, la stînga lui pe Anup, marele zeu, pe marele zeu Thot la dreapta lui, pe zeii adunării lumii din Amentit la stînga și la dreapta lui, în mijloc, așezată în fața lor, balanța cu care măsurau faptele rele și bune, în vreme ce Thot, marele zeu îndeplinea rolul de scrib, iar Anup le adresa cuvîntul“. Acuzații erau împărțiți în trei grupe. Cei ale căror fapte rele erau mai numeroase decît cele bune, erau dați pradă cățelei Amaid. Cei ale căror merite întreceau faptele rele, erau așezați printre zeii consiliului. Cei ale căror fapte bune erau egale cu cele rele, trebuiau să-l servească pe Sokar-Osiri, cel acoperit cu talismane.²

Egiptenii știau foarte bine că numai un număr înfîm dintre ei se vor prezenta fără păcate înaintea judecătorului suprem. Trebuia deci să obțină de la zei ca faptele rele să fie anulate și păcatele iertate. Această speranță era foarte răspîndită și adeseori exprimată în literatura funerară.

„Păcatele mele sînt șterse. Greșelile mele sînt risipite, nelegiurile mele sînt uitate.“³ Tu dai păcatele tale lui Nennisut.⁴

¹ *Papyrus hiératique 1116 A*, din Muzeul Ermitaj, I, 52—57.

² Maspero, *Contes populaires*, ed. III-a, 133—138.

³ *AZ.* XLVII, 165.

⁴ De Buck, *The egyptian coffin texts*, 1 și 13.

Marea vrăjitoare te purifică. Tu îți spui păcatul, care va fi risipit pentru tine, pentru a face după cum ai spus tu.¹ Slavă ție, Osiris de la Dedu... Tu auzi cuvîntul lui. Tu îi ștergi păcatul. Tu faci glasul lui drept împotriva dușmanilor și el e puternic în tribunalul său de pe pămînt.²

Tu ești puternic și dușmanii tăi cad. Ceea ce se spune rău despre tine nu există. Tu intri în fața Enneadei zeilor și ieși cu inima dreaptă.”³

Capitolul CXXV din *Cartea Morților* a fost compus în întregime pentru a ierta pe păcătoși de nelegiuirile lor. Egiptenii îl copiau pe un papirus pe care-l puneau în sicriu, între picioarele mumiei. Ți se pare că citești o dare de seamă anticipată a judecății, dar a unei judecăți unde totul s-ar petrece cît se poate de bine. Sala tribunalului se numește, nu știm pentru ce, sala celor două adevăruri. Osiris tronează într-o capelă. Cele două surori ale lui, Isis și Nephtys, stau în picioare, în spatele lui. În fund, sînt aliniați paisprezece asesori. În mijloc, se află o balanță mare, al cărei suport e împodobit cînd cu capul Adevărului, cînd cu capul lui Anubis sau al lui Thot. Un monstru stă de pază lîngă balanță. Thot, Anubis, cîteodată și Horus și cele două adevăruri își fac de lucru în mijlocul sălii. Defunctul, îmbrăcat într-o rochie de in, e introdus de Anubis. El salută pe judecătorul său și pe toți zeii prezenți : „Slavă ție, mare zeu, stăpîn al celor două adevăruri. Am venit alături de tine. Fiind adus, am văzut perfecțiunea ta.

¹ *Coffin texts*, I, 146 (cap. 37).

² *Coffin texts*, I, 151 (cap. 37).

³ *Bibl., aeg.*, VII, 38.

Eu te cunosc, cunosc numele tău și cunosc numele celor patruzeci și doi de zei care sînt cu tine în această sală a celor două adevăruri, care trăiesc ca niște păzitori ai celor răi, care se adapă din sîngele lor în această zi în care vor fi cîntărite sufletele în fața Ființei celei bune“. Apoi el rostește o lungă declarație, alcătuită din fraze negative : „N-am păcătuit împotriva oamenilor... nu mi-am maltratat oamenii. Nu i-am pus să muncească peste puterile lor... N-am defăimat pe dumnezeul meu. N-am alungat pe cel sărac... N-am lăsat pe nimeni înfometat... N-am dat cu măsură mică... N-am scurtat măsura... N-am furat din măsurile grînelor... N-am luat nimic din greutatea balanței. N-am înșelat la balanță... N-am luat laptele din gura pruncilor... N-am oprit apa la vremea ei... N-am oprit pe zeu în procesiunea lui.“ După ce nega de treizeci și șase de ori că ar fi făcut ceva rău, în ochii credincioșilor, recitatorul încheia că era curat pentru că el era năsul stăpînului respirației care-i făcea pe toți egiptenii să trăiască. Apoi, ca și cînd se temea că nu va fi crezut, își reîncepea declarația de nevinovăție, adresîndu-se pe rînd celor patruzeci și doi de zei pe care-i salutase la intrare și care purtau nume înfricoșătoare : Larg în pas, Înghițitor de umbră, Spărgător de oase, Mîncător de sînge, Țipător, Anunțător de luptă și, după fiecare nume, nega cîte un păcat. El adăuga că nu se temea că o să cadă sub cuțitul judecătorilor, nu numai pentru că nu l-a hulit pe zeu, și nu l-a ofensat pe rege, dar pentru că a făcut ceea ce zic oamenii și ceea ce aprobă zeii : „El l-a mulțumit pe zeu cu ceea ce-i place. A dat

pîine flămîndului, apă celor cărora le era sete, veșminte celui gol, a împrumutat luntrea sa celui care voia să treacă fluviul. El este dintre cei cărora li se spune : «Bun venit, bun venit» îndată ce e zărit.“ ‘A mai făcut încă multe alte fapte milostive și laudabile, de exemplu, a auzit dialogul dintre măgar și pisică pe care regretăm mult că nu-l cunoaștem. Nu mai rămînea decît să se tragă concluzia practică din această probă. Pe un talger al balanței era pusă inima mortului, pe cealaltă o statuie a Adevărului. Dar dacă inima avea să vorbească și să-și dezmințită stăpînul ? Împotriva acestei primejdii a fost alcătuită invocația care se citește în capitolul XXX din *Cartea Morților* : „O, inima mea, inima mamei mele, inima diferitelor mele vîrste, nu te ridica împotriva mea ca martor la tribunal, nu face să se plece balanța în paguba mea în fața păzitorului ei, căci tu ești parte din trupul meu, zeul Khnum care-mi păstrează întregi membrele. Nu îngădui ca numele meu să miroasă urît. N_u spune minciuni împotriva mea în fața zeului !“ Inima, astfel implorată, asculta deci în tăcere cele două mărturisiri. Astfel rezultatul era perfect. Anubis oprea oscilațiile. Constata că cele două talere s-au echilibrat și Thot n-avea decît să înregistreze greutatea, declarînd că acuzatul a triumfat, că este curat, *maa kheru*. Regatul lui Osiris număra deci un supus mai mult. Monstrul, care spera să se ospăteze cu noul sosit, va aștepta degeaba.

Oare credeau egiptenii în adevăr că era de ajuns să-și tăgăduiască păcatele pe un document, pentru a le șterge din amintirea oamenilor și a zeilor ? Citim în cîteva lucrări recente despre religia egip-

teană, că acel capitol CXXV din *Cartea Morților* este un text magic și cuvîntul magic are multă trecere. Egiptenii nu uitau niciodată că tratatul pentru transformarea unui bătrîn în tînăr a fost calificat drept text magic. Dar cînd ți-ai dat osteneala să-l studiezi,¹ descoperi că acest tratat nu era decît o rețetă pentru îndepărtarea ridurilor, a coșurilor, a petelor roșii și a neplăcerilor bătrîneții. Mi se pare că autorul instrucțiunilor pentru Merikarê n-a făcut altceva, declarînd că nimeni nu-l putea înșela pe judecătorul suprem, decît să afirme părerea comună. S-ar putea susține că dacă egipteanul se declară fără păcate, dacă pretinde cu atîta insistență că n-a făcut nici un rău, înseamnă că s-a lepădat de povara păcatelor fiind încă în viață. Această convingere îl elibera de teama lumii celeilalte.

Fiecare dorea să fie proclamat *maa kheru*. Or, nimeni nu putea merita acest titlu decît dacă și-a pledat prin viu grai cauza în fața unui tribunal. Numeroși egipteni, ale căror nume le citim pe stele, pe sarcofage, pe pereții mormintelor, sînt calificați *maa kheru*. S-a presupus că e o urare pioasă, fie pentru ei înșiși, fie pentru rude și prieteni, dar că această urare nu avea să fie realizată decît în lumea cealaltă, așa încît *maa kheru* e considerat un cuvînt sinonim cu defunct.² Totuși, noi cunoaștem egipteni care au purtat acest epitet în timpul vieții. Așa a fost Khufu, pe care grecii l-au acuzat de nelegiuire și care era *maa kheru* cînd îl asculta pe fiul

¹ V. Loret, *Pour transformer un veillard en jeune homme*, în *Mélanges Maspero*, 853 ssq.

² Erman, *Religion égyptienne*, 262.

său povestind, una după alta, povești cu vrăjitori. Așa a fost Pa-Ramses, cînd a fost însărcinat de Horemheb să conducă marile lucrări ale templului de la Opet, înainte de a deveni regele Ramses I.¹ Așa a fost marele Mâ Che-chanq, care încă nu ajunsese regele Chechanq I.² Marele preot al lui Amon, Bakenkhonsu era cu cugetul curat cînd a obținut de la Ramses al III-lea favoarea de a-și expune statuile în templu, unde se amestecară cu ceata celor lăudați.³ Era atunci în vîrstă de nouăzeci și unu de ani și a mai trăit cîțiva. Unul din urmașii lui, Ramses-nekht, este și el calificat om drept în inscripția lui Hammamât, care povestește despre marea expediție trimisă de Ramses al IV-lea la muntele de Bekhen, în anul III. Or, el trăia încă în anul IV al unui rege care nu putea fi decît Ramses al IV-lea sau Ramses al V-lea.⁴ Aceste exemple mi se par suficiente pentru a dovedi că egiptenii puteau deveni *maa kheru* încă din viață. Dar cum obțineau ei acest frumos titlu? Osiris fusese cel dintîi *maa kheru*. După ce soția lui îi redase viața și-l făcuse din nou întreg, el urmărise pe ucigașul său Seth în fața tribunalului prezidat de zeul Ra și obținuse condamnarea lui.⁵ Isis nu voise ca lupta și devotamentul ei să fie învăluite în uitare. Ea instituisese deci mistere sfinte, care să servească drept exemple și consolare pentru oameni. În aceste mistere, se reprezenta, chiar și pe vremea lui Hero-

¹ Vezi cele două statui ale lui Ramses găsite la Karnak de Legrain, *Ann. S.A.E.*, XIV, 29—40.

² Gauthier, *Livre des rois*, III, 318.

³ Lefebvre, *Grands Prêtres d'Amon*, 133—134.

⁴ Hammamât, 12; Lefebvre, *op. cit.*, 264.

⁵ Erman, *Religion égyptienne*, 101.

dot, suferințele îndurate de Osiris. În temple mult mai vechi, se reprezenta lupta partizanilor lui Osiris pentru a elibera trupul stăpînului lor și reîntoarcerea triumfală în templul din Abydos. Se reprezenta apoi misterul judecății. Capitolul XVIII din *Cartea Morților* ne dă chiar și lista orașelor privilegiate unde era jucat acest mister : On, Didu, Imit, Khem, Pe și Deb, Rekhti în Deltă, Ro-setau, care e un cartier din Memfis, Naref, la intrarea în Fayum, și Abydos în Egiptul de Sus. După toate aparențele, egipteanul credincios putea să-și asigure mîntuirea numai imitîndu-l pe Osiris. Citim la sfîrșitul capitolului CXXV un sfat care nu putea să se adreseze decît celor vii : „Recită acest capitol curat și drept, îmbrăcat în veșminte de ceremonie, încălțat cu sandale albe, cu ochii fardați cu pudră neagră, uns cu tămîie de prima calitate, după ce ai adus o ofrandă foarte bogată, boi și păsări, terebint, pîine, bere și legume“. Și textul sacru adaugă : „Cel care va fi făcut aceasta pentru el, va fi verde, copiii săi vor fi verzi. El va fi bine văzut de rege și de cei mari. Nu-i va lipsi niciodată nimic și va intra în suita lui Osiris“.

Acum putem să ne închipuim acest mister al judecății, prin care egiptenii erau spălați de păcatele lor. Acei dintre ei care socoteau că zilele le sînt numărate, fie pentru că erau bătrîni și bolnavi, fie pentru că primiseră o înștiințare secretă, pe care Osiris o trimitea cîteodată celor care aveau să ajungă curînd în regatul lui¹, se duceau cu grămada în-

¹ V. scrisoarea lui Osiris către Ra în *Pap. Chester Beatty*, I, pl. XV.

tr-unul din aceste orașe pe care le-am numit mai sus. Ei luau toate măsurile indicate și mai ales nu uitau să aducă o ofrandă foarte bogată.

Lectura capitoului CXXV sugerează că misterul judecății cuprindea două acte. Mai întâi, i se recunoștea nevinovăția lui Osiris. Adresându-se zeului Ra, el dovedea, prin treizeci și șase de fraze, că în nici o clipă a anului n-a comis o faptă rea. Credincioșii erau fericiți de această declarație și se simțeau încurajați de judecata care-l declara pe zeu nevinovat. Osiris părăsea banca acuzaților, pentru a se așeza pe scaunul judecătorului. Credincioșii recitau a doua mărturisire negativă, apoi se apropiau rînd pe rînd de balanță. O inimă de lapis-lazuli, pe care era gravat numele lor, era pusă pe un taler, imaginea Adevărului pe celălalt și fiecare putea constata că balanța stătea în echilibru. Persoana era recunoscută solemn fără păcate și înregistrată. Putea să se întoarcă acasă, sigură că porțile lumii viitoare nu-i vor fi închise.

1

III. Pregătirea mormintului

Avînd acum conștiința liniștită, fiecare egiptean putea să se îngrijească de locuința veșnică.

Regii s-au îngrijit foarte devreme de mormintele lor. Construirea unei piramide, chiar de mărime mijlocie, nu era un lucru ușor. Se trimiteau adevărate expediții pentru a aduce blocurile de granit și de alabastru din podișul Gizeh sau de la Saqqarah. De la începutul Noului Imperiu, necropola regală a fost

transportată în Valea regilor, la vest de Teba. Urmășii lui Ramses I, deși originari din Deltă, au imitat pe cei cărora le luaseră locul și-au continuat să sape în muntele teban acele hipogee, lungi câteodată de o sută de metri, pe pereții și culoarele cărora s-au executat decorații stranii. Urmărim acolo călătoria nocturnă a lui Ra în cele douăsprezece regiuni ale lumii subpământene, lupta sa împotriva dușmanilor luminii, dar nimic nu amintește ce a săvârșit regele în viața lui. Nicăieri scenele nu se adresează vizitatorului. Căci mormîntul regal nu era făcut să primească vizitatori. Era un loc închis și însăși intrarea trebuia ținută secretă.¹

Altceva se întîmpla cu mormintele particularilor, care în mod obișnuit cuprindeau două părți distincte. Cavoul, săpat în fundul unui puț, era destinat defunctului. Odată ce acesta era culcat în sarcofag și ultima ceremonie îndeplinită, intrarea cavoului era zidită, puțul umplut și în principiu nimeni nu trebuia să-i tulbure singurătatea. Deasupra cavoului însă, se ridica un adevărat edificiu, care era deschis supraviețuitorilor. Fațada acestui edificiu se înălța în fundul unei curți plină de stele, care arătau generațiilor viitoare virtuțile și faptele defunctului. Cîteodată se afla în curte și un bazin, în jurul căruia creșteau cîțiva palmieri și sicomori.² Se intra într-o sală, de obicei mai mult largă decît lungă, a cărei

¹ Anna, care a trăit sub primii trei Tutmes, povestește că a condus lucrările mormîntului regal, în singurătate, fără să fie văzut, nici auzit (*Urk.*, IV, 57).

² V. vigneta publicată de Maspero, *Histoire*, II, 516, după o stelă din N.E., la Muzeul din Cairo.

decorație era încântătoare. Plafonul era împodobit cu ornamente vegetale sau cu motive geometrice în culori vii. Pe pereți și pe stilpi, picturile reprezentau viața defunctului în momentele ei cele mai caracteristice. Mare proprietar, el asista la muncile câmpului, vîna antilope în deșert, arunca bumerangul în păsările din baltă, harponul în hipopotami, lua parte la pescuit. Ca șef al atelierelor lui Amon, supraveghea pe sculptori, giuvaergii, ebeniști. Ca magistrat, centraliza veniturile coroanei. Soldat, instruia pe recrui. Îl vedea primit de rege în audiență, introducînd în palat șirul lung de delegați care veniseră din țări ce nu cunoșteau Egiptul, aplecați sub greutatea tributului, să implore suflul vieții. După ce făcea înconjurul sălii, vizitatorul pătrundea într-un culoar larg. Într-o parte, îl vedea pe defunct mergînd cu barca la Abydos, în cealaltă, episoadele unei înmormîntări după toate regulile. Culoarul ducea într-o ultimă sală, unde nu mai era vorba decît despre pietatea defunctului. El adora pe zei, făcea libația cu apă în cinstea lor, prezenta o condelă aprinsă, recita imnuri. Ca răsplată, consuma proviziile mereu înprospătate pe care le datora credinței și prevederii sale.¹

Sarcofagul era, desigur, piesa cea mai importantă din mobilierul funerar. Pe cînd trăia, Neferhotep a vizitat de nenumărate ori atelierul unde se lucra sarcofagul. Și-a văzut locuința viitoare pusă pe două suporturi și pe meșteșugari stînd jos sau în picioare,

¹ Pentru mai multe detalii vezi introducerea la *Th.T.S.*, tom. I.

ocupați s-o șlefuiască și s-o picteze. L-a văzut pe preot stropind-o cu apă sfințită.¹

Regele și oamenii foarte bogați nu se mulțumeau cu un singur sicriu. Mumia lui Psusennes, protejată întâi de o mască de aur, era închisă într-un sarcofag de argint în formă de mumie, care încăpea exact într-un alt sarcofag mumiform, de granit negru. Acesta era așezat într-o cutie largă, dreptunghiulară, decorată pe dinăuntru și pe dinafară cu divinități care trebuiau să păzească mumia. Pe capacul bombat era pictată imaginea defunctului, reprezentat cu atributele lui Osiris, iar sub capac era zugrăvită Nut, zeița cerului, înconjurată de bărcile constelațiilor. Corpul său subțire și grațios se întindea la cîțiva centimetri deasupra sarcofagului de granit negru. Prin ochii săi de nestemate, regele se bucura la infinit de frumusețea zeiței, care-i dădea o sărutare eternă. Astfel se realiza una din dorințele pe care le avea orice egiptean pentru veșnicia lui, să devină un locuitor al cerului, să călătorească printre stelele care nu cunosc odihna și planetele care ignorează nimicirea. De altfel, pe laturile sarcofagului se sculptaseră ochi, mulțumită cărora el vedea tot așa de bine ca și Ra sau Osiris, și uși prin care trecea ca să iasă din palatul său și să se întoarcă oricînd dorea.

Desigur că bogăția și varietatea mobilierului depindeau de posibilitățile fiecăruia. Cel al lui Tutankamon desfide orice imaginație : paturi de ceremonie, paturi de odihnă, care și bărci, dulapuri și sipete, fo-

¹ Davics, *Neferhotep*, 27 ; *Wr. Atl.*, I, 124.

tolii, scaune și taburete, tot felul de arme, toate batoanele cunoscute în vremea lui, obiecte de podoabă, jocuri, veselă, obiecte liturgice. Ca membru al regatului osirian, regele va repeta actele pioase pe care le făcea când era viu. Ca șef de familie, ca suveran, va continua să-și primească copiii, rudele, prietenii, supușii și va trebui să-i trateze cu ceva. De aceea i se punca în mormînt o veselă bogată. Se așezau în acest mormînt piese din bufetul regal, păsări pregătite, bucăți de carne, fructe, grîne, lichide, tot ce se mănîncă și tot ce se bea.

Sarcofagul era însoțit de un sipet de lemn sau de piatră și de patru vase pe care le numim, de altfel greșit, vase funerare. Ele erau destinate organelor scoase din trup în timpul mumifierii și puse sub protecția a patru zei și a patru zeițe. Unul din acești zei, Amset, avea cap de om, Hapi cap de cinocefal, Duamutef cap de șacal și Qebehsenuf, de șoim. Capacul primului vas prezenta deci un cap de om și celălalte trei un cap de cinocefal, de șacal, de șoim. Unii mai rafinați socoteau că acestea nu erau de ajuns. Ei fabricau mici sicrie de aur sau de argint, aidoma celor adevărate. Aici se puneau mici pachete mumificate și aceste patru sicrie erau depuse în vase de alabastru.

Cîmpiile Ialu, peste care domnea Osiris, erau, ca și grădina lui Candide, cel mai frumos loc din lume, dar trebuiau cultivate așa cum se cultiva o proprietate regală, arate, semănate, plivite și secerate, canalele de irigație întreținute și chiar executate lucrări a căror utilitate nu ne apare clar, de exemplu să se transporte nisip de pe un mal pe altul. Aceste lu-

crări, pe care un proprietar de pământ le găsea fi-rești, păreau, dimpotrivă, insuportabile celor care-și petrecuseră viața în trîndăvie sau exercitaseră o altă meserie decît aceea de agricultor. Nici un popor n-a crezut, ca egiptenii, că imaginea unui lucru sau a unei ființe poseda, în oarecare măsură, însușirile ei. De aceea se confecționau statuete care puteau să muncească în locul celui decedat. Aceste statuete de faianță lustruită, cîteodată de bronz, aveau forma unei mumii. Uneori, figura e foarte individualizată. Sîntem îndreptățiți să credem că e un portret. Dacă nu se urmărise asemănarea, scopul era în orice caz atins, căci inscripția indică cel puțin numele și titlul personajului căruia îi ținea locul: „Osiris, primul profet al lui Amonrasonter Hornekhiti“.

Adeseori, un text mai amplu definește muncile de care trebuia să se ocupe statueta: „Osiris zice: «Această statueta (*uchehti*) indică să facă toate muncile care trebuiesc făcute acolo, în necropolă, cum le-ar face un om pentru propriile lui interese, adică să facă să rodească bine cîmpiile, să irigheze taluzurile, să transporte nisipul de la est la vest și invers, să smulgă buruienile, întocmai ca un om pentru propriile lui interese.»“ Odată lansați în această direcție, egiptenii au multiplicat aceste statuete spre a evita pentru totdeauna corvezile istovitoare. Au pus în mîinile lor sau le-au desenat pe spate unelte și saci. Pe lîngă muncitori, ei au adăugat scribi și supraveghetori, pentru că în spatele oricărei echipe de plugari se profila nelipsitul funcționar. În sfîrșit, au început să confecționeze un întreg arsenal de obiecte mici și de unelte în miniatură, ca să fie la în-

demina statuctelor : cobilițe pentru cei care cară apă sau nisip, coșuri, hîrlețe și ciocane de lemn sau de bronz, ori de faianță. Pentru a nu risca să fie furat sau utilizat în alt scop decît cel dorit de client, acest material e înscris pe același nume ca și statuetele.¹

Aceeași idee a sugerat confecționarea cîtorva statuete de femei goale pentru cel mort. Regii și prinții aveau concubine și nu voiau să piardă acest bun obicei pe lumea cealaltă. Am găsit astfel de statuete în anticamera lui Psusennes. Dar am fi ispitiți să-l plîngem pe acest rege dacă în viață își alegea concubinele așa cum și-a ales păpușile.²

Mumiilor le plăceau podoabele tot atît de mult ca și celor vii. De obicei, mumia se împodobește cu bijuteriile pe care defunctul le purtase în viață, dar de cele mai multe ori se confecționau altele noi. Iată lista obiectelor necesare mumiilor unui rege sau unui înalt personaj :³

Masa, de aur pentru rege și prinții de sînge, de ghips pictat pentru particulari.

Un guler format din două plăci tari de aur cloazonat, reprezentînd un vultur cu aripile desfăcute.

Unul sau mai multe coliere de aur, de pietre scumpe, de perle, de faianță, formate din mai multe șiruri de perle sau de monede mici, cu unul sau două fermoare, cîteodată împodobit cu un pandantiv de aur sau de pietre scumpe, cîteodată de faianță. Unul

¹ Speleers, *Les figurines funéraires égyptiennes*, Bruxelles, 1923, *Kêmi*, IX, 82—83.

² *Kêmi*, IX, 78—79.

³ După cele ce am constatat în mormîntul lui Psusennes, Montet, *Tanis*, 145—157.

sau mai multe grumăjere cu lanțul lor. Motivul cel mai obișnuit era scarabeul înaripat, însoțit de Isis și Neftys. Pe reversul scarabeului se grava celebra invocație către inimă : „O, inima mea, inima mamei mele, inima diferitelor mele vîrste, nu te ridica împotriva mea ca martor, la tribunal, nu face să se plece balanța în paguba mea în fața păzitorului ei, căci tu ești *ka* din trupul meu, zeul Khnum care-mi păstrează întregi membrele. Nu îngădui ca numele meu să miroase urît... Nu spune minciuni împotriva mea în fața zeului...”

Alți scarabei, înaripați sau nu, gravați, dar fără cadru, inimi de lapis-lazuli prevăzute cu lăntișoare și gravate cu numele defunctului.

Brățări flexibile sau rigide, ajurate sau masive, pentru încheietura mîinii, pentru brațe, coapse, glezne.

Degetare pentru degetele de la mîini și de la picioare.

Inele pentru fiecare deget.

Sandale.

Amulete și statuete ale divinităților, care vor fi atîrnate de gît sau agățate de grumăjer.

Divinitățile însărcinate să protejeze pe mort erau mai ales Anup și Thot, din cauza rolului pe care-l aveau în timp ce se cîntăreau faptele, dar alegerea nu era limitată. Nu erau disprețuiți șoimii, vulturii cu aripile desfăcute, nici capetele de șarpe, căci șarpele este păzitorul zăvorului care ține încuiate porțile diferitelor secțiuni din lumea cealaltă, nici fetișurile lui Osiris și Isis, nici ochiul *udja*.

Pe lângă toate aceste podoabe, se mai adăugau și reproduceri în miniatură, ale unei mulțimi de obiecte ca : bastoane, sceptre, arme, simboluri regale sau divine, pe care era bine să le ai totdeauna la îndemână.

Nu era ușor să alegi, să comanzi un material așa de complicat, și de costisitor și să supraveghezi buna execuție. Căci viitorul defunctului depindea în bună parte de grija pe care o avusese de casa veșnică, de mobilierul și de podoabele sale. Departe de a fi un loc de odihnă și liniște, lumea cealaltă era plină de curse din care nu scăpai dacă nu-ți luai toate precauțiunile ce se pot închipui.

IV. Datoriile preotului dublului

Deci bătrînul nostru egiptean și-a văzut clădindu-i-se viitoarea locuință eternă. El a împodobit-o după gusturile și posibilitățile sale. I-a pus pe ebenist și pe carosier să-i lucreze un mobilier frumos. Și-a procurat podoabele de la giuvaergiu, o întreagă colecție de talismane și amulete. Se pare că nu-i mai lipsește nici unul din articolele necesare în lumea cealaltă. Totuși, încă nu-i mulțumit. E nevoie ca urmașii lui să se ocupe de el cu pietate, nu numai să-și îndeplinească ultimele îndatoriri și să-l instaleze satisfăcător în noua sa locuință, ci să se ocupe și în viitor, din generație în generație : „Am transmis funcțiile mele fiului meu, spune un nobil egiptean, pe cînd eram încă în viață. Am făcut pentru el un testament, în afară de cel pe care tatăl meu îl făcuse pentru mine. Casa mea e bine pusă pe temelii, cîm-

pul meu e la locul lui. Toate lucrurile mele sînt la locul lor. Fiul meu este acela care va face ca inima mea să trăiască pe această stelă. El este pentru mine un bun moștenitor.” Ideea că fiul face să trăiască numele tatălui și chiar cel al strămoșilor, este frecvent exprimată pe stelele funerare. Hapi-Djefai, guvernator în Siut, a desemnat pe fiul său ca „preot al dublului său”, am putea spune ca executorul său testamentar. Bunurile pe care fiul le va primi pentru aceasta sînt bunuri privilegiate, care nu trebuiesc împărțite cu ceilalți copii. Fiul, la rîndul său, nu le va împărți copiilor săi. El le va da în întregime ace-luia dintre fiii săi pe care-l va alege să se ocupe de mormîntul bunicului și să supravegheze, participînd personal, ceremoniile săvîrșite în amintirea sa. ¹

Aceste ceremonii au loc mai ales cu ocazia zilei Anului nou și a mării sărbători *uaga*, care era celebrată optsprezece zile mai tîrziu, la mormînt, în templul lui Up-Uayt, stăpînul Siutului și în cel al lui Anup, stăpînul necropolei.

Cu cinci zile înainte de Anul nou, preoții din Up-Uayt se duceau în templul lui Anup și depuneau o pîine pentru statuia care se afla în templu.

În ajunul Anului nou, un slujbaș din templul lui Up-Uayt, dădea preotului dublului o candelă care mai fusese utilizată în templu. Marele preot al lui Anup făcea la fel și dădea și el o candelă, pe care o folosea la iluminarea templului lui Anup, unui personaj numit șeful personalului necropolei, acesta trebuia să se ducă la mormînt împreună cu paznicii

¹ După inscripția contractelor din Siut, *Kêmi*, III, 52—69.

muntelui. Acolo îl întâlneau pe preotul dublului căruia îi înmînau o candelă.

În ziua de Anul nou, fiecare din preoții lui Up-Uayt trebuia să dea o pîine pentru statuia lui Hapi-Djefai, după ce se sfîrșea iluminarea templului. Pe urmă, alcătuiau un cortegiu în urma preotului dublului și sărbătoreau amintirea zeului. Șeful necropolei și gardienii dădeau și ei pîine și bere și făceau o slujbă asemănătoare.

În seara Anului nou, funcționarii din templul lui Up-Uayt, care în ajun dăduseră o candelă, mai dădeau una. Marele preot al lui Anup făcea la fel și statuile defunctului erau iluminate ca și în ajun cu candelcle sfințite prin folosirea lor anterioară.

Aproape aceleași ceremonii vor începe din nou pentru sărbătoarea *uaga*. În templul lui Up-Uayt, preoții dau fiecare cîte o pîine albă și formează un cortegiu, în urma preotului dublului, pentru a-l slăvi pe Hapi-Djefai. O a treia candelă va arde în timpul nopții în fața statuii. Preoții lui Anup vor merge în cortegiu, slăvind-l, pînă la scara monumentală care duce la mormîntul lui. Fiecare din ei va depune o pîine în fața statuii care se află acolo și care va fi din nou luminată.

Cînd preotul de serviciu va face slujba în templu, va da din nou statuii pîine și bere. Un alt personaj, șeful muntelui, va depune de asemenea pîini și ulcioare cu bere pentru statuie, în mîinile preotului dublului.

Hapi-Djefai pretinde să nu fie uitat la serbările de la începutul anotimpurilor, care deși sînt mai puțin solemne decît sărbătoarea Anului nou, își au și ele

importanța lor. Șefii necropolei și paznicii muntelui se vor aduna lângă grădina sa funerară, vor lua statuia care se află acolo și o vor duce în templul lui Anup. Iată, în sfârșit, ultima sa pretenție. De pe vremea când era șeful clerului lui Up-Uayt, Hapi-Djefai primea în toate zilele de sărbătoare, care erau numeroase, carne și bere. El poruncește ca această carne și bere să fie duse, după moarte, statuii sale, sub controlul preotului dublului.

Aceste servicii nu vor fi gratuite. Pentru a le retribui, Hapi-Djefai renunță la avantajele în natură de care se bucura ca guvernator și ca șef al clerului lui Up-Uayt. Cu un admirabil egoism, el angajează deci viitorul acestor funcționari. Își micșorează veniturile, deoarece moștenitorul său va trebui să le verse în fiecare an timp de douăzeci și șapte de zile templului. O zi a templului nu e altceva decât a trei suta șizecea parte din tot ce intră în templu într-un an. Templul lui Up-Uayt nu era decât un templu de provincie, totuși veniturile lui erau importante și moștenitorii, obligați să renunțe în folosul oamenilor din templu la a treisprezecea parte din veniturile lui Up-Uayt, își vor vedea veniturile diminuate, cu atât mai mult cu cât capitalul însuși era micșorat prin donația a numeroase terenuri. Astfel, întreținerea mormîntului risca să fie mai împovărătoare decât mormîntul însuși și întreg Egiptul risca să fie copleșit de povara pe care singur și-o pusese pe umeri. Nepăsător la toate acestea, Hapi-Djefai menționează că părinții viitori n-au dreptul să modifice aranjamentele pe care un prinț ca el le-a făcut cu preoții din vremea lui. De fapt, ctitoriile cele mai bine garantate că-

deau în uitare după două sau trei generații sau veniturile lor erau virate în beneficiul morților recenți.¹ Am văzut că unii regi și particulari credeau că îndeplinesc o operă de pietate restaurînd monumente funerare și alimentînd mesele lor cu ofrande. Dar multe din aceste ctitorii s-au ruinat definitiv în cursul Războiului celor impuri. În urma acestui război și a anarhiei care a urmat, Egiptul s-a găsit, dacă nu de tot ruinat, cel puțin foarte sărăcit și absolut incapabil să se mai ocupe de vechii morți.

V. Mumificarea

Nimic nu mai reține pe acest pămînt pe egipteanul care, înștiințat de Osiris, a avut vreme să termine construcția și amenajarea casei sale de veci și care și-a luat toate măsurile pe care credința și respectul său pentru obiceiuri i le-au inspirat. În ziua în care ajungeau pe țărmul celălalt, după expresia egiptenilor, cărora nu le plăcea să întrebuițeze cuvîntul a muri, rudele sale țineau doliul cel puțin șaptezeci de zile. Renunțau la orice ocupație activă și ședeau acasă abătuți și tăcuți. Dacă trebuiau să plece undeva, își mînjeau obrazul cu mîl, cum a făcut Anupu cînd i s-a părut că fratele lui cel mai mic era pierdut pentru el, și se loveau într-una, în creștetul capului, cu amîndouă mîinile.² Dar o datorie

¹ V. istoria unui templu funerar în Robichon și Varille, *Le temple du scribe royal Ammenhotep fils de Hapou*, Cairo, 1936.

² *Pap. d'Obiney*, VIII, 6—7 și Comentariul lui V. Loret în *Kêmi*, IX, 105—106 ; cf. Diodor, I, 72.

urgentă îi zorea, aceea de a preda cadavrul îmbălsămătorilor și de a alege felul îmbălsămării. Aceasta era de trei feluri, după cum spun Herodot și Diodor. Îmbălsămarea de clasa întâi cerea mult timp. Se scootea creierul, și, cu excepția inimii, toate organele interne, care trebuiau pregătite deosebit și împărțite în patru grupuri, pentru cele patru vase funerare. Organele scoase erau, după o dublă curățire, înlocuite cu aromate. Se săra apoi corpul cu natron, produs care se găsea din belșug în oaza Natron, poiana cu sare, la vest de Fayum, ca și în regiunea Nekheb și pe care egiptenii îl întrebuintau la diverse nevoi și mai ales pentru curățirea casei. După șaptezeci de zile, corpul era spălat, apoi înfășurat în benzi tăiate dintr-o pânză de in și unse cu gumă. Era nevoie de cel puțin vreo cincisprezece produse pentru a desăvârși acest lucru : ceară de albine pentru a astupa urechile, ochii, nasul, gura și tăietura operatorului, aromate, ulei de cedru, care în realitate era de ienupăr, gumă, arbust din orient, boabe de ienupăr, ceapă, vin de palmier și mai multe feluri de rășină, rumeguș de lemn, smoală și gudron și, bineînțeles, natron, care era agentul principal. Cele mai multe din aceste produse veneau din străinătate. Așa încît, îndată ce călătoriile pe mare, spre Byblos, erau întrerupte, îmbălsămătorii și bogata lor clientelă erau desperați la ideea că vor fi nevoiți să caute alte produse care să le înlocuiască.¹

¹ Herodot, II, 86 ; Diodor, I, 91 ; Lucas, *Ancient egyptian materials and industries*, ed. II, cap. VIII.

Cînd lucrul era terminat, trupul nu mai era decît un schelet învelit într-o piele gălbuie, dar fața nu era cu totul de nerecunoscut, deși obrajii erau supti și buzele subțiate. După atîtea secole, mumia lui Setui I ne lasă să ne închipuim trăsăturile și expresia acestui mare rege. Nu se poate spune același lucru despre multe alte mumii.

Apoi venea momentul să se împodobească și să se îmbrace mumia. Se atîrnau colierele, pectoralele, talismanele. Se puneau brățările, degetarele, inelele și sandalele. Pe rana făcută de cel care scosese organele, se punea o foaie groasă de aur, pe care se grava sau se încrusta ochiul *udja* (care avea puterea să vindece rănilor) și cele patru genii care apărau vasele funerare. Un exemplar din *Cartea Morților*, ghid indispensabil, era pus între picioare. Apoi corpul și membrele erau înfășurate în întregime în fișii de in. Se aplica pe față masca. Pentru particulari, această mască era de pînză și de ghips. Pentru regi și pentru unele personaje foarte însemnate, era de aur și legată uneori prin fire de un veșmînt de perle.¹ Un ultim giulgiu, fixat, de benzi paralele, acoperea totul. În locul acestui giulgiu, mumia lui Chechanq, găsită la Tanis, în anticamera mormîntului lui Psusennes, era apărută de un cartonaj, pe care se reproducea, mai bine sau mai rău, cu frunze de aur și plăci foarte subțiri de faianță albastră, decorul gravat sau sculptat pe sarcofagul de argint.² Dacă ebeniștii, carosierii, armurierii și toți specialiștii care-și împărțiseră

¹ Masca de aur a lui Chechanq al II-lea este o remarcabilă operă de artă, *Kémi*, XI, pl. 14—15.

² *Kémi*, IX, p. 62—64 și pl. XIII.

comanda mobilierului funerar se grăbiseră, după două luni și jumătate de la deces se putea, în sfârșit, proceda la punerea în sicriu și la înmormântare.

VI. În mormântarea. Formarea cortegiului

O înmormântare egipteană era în același timp lugubră și pitorească.¹ Membrii familiei nu se jenau să se dea în spectacol hohotind și gesticulând pe tot parcursul. Închiriau bocitori și bocitoare, de teamă că singuri nu și-ar putea exterioriza destul durerea. Acestea din urmă, mai ales, erau neobosite. Cu fața mînjită cu nămol, cu pieptul descoperit, cu rochia ruptă, bocitoarele nu încetau să geamă lovindu-se în cap. Oamenii serioși, care făceau parte din cortegiu, nu se dedau la gesturi exagerate, dar, mergînd, aminteau calitățile defunctului: „Ce frumos este ceea ce i se întîmplă... Umplea inima lui Khonsu în Teba în așa fel, încît acesta i-a permis să ajungă în occident întovărășit de generații și de generații de servitori.”² De aici înainte, convoiul funerar semăna mult cu o mutare.³ Un prim grup de servitori purta prăjituri și flori, ulcioare de lut, vase de piatră, cutii agățate de cele două capete ale unei cobilițe conținînd figurine și alte materiale. Un grup mai numeros căra mobilierul uzual, scaune, paturi, sipete și dulpuri, fără a uita carul. Lucrurile personale, vasele fu-

¹ Maspero, *Études sur quelques peintures et sur quelques textes relatifs aux funérailles, Études égyptiennes*, I, 81—194.

² *Ibid.*, 134.

³ Maspero, *Histoire*, II, 512—513 ; *Wr. Atl.*, I, 388—421.

nerare, bastoanele, sceptrele, statuile, umbrelele erau încredințate unei a treia echipe. Bijuterii, coliere, șoimi sau vulturi cu aripile desfăcute, păsări cu cap de om și alte obiecte de preț erau expuse pe tăvi sau purtate ostentativ, ca și când n-aveau a se teme de numeroșii gură-cască ce se uitau cum trece convoiul. Sarcofagul dispărea într-un catafalc tras de o pereche de vaci și de câțiva oameni. Acest catafalc era format din panouri mobile de lemn și dintr-un schelet tot de lemn, pe care atârnavă perdele de stofă brodată sau de piele. El era așezat pe o barcă, încadrat de statuile lui Isis și Neftys și barca însăși era așezată pe o sanie.

VII. Trecerea Nilului

Cortegiul ajungea încet pe malurile Nilului, unde era așteptat de o întreagă flotilă.¹ Barca principală, ale cărei proră și pupă erau curbate grațios spre interior și se terminau prin inflorescențe de papirus, era prevăzută cu o cabină largă, tapițată înăuntru cu stofe brodate și cu benzi de piele. Acolo era instalat catafalcul, împreună cu Isis și Neftis. Un preot, cu umerii acoperiți cu o piele de panteră, ardea rășină. Bocitoarele se loveau mereu în cap. Echipajul era redus la un singur marinăr, care sonda fundul apei cu o cange lungă, căci barca cu sarcofagul era remorcată de o altă bărcă, cu echipaj numeros, comandat de un căpitan așezat în față, în vreme ce un

¹ Davies, *Neferhotep*, 22—23 ; *Mem. Tyt.*, IV, 19, 29, 25.

pilot, la spate, ținea cîrma. Această barcă poseda o cabină mare. Bocitoarele se așezau pe acoperiș și, întoarse spre catafalc, cu pieptul dezgolit, continuau să strige și să gesticuleze. Iată unul din cîntecele lor de jale : „Să mergem repede spre vest, în țara Adevărului. Femeile din barca gibliță plîng mult, mult. În pace, în pace spre occident, o, lăudatule, mergi în pace ! Dacă va binevoi zeul, cînd ziua se schimbă în veșnicie, te vom vedea, pe tine care mergi spre această țară, unde oamenii se amestecă.“ Ce caută aici barca gibliță, *kebenit*, care e o corabie construită pentru navigație pe mare, pe cînd barca cu catafalcul nu e destinată decît pentru traversarea Nilului ? Între ele există totuși o analogie. Cînd Isis a reușit să obțină arborele sacru care conținea trupul soțului ei Osiris, ea îl duse pe corabia care pleca spre Egipt și-l ținu îmbrățișat, udîndu-l cu lacrimi. Tot astfel femeile din familie își exprimau durerea, în barcă, în timpul traversării Nilului.

Pe alte bărci, se imbarcau persoanele care se hotărîseră să-l întovărășească pe defunct pînă la capăt, și de asemenea tot mobilierul funerar. Cei care nu voiau să meargă mai departe, rămîneau pe mal și adresau prietenului lor o ultimă urare : „Să ajungi în pace la apus de Teba“ sau : „Spre apus, spre apus, în locul celor drepți ! Locul pe care-l iubeai, geme și suferă !“ Este clipa cînd se aude glasul îndurerat al văduvei : „O, fratele meu, soțul meu, prietenul meu, rămii în locul tău, nu te depărta de locul unde locuiești. Vai ! te duci să treci Nilul ! O, marinari, nu vă grăbiți, lăsați-l ! Voi vă veți întoarce la casele voastre, dar el se duce în locul cel veșnic !“

Convoiul este aşteptat pe malul celălalt.¹ Oamenii merg în grupuri. Între timp s-au înjghebat mici tarabe care sînt prevăzute din belşug cu obiecte religioase pentru cei care n-au adus destule din oraş. Un om apucă de prima barcă şi se grăbeşte să debarce pasagerii, catafalcul şi tot mobilierul. Cortegiul se reface, mai puţin numeros decît la plecarea din casa mortuară, dar cam în aceeaşi ordine. O pereche de vaci este înjugată la o sanie care duce o barcă de formă arhaică. Isis şi Neftis îşi reiau locurile. Conducătorii poartă în mînă un bici. Cu ei merge omul cu ruloul. Femeile din familie, copiii, bocitoarele, se aşează unde pot. Cîteodată, o femeie cîntă din crotal. Copiii defunctului, mereu serioşi, cu bastonul în mînă, merg în ordine, urmaţi de hamali. Aceştia continuă să vorbească despre prietenul lor, despre gusturile lui, amestecînd amintirile cu reflecţii asupra loviturilor soartei, nesiguranţei şi duratei scurte a vieţii omeneşti. Trec prin faţa unor construcţii din materiale uşoare, unde o mulţime de oameni flutură facile aprinse. Străbat astfel zona terenurilor cultivate şi ajung la poalele muntelui libic. Drumul începe să urce şi devine greu. Vacile sînt dejugate. Acum oamenii trag şi la nevoie poartă catafalcul, precedaţi de un preot, care-l stropeşte neîncetat cu ibricul şi întoarce spre el cădelniţa aprinsă. Zeiţa Hathor, ieşea atunci din munte, sub forma unei vaci,

¹ Davies, *Neferhotep*, 20—21 ; *Mem. Tyt.*, IV, 32.

dădea la o parte un desiș de papirus care crescuse pe stîncile aride și-i primea pe noii veniți.

IX. Rămas bun de la mumie

Cu greu cortegiul sosește în fața mormîntului.¹ Și aici sînt mici prăvălii, unde oamenii pregătesc fier-turi și pun apa să se răcească în ulcioare mari. Lîngă stelă, zeița occidentului, invizibilă, e prezentă, sub forma unui șoim stînd în picioare pe o prăjină. Sarcofagul, scos de pe catafalc, este așezat lîngă stelă. O femeie, ghemuită lîngă el, îl ține strîns în brațe. Un om îi confecționează pe cap un con parfumat, asemănător cu cele care se puneau în zilele de recepție pe capul invitaților. Bocitoarele, copiii și membrii familiei se lovesc în cap mai tare ca la începutul ceremoniei. Dar preoții au de îndeplinit un serviciu important. Ei au și așezat pe o masă nu numai cele necesare pentru un ospăț, pîine și căni cu bere, dar și niște instrumente ciudate, o teslă, un cuțit mare, care are forma unei pene de struț, o imitație de picior de bou, o paletă terminată cu două volute. Aceste instrumente vor servi preotului ca să anuleze efectele îmbălsămării și să redea defunctului posibilitatea folosirii membrelor și organelor sale. Acesta va vedea din nou. Va deschide iar gura ca să vorbească și să mănînce. Va putea să-și miște brațele și picioarele.

¹ Davies, *Neferhotep*, 24 ; *Mem. Tyt.*, IV, 19, 21 ; *Wr. Atl.*, I, 131, 166, 217.

· Momentul despărțirii se apropie. Manifestările de durere se întetesc. Soția începe : „Eu sînt soția ta Merit-Re, o puternice, nu mă lăsa ! Vrei să mă îndepărtez de tine ? Dacă plec, tu vei rămîne singur. Cine va rămîne cu tine, în tovărășia ta ? Tu, căruia îți plăcea să glumești cu mine, taci, nu mai vorbești !“ Femeile îi țin hangul, zicînd : „Nenorocire, nenorocire ! Plîngeți, plîngeți, plîngeți fără încetare. Bunul păstor a plecat în lumea veșnică. Mulțimea oamenilor s-a îndepărtat de tine. Tu ești acum în țara căreia îi place singurătatea. Tu, care erai fericit să mergi, iată-te acum întemnițat, înfășurat strîns. Tu, care aveai atîtea stofe fine, acum dormi în hainele astea !“

Nu mai rămîne decît să se coboare și să se instaleze sarcofagul în cavou împreună cu tot mobilierul funerar.¹ De acum înainte, catafalcul rămîne gol. Preoții care l-au închiriat pentru ceremonie îl aduc din nou în oraș, căci alți clienți l-au și căutat. Sicriul mumiiform se instalează în cada dreptunghiulară de piatră, care fusese tăiată cu mult timp înainte, sculptată și așezată la locul ei. Un număr oarecare de obiecte, bastoane și arme, poate că și talismane, sînt așezate împrejur, apoi capacul greu de piatră este coborît peste cadă. Lîngă sarcofag se așază lada cu vasele funerare, sipetele cu sertare și tot restul mobilierului. Mai ales nu trebuie uitat ceea ce e mai necesar mortului, proviziile de mîncare și ceea ce numim „Osiris vegetal“. Acestea erau niște rame de lemn, prevăzute cu un fund de stofă grosolană, care aveau

¹ Davies, *Neferhotep*, 25—26.

forma unui Osiris mumificat. Erau umplute cu un amestec de nisip și de orz. Amestecul se uda regulat timp de mai multe zile. Orzul încolțea, apoi creștea des ca peria. Când ajungea la 12 sau 15 cm., era lăsat să se usuze și, la sfârșit, era înfășurat cu totul într-o pânză. Astfel sperau să încurajeze învierea defunctului, căci și Osiris vegetase la fel pînă în clipa învierii lui. În vremurile mai vechi, se obțineau același rezultat depunîndu-se în mormînt ulcioare formate din două părți. Partea din fund conținea apă, iar partea superioară avea un fund găurit. Acolo se pune un tubercul de nufăr. El făcea rădăcini, care, trecînd prin găuri ajungeau la apă, și tulpini care ieșeau afară printr-un gît unic sau triplu și ajungeau să înflorească. Acest obicei, foarte răspîndit în Imperiul de Mijloc, a fost părăsit cînd s-au adoptat Osirișii vegetali. Lotusul era planta lui Ra. Deci o nouă victorie a religiei osiriene asupra vechii religii solare.¹

X. Ospățul funerar

Cavoul fiind complet aranjat, preotul și asistenții săi se retrăgeau. Zidarul zidea ușa. Rudele și prietenii, care-l întovărășiseră pe defunct pînă la locul de veci, nu se despărteau imediat. După atîtea emoții, le era foame. Hamalii care se împovăraseră cu atîtea lucruri pentru nevoile mortului, avuseseră

¹ J.-G. Fraser, *Atys et Osiris*, Paris, 1926. 112—113 ; *Kêmi*, IV, 161—168.

grijă să păstreze provizii și pentru cei vii. Aceștia se adunau fie în mormînt, fie în curtea de alături, sau la oarecare depărtare, în chioșcurile clădite din materiale ușoare.¹ Un harpist se întorcea spre locul unde odihnea mumia. El improviza un cîntec în care amintea că tot ceea ce făcuse mortul fusese bine făcut : „Tu chemi în ajutor pe Ra, Kheper aude și Tum îți răspunde. Stăpînul universului face ceea ce-ți place ție... Vîntul din vest vine drept spre tine, la nasul tău. Vîntul de sud se schimbă pentru tine în vînt de nord. Gura ta se îndreaptă spre ugerul vacii Hesat. Devii pur, pentru a privi soarele. Te speli în bazinul divin. Toate membrele tale sînt în perfectă stare. Ești drept în fața lui Ra. Ești veșnic pe lîngă Osiris. Primești ofranda în bune condiții. Te hrănești ca și pe pămînt. Inima ta se simte bine în necropolă. Ajungi în locuința ta, în pace. Zeii din Duat îți spun : «Vino la al tău *ka* în toată liniștea». Toți oamenii care se află în lumea cealaltă sînt la dispoziția ta. Tu ești chemat să rostești plîngerile în fața celui mare. Tu faci legea, Osiris Tja-nefer, cel drept.“²

În onoarea tatălui divin Neferhotep, un alt harpist scoate accente și mai melancolice.³ Nu se uită că mortul e în adevăr un privilegiat. Atîtea morminte

¹ Maspero, *Histoire*, II, 523. Scenele de banchet sînt frecvente în mormintele tebane, dar trebuiesc deosebite de cele de petrecere. Asupra acestui subiect, Gardiner, în *Th.T.S.*, I, p. 36—41.

² Varille, *Trois nouveaux chants de harpistes*, *Bull. I.F.A.O.*, XXV, 155—157.

³ Maspero, *Études égyptiennes*, I, 172—177.

sînt ruinate. Ofrandele lor nu mai există, pîinile lor sînt pline de praf, dar „zidurile mormîntului tău sînt puternice, tu ai plantat arbori în jurul lacului tău. *Ba* al tău stă sub ei și bea apa lor“. Ocazia i se pare mai ales potrivită ca să filosofeze puțin : „Trupurile se duc acolo de pe vremea zeului și tînăra generație le ia locul. Atîta vreme cît Ră se va scula dimineța și Tum se va culca la apus, bărbații vor zămisli, femeile vor concepe și toate nasurile vor respira. Iar ceea ce s-a născut își va găsi într-o zi locul“. În consecință, trebuie să ne bucurăm de viață și, lucru ciudat, harpistul adresează acest sfat celui culcat în sarcofag, dar asistenții îl iau pentru ei. Ei onorau mîncarea și băutura și se întorceau acasă mai zgomotoși, și mai ales, mai veseli decît la plecare.

Iată cum se celebrau funeraliile unui egiptean bogat. Aproape nici nu mai e nevoie să spunem că nimeni nu-și dădea atîta osteneală pentru cei săraci. Îmbălsămătorul nu se ostenea să deschidă trupul și să scoată organele. El se mulțumea să injecteze prin anus un lichid gras, care se scotea din ienupăr și să săreze corpul cu natron. Pentru cei mai săraci, uleiul de ienupăr era înlocuit cu un dezinfectant și mai ordinar. Mumia, preparată astfel, era pusă într-un sicriu, care erau dus într-un vechi mormînt părăsit, ce servea de groapă comună. Sicriele erau îngrămădite unul peste altul pînă în tavan. Mumia nu era totuși lipsită chiar de tot ce-i era necesar pe lumea cealaltă. I se puneau în sicriu cîteva unelte, sandale de papi-rus împletite, inele de bronz sau de faianță, brățări, amulete, scarabei, *udja*, figurine de divinități, tot de faianță. Erau unii oameni și mai săraci. Pe aceștia

fi aştepta groapa comună. Exista la Teba un cimitir al săracilor, în mijlocul bogatului cartier funerar Assassif. Mumiile erau aruncate aici înfăşurate într-o pânză grosolană. Le acopereau cu puţin nisip şi-şi vedeau de treabă.¹ Fericit acela dintre săraci care era reprezentat în mormîntul unui vizir sau al unui fiu regal din Kuch. Acela va continua să-şi servească stăpînul şi pe lumea cealaltă cum îl servise în viaţă, deoarece orice muncă merita să fie răsplătită. El va profita deci de avantajele promise favoriţilor soartei, care erau în acelaşi timp şi oameni drepti.

XI. Legăturile celor vii cu morţii

Cei care socoteau Amentit-ul ca loc de odihnă şi de pace îşi făceau despre el o idee prea simplă şi prea frumoasă. În realitate, mortul era o fiinţă bănuitoare şi răzbunătoare. El se temea de hoţii atraşi de aurul şi argintul depus în cavou. Se temea de reaua voinţă sau chiar de indiferenţa nenumăraţilor călători care se aventurau în imensa cetate din vest. Suspecta pe funcţionarii însărcinaţi cu întreţinerea necropolei. Ameninţa cu pedepse teribile pe cei care nu luau în serios aceste sarcini : „Îi va preda focului regelui în ziua mîniei sale... Se vor scufunda în mare, care le va înghiţi cadavrele. Ei nu vor primi cinstea cuvenită oamenilor virtuoşi. Nu vor putea înghiţi ofrandele celor morţi. Nu li se vor face libaţii în apa din

¹ Herodot, II, 87—88 ; Erman, *La religion des Égyptiens*, 316—317 ; Maspero, *Histoire*, II, 252—256.

fluvii. Fiii lor nu le vor lua locul. Femeile le vor fi violate sub ochii lor... Ei nu vor auzi cuvintele regelui în ziua în care el se bucură... Dar dacă, dimpotrivă, ei veghează peste ctitoria funerară [...] să li se facă tot binele posibil. Amonrasonter vă va dărui o viață lungă... Regele, care va domni în vremea voastră, vă va răsplăti cum știe el să răsplătească. Pentru voi vor fi înmulțite slujbe peste slujbe, pe care le veți primi din fiu în fiu și din moștenitor în moștenitor. Ei vor fi înmormîntați în necropolă, după ce vor atinge vîrsta de o sută zece ani și se vor înmulți pentru ei ofrandele.“¹

Pe de altă parte, erau și morți răi, unii poate pentru că erau părăsiți de urmașii lor, alții fără nici un motiv, pentru că le plăcea să facă rău. Zeii ar fi trebuit să-i împiedice de a vătăma, dar ei înșelau paza, părăseau mormîntul și-i persecutau pe cei vii.² Acestor morți li se atribuiau cele mai multe boli. Mama se temea de ei pentru copil : „dacă ai venit să-l îmbrățișezi pe acest copil, eu nu-ți dau voie să-l îmbrățișezi. Dacă ai venit să-l amăgești, eu nu-ți dau voie să-l amăgești. Dacă ai venit să-l iei, eu nu-ți dau voie să-l iei.“³

Fie de teamă, fie din pietate, egiptenii vizitau deseori locurile de veci. Rude, copii, văduvi, urcau colina, aducînd cu ei cîteva provizii și puțină apă pe

¹ Robichon și Varille, *Amenhotep fils de Hapou*, 4—7.

² Deja din epoca piramidelor regele se teme de mînia morților (pyr. 63). Această credință persistă în Noul Imperiu: *Pap. Hiér de Turin*, 124, 13 ; *Livre des Morts*, cap. 92.

³ Erman, *Zaubersprüche für Mutter und Kind*, I, 9, 2, 6. Altă formulă de același fel : *Ibid.*, II, 7, 12, 3.

care o depuneau pe o masă de ofrandă, în fața stelei sau între plamierii care umbreau curtea de la intrare și, răspunzând dorinței celor morți, pronunțau : „Mii de piini și de câni cu bere, boi și păsări, grăsimi și terebint, rufe și frînghii, din toate lucrurile pure și bune pe care le aduce Nilul, pe care le creează pămîntul și din care trăiește zeul, pentru ka al cutăruia...”

Adeseori, cel care se ruga pe mormîntul unei ființe scumpe era apăsător de griji. Am citat mai sus mărturisirea unui soț ireproșabil și a unui văduv credincios. Nimic nu-i mai reușea de cînd își pierduse soția. El se gîndi deci să-i scrie lungă scrisoare care a ajuns pînă la noi. Punînd lucrurile la punct, amintind tot ce făcuse pentru răposată înainte și după moartea ei, el își exprima durerea de a fi rău tratat : „Ce rău am făcut ca să cad în starea în care mă aflu ? Ce-am făcut împotriva ta ca să ridici mîna asupra mea, cînd eu nu ți-am făcut nici un rău ? Fac apel la zeii din Apus prin vorbele gurii mele, ca să judece între tine și această scrisoare.”¹

Autorul acestei scrisori, care a trăit sub primii Ramses, asculta de un vechi obicei, care e atestat de exemple mai vechi, și care constituie o dovadă că oamenii tot mai credeau în eficacitatea lui. În Imperiul de Mijloc, ei preferau să scrie mortului pe recipientul care conținea bucatele ce-i erau destinate, ca să fie siguri că scrisoarea va fi observată. De exemplu, un strămoș este informat că s-a alcătuit un complot pentru ca nepotul său să fie lipsit de

¹ Pap. 371 din Leyda în Gardiner și Sethe, *Egyptian letters to the dead*.

moștenire. Mortul are tot interesul să se opună acestor mașinații. El trebuie deci să cheme pe membrii familiei și pe prietenii săi în ajutorul celui pe care vor să-l jefuiască. Fiindcă fiul, întemeindu-și casa, întemeiază casa părinților săi și face să trăiască numele lor. Dacă el e ruinat, produce nenorocirea înaintașilor, ca și a urmașilor săi.

Dar oricît era de mare pietatea egiptenilor pentru morții lor, ea nu era suficientă ca să întrețină mulțimea celor ce se odihneau în necropole. Ceea ce putea face un particular pentru părinții sau bunicii lui, nici o amenințare, nici un blestem nu-l putea hotări să facă pentru strămoșii mai îndepărtați. Într-o bună zi se întâmpla ceea ce prezisese harpistul, ceea ce prevăzuse un înțelept din vremuri vechi : „Cei care-au clădit cu granit, care au zidit o sală într-o piramidă... mesele lor de ofrandă sînt tot așa de goale ca cele ale nenorociților care mor pe mal fără nici un urmaș.“¹ Atunci, necropola tindea să devină locul de întîlnire al curioșilor care treceau prin fața mormintelor și citeau cu indiferență înscriptiile. Unii dintre ei au simțit nevoia, cum vor face și turiștii moderni, să lase o urmă despre trecerea lor, notînd totuși că aveau o intenție pioasă. Niște scribi au venit să viziteze mormîntul lui Antefoker. Ei s-au rugat mult, mult. Alții au fost fericiți să constate că mormîntul e în bună stare : „Ei l-au găsit ca cerul înlăuntrul lui“. Un scrib, cu degete îndemînatice, un scrib care n-are asemănare în tot orașul

¹ Erman, *Gespräch eines Legensmüden mit seiner Seele*, 60 ssq.

Memfis, spune cu modestie un oarecare Amenemhat, a vizitat monumentul funerar al bătrînului rege Djusir. El s-a mirat văzînd acolo inscripții mediocre și pline de greșeli, al căror autor trebuie să fi fost o femeie fără minte și nu un scrib inspirat de Thot. Ne grăbim să spunem că el nu vorbise de inscripțiile originale, executate admirabil de artiști, care erau și savanți, ci de altele, făcute în vremea lui, de vreun vizitator ignorant sau grăbit. Sub Ramses al II-lea, scribul tezaurului, Hadnakhti, veni să facă o excursie și să se distreze la vest de Memfis, împreună cu frațele său, Panekhti, scribul vizirului. „O, toți zeii de la vest de Memfis și toți zeii care domnesc peste pămîntul sacru, Osiris, Isis și marile spirite care sînteți la vest de Onkhtani, dați-mi o viață lungă ca să-l pot servi pe *ka* al vostru. Să primesc un mormînt bogat după o bătrînețe frumoasă, să contemplu vestul Memfisului ca un scrib foarte onorat și ca voi înșivă.“ Eroul unui roman din epoca veche, dar care se presupune că a trăit în vremea lui Ramses, Nenoferkaptah, părea că nu trăiește decît ca să se plimbe prin necropola din Memfis, citind inscripțiile aflate în mormintele faraonilor și stelele scribilor din Casa Vieții, ca și scrierile care sînt acolo, căci el se interesa foarte mult de ele.¹ Acest Nenoferkaptah avea un rival tot așa de savant, tot așa de interesat de antichități ca și el, Setna-Khamuas, fiul lui Usirmarê, adică al lui Ramses al II-lea, care descoperise la Memfis, sub capul unei mumii, formulele magice

¹ Alan-H. Gardiner, *The house of Life*, J.E.A., XXIV, 175.

cuprinse în papirusul 3248 de la Luvru.¹ Or, o inscripție descoperită de curînd pe fațada meridională a piramidei lui Unois, la Saqqarah, ne informează că Ramses al II-lea încredințase fiului regal Khamuasit, mare preot la On, sarcina de a restabili numele regelui din sud și din nord, Unas, care nu se mai afla pe piramida sa, căci fiului regal Khamuasit îi plăcea mult să restaureze mormintele regilor din sud și din nord, care erau amenințate cu ruina.²

Acest înțelept, acest precursor al lui Mariette și al savanților din Serviciul Antichităților din Egipt, se gîdea oare că, după secole de uitare, urmașii barbarilor, „care nu cunoșteau deloc Egiptul“, vor explora la rîndul lor necropolele din sud și din nord, ca să facă să trăiască din nou numele strămoșilor și contemporanilor lui și ca să le cunoască mai bine? Sperăm că cei care au avut răbdare să ne citească pînă la capăt își vor face pînă la urmă o idee favorabilă despre felul lor de viață. Poporul egiptean n-a fost, așa cum credea Renan, o turmă de sclavi mînată de un faraon nepăsător și de preoți lacomi și fanatici. Fără îndoială că numărul celor dezmoșteniți era destul de mare sub domnia Ramessizilor. Se abuza de bătaie. Totuși, faraonul și funcționarii săi apar adeseori ca niște stăpîni omenoși. Și apoi, religia îi consola pe oameni. Consider că în viața oamenilor simpli, momentele bune erau mai numeroase decît cele rele.

¹ Maspero, *Contes populaires*, ed. III, 102, nota. 2.

² Drioton și Lauer, *Une inscription de Khamouas sur la face sud de la pyramide d'Ounas à Saqqarah*, *Ann. S.A.E.*, XXXVII, 201 ssq.

Lector : TEODORA POPA
Tehnoredactor : AUREL BUCUR

*Bun de tipar : 15.X.1973. Apărut 1973.
Tiraj 50.000 broșate. Coli tipar 30.*

Tiparul executat sub comanda
nr. 30 543 la Combinatul Poligrafic
„Casa Scintei”, Piața Scintei nr. 1
București
Republica Socialistă România

Editura Eminescu

În Colecția „Clepsidra“

au apărut:

Liviu Rebreanu **CIULEANDRA** • Petre Sălcudeanu **UN BIET BUNIC ȘI O BIATĂ CRIMĂ** • Victor Eftimiu **KIMONUL ÎNSTELAT** • Liviu Rebreanu **AMÎNDOI** • Theodor Constantin **ASTĂ-SEARĂ, RELACHE** • Francis Carco **VIATA LUI FRANÇOIS VILLON** • Charles Diehl **TEODORA, ÎMPĂRĂTEASA BIZANȚULUI** • A. T'Serstevens **CARTEA LUI MARCO POLO** • Nicolae Tăutu **MISIUNILE CĂPITANULUI DAN** • Ion Ochinciuc **NOPTILE COLONELULUI BÂRSAN** • Florin Andrei Ionescu **SPIONUL MĂ PRIVI SURPRINS** • Theodor Constantin **CRIZÂNTEME PENTRU ERNA**

Lei 11